

МИХАИЛ ШОЛОХОВ

АСАРЛАР
ТЎПЛАМИ
САККИЗ ТОМЛИК

ОЧИЛГАН ҚЎРИҚ

ИККИ КИТОБЛИ
РОМАН

«ТОШКЕНТ» БАДИИЙ АДАБИЁТ НАШРИЕТИ — 1965

МИХАИЛ ШОЛОХОВ

АСАРЛАР
ТЎПЛАМИ

ТОМ

ОЧИЛГАН ҚҮРИҚ

РОМАН
ИККИНЧИ КИТОВ

«ТОШКЕНТ» БАДИИЙ АДАБИЕТ НАШРИЕТИ — 1965

ВАҲОБ РЎЗИМАТОВ
таржимаси

Машҳур совет ёзувчиси Михаил Александрович Шолохов «Очилган қўриқ» романининг иккинчи китобида колхоз тузуми барпо қилинган йилларидаги қишлоқ ҳаётини тасвир қилади. Давидов, Размётнов ва Нагульнов каби ижобий қаҳрамонлар бутун ҳаётини совет ҳокимиятини мустаҳкамлаш ишига бағишлаганлар. Улар ўз ҳузур-ҳаловатларини кўзламайдилар. Янгилик душманларига қарши аёвсиз курашадилар. Романда ажойиб-ғаройиб воқеалар уста санъаткор қўли билан ғоятда ишонарли ва жонбали баён этилади. Шолоховга «Очилган қўриқ» романи учун 1960 йилда Ленин мукофоти берилди.

Шолохов Михаил.

Асарлар тўплами. 8 томлик. Т. 7. Т.,
«Тошкент» бадиий адабиёт нашриёти. 1965.

Т. 7. Очилган қўриқ. Роман. Иккинчи китоб.
452 бет. Тиражи 15000.

Шолохов Михаил. Собрание сочинений. Т. 7.

Р2

1 БОБ

Ер ёмғир намидан кўлчир, шамол булутларни тўзитганда эса чарақлаган офтобдан баҳра олар, ундан кўкиш буғ ўрлар эди. Эрталаблари анҳордан, сизотли, ботқоқ пастликлардан туман кўтариларди. Туман паға-паға бўлиб Гремячий Логдан ошиб ўтарди-да, даштдаги тепаликлар томон еларди, у ерда майин фируза ҳовур ичида йўқолиб, сингиб кетарди, дарахтларнинг баргларида, уйлар ва омборларнинг қамиш томларида, ҳамма ерда ўтли питрадек сочилиб ётган, қўрғошиндек вазмин қалин шудринг ўт-ўланларни ерга эгганча тушга қадар ётарди.

Даштда ажриқ тиззага уриб қолди. Ялангликнинг нарёғида жумрушқа гуллади. Унинг бол тотли ҳиди кечга яқин хутор бўйлаб таралиб, қизларнинг зиқ кўнгилларини орзиқтирарди. Уфққа туташиб кетган кузги буғдой кўм-кўк кўрпадек бўлиб турар, бехато униб чиққан лалми кўзни қувонтирар эди. Қумлоқ ерларда найча бўлиб униб чиққан маккажўхорилар диккайиб турарди.

Июннинг биринчи ярми охиригача об-ҳаво айнамади, осмонда булутдан асар кўринмади, ёмғир ювган дашт қуёшда қулф уриб яшнади! У ҳозир худди эмизикли ёш онага ўхшар, кўркам, сокин, бир оз ҳорғин, борлиғи билан оналикнинг гўзал, бахтиёр ва соф табассумидан яйраб-яшнаган эди.

Ҳар куни эрталаб ҳали қуёш чиқмасидан Яков Лукич Островнов эскирган брезент плашини кифтига ташлаб, экинларни томоша қилгани хутор ташқарисига чиқарди. У шудринг қатралари жимираётган кўм-кўк кузги буғдой эгатида узоқ туриб қоларди. Ҳорғин қари отдек бошини қуйи солиб, тек турганча ўйларди: «Тўлишадиган вақтида «қалмоқ»* эсиб қолмаса, буғдой гармселга дучор бўлмаса, худонинг қаҳрига йўлиққур колхоз ғаллага ёлчиб қолади! Лаънати совет ҳокимиятининг хўп омади келган-да! Шунча йил якка хўжалик бўлганимизда керагида ёғмаган ёмғир, бу йил шаррос қуйиб берди! Ҳосил бўлиб бериб, колхозчиларга дунё-дунё даромад тегиб қолса борми, унда уларни совет ҳокимиятига қарши қайрай олармидинг? Ҳеч-да! Оч одам — бамисоли ўрмондаги бўри, хоҳлаган кўйингга соласан; тўқ одам — охури тўла чўчқа, ўрнидан қимирлатолмайсан. Бу жаноб Половцев нимани ўйлаяпти эканлар, нимани кутяпти эканлар, гарангман! Ҳозир айни совет ҳокимиятининг илдизига болта урадиган пайт, у киши бўлсалар бекор ётибдилар...»

Половцев ваъда қилган тўнтаришни кута-кута тинкаси қуриган Яков Лукич, албатта, алам устидагина шундай деб ўйларди. У Половцевнинг мутлақо бекор ётмаганини, ниманидир умид билан кутаётганини жуда яхши биларди. Тепаликдан Островновнинг боғига келиб тақалган жарликдан ўтиб деярли ҳар куни кечаси узоқ хуторлардан ва ёт станицалардан чопарлар келишарди. Афтидан, улар отларини жар ёқасидаги дарахтзорда қолдириб, ўзлари яёв келишса керак. Уларнинг шартли тақиллатишини эшитиб, эшикни Яков Лукич очар, чироқ ёқмасдан Половцевнинг хужрасига кузатиб қўяр эди. Хужранинг икки деразали дарчаси куни тунни берк турар, ичкарасидан эса кул ранг жундан босилган қалин нама тугиб қўйилган эди. У ер ҳатто қуёш чарақлаб турган кунда ҳам ертўладагидек қоп-қоронғи, ундан худди ертўладагидек моғор, нам ҳиди, аҳён-аҳёнда шамоллатиладиган бинога хос сассиқ, бадбўй ҳаво ҳиди келар эди. Кундузи

* Қалмоқ — шарқи-жанубий шамол.

на Половцев, на Лятевский ташқарига чиқар, ихтиёрый бандиларга туваклик вазифасини тахтаси кўчирилган пол остидаги рух челак бажарар эди.

Кечалари ўғринча келадиганларнинг ҳар бирини Яков Лукич даҳлизда гугурт чақиб наридан-бери кўздан кечирар, аммо бирон марта ҳам таниш башара учратмаган, уларнинг ҳаммаси бегона, афтидан, узоқдан келган одамлар эди. Бир куни Яков Лукич алоқачиларнинг биридан журъат қилиб оҳиста сўради:

— Қаёқдан бўласан, ҳамқишлоқ?

Липиллаб ёнаётган гугурт шуъласи бошлиқ кийган ўрта ёшлардаги казакнинг очиққина туюлган серсоқол юзини ёритди, Яков Лукич унинг сал қисилган кўзларини, илжайишдан ярқираган тишининг оқини кўрди.

— Нариги дунёдан, ҳамқишлоқ!— оҳиста шивирлаб жавоб берди келган одам. Кейин амр билан қўшимча қилди:— Кўп суриштирмай, ўзларининг олдиларига олиб кир!

Икки кундан кейин тагин ўша серсоқол казак билан яна бир ёшроғи келди. Улар даҳлизга оғир бир нарсани олиб киришди, аммо овоз чиқармай оҳиста қадам босишарди. Яков Лукич гугурт чақиб, серсоқолнинг қўлида иккита офицерча эгар, елкасида кумуш нақшили юганлар кўрди: иккинчиси кифтида қора жулдур буркага ўралган узун ва бесўнақай бир нарсани кўтариб турарди.

Серсоқол казак Яков Лукичга эски танишлардек имо қилиб, сўради:

— Бормилар? Икковлари ҳамми?— кейин жавобни ҳам кутмасдан ҳужрага қараб кетди.

Гугурт Яков Лукичнинг бармоқларини куйдириб, ёниб бўлмоқда эди. Серсоқол қоронғида нимагадир қоқилиб кетди, паст овоз билан сўкинди.

— Шошма, мен ҳозир,— деди Яков Лукич қовушмаётган бармоқлари билан қутичадан гугурт олаётиб.

Половцевнинг ўзи эшик очиб, оҳиста гапирди:

— Киринглар. Кирсанглар-чи, мунча имиллайсизлар? Сен ҳам кир, Яков Лукич, ишим бор. Секинроқ, ҳозир чироқ ёқаман.

У «кўршапалак» фонарини ёқди, лекин энсизгина тирқиш қолдириб уни куртка билан пана қилди, тирқишдан охра билан бўялган пол тахтасига қия шуъла тушиб турарди.

Келганлар эҳтиром билан саломлашиб, олиб келган нарсаларини эшик олдига қўйишди. Серсоқол олдинга икки қадам ташлаб, пошналарини уриштирди-да, қўйнидан пакет олиб узатди. Половцев конвертни очиб, уни фонарга яқинроқ олиб бориб наридан-бери ўқиди-да, деди:

— Седойга раҳмат айтинг. Жавоб ёзмайман. Ундан ўн иккинчигача хабар кутаман. Кетаверишларингиз мумкин. Етгунларингча тонг отиб қолмасмикан?

— Йўқ, жадаллаб етиб оламиз. Отларимиз яхши,— деб жавоб берди серсоқол.

— Хўп, боринглар. Хизматларинг учун ташаккур.

— Қуллуқ!

Икковлари ҳам баравар бурилиб, пошналарини уриштиришди-да, чиқиб кетишди. Яков Лукич қойил қолиб ўйлади: «Ана машқини олганлар! Ҳарбий хизматда эскича таълим олишган, ҳаракатларидан кўришиб турибди!.. Лекин улар буни нега ҳеч нима деб аташмаяпти экан?..»

Половцев унинг олдига келиб, вазмин қўлини кифтига қўйди. Яков Лукич бехосдан ўзини йиғиштириб, қоматини ростлади-да, қўлларини икки ёнига чўзди.

— Кўрдингми лочинларни?— Половцев оҳиста кулиб қўйди.— Булар панд беришмайди. Булар ўтга бошласам ҳам, сувга бошласам ҳам кетаверишади, булар Войсковой хуторидаги баъзи аблаҳлар билан мижғовларга ўхшаган эмас. Қани, кўрайлик-чи, бизга нима олиб келишибди экан...

Половцев бир тиззаси билан чўккалаб, бурка устидан чандиб танғилган оқ хом қайишни чаққон ечди-да, уни очиб бўлак-бўлак қилинган қўл пулемёти қисмларини, ёғли жулга ўралган, хира йилтираб турган тўртта дискни олди. Кейин эҳтиёт билан иккита қилич олди. Улардан бири қирилиб, тўзиган қинга солинган казакча оддий қилич, иккинчиси эса — вазмин кумуш бандига қорайиб қолган георгийча тасма тақилган,

қинига қора нақшли кумуш қопланган, кавказча қора портупейли офицерча қилич эди.

Энди иккала тиззаси билан чўккалаган Половцев қўлларини чўзиб қилични кафтларида ушлаб турар, кумушларнинг хира жилосини томоша қилаётгандек бошини орқасига ташлаган эди, сўнг уни бағрига босиб, қалтираган овоз билан гапирди:

— Жоним, жонгинам! Қадрдон вафодорим! Сен ҳали менга имон-ишонч билан хизмат қиласан!

Унинг пастки япалоқ жағига титроқ кирди, кўзларида қаҳр ва завқ ёшлари қайнади, аммо у ўзини бир амаллаб босиб олиб, оқариб, буришиб кетган юзини Яков Лукичга ўгирди-да, жарангдор овоз билан сўради:

— Буни танияпсанми, Лукич?..

Яков Лукич энтикиб ютинаркан, индамай бош силкиди: у қилични таниди, уни дастлаб минг тўққиз юз ўн бешинчи йили Австрия frontiда ёш ва азамат хорунжий Половцевда кўрган эди...

Каравотда индамай бепарво ётган Лятевский ўрнидан турди, яланг оёқларини осилтириб, бўғинларини қирсиллатиб керишди, якка кўзи тундлик билан чақнади.

— Таъсирли учрашув!— деди у хирқираб.— Исёноворий фароғат. Расво дид билан суғорилган бунақа чучмал манзараларни ёмон кўраман!

— Қўйсангиз-чи!— деди кескин Половцев.

Лятевский елкасини қисди.

— Нима учун қўйишим керак экан? Нимани қўйишим керак экан?

— Қўйсангиз-чи, илтимос қиламан!— деди Половцев оҳистагина, оёққа туриб, каравот томонга худди биқиниб бораётган кишидек аста-секин қадам ташларкан.

Унинг қалтираётган чап қўлида қилич, ўнг қўли билан эса кул ранг толстовкасининг ёқасини юлқимоқда эди. Яков Лукич Половцевнинг кўзи ғазабдан қаншарига қараб шиграйиб қолганини, салқи юзининг толстовкаси тусига кирганини кўриб ваҳми келди.

Лятевский бамайлихотир ва ошиқмай каравотга чўзилди-да, қўлларини боши остига олди.

— Театрона ҳаракат!— деди у илжайиб, ёлғиз кўзи билан шифтга тикиларкан.— Мен буларни бир эмас, бир неча марта расво провинциал театрларда кўрганман. Жуда жонимга тегди!

Половцев ундан икки қадам берида тўхтади, ҳорғин ҳаракат билан қўлини кўтариб, пешонасидаги майда терни артди; сўнгра бўшашган қўли шилқ этиб пастга тушди.

— Асабим...— деди минғиллаб ва шол бўлгандек лудуқланиб, илжайишга уришиб узун титроқ башарасини бир томонга тортиб тириштирди.

— Бу гапни ҳам жуда кўп эшитганман. Занчалишлик қилавермасангиз-чи, Половцев! Ўзингизни қўлга олинг.

— Асабим...— минғиллади Половцев.— Асабим қақшаяпти... Менинг ҳам жонимга тегди, бу зулмат, бу қабр...

— Зулмат — донишмандларнинг ҳамдами. У ҳаёт ҳақида фалсафий мулоҳазалар юртишга ёрдам беради, асаб қақшаш деган нарса аслида эрсираган бўжамали қизлару ичида гап ётмаслик билан бош оғриқ дардига гирифтор хонимларда бўлади. Асаб қақшаш — офицер учун исноду шармандалик! Сиз риёкорлик қиялпсиз, холос. Половцев, ҳеч асабингиз қақшаётгани йўқ, балонинг ўқидексиз! Сизга ишонмайман! Чин офицерлик сўзим, ишонмайман!

— Сиз офицер эмас, ҳайвонсиз!

— Сиздан буни ҳам жуда кўп эшитганман, лекин сизни бари бир дуэлга чақирмайман, жин урсин сизни! Оёқдан қолган, бемаврид гап, бундан кўра зарурроқ ишлар бор. Бундан ташқари, ўзингизга маълумки, муҳтарам зот, сиз намунасини меҳру иштиёқ билан кўксингизга босган полиция темиртақлари билан эмас, шамшир билан олишадилар. Эски тўпчи сифатида қуруқ савлатнинг бу туридан нафратланаман. Сизни дуэлга чақиримизга қарши бўлган яна бир далил бор: сиз зоти пастсиз, мен бўлсам — энг қадимий фамилиялардан бирига мансуб бўлган поляк дворянинман, яъни...

— Менга қара... шляхтич!— дағаллик билан унинг сўзини бўлди Половцев, овозида бирдан яна одатдаги

қатъият ва жарангдор оҳанг пайдо бўлди.— Георгийча қуролни таҳқирламоқчимисан? Яна бир нима десаңг, итдек чопиб ташлайман!

Лятевский каравотда туриб ўтирди. Унинг лабла-рида яқингинадаги кинояли илжайишдан асар ҳам қолмаган эди. У жиддийлик билан соддагина деди:

— Аммо бунга ишонаман! Овозингиз самимий ва холис ниятингиздан дарак бериб турибди, шунинг учун ҳам унимни ўчираман.

У яна ётиб, эскигина пахмоқ одеялни энгагигача тортди.

— Мен сени бари бир ўлдираман,— ўжарлик билан таъкидлади Половцев, каравот олдида бошини буқадек энгаштириб тураркан.— Бир нафар акобир зот ҳайвонни худди мана шу қилич билан бирданига иккита қилиб қўяман — биласанми қачон? Донда совет ҳокимиятини ағдариб ташлаган заҳотимиз!

— Бе, унда бемалол ёшимни яшаб оларканман, умрим боқий бўлса ҳам ажаб эмас,— деди заҳарханда билан Лятевский ва қўпол сўкиниб, деворга ўгирилиб олди.

Эшик олдидаги Яков Лукич гўё чўғ устида тургандек оғирлигини оёғидан оёғига соларди. У бир неча марта ҳужрадан чиқиб кетмоқчи бўлди-ю, аммо Половцев қўлининг имоси билан уни тўхтатди. Ниҳоят у сабри чидамай, илтижо қилди:

— Мен чиқиб кетсам, менга рухсат берсангиз, жаноби олийлари! Ҳадемай тонг отади, мен барвақт да-лага чиқишим керак...

Половцев стулга ўтирди, қиличини тиззасига қўйиб, унга қўлларини тиради-да, энгашганча узоқ жим қолди. Унинг пишқирганча оғир нафас олаётгани билан столдаги каттакон чўнтак соатининг чиқиллаётганигина эшитиларди. Яков Лукич Половцевни, мудраяпти, деб ўйлаган эди, аммо вазмин, қурч гавдали Половцев шахт билан ўрнидан турди-да, деди:

— Эгарларни ол, Лукич, қолганларини мен оламан. Юр, буларнинг ҳаммасини ишончлироқ, қуруқроқ жойга яшириб қўяйлик. Чунончи... ҳалиги, нима эди... э, жин ургур... тезак тахланган омборхонангга яширсакмикан, а?

— Муносиб жой, юринг,— жон-дили билан рози бўлди, ҳужрадан чиқиб кетишнинг эвини қилолмай турган Яков Лукич.

У эгарлардан бирини олган ҳам эдики, шу орада каравотдан жон ҳолатда сапчиб тушган Лятевский, кўзини ғазаб билан чақнатиб, ўшқирди:

— Нима қиляпсиз ўзи? Мен сиздан сўраяпман: нималар қиляпсиз?

Бурка устида энгашиб турган Половцев, қаддини ростлаб, совуққина сўради:

— Хўш, нима эди? Сизни бунчалик ҳовлиқтирган нима?

— Шуни ҳам тушунмайсизми? Ҳушингизга ёқса эгарлар билан мана бу темир-терсақларни яширингу, лекин пулемёт билан дискларни қолдириг! Сиз биродарингизнинг чорвоғида яшаётганингиз йўқ, пулемёт бизга ҳар дақиқада асқатиши мумкин. Умид қиламанки, буни тушунсангиз керак?

Қисқагина ўй сургандам сўнг Половцев унинг фикрига қўшилди:

— Гапингизда жон борга ўхшайди. Радзивилл ҳаромиси. Унда ҳаммаси қола қолсин. Бор, Лукич, ётавер, сенга рухсат.

Эски ҳарбий интизом нақадар суяк-суягига сингиб кетган экан! Яков Лукич ўйлаб ҳам улгурмасдан, яланг оёқлари беҳосдан «чапдан, орқага» айланиб, қадоқ товонлари бир-бирига эшитилар-эшитилмас урилиб кетди. Буни пайқаган Половцев илжайиб қўйди. Яков Лукич эса орқасидан эшикни ёпгачгина, ножўя иш қилиб қўйганини фаҳмлаб, хижолатдан қизариб кетди-да: «Жин урган серсоқол ўзининг ҳарбий интизومي билан ҳушимни оғдирибди!» деб ўйлади.

У тонг отгунча мижжа қоқмади. Исённинг муваффақият қозониши ҳақидаги умидлари ўрнини унинг барбод бўлиши мумкинлиги ҳақидаги хавотирлар, Половцев билан Лятевскийга ўхшаган пихини ёрган одамлар билан тақдирини боғлаб, ниҳоятда пала-партиш иш тутганидан қилган пушаймонлари, вақти ўтган пушаймонлари эгаллади. «Эҳ, шошқалоқлик қилдим, балога гирифтор бўлдим!— ўкинч билан хаёл сурарди Яков Лукич.— Мен қариган аҳмоқ бир чек-

када пайт пойлаб тура қолсам, Александр Анисимовичга кўнглимдагини айтмай турсам бўларкан. Улар коммунистлардан устун чиқишганда — ўшанда уларга дарров қўшилиб, тайёрга айёр бўла қолсам бўларкан, бўлмаса — улар мени расвойи жаҳон қилиб, адойи тамом қилишлари турган гап... Лекин бир ҳисобда: борди-ю, мен ҳам, яна бошқа биров ҳам, ҳаммамиз ўзимизни четга олаверсак унда нима бўлади? Ула-ўлгунча совет ҳокимиятини ортмоқлаб ўтиб кетамизми? Буниси ҳам ярамайди! У ўзи яхшиликча елкамиздан тушмайди, сира ҳам тушмайди! Тезроқ бир ёқлик бўла қолса эди. Александр Анисимович, чет элдан десант келади, кубанликлар мадад беришади, деб ваъда қилипти-ю, ваъдага қўйнимизни тўлдирипти-ю, охири бурнимиздан чиқмасмикан? Яна худонинг ўзи билади-да! Борди-ю, иттифоқчилар бизнинг еримизга десант туширишга кўнмай, оёқ тираб туриб олса-чи, унда нима бўлади? Худди ўн тўққизинчи йилдагидек инглиз шинелларини юбориб, ўзлари уйларига хотинлари билан айш-ишратда қаҳвахўрлик қилиб ётишса,— унда уларнинг шинеллари билан нима иш битирамиз? Шинелларнинг этаги билан бурнимиздан тирқираган қонни артишдан бошқа иложимиз қолмайди. Большевиклар бизнинг абжағимизни чиқаришади, худо ҳақи, абжағимизни чиқаришади! Улар бу ишга чечан бўлиб кетишган. Унда уларга қарши бош кўтарган ҳаммамиз барбод бўламиз. Дон тупроғи ўртаниб кетади!»

Бу фикрлардан Яков Лукични қайғу босиб, ўпкаси тўлгудек бўлиб ўзига ачиниб кетди. У узоқ инқиллаб-синқиллаб, шивирлаганча дуо ўқиб чўқинди, кейин эса илашқоқ хаёллари яна кундалик гапларга келиб тақалди: «Александр Анисимович нега бу кўр поляк билан ҳеч чиқишмас эканлар? Улар нега нуқул юлқилашавераркан? Олдимизда шундай катта иш турибди-ю, улар бўлса бир катакдаги иккита қопоғон теваатга ўхшаб чиқишишмайди. Аксари мана бу бир кўзлиги ёпишиб қолади, чакаги тинмай гоҳ ундай дейди, гоҳ бундай. Ярамас одам, менинг унга ҳеч ишонгим йўқ. «Сўқирга, букурга, хотинингга ишона кўрма» деган мақол бежиз эмас экан. Александр Анисимо-

вич уни ўлдириб қўяди, худо ҳақи ўлдериб қўяди!
Улса ўлар, ғайри дин-ку».

Ниҳоят Яков Лукич шу таскин берувчи хаёллар билан озгина мизғиди-ю, лекин уйқусида ҳаловат бўлмади.

И БО Б

Яков Лукич қуёш чиққанда уйғонди. У бир соатнинг ичида бир-бирдан тутуриқсиз ва бемаза бир қанча туш кўрган эди.

Бир туш кўрса, ёш йигитмишу, ясанган-тусанган, уст-боши куёвлардек башанг ҳолда черковдаги лавҳ олдида турганмиш, ёнида эса — худди булут чулғагандек ҳарирга ўранган, узун келин кўйлагигаги Лятевский оёғини ўйнатиб, кулиб турган беқарор кўзини ундан олмасмиш, нуқул беҳаёлик билан ғашига тегиб кўз қисармиш. Яков Лукич унга: «Вацлав Августович, сен билан икковимиз никоҳланишимиз ярамайди: сен нимжон бўлсанг ҳам ҳар қалай эркаксан. Шу ҳам иш бўлдими? Қолаверса, мен уйланган бўлсам. Кел, шу гапларнинг ҳаммасини попга айтайлик, тагин икковимизнинг бошимизни қовуштириб қўйиб, эл-юртга шарманда қилмасин!» дермиш. Лятевский эса совуқ қўли билан Яков Лукичнинг қўлини олармиш-да, унга энгашиб хуфия пичирлармиш: «Уйланганлигингни ҳеч кимга айтма! Мен сенга шундай хотин бўлайки, жонгинам Яша, оғзинг очилиб қолсин!»—«Жин урсин сени, аҳмоқ кўр!»—дея қичқирмоқчи бўлиб Яков Лукич қўлини Лятевскийнинг қўлидан тортиб олмоқчи бўлармиш, аммо бунга муваффақ бўлолмасмиш, Лятевскийнинг бармоқлари совуқ, пўлатдек мустаҳкам эмиш, Яков Лукичнинг овози ғалати унсиз, лаблари эса худди пахтадан ясаб қўйгандек эмиш. Яков Лукич қаҳри келиб туфуради-да, уйғониб кетади. Соқоли билан ёстиқда ёпишқоқ сўлак...

Чўқиниб, «алҳазар, алҳазар» дея шивирлашга улгурмасдан яна туш кўрса, у ўғли Семён, Агафон Дубцов ва бошқа ҳамқишлоқлари билан аллақандай кат-

такон плантацияда айланиб юрганмиш, оқ либос кийган нозира жувонларнинг қўл остида помидор узишаётган эмиш. Яков Лукичнинг ўзи ҳам, атрофидаги ҳамма казаклар ҳам нима учундир яланғоч эмиш, аммо ундан бошқа ҳеч ким яланғочлигидан ор қилмасмиш. Дубцов унга орқасини ўгирганча помидор тупига энгашармиш, кулгиси қистаб ғазабдан бўғилган Яков Лукич: «Бунчалик паст энгашмасангчи, чўтир ахта! Ақалли хотин-халаждан уялсанг-чи!» дермиш.

Яков Лукичнинг ўзи эса помидорларни хижолат билан чўнқайиб ўтирганча ўнг қўлидагина терармиш, чап қўлини эса чўмилувчилар сувга тушаётганларида қандай пана қилсалар, шундай пана қилиб турармиш...

Яков Лукич уйғонгач, ваҳима босган бежо кўзларини бақрайтирганча каравотда узоқ ўтирди. «Бунақа расво тушлар яхшиликка кўринмайди. Бир бало бўлади!»— деган фикрга келди у, дилини оғир қайғу босди, яқиндагина кўрган тушларини эслашнинг ўзиёқ жиркантирарди.

У таъби тирриқ бўлганча кийинди, эркаланиб келиб суйкалган мушукка озор берди, нонушта вақтида эса хотинини бекордан-бекорга «аҳмоқ» деб юборди, дастурхон устида хўжалик тўғрисидаги гапга ноўрин аралашган келинидек кап-катта хотинга қизалоққа ўқталгандек қошиқ ўқталди. Отасининг бачканалиги Семённинг кулгисини қистатди: у қўрққан бўлиб башарасини аҳмоқона буриштириб, хотинига имо қилди, хотини бўлса овозини чиқармай қотиб-қотиб кулди. Бундан Яков Лукичнинг тоқати тоқ бўлиб кетди: қошиқни столга улоқтириб, ғазабдан титраётган овоз билан қичқирди:

— Ҳиринглаялсанлар, ҳадемай қон йиғласанглар керак!

У чала нонушта қилганча, намоёишкорона равишда столдан туриб кетаётган эди, худди аксига олгандек кафти билан товоқнинг четини босиб олди, сарқит карам шўрва шимига тўкилиб кетди. Келини юзини қўллари билан бекитганча, йўлакка қараб отилди. Столда бошини қўлларига қўйганча Семён

қолди, кулгидан гўштдор елкаси титрар ва қурч кураклари лопиллар эди. Ҳатто Яков Лукичнинг ҳамиша сипо хотини ҳам ўзини кулгидан тийиб туролмади.

— Бугун сенга нима бўлди, отаси?— кула-кула сўради у.— Чап ёнбошинг билан турдингми ёки ёмон туш кўриб чиқдингми?

— Сен қаёқдан биласан, қари алвасти?!— тоқати тоқ бўлиб қичқирди Яков Лукич ва шошилганча ўрнидан туриб кетди.

Ошхона остонасида эшик кесакисидан чиқиб турган миҳга илиниб қолиб, янги сатин кўйлагининг енгини тирсагигача йиртиб юборди. Ўз хонасига қайтиб кириб, сандиқдан бошқа кўйлак қидира бошлади, шу вақт деворга омонат суяб кўйилган сандиқ қопқоғи тарақлаганча яғринига тушиб кетди.

— Минг лаънат сенга! Бугун менга бир бало бўлди ўзи!— алам билан хитоб қилди Яков Лукич, мажолсизланиб табуреткага ўтириб, яғринида пайдо бўлган каттакон гуррани эҳтиёт билан пайпасларкан.

У наридан-бери кийинди, карам шўрва тўкилган шими билан йиртилган кўйлагини алмаштирди, аммо шошиб, ҳовлиқиб турганидан шимининг тугмасини қадашни унутди. Шу туриш-турмушида Яков Лукич колхоз правлениесигача борди, тўқнаш келган хотинларнинг саломлашишлари билан аллақандай маъноли кулиб шоша-пиша юзларини четга буриб олишларидан ўзича таажжубланарди... Унинг таажжубига қаршисидан пилдираб келаётган Шчукаръ бобо очиқчасига хотима бериб қўя қолди.

— Қарияпсан-а, ўргилай, Яков Лукич?— ачинганнамо сўради у тўхтаб.

— Нима, сен яшаряпсанми? Ҳеч яшараётганга ўхшамайсан! Кўзинг худди товушқоннинг кўзидек қип-қизариб, шапоқ босибди.

— Кўзимнинг шапоқ босгани кечалари китобхонлик қилганимдан. Қариган чоғимда китобхонлик қилиб, ҳар хил олий маълумотлар оляпман, аммо у ёқ-бу ёғимга қараб юраман, сен бўлсанг чолларга ўхшаб паришонхотир бўлиб қолибсан...

— Нима қилиб паришонхотир бўлиб қолибман?

— Кўча эшигингни бекита чиқмабсан, молинг чуваб кетади...

— Семён бекитиб қўяр,— деди фаромушлик билан Яков Лукич.

— Сенинг эшигингни Семён бекитмайди...

Фаҳмлаб қолиб алланечук бўлиб кетган Яков Лукич пастга қараб ҳуши учди-да, бармоқларини чаққонлик билан ишга солди. Бу наҳс тонгда устига ёғилган ҳамма офат ва бахтсизликларнинг устига-устак Яков Лукич правление ҳовлисида кимдир тушириб қолдирган картошкани босиб олиб, эзиб юборди-да, сирғаниб кетиб, бор бўйи билан йиқилиб тушди.

Йўқ, буниси жуда ҳам ошиб тушди, буларнинг ҳаммаси бежиз содир бўлаётгани йўқ! Иримчи Яков Лукич уни қандайдир каттакон бахтсизлик кутаётганига қаттиқ ишонар эди. У ранги ўчган, лаблари қалтираганча Давидовнинг хонасига кириб борди-да, деди:

— Тобим қочиб қолди, ўртоқ Давидов, бугун ишдан жавоб берсангиз. Ўрнимга омборчи ишлаб турар.

— Мазанг йўқроқ кўринасан, Лукич,— ачиниб жавоб берди Давидов.— Бориб дамингни ол. Фельдшерга ўзинг кирасанми ёки уйингга юборайликми?

Яков Лукич умидсизлик билан қўл силтади:

— Фельдшер жонимга ора киролмайди, бир оз ётсам ўзимга келиб қоларман.

У уйда дарчаларни ёптириб ечинди-да каравотга чўзилганча қаердадир йўртиб келаётган офатни сабр билан кута бошлади... «Ҳаммаси шу лаънати ҳокимиятдан!— фикран нолирди у.— Ундан на кундузи-ю, на кечаси ҳаловат бор! Кечалари билан эски замонда умрим бино бўлиб кўрмаган аҳмоқона тушларни кўриб чиқаман, кундузи бўлса, фалокат кетидан фалокат ясов тортиб келгани-келган. Бу ҳокимият замонида умрим эрта кунда хазон бўладиганга ўхшайди! Ажалимдан беш кун бурун ўладиганга ўхшайман!»

Бироқ Яков Лукичнинг ташвишли хавотирлари шу куни беҳуда бўлиб чиқди: офат қаердадир тутилиб қолиб, унинг бошига икки кундан кейингина, мутлақо кутмаган томонидан келди...

Яков Лукич ётар олдида юрагига далда бериш учун бир стакан ароқ ичиб олди, туни билан туш кўрмай, миқ этмай ухлади, эрталаб тетик бўлиб уйғонди, қувонч билан: «Хайрият!» деб қўйди. Кунни иш билан овора бўлиб ўтказди, эртасига яқшанба куни кечки овқат олдидан хотинининг нимадандир ташвишланаётганини пайқаб сўради:

— Назаримда паришонроқ кўринасан, снаси? Ё сигиринг оғриб қолдими? Кеча менга ҳам подадан хомушроқ қайтгандай туюлган эди.

Хотини ўғлига қаради:

— Сёма, бирпас чиқиб тур, отанг билан гаплашадиган гапим бор.

Ойна олдида сочини тараётган Семён норозилик билан тўнғиллади:

— Нима бало, ҳаммаларинг сирлашадиган бўлиб кетдинглар? Меҳмонхонада — отамнинг бошимизга дардисар бўлган дўстлари эрта-ю кеч шивирлашишади, бу ерда бўлса — сизлар... Ҳадемай сизларнинг сир-асрорларингиздан уйда кўз ҳам очолмай қоламиз шекилли. Уй эмас, бамисоли аёллар монастыри: ҳамма ёқда шивир-шивир, пичир-пичир...

— Ҳой, бунинг сенга ташвиши тушмай қўя қолсин, гўсала! — қизишиб кетди Яков Лукич. — Сенга биров — чиқ дедими, чиқиб тур! Жуда ҳам гапдон бўлиб кетибсан... Менга қара, тилингни тий, бўлмаса тийиб қўйишим ҳеч гап эмас!

Семён қизариб кетиб, отасига ўгирилди-да, бўғиқ овоз билан деди:

— Сиз ҳам пўписани камроқ қилинг, дадажон! Оиламизда қўрқоқлар билан гўдаклар йўқ. Бир-биримизга пўписа қилишга тушсак, ҳаммамиз ҳам расво бўлиб ўгирмайлик...

У эшикни қаттиқ ёпиб чиқиб кетди.

— Мана, ўғилгинангни томоша қилиб қўй! Итваччанинг ботирлигини қара-я! — аччиқланиб хитоб қилди Яков Лукич.

Ҳеч вақт гап талашмайдиган хотини босиғи билан шундай деди:

— Бир ҳисобда ўйлаб кўрсак, Лукич, сенинг бу текинтомоқ меҳмонларинг бизни ҳам хуноб қилиб

юборди. Буларни деб хавотирда яшаймиз, тинкаларимизга тегиб кетди! Ҳали замон хутор катталари уйимизни тинтиб қолса борми, адоин тамом бўламиз! Турмушимиз турмуш эмас, қора безгак, шитир этган, тиқ этган шарпадан титраймиз. Худовандо бу кунни ҳеч кимнинг бошига сола кўрмасин ҳам, кўрсатмасин ҳам! Сени ҳам, Сёмушкани ҳам ўйлай-ўйлай юракларим эзилиб кетди. Бу истиқоматчиларимизни билиб қолишса борми, уларни ҳам қамашади, сизларни ҳам қўшиб олиб кетишади. Унда биз хотинларнинг ҳолимиз нима кечади? Тўрва осиб гадойчилик қиламизми?

— Бас!— унинг гапини бўлди Яков Лукич.— Сёмка икковларинг айтмасаларинг ҳам нима иш қилаётганлигимни ўзим биламан. Сен нима демоқчи эдинг? Айт!

У иккала эшикни ҳам зичлаб ёпиб, хотинига яқин келиб ўтирди. Аввалига унинг гапларига қулоқ солиб, кўнглидаги ташвишини зоҳиран сездирмади, ниҳоят ўзини босолмай скамейкадан сапчиб турди-да, ошхона бўйлаб зир югурганча беихтиёр шивирлай бошлади:

— Тамом бўлдик! Туққан онам хароб қилди! Жонимга жабр қилди!

Бир оз тинчлангач, каттакон кружкада устма-уст икки марта сув ичди-да, оғир ўйга толиб, скамейкага ўтирди.

— Энди нима қиласан, отаси?

Яков Лукич хотинининг саволига жавоб бермади. У саволни эшитмаган эди...

Хотинининг гапига қараганда, яқинда тўртта кампир келиб, бизни жаноби офицерларнинг олдига олиб кирасан, деб туриб олишибди. Кампирлар сабрсизлик билан, офицерларнинг ўзларига бошпана берган Яков Лукич ва Гремячийдаги бошқа казакларнинг ёрдамида қачон қўзғолон бошлаб, бетавфиқ совет ҳокимиятини афдариб ташлаяжакларини билмоқчи бўлишибди. Яков Лукичнинг хотини, уйимизда ҳеч қандай офицерлар йўқ, бўлган ҳам эмас, деб ишонтиришга уриниб, ҳеч ишонтиролмабди. Бунга жавобан букур ва заҳар кампир Лошчилина унга ғазаб билан:

«Мени лақиллатишга ёшлик қиласан, ўргилай! Бизга ўз қайнананг, офицерлар қишдан бери меҳмонхонамизда ётишибди, деди-ку. Уларнинг одамлардан хуфия туришини биламиз, ахир биз уларни ҳеч кимга айтмаймиз-ку. Бизни Александр Анисимич деган каттасининг олдига олиб кир!» дебди.

...Половцевнинг олдига кирар экан, Яков Лукични яна ўша ғулғула чулғади. У, Половцев содир бўлган воқеани эшитиши билан қутуриб дўппослайди, деб ўйлаган, шунинг учун муте итлардек титраб-қақшаб жазо берилишини кутар эди. У ҳаяжондан тутила-тутила, лекин ҳеч нарсани яшириб қолмай хотинидан эшитган гапларнинг ҳаммасини пойма-пой айтиб бергач, Половцев кулиб қўя қолди:

— Конспираторлигимиз чакки эмас... Ҳа, шундай бўлиши мумкин эди. Ойнинг бизни доғда қолдирибди-да, Лукич? Нима дейсан, энди нима қилсак экан?

— Меникидан кетишларингиз керак, Александр Анисимович!— деди кескин, унинг муомаласидан дадиллашган Яков Лукич.

— Қачон?

— Қанча тез бўлса шунча яхши. Хаёл суриб ўтиргани вақт зиқ.

— Сен айтмасанг ҳам биламан. Аммо қаёққа?

— Билмадим. Қаёқдалар ўртоқ... Кечирасиз-да, энди гапимдан адашганим учун! Жаноби Вацлав Августович қаёқдалар?

— У йўқ. Кечаси келади, сен уни эртага боғнинг олдида кутиб оласан. Атаманчуков ҳам хуторнинг чеккасида турадимми? Бир неча кун ўша ерда тура турман. Мени олиб бор!

Улар пуса-пуса етиб олишди, ажралишларидан олдин Половцев Яков Лукичга шундай деди:

— Хўп, яхши бор, Лукич! Сен онанг важини ўйлаб кўр, Лукич... У бутун ишимизни барбод қилиб қўйиши мумкин... Сен шу тўғрида ўйлаб кўр... Лятевскийни кутиб олиб, менинг қаердалигимни айт.

У Яков Лукични қучоқлаб, унинг соқол олинмаган дағал юзига қуруқ лабларини тегизди-да, сўнг узоқлашиб уйнинг анчадан бери сувалмаган деворига сингиб кетгандек ғойиб бўлди...

Яков Лукич уйига қайтиб келиб ўрнига ётди ва хотинини одатдан ташқари шиддат билан девор томонга суриб, деди:

— Менга қара... Сен энди онамга овқат берма... сув ҳам берма. Бари бир эрта-индин ўлади...

Яков Лукич билан узоқ ва машаққатли умр кечирган хотини ҳайрон бўлиб қолди:

— Яша! Лукич! Ўғлисан-а!

Шундан кейин Яков Лукич шунча йил бирга кечирган тотув умрлари мобайнида ёши ўтиб қолган хотинини биринчи марта қулочкашлаб уриб юборди, бўғиқ овоз билан хирқиради:

— Жим! У бизни адоий-тамом қилай деяпти-ку! Жим! Сургун бўлгинг келяптими?

Яков Лукич вазминлик билан ўрнидан туриб, сандиқ оғзидаги кичкинароқ қулфни олиб, эҳтиёт билан иссиқ йўлакка чиқдида, онаси ётган ҳужранинг эшигини қулфлаб қўйди.

Кампир унинг қадамларини эшитди. Уни қадамларидан таниб олишга одатланган эди... Ўғлининг одимини ҳатто узоқдан ҳам қулоғи билан пайқашга ўрганмаслиги мумкинми, ахир? Бундан эллик йил муқаддам — ҳали барно жувон экан,— рўзгор ишларидан, куйдириш-пиширишдан бош кўтариб, эндигина тетапоя юраётган якка-ю ёлғиз ардоқли тўнғичи Яшеньканинг яланг оёқлари ботинмай онда-сонда шапиллатиб полда қадам ташлаётганига завқ билан жилмайиб қулоқ солар эди. Кейин у мактабдан қайтаётган кичкина Яшуткасининг тақ-туқ сакраб-сакраб, зинапояни тапиллатиб келаётганини эшитадиган бўлди. Ушанда ўғли қувноқ, улоқдек шўх эди. Уша ёшида унинг бирон марта бўлсин қадамлаб юрганини билмайди. У яккаш югурар, югурганда ҳам худди улоққа ўхшаб шаталоқ отиб югурар эди... Ҳаммага ўхшаб сўнгсиз қайғуларга бой, дафъали қувончларга қашшоқ узоқ ҳаёт кечирди; мана у — энди ўрта ёшлардаги она — кечалари бўйдор, шўх йигит Яшанинг сирғанаётгандек енгил қадамларига норозилик билан қулоқ солади, ҳолбуки ўғли билан зимдан фахрланарди. У сайилгоҳлардан кеч қайтиб келаркан, чориқлари полга тегмай ўтаётгандек туюлар — унинг

Ўспиринлик одими шу қадар енгил ва чаққон эди. Ўғли улғайиб, оилалик бўлди, она буни сезмай ҳам қолди. Унинг юришлари вазмин ишонч касб этди. Уй бўйлаб аллақачонлардан бери хонадон бошлиғининг, кексаяёзган салобатли кишининг қадамлари янгра-са-да, она учун эса у ҳамон ўша Яшенька, уни ўқтин-ўқтин тушида малла сочли кичкина шўх болалигича кўради...

Мана ҳозир ҳам қадамларини эшитаркан, кампирларга хос бўғиқ овоз билан сўради:

— Яша, сенмисан?

Ўғли жавоб бермади. У эшик олдида бир оз турди-да, кейин негадир қадамини тезлатганча ҳовлига чиқиб кетди. Кампирни мудроқ босаркан ўйларди: «Худога шукурки, бинойидек мудаббир казак туғиб, вояга етказдим! Ҳамма ухлаб ётибди-ю, у бўлса қўрага чиқиб кетди, рўзғорнинг ташвишида юрибди». Унинг рангсиз, қуруқшаган лабларида мағрур оналик табассуми кўриниб ўтди...

Шу кечадан бошлаб уйнинг тинчи кетди...

Мадорсиз ва мажолсиз кампир ҳамон яшар, ақалли бир бурда нон, ақалли бир қултум сув беришларини сўрар, Яков Лукич йўлақдан пусиб ўтаркан, унинг ҳолсизланган сассиз шивирини эшитар эди:

— Яшенькагинам! Ўргилай, ўғлим! Гуноҳим нима?! Ақалли сув берсанглар-чи!

...Оиладагиларнинг ҳаммаси ҳам бутун бошли катта уйга киришга безилларди. Семён билан хотини туну кунни ҳовлида ўтказишар, Яков Лукичнинг хотини рўзғор иши билан уйга кириб қолгудек бўлса, титраганча ўкраб қайтиб чиқар эди. Иккинчи сутканинг охирида кечки овқатга ўтирганларида, Яков Лукич: «Ҳозирча шу ёзлик ошхонада тура турайлик» деган эди, Семённинг аъзойи бадани титраб-қақшаб, столдан турди-да, ларзадан каловланаётгандек чиқиб кетди...

...Тўртинчи куни уй жимжит бўлиб қолди. Яков Лукич бармоқлари титраганча қулфни очиб, бир вақтлар онаси яшаган ҳужрага хотини билан бирга кирди. Кампир остонага яқин ерда ётар, у қиш куни тасодифан сўрида унутиб қолдирилган эски тери қўл-

қопни тишсиз милклари билан ямлаган эди... Сувни, афтидан, дераза рафидан топиб амаллаган бўлса керак. У ерга дарча тирқишидан кўз ва қулоқ илғамайдиган енгил ёмғир томчилари тушган эди, эҳтимолки, бу туманли ёзда шудринг тушган бўлса ҳам ажаб эмас...

Марҳуманинг эгачилари унинг буришган чувакки, на жасадини ювиб, ясатишди, йиғлаб-сиқташди, аммо кўмиш маросимида Яков Лукичдан кўра аччиқроқ, эзилиброқ йиғлаган одам бўлмади. Ҳам алам, ҳам пушаймон, ҳам жудоликнинг кулфати — ҳаммаси ўша кунни унинг қалбини даҳшатли юк бўлиб босди...

III БОБ

Давидов жисмоний меҳнатни қўмсаб, диққат бўларди. Унинг кучли, саломат вужуди ишга, кечга бориб ҳамма мушакларини тотли ҳорғинлик сирқиратадиган ишга муштоқ эди. Ана шунда кечаси ҳузур бағишловчи ҳордиқ билан бирга тушсиз, енгил уйқу ҳам келади-қолади.

Бир кун Давидов умумлаштирилган лобогрей-каларнинг ремонти қандай кетаётганини текшириш учун темирчилик устахонасига кирди. Қизиган темир билан ёнаётган кўмирнинг ачимсиқ нордон ҳиди, сандоннинг жарангдор саси билан кўҳна дамнинг хирқироқ чоллардек нолувчи нафаси уни ҳаяжонга солди. У болалигидан бери жуда ҳам таниш ҳидларни маза қилиб ҳидлаганча, ним қоронғи устахонада бир неча минут индамай туриб қолди, сўнг иштиёқини босолмай қўлига босқонни олди... У икки кунгача темирчиликдан чиқмай ишлади. Унга овқатни уй бекаси олиб келарди. Аммо, одамни ҳар ярим соатда машғулотидан искарт чалғитиб туришса, омбурдаги тановор кўкарганча совуб қолиб, қари темирчи Сидорович жовраганча тўнғилласа, дамкаш бола Давидовнинг диққатдан толган қўли қаламни ерга тушириб юбора-юбора навбатдаги ҳужжатга ҳарфлар ўрнига аллақандай бемаъни, қинғир-қийшиқ бўлиб кетган ажи-бужи нарсаларни ёзаётганини кўриб ошқора тиржайиб турса — бу лаънати иш иш бўлиб қаёққа борарди!

Давидов бундай иш шароитларига туфуриб, Сидоровичга халал бермаслик учун қари боцманлардек димоғида сўкиниб, устахонадан чиқиб кетди; заҳрини сочиб тундлашганча колхоз правленийесида ўтириб олди.

Ахир у уззукун вақтини кундалик, аммо зарур хўжалик масалаларини ҳал қилишга: ҳисобчилар тузадиган ҳисоботлар ва сон-саноқсиз маълумотларни текширишга, бригадирларнинг маърузаларини эшитишга, колхозчилардан тушган турли-туман аризаларни бартараф қилишга,— хуллас, шуларсиз каттакон коллектив хўжалик ҳаётини тасаввур қилиб бўлмайдиган ҳамма нарсаларга сарфлар, лекин булар Давидовни унча қаноатлантирмас эди.

У кечалари ёмон ухлайдиган бўлиб қолди, эрта-лаблари, албатта боши оғриб уйғонар, тўғри келган жойда наридан-бери овқатланар, ўзида илгари таниш бўлмаган аллақандай сирқовлик ҳис қилар, бу нарса уни кечгача тарк этмас эди. Давидов ўзи сезмаган ҳолда аллақандайдир чўкиброқ қолди, табиатида илгари унга сира ҳам хос бўлмаган серзардалик пайдо бўлди, сиртдан эса Гремячий Логга келган дастлабки кунларидагидек қурч ва бардам кўринмас эди. Бунинг устига анави Лушка Нагульнова билан унинг ҳақидаги узлуксиз ўйлар, ҳар бало ўйлар келиб қўшилди... Лаънати жувон унга жуда бемаврид тўқнаш келди!

Бир куни Размётнов Давидовнинг сўлиб қолган юзига кўзларини қисиб жилмайганча тикиларкан, шундай деди:

— Борган сари ориқлаб кетяпсан-а, Сёма? Ҳозир кўринишинг худди қишловдан ёмон чиққан қари хўкизнинг дидини беради: ҳадемай юрган йўлнингда чўзилиб қоладигандайсан, худди туллагандек кўримсиз бўлиб қолибсан... Туллаяпсанми дейман? Сен қизларга, айниқса тул хотинларга камроқ анқай. Бу нарса соғлиғингга қаттиқ зарар қилади...

— Аҳмоқона маслаҳатларингни пишириб е!

— Сен унақа ғижинма. Яхши кўрганимдан маслаҳат беряпман-а.

— Доим ҳар хил бемаъниликларни ўйлаб чиқарасан, факт!

Давидов аста-секин, ammo туташ қизариб борарди. Хижолатини енгишнинг эвини қилолмай, ёпишмасанда, бошқа нарсалар тўғрисида гапира бошлади. Бироқ Размётнов бўш келмади:

— Бундай қизаришни сенга флотда ўргатишганми ё заводдами, юзинг эмас, бўйнинггача қизариб кетди-я? Тагин бутун вужудинг билан қизариб кетаётган бўлмагин? Қани кўйлагингни еч, кўрай-чи!

Давидовнинг тундлашган кўзларида ғазаб учқунларини кўргачгина Размётнов суҳбат йўналишини ўзгартиб, ҳафсаласизлик билан эснаганча пичан ўроғи ҳақида гап бошлади, юминқираган миждалари орасидан уйқуси келганнамо бўлиб тикиларди, муғомбирона табассумини эса яширолмас, ёки атайлаб яширгиси келмас эди.

Размётнов Давидов билан Лушканинг алоқаларини сезганмикан ёки билармикан? Ҳар қалай, биладиганга ўхшайди. Ҳа, ўз-ўзидан маълум, билади. Беҳаё Лушка бу алоқаларни яширгиси келмагани у ёқда турсин, ҳатто жўрттага намоишкорона кўз-кўз қилаётган бўлса, уларни қандай қилиб сир тутиш мумкин? Партячейка секретарининг хотини бўлиб, рад этилгач, оддий колхозчи билан эмас, кимсан, колхоз раисининг ўзи билан топишганлиги, унинг кўкрагидан итармаганликлари афтидан Лушканинг тўпори иззат нафсига хуш келарди, шекилли.

У колхоз правлениесидан бир неча марта Давидов билан бошлашиб чиқди, хуторда ҳукм сурган қатъий одатларга зид ўлароқ уни қўлтиқлаб, ҳатто унга кифти билан суяниброқ олар эди. Давидов Макарни кўриб қолишдан қўрқиб олазарак бўлар, лекин қўлини тортиб олмас, Лушканинг одимига мослаб худди тушовланган отдек майда қадам ташлар, нима учундир ўқтин-ўқтин теп-текис ерда қоқилиб кетар эди... Ошиқ-маъшуқларнинг бошига битган офат — хуторнинг шилқим болалари ҳар хил қиёфага кириб ингичка овоз билан:

Келин билан куёви —
Ачиган хамир икови!

деб чинқирганча орқаларидан югуришарди.

Улар ўз бемаъни байтларини узундан-узоқ минг куйга солиб, пайдар-пай ҳунар кўрсатишар, терлаб шалаббо бўлган Давидов ичида болаларни, Лушкани, ўзининг кўнгилчанлигини койиб Лушка билан икки квартал босиб ўтгунча «ачиган хамир» бирма-бир ошхамирга, чучук, ёғли, ширин ва ҳоказо хамирларга айланиб борар эди. Ниҳоят Давидовнинг тоқати тоқ бўлиб, Лушканинг маҳкам ёпишган қорамағиз бармоқларидан тирсагини оҳиста бўшатиб оларди-да, «Кечирасан, вақтим йўқ, тезроқ бормасам бўлмайди» деб йирик қадам ташлаганча илгарилаб кетарди. Аммо хира болаларнинг таъқибидан осонликча қутулиб бўлмасди. Улар икки гуруҳга бўлиниб олишар; бир гуруҳ Лушканинг жиғига тегиш учун қолар, иккинчиси Давидовнинг изидан кетар эди. Таъқибдан қутулишнинг биргина осон йўли бор эди, Давидов яқин орадаги четанга бориб хивич синдириб олаётгандай бўлар, болалар шу ондаёқ тумтарақай бўлиб кетишар эди. Колхоз раиси шундагина кўча билан шу атрофнинг ҳукмрон хўжайини бўлиб қоларди...

Яқингинада тун яримдан оққанда Давидов билан Лушка хутор ташқарисидаги узоқ даштда жойлашган шамол тегирмоннинг қоровулига тўқнаш келиб қолишди. Кекса қоровул Вершинин чакмонини ёпинганча эски суғур тепанинг тагида ётган эди. Тўппатўғри ўзига қараб келаётган икки одамни кўриши билан бирдан озод туриб, ҳарбийчасига қатъий хитоб қилди:

— Тўхта! Ким бу?— у эскигина, бунинг устига ўқланмаган милтиқни ўқталди.

— Ошна. Менман, Вершинин!— деб истар-истамас жавоб берди Давидов.

У шартта орқасига бурилиб, Лушкани эргаштира кетди, аммо Вершинин уларга етиб олиб, ёлворди:

— Бир чекимгина бўлса ҳам тамакингиз йўқми, ўртоқ Давидов? Азбаройи ҳуморликдан гаранг бўлиб кетдим!

Лушка юзини ҳам ўгирмади, четга ҳам чиқмади, юзини рўмол билан ҳам яширмади. Давидовнинг халтадан шоша-пиша гамаки солиб бераётганини бепарво кузатиб турганча, хотиржамлик билан деди:

— Юр, Сёма! Сен ҳам ишқ дардида дашт кезганларни эмас, ўғриларни пойлагин-да, Николай амаки! Кечаси ёвуз одамларгина сайр қилиб юрмайди...

Николай амаки қисқагина қаҳқаҳлаб, тап тортмай Лушканинг кифтига қоқиб қўйди:

— Қайдам, ўргилай Луша... кечасининг иши — қоронғи: биров — ишқнинг дардида, биров — бегона ғаниматнинг пайида. Менинг ишим қоровулчилик, ўтган-кетганни сўроқлаш, шамол тегирмонни қўриқлаш, чунки унда таппи-тезак эмас, колхознинг ғалласи сақләнмяпти. Хўп, тамакингиз учун раҳмат. Яхши боринглар! Омадларингни берсин...

— Нима жин уриб гапга суқиласан? Четга чиқиб турсанг-ку, эҳтимол, танимаган ҳам бўлармиди,— деди ошкора ғижиниб Давидов, ёлғиз қолганларида.

— Мен ўн олтида эмасман, қиз бола ҳам эмасманки, рўпара келган қари аҳмоқдан тортинаверсам,— қуруқгина жавоб берди Лушка.

— Аммо ҳар ҳолда...

— Нима ҳар ҳолда?

— Бу нарсаларнинг ҳаммасини намойиш қилишининг нима ҳожати бор?

— Нима, у менинг туққан отам ёки қайнатамиди?

— Сенга тушунолмай гарангман...

— Бир зўр бергину тушуниб ол.

Давидов қоронғида Лушканинг юзини кўрмасди, аммо овозидан кулаётганини пайқади. Унинг ўз хотинлик шаънига бепарволигидан, одоб-ахлоққа мутлақо риоясизлигидан ўкиниб, куйиниб хитоб қилди:

— Тушунсанг-чи, тентак, мен сенинг ташвишингни тортяпман!

Лушка яна ҳам қуруқроқ жавоб берди:

— Машаққат чекмай қўя қол. Ташвишимни ўзим тортаман. Сен ўзингнинг ташвишингни тортавер.

— Мен ўзимнинг ҳам ташвишимни тортяпман.

Лушка бирдан тўхтаб, Давидовга тақалиб келди. Унинг овозида дашном оҳанги янгради:

— Бошида шундай деб қўя қолмайсанми, ўргилиб кетай! Сен фақат ўзингнинг ташвишингни тортасан, сени кечаси даштда хотин киши билан кўриб қолган-

ларига ачинялсан. Николай амакининг сени кечаси кимга илиқиб юрганинг билан иши йўқ.

— «Илиқиб юрганинг» нимаси? — ғижинди Давидов.

— Нима экан бўлмаса? Николай амаки ёшини яшаган одам, сенинг мен билан кечаси бу ерга маймун-жон тергани келмаганингни билади. Гремячийдаги яхши одамларга, софдил колхозчиларга ёмон отлиқ бўлиб қолсам-а, деб қўрқиб кетдинг. Шундайми? Мен билан бир чақалик ҳам ишинг йўқ! Мен билан бўлмаса, барибир бирон бошқаси билан ўйнагани хутордан бошлашиб чиқардинг. Ширингина гуноҳ қилсангу, сояда, панада қолсанг, қилғиликларингни ҳеч ким билмай қўя қолса. Сен шунақа пихингни ёрган экансан! Бунақа бўлмайди, ўргилиб кетай, умр-бод панада жон сақлаб ўтолмайсан. Сени қара-я, бу киши тагин матрос эмишлар! Бу нима қилганинг ўзи? Мен қўрқмасаму сен қўрқсанг? Бундан чиқдики, мен эркагу сен хотин экансан-да, шундайми?

Лушканинг кайфияти койишдан кўра ҳам ҳазилга мойилроқ эди, лекин ҳамма нарсадан хушторининг муомаласи иззат нафсига теккани кўриниб турарди. Унга нафрат билан қиё қараб, бир оз индамай тургач, бирдан қора сатин юбкасини тез ечди-да, буйруқ оҳангида деди:

— Ечин!

— Эсингни едингми? Нима учун?

— Менинг юбкамини киясан, мен сенинг шимингни кияман. Шунда ҳаққоний бўлади! Бу дунёда ким ўзини қандай тутса, ўшанга муносиб кийиниши керак. Бўл, имиллама!

Давидов Лушканинг сўзларидан ва қилган таклифидан хафа бўлган бўлса ҳам кулиб юборди. Камоли зардаси қайнаб кетган бўлса ҳам, ўзини куч билан тийиб, оҳиста гапирди:

— Шўхлигингни қўй, Луша! Қийин, кетамиз.

Истар-истамас эран-қаранлик билан Лушка юбкасини кийди, рўмоли остидан тўзиб чиққан сочларини тузатди, дабдурустдан кутилмаган чуқур ҳасратли овоз билан деди:

— Сен билан диққат бўлиб кетдим, латта матрос!

Улар шундан сўнг то хуторгача чурқ этмай келишди. Тор кўчада ҳам индамай хайрлашишди. Давидов сиполик билан таъзим қилди, Лушка ҳам сезилар-сезилмас бош ирғаб, эшикдан кирди-да, кекса заранг дарахтининг соясига сингиб кетгандек ғойиб бўлди...

Улар бир печа кунгача учрашишмади, кейин, Лушка бир куни эрталаб колхоз правлениесига кирди-да, йўлакда энг охирги арзғўйининг кетишигача кутиб ўтирди. Давидов ўз хонасининг эшигини бекитмоқчи бўлган эди, Лушкани кўриб қолди. Лушка тиқмачоқ тиззалари юбкасини таранг тортиб, оёқларини эркакларга ўхшаб ёйиб ўтирганча бемалол жилмайиб, пис-та чақмоқда эди.

— Писта чақасанми, раис?— сўради у кулунч ва сокин овоз билан. Ингичка қошлари учиб турар, очик кўзлари қувлик билан боқар эди.

— Нега ўтоққа чиқмадинг?

— Ҳозир бораман, кўряпсанми — иш кийимимдан. Сенга айтгани кирган эдим... Бугун қоронғи тушиши билан ялангликка чиқ, сени Леоновларнинг хирмони ёнида кутаман. Қаердалигини биласан-а?

— Биламан.

— Борасанми?

Давидов индамай бош силкиб, эшикни зичлаб ёпди.

У кўлларини ёноқларига тираб, кўзларини бир нуқтага тикканча столда узоқ вақт ўй суриб ўтирди. Уйлатиб қўядиган ишлар бор эди!

Ҳали дастлабки аразлашишларидан олдин Лушка икки марта қош қорайганда квартирасига келган,— бир оз ўтиргач, овози борича:

— Мени кузатиб қўй, Сёма! Ташқарида қоронғи тушиб қолди, ёлғиз кетгани кўрқиброқ турибман. Улгундек кўрқяпман. Мен болалигимдан кўрқоқман, болалигимдаёқ қоронғидан юрак олдириб қўйганман,— деган эди.

Давидов юзини буриштириб-тириштириб, кўзлари билан тахта деворни имо қилган эди. Деворнинг нарёғида уй бекаси — диндор кампир жиғибийрон бўлиб, мушукдек типирчилаб заҳрини сочганча, товоқни қошиққа, қошиқни товоққа уриб, эри билан Давидов-

га қандайдир овқат тайёрламоқда эди. Лушканинг ер тагида илон қимирласа биладиган зийрак қулоғи беканинг аччиқ шивирини аниқ эшитмоқда эди:

— Шу киши қўрқар эканми?! Хотин эмас, шайтонку! Нариги дунёда ҳам қоронғида пайпаслаганча бо-риб шайтоннинг йигитини топиб олар, шунда ҳам қучоғига тортишини пойлаб ўтирмас. Худоё, бу зўр гуноҳимни ўзинг кечир! Шу киши қўрқар эмишларми? Ҳа, қоронғидан жуда ўтаканг ёрилса керак сен иблисинг!

Лушка ўзига унча порам келмайдиган таърифини эшитаркан жилмайиб турарди, холос. У аллақасёқдаги диндор кампирнинг надоматлари кайфиятини буза оладиган хотинлардан эмас эди. Бу ялоқланиб турадиган риёкор покдомонни назар-писанд қилса ўлсин! Қисқагина рафиқалик умрида шаддод Лушка бундан ҳам зўрроқ ишқалларга йўлиққан, гремачийлик хотинларга бундан ҳам зўрроқ олишувларда бас келган. Бека хотин эшик орқасида секин жовраб, уни саёқ, бузуқ, деб атаётганини аён эшитиб турарди. Эҳа, ўзидан озор етган хотинлар билан бўлган тўқнашувларда Лушка шунақа хийлагина юмшоқ сўзларни айтар эдими? Улар ўтакетган соддадиллик билан, ўз эрларимизни ўзимизгина яхши кўришга ҳақлимиз деб, ўйлаб, унга болохонадор сўкишлар билан ёпишиб, юлқилашишарди! Ҳар қалай, Лушка ҳақини кеткизмай, доимо рақибаларининг роса таъзирини берарди. Йўқ, у ҳеч қачон ва ҳеч қандай ҳолларда гангиб қолмас, узиб олиш учун гап тополмай қолмас, хуллас, ҳали хуторда Лушканинг бошидан рўмолини юлиб олиб, шармандайн шармисор қила оладиган рашкчи хотин чиқмаган эди... Аммо бари бир кампирнинг таъзирини бериб қўйишга аҳд қилди — шунчаки, тартиб-қоида учун, бирдан-бир ҳаётий таомилга амал қилиб: чунки ҳеч вақт бировда Лушканинг ҳақи қолиши керак эмас.

Иккинчи дафъа келишида Давидовни олдинга ўтказиб юбориб, уй эгаларининг босиб ўтиладиган хонасида бир дақиқача тутилиб қолди-да, Давидов йўлакка чиқиб сўнг ғичирловчи зинапоядан тушиб кетгач, жуда ҳам ёввош бир қиёфа билан бекага ўги-

рилди. Лушканинг мўлжали хато кетмади. Филимониха кампир бусиз ҳам лабини наридани бери ялаб олиб, бидиллаб гапира бошлади:

— Улгудек беномус экансан-да, Лукерья, сенда қасини умрим бино бўлиб кўрмаган эдим!

Лушка камтарлик билан кўзини ерга тикиб, тавба-тазарру билан ўйга толгандек хона ўртасида тўхтаб қолди. Унинг киприклари худди пардоз берилгандек, қора, узун эди, киприкларини пастга тушираркан, улар оқарган ёноқларига соя солди.

Бу ясама тавбадан алданган Филимониха энди ён босиброқ шивирлади:

— Ўзинг ўйлаб кўр, жувонсўхта, ажралишган бўлсанг ҳам эринг бор, хотин бошинг билан бўйдоқ эркакникига, тагин қоронғи тушганда келишинг ақлга тўғри келадими? Элу юртнинг кўзи олдида нечук номус қилмайсан, а? Эсингни йиғ, худо ҳақи уялсанг-чи!

Лушка ҳам бека хотиннинг гап оҳангида осойишта ва мулойим жавоб берди:

— Пушти паноҳимиз, ризқ бергувчимиз худовандо...— у пайт пойлагандек бир оз жим қолди, қисқа сукутдан сўнг қоронғида қаҳр билан чақнаган кўзларини ердан олди.

Тақводор хотин худонинг номини эшитиши билан бошини дарров қуйи солиб, шоша-пиша чўқина бошлади; Лушка ана шунда гапларини, эркакча дағал ва қатъий овоз билан писандали қилиб тугатди:

—...Худойи таоло ҳар кимнинг чекига номус тақсимлаб, одамларга улашганда мен уйда йўқ эдим, сайлгоҳда эдим, йигит-яланг билан кўнгилхушлик қилиб, ўйнашиб-ўпишиб юрган эдим. Шу вайдан номус тақсим қилинаётганда менга бир бурда ҳам тегмай қолган. Тушундингми? Хўш, нега оғзингни очганча ағрайиб қолдинг? Энди мендан сенга бир топшириқ: квартирантинг мен билан бўлари бўлиб қайтиб келгунча, сен биз гуноҳкорларнинг ҳақимизга дуо қилиб тур, қариган байтал!

Лушка охири ҳангу манг, лол бўлиб, бош кўтаролмай қолган бека хотинни ҳатто нафратли бир наза-

рига ҳам арзитмай кибр билан чиқиб кетди. Уни зинапояда кутиб турган Давидов эҳтиёт билан сўради:

— Нима тўғрисида гаплашдинглар, Луша?

— Хуллас, диний нарсалар тўғрисида,— оҳиста кулиб ва Давидовнинг пинжига кириб жавоб берди, ҳушига ёқмаган гапдан ҳазил билан қутулишни собиқ эридан ўрганган Лушка.

— Йўқ, жиддий сўраяпман: нима деб шивирлаётган эди? Сени хафа қилиб қўймадими?

— Мени хафа қилолмайди, бу қўлидан келмайди ҳам. Рашкига чидаёлмай заҳрини сочди, мендан сени рашк қияпти, кемшиккинам!— яна ҳазил билан қутулди Лушка.

— Биздан бад олиб қолганга ўхшайди, факт!— Давидов афсусланиб, бош чайқади.— Сен менинг олдимга келмаслигинг керак эди, гап шунда!

— Кампирдан қўрқдингми?

— Нега энди?

— Хўп, сен шунақа юрак ютган йигит бўлсанг, бу тўғрида гап сотиб ўтиришимнинг ҳам ҳожати йўқ экан.

Кожбаҳс ва ҳовлиқма Лушкага бирон нарсани уқтириш маҳол эди. Қалбига беҳосдан ўрнашиб олган каттакон туйғудан худди яшиндан кўзи қамашгандек шошиб қолган Давидов эса Макар билан орани очди қилиб, Лушкага уйланишни бир неча бор астойдил ўйлаб кўрган, чунки, ўзини шундай бир ноқулай аҳволга солиб қўйган эдики, бундан ниҳоят қутулиши, шу билан шаънига тўқилиб кетиши мумкин бўлган ғийбатларга барҳам бериши керак эди. «Мен уни тарбиялаб оламан! Мен уни ликонглатиб қўймайман, ҳар бало ҳунарларини ҳам ташлаттираман! Уни ижтимоий ишга жалб қиламан, ўзича ўқиб билимини оширишни илтимос қиламан ёки шунга мажбур этаман. Ундан бир иш чиқади, бу аниқ факт! У эслик хотин, жиззакилиги қолиб кетади, лўттибозлигини ташлаттираман! Мен Макар эмасман, Макар икковларининг жинлари чиқишмас эди, менинг характерим бўлса бошқача, мен унга йўлини топиб муомала қиламан»,— ўзи билан Лушканинг имкониятларига шун-

дай ошиқча баҳо бериб худписандлик билан ўйларди Давидов.

Улар Леоновларнинг хирмони ёнида учрашишга ваъдалашишган кунлари Давидов тушданоқ соатга қарай бошлади. Шартлашилган учрашувдан бир соат олдин зинапоядан Лушканинг енгилгина одимини эшитиб таниркан, аввал ҳайрати ошиб, кейин ғазаби қўзиб кетди. Сўнгра Лушканинг янгроқ овози эшитилди:

— Уртоқ Давидов борми?

Бека хотин ҳам, худди шу вақтда ўйда ҳозир бўлган унинг чоли ҳам жавоб бермади. Давидов кепкасини қўлига олди-ю, эшикка югурди, жилмайиб турган Лушка билан юзма-юз тўқнаш келди. Лушка четланди. Улар индамай эшик тагига чиқишди.

— Менга бу бачканаликлар ёқмайди!— деди Давидов дағаллик билан ва ҳатто ғазабдан муштини қисди.— Сен нега бу ерга келдинг? Сен билан қаерда учрашишга ваъдалашган эдик? Жавоб берсанг-чи, жин ургур!..

— Сен менга нега бақирасан? Мен сенинг кимингман — хотининг ёки аравакашингманми?— ўз навбатида сўради, ўзини босиқ тутган Лушка.

— Қўйсангчи! Мен ҳеч бақираётганим йўқ, сўра-япман.

Лушка елкасини қисиб, кесатиқомуз осойишталик билан гапирди:

— Хўп, бақирмасдан сўраётган бўлсанг, унда бошқа гап. Азбаройи соғиниб кетганимдан муддатидан олдинроқ келдим. Сен хурсанд, мамнун бўлсанг керак?

— «Мамнун»ингга бало борми! Энди бекам бутун хуторга гап қилиб юборади! Утган сафар сен унга ни-ма балолар деган эдинг, у бетимга ҳам қарамай, нуқул жавраб, карам шўрва ўрнига расво бир нарсани ичи-ради? Диний нарсалар тўғрисида гаплашдик, девдингми? Дин тўғрисидаги гап ўлсинки, сенинг ҳақингда оғиз очилди дегунча сувга чўкаётган одамдек ҳиқчоқ тутиб, мўматалоқ бўлиб кетади.

Лушка ёшларга хос шундай эшилиб, қаҳ-қаҳ уриб юбордики, Давидовнинг беихтиёр кўнгли юмшаб қолди. Лекин у бу сафар мутлақо хушчақчақлик қилишга

мойил эмас эди, Лушка кулиб турган ва ёш тирқираб кетган кўзини унга тикканча:

— Ҳали, ҳиқчоқ тутиб, мўматалоқ бўлиб кетади, дегин? Бундан баттар бўлсин, тақводор! Бировларнинг ишига тумшуғини тикмасин. Худди менинг одоб-ахлоқимдан кўз-қулоқ бўлиб туришнинг кафилини олгандек!— деркан, Давидов унинг гапини совуққина бўлди:

— У бизни бутун хуторга гап-сўз қилиб юборса, сенга бари бирми?

— Бу иш соғлиғига зарар қилмаса бўпти-да,— бепарвогина жавоб берди Лушка.

— Сен бунга лоқайд қарасанг, мен мутлақо лоқайд қараёлмайман, факт! Аҳмоқлик қилиб, муносабатларимизни кўз-кўз қилишинг етар! Кел бўлмаса, мен эртагаёқ Макар билан гаплашай-да, ё икковимиз турмуш қурайлик ё бўлмаса ўз йўлимизга ажралишиб кета қолайлик... Мени бировлар узоқдан бармоғини нуқиб кўрсатиб: ҳув ана — Лушканинг хуштори раис келяпти, дейишига тоқатим йўқ. Сен ўзингнинг шунақа ошқора қилмишларинг билан жуда обрўйини тўкяпсан. Тушундингми?

Лушка қизариб кетиб, Давидовни куч билан итариб юборди-да, тишлари орасидан гапирди:

— Куёвдан ўргилиб кетай! Сен эпашанг қўрқоқни бошимга ураманми? Сенга тегай деб ўлиб турганим йўқ, хомтама бўлма! Мен билан хутордан бошлашиб ўтишга ор қилар эканлар-у, «бирга турмуш қурсак» эмиш! Қўрқмаган нарсалари йўқ, ҳаммадан андиша қиладилар, эси пастларга ўхшаб, болаларни кўрсалар ҳам ўтакалари ёрилади. Бор, обрўйингни қўлтиқлаб ялангликка, Леоновларнинг хирмонига чиқиб, ёлғиз ўзинг ўтга узала тушиб ёт, бадбахт! Мен сени ажабтовур одам деб юрсам, Макаркамдан фарқинг йўқ экан: у яккаш, жаҳон революцияси, дерди, сен бўлсанг — обрўйим, дейсан. Сенлар билан ҳар қандай хотин ҳам қон бўлиб ўлади.

Лушка бир оз жим турди-да, бирдан кутилмаган мулойим, ҳаяжондан қалтираган овоз билан деди:

— Хайр, Сёмагинам!

У бир неча дақиқа тараддудда қолгандек турди-

да, сўнг шартта бурилиб, тор кўчадан тез-тез юриб кета бошлади.

— Луша!— деб чақирди Давидов овозини пасайтириб.

Муюлишда Лушканинг оқ дурраси учқундек лип этди-да, қоронгида ғойиб бўлди. Давидов нима учундир ловиллаб кетган юзини қўли билан артиб, саросимадан илжайиб, серрайиб қолганча ўйлар эди: «Таклиф учун топган вақтимни қара! Заб уйландингми, галварс, факт!»

* * *

Аразлари жиддий тус олиб кетди. Ҳа, хуллас энди бу араз ҳам, ҳатто жанжал ҳам эмас, уларнинг оралари бузилиб қолган эди. Лушка яккаш Давидов билан тўқнаш келиб қолишдан ўзини олиб қочарди. Ҳадемай буниси ҳам бошқа квартирага кўчди, Лушканинг қулоғига етмай қолмаган бу нарса ҳам уни ярашишга ундаёлмади.

«Феъли ўзи шунақа бўлса жин урсин уни!»— дея гижинди, севгилисини бирон ерда ёлғиз учратишдан узил-кесил умидини узган Давидов. Аммо нимадир юрагини ғоят ачитиб турар, қалби ҳам худди серёмғир октябрь кунларидек қоронғи, ҳасратли эди. Афтидан, Лушка қисқагина муддат ичида Давидовнинг ишқ-муҳаббат қийноқларини кўрмаган соддадил қалбига яқингина сўқмоқ йўлдан кириб олган эди...

Рост, оралари бузилишининг ижобий томонлари ҳам бор: биринчидан, ундан Макар Нагульновга бориб, орани очди қилишдек машаққатли ишнинг ҳожати қолмас, иккинчидан, Давидовнинг бир қадар одобахлоқсиз қилмиши туфайли бир оз тўкилаёзган мустаҳкам обрўйига энди ҳеч нарса футур етказолмас эди. Бироқ бу эзгу мулоҳазаларнинг биронтаси ҳам шўрлик Давидовга унча таскин беролмасди. Ёлғиз қолди дегунча, ўзи беҳабар ҳолда маъносиз кўзларини дарҳол яқин бир ўтмишга тикар, ҳазин ўйга толиб, жилмаяр. Лушканинг ҳаммиша чанқоқ жозибали лаб-

ларининг ардоқли ҳидини, ўтли кўзларининг ҳамиша беқарор ифодасини эслар эди.

Лушаня Нагульёнованинг кўзлари жуда ажойиб эди! Ер тагидан қараса, нигоҳида гўдакларнинг беозор назаридек мафтун этувчи бир нарса сезилиб турар, шу дақиқада ўзи ҳам турмуш билан ишқ-муҳаббат бобида кўпни кўрган хотинга эмас, кўпроқ қиз болага ўхшаб кетар эди. Бир дақиқадан кейин эса ҳамиша бегард, синькаланган дуррасини бармоқларининг енгил ҳаракати билан тузатиб, бошини кўтараркан, ғашга тегувчи жилмайиш билан тикилар, шунда хира йилтираётган тунд кўзларида беҳаёлик ва муғамбирлик белгилари аён-ошкор кўринар эди.

Лушканинг бундай дафъатан товланиш салоҳияти истиғно мактабида камолга етган эмас, туғма истеъдод эди. Ҳар қалай, Давидовга шундай туюлар эди. Муҳаббат кўзини боғлаб қўйганидан у маъшуқасининг бўлакча, балки, ҳатто ҳаддан ортиқ даражада нописандлигини, бинобарин, ўзига бино қўйганлигини кўрмас эди. Давидов кўпгина нарсаларни кўрмас ва пайқамас эди.

Бир кунни у муҳаббатдан меҳри товланиб кетиб, Лушканинг сал-пал элик суркалган ёноғидан ўпаркан:

— Лушенькагинам, худди гулга ўхшайсан! Сенинг ҳатто сепкилларингдан ҳам хушбўй ҳид келади, факт! Биласанми, улардан ниманинг ҳиди келади?— деди.

— Ниманинг ҳиди келади?— деб сўради қизиққан Лушка, тирсагига таяниб кўтариларкан.

— Аллақандай саринлик, хўш, чунончи шабнам ҳиди десаммикан... Хуллас, худди бойчечакнинг ҳидидек, сезилар-сезилмасу, аммо яхши ҳид келади.

— Мен шундай бўлишим ҳам керак,— деди сиполик ва астойдил жиддийлик билан Лушка.

Бундай беибо манманликдан ғаши келиб, тааж-жубланган Давидов индамай қолди. Бир оздан сўнг сўради:

— Нега энди сен шундай бўлишинг керак экан?

— Чунки мен чиройлиман.

— Нима, сенингча, ҳамма чиройлилардан ҳам хушбўй ҳид келиб туриши керак эканми?

— Ҳаммани айтолмайман, билмайман. Мен уларни искаб кўрганмасман. Улар билан ишим ҳам йўқ, мен ўзимни айтяпман, тентак. Сепкил чиройлиларнинг ҳаммасида ҳам бўлавермайди-ку, сепкил бўлса — баҳорнинг белгиси, сепкилимдан бойчечак ҳиди келиши керак.

— Мақтанчоқсан, факт!— деди ўкиниб Давидов.— Агар билгинг келса, ёноқларингдан бойчечакнинг эмас, чучимаган мой қуйилган туруп билан пиёзнинг ҳиди келади.

— Бўлмаса, нега ўпаман деб ёпишасан?

— Туруп билан пиёзни яхши кўраман-да...

— Сен худди ёш болага ўхшаб бўлмағур гапларни айтяпсан, Сёма,— деди норозилик билан Лушка.

— Ақлли одам билан оқилона... Биласан-а?

— Ақлли одам аҳмоқ билан бўлса ҳам оқилона-лигича қолади, аҳмоқ одам эса ақлли одам билан ҳам аҳмоқоналигича қолади,— деди ҳозиржавоблик билан Лушка.

Улар ўшанда ҳам бекордан-бекорга уришиб қолишган, лекин ундаги уришлари дарҳол унут бўлиб, бир неча дақиқадан кейиноқ яраш билан тугаган эди. Ҳозир бўлса бошқача эди. Давидовнинг назарида Лушка билан кўрган-кечирганларининг ҳаммаси гўзал, аммо қайтиб келмайдиган узоқ ўтмиш бўлиб туюларди. Уни ёлғиз учратиб, дардини изҳор қилолмай, ҳозирги муносабатларини узил-кесил аниқлаб ололмагач, Давидовнинг ҳасрати ошиб кетди. У Размётновга колхоз ишларини ҳам бирга қўшиб олиб бора туришни топшириб, ўзи эса бир қанча муддатга колхоз ерининг узоқ участкаларидан бирида май шудгорини кўтараётган иккинчи бригадага жўнаш тарадудига тушди.

Бу қандайдир амалий мулоҳазалар юзасидан туғилган сафар эмас, муҳаббатининг яқинлашиб келаётган хотимасини исътаган, айтиб берилган вақтда эса бундан кўрққан одамнинг шармандали қочиши эди. Давидов вақти-вақти билан ўзига четдан туриб разм солаётгандек буларнинг ҳаммасини туппа-тузук пайқар, аммо бутунлай безиллаб қолган, шунинг учун ҳам ўзига энг мақбул қарор сифатида хутордан чиқиб кета ту-

ришни маъқул кўрар, негаки, ақалли у ерда Лушкани кўрмайман, бир неча кун хотиржамроқ яшарман-ку, деб умид қилар эди.

IV БОБ

Июннинг бошларида ўқтин-ўқтин, ёзга хос бўлмаган, куздагидек майда, момақалдироқсиз, шамолсиз, осойишта ёмғир ёғиб турди. Эрталаблари ғарбдаги олис тепаликлар ортидан кул ранг-кўкиш булут ўрмалаб чиқарди. У ёйила-ёйила осмоннинг ярмини эгаллар,— остидаги қора патчалари хунук оқариб турар,— кейин у шу қадар пастлар эдики, унинг ҳарирдек шаффоф қуйи увадалари даштдаги тепаликда турган ел тегирмоннинг томига илашарди; аллақасердадир баландликда гулдирак эшитилар-эшитилмас роҳатбахш ёмғир қуйиб юборар эди.

Янги соғилган сутдек илиқ ёмғир томчилари туманли сукунатга бурканган ерга солланиб тушиб, қуримаган, кўпик боғлаган халқобларда оқ пуфак бўлиб кўпчирди; ёзнинг бу сийрак ёмғири шу қадар беозор ва осуда эдики, ҳатто гуллар ҳам бошларини эгмас, ҳатто ҳовлиларда юрган товуқлар ҳам ундан панага қочмас эди. Улар омборларнинг, нам, қорайиб кетган четанларнинг олдида қунт ва ҳафсала билан дон қидириб ер титишар, улуғвор салобатлари йўқолаёзган, ивиган хўрозлар эса ёмғирга эътибор бермай, навбатма-навбат чўзиб-чўзиб қичқиришар, уларнинг тетик овозлари кўлмакларда бемалол чўмилаётган чумчуқларнинг чирқиллашлари, ёмғир ҳамда чанг ҳиди анқитиб, меҳр билан чорлаётган, ерга шахт билан учиб келиб ўзини ураётгандек қалдирғочларнинг вижирлаши билан қўшилиб кетар эди.

Гремячий Логдаги ҳамма хўрозларнинг овози ҳам ҳайратда қоларли даражада хилма-хил эди. Ярим кеча бўлганда қичқиришни Любишкинларнинг ҳаммадан олдин уйғониб оладиган хўрози бошлаб берарди. У хизматини бажонидил бажарадиган ёш рота командирига ўхшаб қувноқ, янгроқ ингичка овоз билан қичқирар, унга Агафон Дубцовнинг ҳовлисидаги хўроз

полковникларга хос салобатли йўғонроқ овоз билан жавоб қайтарарди: сўнгра хутор устида беш минутча пайваст ва пайдар-пай қичқириқлар янграб турар, ҳаммадан кейин эса уйқусираб қаттиқ қақолаб, қўндоқда қанотларини кучли тапиллатганча Майданниковларнинг хуторда энг қари, сариқ, биққи хўрози генералларга хос бўғиқ, амирона ҳирқироқ овоз билан қулоқни битириб қичқирар эди.

Ошиқ-маъшуқлар билан оғир касаллардан ташқари, Нагульновнинг тушунчасида буларнинг бир-бирларидан фарқлари йўқ эди, хуторда ҳаммадан кейин Макар Нагульновнинг ўзи ётар эди. У кечасидаги бўш вақтларидан фойдаланиб, ҳамон ҳафсала билан инглиз тилини ўрганарди. Унинг хонасидаги стул суянчиғида каноп сочиқ, бурчакда муздек қудуқ суви солинган ҳўқача турарди. Макар машаққат билан билим орттирмоқда эди! Қўйлагининг ёқаларини ечиб, сочлари ҳурпайган, тердан шалаббо бўлганча ланг очиқ дераза олдида столда ўтирар, пешонасидаги, қўлтиғидаги, кўкраги ва яғринидаги терни сочиқ билан артиб, ўқтин-ўқтин дераза рафидан ташқарига энгашганча, ҳўқачадан бошига сув қуйиб, ҳузур билан босиқ пишқириб-пишқириб қўяр эди.

Бешинчи чироқ хира ёниб турар, унинг газетадан қилинган қалпоғига тунги парвоналар келиб урилар, девор орқасида бека кампир оҳиста хуррак тортар, Макар эса ўзига ниҳоятда зарур бўлган, ғоятда машаққатли тилни сўзма-сўз ўрганиб бормоқда эди... Бир куни ярим кечага яқин дам олиш учун дераза рафига чеккани ўтирди, шунда илк бор хўрозларнинг навосини астойдил эшитди. Диққатини бериб қулоқ солиб танг қолган Макар завқ билан хитоб қилди: «Худди параддагига ўхшайди-я, дивизия кўригидагига ўхшайди-я! Турган-битгани мўъжиза-ку!..»

Ушандан буён у ҳар кун кечаси хўрозларнинг қичқириқларини кутадиган, тунги куйчиларнинг амирона овозларига ҳузур билан қулоқ соладиган бўлиб, булбулларнинг лирик чақ-чақлари ҳамда наволарини астойдил ёмон кўриб қолди. Унга, айниқса Майданниковлар хўрозининг хўрозларнинг умумий хорида хотималовчи аккорд бўлиб хизмат қиладиган генералча

йўгон овози ёқарди. Аммо кунлардан бир куни у одатланиб қолган ва кўнглида маъқуллаб қўйган қичқириқлар тартиби кутилмаган ҳолда безориларча бузиб юборилди: қудратли хўрознинг йўгон овозидан кейин бирдан яқин орада ён қўшни Аркашка Айирбошчининг қўрасидаги омбор орқасида қандайдир расво, афтидан ёш бир жўжахўроз ўғил болаларга хос олифта чийилдоқ овоз билан қичқириб юбориб, кейин қандайдир бемаъни кекирикдан нафаси тикилганча макиёнчасига узоқ қақолади. Шундан сўнг чўккан жимликда Макар расво жўжахўрознинг қўндоққа ўрнашиб олиш учун қанотларини силкитиб, товукхонада типирчилаётганини аниқ эшитди, афтидан жўжахўроз қичқираман деб қўндоғидан тушиб кетишдан қўрққан бўлса керак.

Бу қилиқ очикдан-очик интизомни бузиш ва субординация қоидаларига тўла риоясизлик эди. Макаرنинг назарида бу нарса, чунончи, чинакам генералдан сўнг унинг гапини тузатмоқчи бўлиб, аллақандай кўримсиз, бунинг устига дудуқ бўлим командирининг гапириб юборишга ўхшаб кетар эди. Астойдил жаҳли чиққан Макар бундай бемаъниликка чидай олмасди, у қоронғиликка қараб: «Бекор!» деб қичқирди-да, секин сўкинганича деразани ғазаб билан тарақлатиб ёпди.

Эртасига бу воқеа такрорланди, унинг эртасига яна такрорланди. Макар яна икки марта қоронғиликка қараб: «Бекор!» деб қичқирди. Қичқиригидан бека хотин чўчиб уйғониб кетди. Овозлар ва уларнинг янграш вақтлари бамисоли даражама-даража қайд этиб қўйилгандек хўрозларнинг тунги қичқириш тартибларининг бир маромдаги расамади қаттиқ бузилмоқда эди. Макар тун оғиши биланоқ ётиб ухлайдиган бўлиб қолди... У ортиқ шуғулланолмас, аломат сўзларни ёдлай олмас эди. Уйлари сурбет хўроздан нарига айланиб кетолмас, у ғазаб билан, бу хўроз ҳаётда ҳам, шубҳасиз, худди ўз эгасига ўхшаган бемаъни ва енгилтак бўлса керак, деб ўйлар эди. Макар бегуноҳ паррандани ичида, аблаҳ, текинхўр, ҳовлиқма, деб сўкарди. Майдашиковнинг хўрозидан сўнг қичқиришга журъат қилган қўшни хўроз Макаرنинг

калавасини чуватиб қўйди: инглиз тилини ўзлаштириши жуда пастга тушиб кетди, кайфияти ҳам кундан-кунга ёмонлашарди... Бу тартибсизликка барҳам бериш пайти етган эди!

Тўртинчи куни эрталаб Макар Аркашка Айирбошчининг қўрасига кириб, совуққина саломлашди-да, сўради:

— Қани, хўрозингни кўрсат-чи.

— У сенга нимага керак бўлиб қолди?

— Турқига қизиқиб қолдим.

— Турқини кўриб нима қиласан?

— Кўрсатсанг-чи! Сен билан ади-бади айтишиб ўтиргани вақтим йўқ!— деди ғижиниб Макар.

У тамаки ўраш билан банд экан, Аркашка қўлида хивич билан омбор тагидан бир гала олачипор чиройли товуқларни аранг ҳайдаб чиқди. Ҳа, ўйлаганича ҳам бор экан! Макаarning тахминлари тўппа-тўғри чиқди: ўн чоқли олачипор, енгилтак ва беқарор товуқларнинг орасида жуссасизгина, шумшайган, кўкишкул ранг тусли, кўримсизгина хўроз гир-гир айланиб юрарди. Макар уни намойишкорона нафрат билан кўздан кечириб, Аркашкага шундай маслаҳат берди:

— Бу чала жўжани сўйиб юбор!

— Нимага сўяман энди?

— Угра ошига,— қисқа жавоб берди Макар.

— Нега энди? Рўзғоримда ўзи битта, товуқларга ҳам ўч.

Макар кинояомуз илжайиб, лабларини буриштирди:

— Товуқларга ўчлигидан бошқа иши йўқми? Шу ҳам иш эканми! Аллақаёқдаги бемаъни жўн иш.

— Шундан бошқа ишга кераги ҳам йўқ. Мен у билан полиз ҳайдамоқчимасман. Бир тишли плугни ҳам тортолмайди...

— Бўлди, ҳазилингни қўй! Мавриди келганда ҳазиллашишни мен ҳам биламан...

— Нима, менинг хўрозим сенга кун бермай қўйдими?— энди тоқатсизланиброқ сўради Айирбошчи.— Арпангни хом ўриб қўйдими?

— Хўрозинг аҳмоқ экан, тартиб деган нарсани билмайди.

— Қанақа тартибни билмайди? Ё кампингнинг полизига учиб тушаётибдимиз?

— Полизга учиб тушаётгани йўқ, хуллас...

Макар қандай тартиб ҳақида гапираётганини тушунтиришдан ўнғайсизланарди. У оёқларини кериб хўрозга еб юборгудек бўлиб бир дақиқа тикилиб турди, сўнгра миясига шу фикр келиб қолди:

— Менга қара, қўшни,— деди жонланиб у Аркашкага,— хўрозларимизни айирбошламаймизми?

— Сенинг от-уловсиз хўжалигингга хўроз нима қиларди?— деб сўради қизиқиб қолган Айирбошчи.

— Топилади, бу шумшайгандан тузукроғи ҳам топилади!

— Майли, олиб кел, агар хўрозинг дурустроқ бўлса, айирбошлаверамиз. Мен ўзимникига қийишмайман.

Ярим соатдан сўнг Макар йўл устида кирган бўлиб, Аким Бесхлебновнинг қўрасига бурилди, унинг қўрасида кўпдан-кўп товуғи бор эди. У ёқ-бу ёқдан гаплаша туриб, Макар ҳовлида изғиб юрган товуқларга диққат билан разм солди, хўрозларнинг овозларини тинглади. Бесхлебновнинг бешта хўрози ҳам бири-биридан бўйдор, турқлари басавлат, энг муҳими, уларнинг ҳаммаси ҳам дурустигина қичқирадиган, кўринишлари ҳам сипо эди, хайрлашишларидан олдин, Макар таклиф қилди:

— Менга қара, отахон, менга битта хўрозингни сотмайсанми, а?

— Ия, ўртоқ Нагульнов, ахир карам шўрвага товуқ солинса мазалироқ бўлади-ку, хоҳлаганингни танлаб ол, кампирларимнинг товуқлари сон минг.

— Йўқ, менга хўроз керак. Менга қоп ҳам бериб тур, солиб олиб кетай.

Орадан сал ўтмай Макар Аркашка Айирбошчининг ҳовлисида қопнинг оғзини ечмоқда эди. Маълумки, ҳар қандай айирбошга ишқивоз бўлган Аркашка бўлажак мовоза завқидан ҳузур қилиб, қўлларини бир-бирига ишқаганча гапирмоқда эди:

— Кўрайлик-чи, олифтанг қанақа экан, ҳали ус-

тига пул сўраб қолсак ҳам ажаб эмас. Тезроқ ечсангчи, мунча имиллайсан! Мен ҳозир ўзимнинг хўрозимни тутиб келаман, уриштирамиз, кимнинг хўрози зўр чиқса, ўша ширинкома олади. Худо ҳақи, бўлган гап шу, бўлмаса мен айирбошламайман! Сенинг хўрозингнинг турқи қанақа? Барвастандан келганми?

— Гвардиячи!— қисқагина минғиллади Макар, қопнинг чандилиб қолган тугунини тиши билан ечаётиб.

Аркашка тушиб кетаётган шимини кўтара-кўтара товухонага югурди. Бир дақиқадан сўнг у ердан хўрозларнинг жон ҳолатдаги қийқириқлари эшитила бошлади. У ўтақаси ёрилаёзган, ҳаллослаб нафас олаётган хўрозни кўкрагига босганча қайтиб келганда Макар оғзи очилган қоп тепасида гарангсиб бошини қашиганча турарди: қанотлари шалпайиб тушган «гвардиячи» жон талвасасида тўқ сариқ думалоқ кўзларини ола-кула қилиб қопда ётарди.

— Унга нима бўлди?— деб сўради ҳайратланган Аркашка.

— Хато кетди!

— Қасал эканми?

— Сенга айтяпман-ку, хўроз важида хато кетди деб.

— Хўроз ҳам хато кетказиши мумкинми? Қизиқ гапларни гапирасан-а!

— Хўрозни айтаётганим йўқ, лақма одам, менинг мўлжалим хато кетди. Олиб келаётсам, қопдан туриб қичқирмоқчи бўлиб қолди, мени эл-юртнинг кўзи олдида шарманда қилаёзди,— правлениенинг олдидан ўтаётган эдим,— хўш, салгина бошини бир томонга буриб қўйган эдим... салгина буриб қўйган эдим-а, буни қара, иш бунақасига айланиб кетибди. Дарров болта олиб чиқ, бўлмаса беҳудага ҳаром қолади.

Боши чопилган хўрозни Макар четан оша улоқтириб, остонада ивирсиб юрган бекасига қичқирди:

— Ҳой, онажон! Эти совимасдан патини юл, эртага угра пиширарсан!

У Аркашкага ҳеч нарса демай, яна Бесхлебновникига борди. Чол бошда: «Бунақада ҳамма товухла-

римни тул қолдирасан!» деб тихирлик қилди, аммо кейин ҳар қалай яна бир хўрозини сотди. Аркашка билан айирбошлаш амалга ошди, бир неча дақиқадан сўнг эса Аркашканинг калласиз хўрози четандан ошиб тушди, унинг орқасидан ниҳоятда мамнун Макар кампирга қичқирди:

— Мана бу ярамасни ол, ол, онажон! Интизомсиз иблисни юлқиб ташла-ю, дарров қозонга тиқ!

У каттакон ва зарур бир ишни амалга оширган кишидек кўчага чиқди. Аркашканинг хотини бошини аламли ўкинч билан чайқаганча уни кўзлари билан кузатиб қолди, у қўраларида Макар хўрозларга берган қонли жазодан ҳайратланган эди. Унинг сассиз саволига жавобан Аркашка шаҳодат бармоғини пешонасига олиб бориб, уни у ёқ-бу ёққа чайқатди-да, пичирлади:

— Ақлдан озибди! Яхши одам эди, ақлдан озибди. Астойдил жинни бўлиб қолганга ўхшайди. Бечора кечалари билан ўтирарди-я. Инглиз тили бошига етибди, лаънати!

Ёлғизликка мардона бардош бераётган Макар ўшандан буён кечалари билан хўрозларнинг куйлашларини монесиз эшитадиган бўлиб қолди. У кун бўйи далада хотин-халаж ва болалар билан бирга ғалла ўтоғида ишлаб, кечқурунлари эса ёвғон карам шўрва билан сут ичиб овқатлангач, инглиз тили ўргатадиган дарсликка мук тушиб, сабр билан ярим тунни кутарди.

Ҳадемай унга Шчукаръ бобо ҳам келиб қўшилди. Бир куни кечқурун эшигини оҳиста тақиллатиб, сўради:

— Кирсам мумкинми?

— Қир. Нимага келдинг?— совуққина савол билан кутиб қолди уни Макар.

— Нима десам экан...— чайналди Шчукаръ бобо.— Эҳтимол, мен сени жуда қўмсагандирман, Макарушка. Кел, кириб бир хабар олиб чиқай, дедим.

— Нима, сен хотин кишимидингки, мени қўмсайсан?

— Қари одам гоҳо хотин кишидан баттар одам қўмсаб қолади. Менинг ишим мутлақо диққинафас: айғирларнинг олдидан жилмаганим-жилмаган. Бу

тилсиз махлуқлар меъдамга тегиб кетди! Сен, чунончи, ундан ширин сўзингни аямай гапирсанг, бошини кўтармай сулисини туширганча, думини силкитади. Бунинг менга нима нафи бор? Бунинг устига жин урган такани айтмайсанми! Бу дарранда қай вақтда ухлар экан, Макарушка? Кечаси кўзингни юмдинг дегунча — лаънати тумшугингнинг тагида ҳозир у нозир. Бир неча марта уйқуда ётганимда туёғи билан босиб олса бўладими! Утакамни ёриб юборади, ана шундан кейин кўзимни ўйиб олиб ташласанг ҳам ухлай олсам ўлай агар! Шунақанги лаънати, ярамас дарранда эканки, сира кўз очирмайди! Туни бўйи отхона билан пичанхонани изғиб чиқади. Уни сўйиб қўя қолмай-мизми, Макарушка?

— Ҳой, бу гапларингни йиғиштир! Правлениенинг такалари менинг тасарруфимда эмас, улар Давидовнинг ихтиёрида, ана ўшанга бор.

— Худо сақласин, мен така важидан эмас, сени кўриб кетгани келдим, менга биронта қизиқроқ китоб берсанг, ёнингда инди ётган сичқондек жимгина ўтираман. Сенинг кўнглинг ҳам хуш бўлади, менинг кўнглим ҳам. Мен сенга жичча ҳам халал бермайман!

Макар ўйлаб кўриб рози бўлди. Шчукарга рус тилининг шарҳли луғатини бераётиб деди:

— Майли, ёнимда ўтира қол, ўқигин-у, ичингда ўқигин, лабингни ҳам чапиллатма, йўталма, аксирма — хуллас унингни чиқарма! Менинг командам билан тамаки чекамиз. Вазифа тушунарлими?

— Ҳаммасига розиман, аммо аксириш масаласи нима бўлади? Бирдан жин уриб аксиргим келиб қолса, унда нима бўлади? Вазифам шунақа бўлганидан бурнимнинг катаги доим пичан тўпон билан тўла бўлади. Гоҳо уйқумда ҳам аксириб юбораман. Унда нима қиламиз?

— Уқ бўлиб даҳлизга учиб чиқасан!

— Эҳ, Макарушка, ўқ бўлганда ҳам расво, занглаган ўқман! То даҳлизга югуриб чиққунимгача йўл-йўлакай ўн марта аксириб, беш марта бурун қоқиб оламан.

— Сал шошилгин-да, чол!

— Бир қиз эрга тегишга шошилибди-ю, куёв топилмабди. Бир сахий одам топилиб, ҳожатини осон қилибди. Никоҳланмаган қиз оқибатда нима бўпти дегин? Ажабтовур жувон бўпти! Мен ҳам шу кунга тушишим турган гап: шошиб кетаётиб йўл устида бир бало қилиб қўйсам нима бўлади, сен унда мени бу ердан ўша заҳоти ҳайдаб чиқарасан, гапнинг сирасини айтяпман!

Макар кулиб юбориб, деди:

— Сал эвидароқ югургин-да, обрўйингни эҳтиёт қил. Хуллас, гап шу: овозингни ўчириб, мени ишдан қўйма, мутолаа қилиб, маданий чол бўл.

— Яна бир савол берсам мумкинми? Қовоғингни осилтирма, Макарушка, охирги саволим.

— Хўш? Тезроқ бўл!

Шчукаръ бобо сўрида ийманиб ижирғанди-да, чайналиб гапирди:

— Биласанми, яна нима гап бор... Ўзи унчалик унақа эмас-у, аммо бироқ, бу ишимдан кампирим хафа бўлгани-бўлган, «Ухлатмайсан!» дейди. Кошки бу менинг ихтиёримда бўлса?

— Муддаони гапириб қўя қолсанг-чи!

— Анави нарсани гапиряпман-да. Чуррам тушганиданми, ёинки бирон бошқа дардданми, қорним ёмон қулдирайди, булутли кундаги момақалди роқдек гулдирайди! Сен билан биз унда нима қиламиз? Ахир бу ҳам машғулотдан алақситади-ку?

— Даҳлизга югурасан, ҳеч қандай момақалди роғу чақмоқ бўлмасин! Вазифа тушунарлими?

Шчукаръ индамай бош силкиб, оғир хўрсинди-да, луғатни очди. Ярим тунда у Макарниг раҳбарлигида ва унинг тушунтиришларидан фойдаланиб, илк марта хўрозларнинг қичқиришларига яхшилаб қулоқ солди. Уч кундан кейин эса улар биргаликда ёнма-ён дераза рафига чўзилганларича ётардилар, Шчукаръ бобо завқ билан шивирлар эди:

— Ё раббий, ё раббий! Умрим бўйи бу хўрозларнинг думини босиб, кичкина болалигимдан товуқларнинг ёнида катта бўлган бўлсам ҳам, уларнинг бунақа чиройли сайрашларини пайқамаган эканман. Ҳа, энди маъносига тушуниб олдим! Макарушка, Май-

данниковнинг иблисининг олишини қара-я? Худди генерал Брусиловнинг ўзи, вассалом!

Макар қошини чимириб, вазминлик билан шивирлаб жавоб берарди:

— Ол-а! Бизнинг генералларимизга қулоқ солсанг-чи, бобо,— мана буларнинг овозларини овоз деса бўлади! Сенинг Брусиловнинг нима экан? Биринчидан, собиқ чор генерали — демак, мен учун шубҳали, шахс, иккинчидан, кўзойнак таққан зиёли. Овози ҳам, ажаб эмаски, Аркашканинг биз еб юборган хўрозининг овозига ўхшаган бўлса. Овозларга ҳам сиёсий нуқтаи назардан баҳо бериш керак. Мана, чунончи бизнинг дивизиямизда бир йўгон овозли одам бор эди — йўгон овоз бўлганда ҳам бутун армияга татигудек эди! Оқибатда аблаҳ чиқиб қолди: душманларга ўтиб кетди. Ана ўша мен учун ҳали ҳам йўгон овоз эгасилигича қолди деб ўйлайсанми? Бекор айтибсан! У энди менга йўгон овоз эгаси эмас, чийилдоқ бир сотқин, холос!

— Макарушка, аммо хўрозларга сиёсатнинг даҳли йўқ шекилли? — ботинмай сўради Шчукаръ бобо.

— Хўрозларга ҳам даҳли бор! Майданниковнинг хўрози ўрнида биронта кулакнинг хўрози бўлса — мен у текинхўрнинг овозига ўла қолсам ҳам қулоқ солмас эдим! Кулакнинг думига тоқатим бор эканми!.. Хўп, ҳангамани тўхтатайлик! Сен ҳам ўз китобингни ол, мен ҳам ўзимникини олай, бўлар-бўлмас саволлар билан алақситаверма. Акс ҳолда, юз хотир қилмай ҳайдаб чиқараман!

Шчукаръ бобо хўрозлар қичқирғининг астойдил ишқивози ва мухлиси бўлиб қолди. Макарни Майданниковнинг хўрозини бориб кўришга унатган ҳам ўзи эди. Улар иши бор кишилар бўлиб, Майданниковнинг қўрасига киришди. Кондрат далада май шудгорини кўтараётган экан, Макар унинг хотини билан гаплашди, гап орасида нима учун ўтоққа чиқмаганини сўради. ўзи эса ҳовлида савлат тўкиб юрган хўрозни диққат билан кўздан кечирарди. Хўроз жуда ҳам сипо ва басавлат, тўқ сариқ патлари ҳашаматли эди. Макар кўрикдан мамнун бўлди. Ён эшикдан чиқаётиб

уни ичига тушган Шчукарни тирсаги билан туртиб, сўради:

— Қалай?

— Гаровати ҳам овозига муносиб. Хўроз эмас, архирей!

Ухшатиш Макарга сира ҳам ёқмади, аммо у индамади. Улар правлениега яқинлашиб қолганларида Шчукарь кўзлари қинидан чиқаёзиб, Макарниг гимнастёркаси енгига ёпишди:

— Макарушка, сўйиб қўйишлари мумкин!

— Кимни?

— Кимни бўларди, хўрозни-да, худо ҳақи! Бехосдан сўйиб юборишлари ҳеч гапмас! Сўйиб қўйишмаса эди!

— Нега сўйишади энди? Нима сабабдан? Гапинг-га тушунолмаёпман, нима деб валақлаяпсан?

— Нимасига тушунмайсан? Хўроз чириб кетган эски гўнгдан ҳам қари, ёши мен билан тенг келиб қолади, ажаб эмаски, мендан ҳам катта бўлса. Мен бу хўрозни болалигимдан бери биламан!

— Ёлғон гапирмасанг-чи, бобо! Хўрозлар етмиш йиллаб умр кўрмайди, табиат қонунларида бу тўғрида ҳеч нарса дейилган эмас, тушундингми?

— У бари бир қари, энгагидаги ҳамма пати оқариб кетган. Ё сенинг кўзинг тушмадими?— қизишиб эътироз билдирди Шчукарь бобо.

Макар пошнасиди шартта тез бурилди. У шу қадар катта қадам ташлаб тез елиб кетмоқда эдики, Шчукарь унга етиб оламан деб ўқтин-ўқтин зинғиллаганича югурарди. Бир неча минутдан сўнг улар яна Майданниковнинг ҳовлисига кириб келишди. Макар Лушкадан хотира бўлиб қолган, хотинлар тутадиган уқали дастрёмолча билан пешонасидаги терни артар, Шчукарь эса ярим кун тулкининг изидан қувган този итдек оғзини катта очиб, ҳаллослар эди. Унинг сапсар ранг тилидан соқолига томчи-томчи бўлиб тиниқ сўлак оқиб тушарди.

Кондратнинг хотини очиқ юз билан жилмайганча буларнинг олдига келди.

— Бирон нарсани унутиб қолдирибсизларми?

— Сенга шуни айтиш ёдимдан кўтарилибди, Прохорова: сен хўрозингни сўйиб юрмагин.

Шчукаръ бобо савол аломатидек букилиб, қўлини олдинга чўзди-да, кир бармоғини силкиганча, нафаси чиқмай ҳансираб машаққат билан гапирди:

— Худо кўрсатмасин!..

Макар унга норозилик билан қия қараб қўйиб, гапида давом этди:

— Биз колхозда унинг наслини кўпайтириш учун сендан сотиб олмоқчимиз, ёки айирбошлармиз, чунки турқига қараганда насли зотдорга ўхшайди, ажаб эмаски, бизда янги зот товуқлар урчитиш учун ажодлари биронта Англия ёинки шунга ўхшаган Голландия олиб келинган бўлса, қаншарида ғурраси бор голланд ғозлари бўладими? Бўлади. Эҳтимол, бу хўроз ҳам голланд миллатидандир,— сен буни билмайсан-ку? Хўш, мен ҳам билмайман, бинобарин, уни зинҳор-базинҳор сўйиш мумкин эмас.

— У насл урчитишга ярамайди, жуда қариб қолган, биз уни Троицага сўйиб, ёш хўроз сотиб олмоқчи эдик.

Бу гал, нима девдим, дегандек, Макарни Шчукаръ бобо тирсаги билан туртди,— аммо Макар унга эътибор қилмай, хотинга уқтиришда давом этди:

— Қарилиги — айб эмас, бизга насл урчитиб беради, ароқда ивитилган буғдой билан боплаб боқсак, товуқларга хушомад қилавериб, титиқларини ўйнатиб юборади! Хуллас, бу қиммат баҳо хўрозни зинҳор-базинҳор йўқ қилиш мумкин эмас. Вазифа сенга равшан бўлдими? Хўп, дуруст! Ёш хўрозни бўлса, Шчукаръ бобо сенга шу бугуноқ олиб келиб беради.

Макар ўша кунидек Демка Ушаковнинг хотинидан рўзгоридаги ошиқча хўрозни нархини келиштириб олиб, уни Шчукаръ бободан Майданниковага бериб юборди.

Шу билан охириги тўсиқ ҳам бартараф қилингандек эди. Аммо шу орада хутор бўйлаб, Макар Нагульнов нима ният биландир ҳамма ердаги хўрозларни катта-катта пул бериб, чакана-улгуржисига сотиб олаётганмиш, деган ҳазиломуз овоза тарқалди. Ҳазил-

мазахни яхши кўрадиган Размётновнинг шундай воқеага аралашмай четда қолиши мумкинмиди? Дўстининг аломат ишини эшитгач, буни ўзи шахсан текшириб, суриштириб кўрмоқчи бўлиб, кечқурун алламаҳалда Нагульновнинг квартирасига кириб келди.

Макар билан Шчукаръ бобо қалин-қалин китобларга энгашганларича, столда ўтиришарди. Пилиги ниҳоятда баланд қилиб қўйилган чироқ буриқсимоқда эди. Хонада қоракуялар учиб юрар, лампа шишага кийдириб қўйилган қоғоз қалпоқдан куюнди ҳиди келар, бошланғич мактабнинг биринчи синфидагина ҳуснихат дарси вақтида ҳукм сурадиган жимжитлик ҳукм сурмоқда эди. Размётнов эшикни тақиллатмасдан кириб, остонада турганча йўталди, ҳафсала билан мутолаа қилаётганларнинг биронтаси ҳам унга эътибор қилмади. Шундан сўнг Размётнов кулгисини аранг тийиб, баланд овоз билан сўради:

— Уртоқ Нагульнов шу ерда турадимми?

Макар бошини кўтариб Размётновнинг юзига диққат билан тикилди. Йўқ, тунги меҳмон маст эмасди, аммо лаблари қаҳ-қаҳлаб юборгудек бўлиб учиб турибди. Макаرنинг кўзлари хира чақнаб, чимирилди. У бамайлихотир шундай деди:

— Сен Андрей, гап сотиб ўтиргани қизларнинг олдига бор, кўриб турибсанки, менинг сен билан беҳуда вақт ўтказишга иложим йўқ.

Макар унинг хушчақчақ кайфиятига шерик бўлишига мойил эмаслигини кўргач, Размётнов сўрига ўтириб чекаркан, жиддий тусда сўради:

— Йўқ, очигини айт: уларни нима учун сотиб олдинг?

— Угра билан карам шўрва пишириш учун. Сен, уларни Макар хутордаги ойимқизларга мороженое қилиб беради, деб ўйлаганмидинг?

— Мороженое қилиб беради, деб ўйлаганим йўғу, албатта, аммо ажабландим: шунча хўрозни нима қилар экан, яна келиб-келиб хўрозларни танлабди, деб ўйладим.

Макар жилмайди:

— Уграга солинган хўрозларнинг тожисини ёқтирмаман вассалом. Сен-ку менинг харидларимдан ажаб-

ланибсан, мен бўлсам, Андрей, шунга ажабланияпмаңки — сен нега ўтоққа чиқмаяпсан?

— Мени у ерга чиқариб нима қилмоқчисан? Хотин-халажни кузатиб туришим керак бўлса — бу ишга бригадирлар қўйиб қўйилган.

— Кузатиш эмас, ўзинг ҳам ўтоқ қилишинг керак.

Размётнов қўлларини силтаб, хушчақчақлик билан кулиб юборди.

— Нима, мен уларга қўшилициб индов юлишим керакми? Э, бекорларни айтибсан, оғайни! Бу эркакларнинг иши эмас, қолаверса, кимсан қишлоқ советининг раиси бўлсам.

— Катта кетмай қўя қол. Катта кетгудек катталардан эмассан! Нима учун мен улар билан бирга индовми, бошқа бегона ўтларни юлишар эканман-у, сен ююлмас экансан?

Размётнов елкасини қисди.

— Гап унда эмас, казакларнинг олдида иснодга қолмоқчи эмасман.

— Давидов ҳеч қандай ишдан ҳазар қилмайди, мен ҳам. Нима учун сен фуражкачангни қийшиқ қўнқайтириб олганингча, кун узун-кун идорангда ўтирасан, ёинки ийиғи чиққан латта портфелингни қўлтигингга тиқиб хутор бўйлаб ҳовлиққанча изғийсан? Нима, оилавий аҳвол ҳақида справка керак бўлиб қолса секретаринг бериб ҳоборолмайдими? Сен, Андрей, бу қилиқларингни ташла! Эртагаёқ биринчи бригадага чиқиб, гражданлар урушининг қаҳрамонлари қандай ишлай олишларини хотин-халажга кўрсатиб қўй!

— Нима, эсингни едингми ёки ҳазиллашяпсанми? Уриб ўлдирсанг ҳам чиқмайман! — Размётнов тамаки қолдиғини жаҳл билан улоқтириб, скамьядан сапчиб турди. — Калака бўлишни истамайман! Ўтоқ — эркакларнинг иши эмас! Қараб турсам, ҳали бориб картошка чоп ҳам дерсан?

Макар столни қалам билан бамайлихотир чертганча гапирди:

— Партия қандай ишга юборса, ўша эркакларнинг иши. Чуночи менга: бор, Нагульнов, контраларнинг калласини чоп, дейишса, — жон-жон деб бораман! Бориб картошка чоп, дейишса жон-жон деб бўлмаса ҳам-

ки, бераман. Сут соғувчи бўлиб, бориб сигир соғ. дёйишса, тишимни-тишимга қўяману, бари бир бораман! Уша лаънати сигирнинг эмчагини у ёққа тортқилаб, бу ёққа тортқилаб қўлимдан келганича соғавераман!

Ховридан тушган Размётновнинг чеҳраси очилди:

— Узи ҳам, сенинг панжанг билан сигир соғадиганда. Сен уни бир зумда ер парчин қилиб қўясан-ку!

— Ер парчин қилиб қўйсам — яна турғизиб қўяман, аммо охирги томчи сутини сирқитиб олмагунимча, узил-кесил ғалабагача соғавераман. Тушундингми? — Унинг жавоб беришини ҳам кутмасдан ўйчанлик билан давом эттирди: — Сен бу ишни ўйлаб кўр, Андрюха, эркаклигингу казаклигинг билан унча мағрурланма. Бизнинг партиявий номусимиз бундан иборат эмас, мен шундай деб тушунаман. Тунов куни янги секретарь билан учрашгани кетаётсам, йўлда Тубянской ячейкасининг секретари Филоновга дуч келиб қолдим, у мендан «Йўл бўлсин, райкомга эмасми?» деб сўради. Райкомга, дедим. «Янги секретаргами?» Ушанинг олдига, дедим. «Хўп, бўлмаса бизнинг пичанзорга бурил, ўша ерда». Қамчини билан йўлнинг чап томонини кўрсатди. Қарасам: шигиллатиб пичан ўришяпти, олтига лобогрейка ўряпти. Эсларингни едиларингми, бунча барвақт ўроққа тушиб, дедим. У: «Бу пичан эмас, яккаш бурган билан бало-баттар қушқўнмас, шуларни ўриб силос қилишга қарор бердик» деди. Уларнинг қарор қилдиларингми, деб сўрадим мен. У менга: «Йўқ, кеча секретарь келиб, ҳамма далаларимизни айланиб чиқди-да, шу бурганга дуч келиб қолганда, бурганни нима қилишимизни сўраб қолди. Биз, шудгор қилиб бостириб юборамиз, деган эдик, кулиб бостириб юбориш ақлдан эмас, ўриб силос бостирсанглар жўялик бўлади, деди» деб жавоб берди.

Макар Размётновга синовчан назар билан тикилганча индамай қолди.

— Сен уни кўрдингми? — сабрсизлик билан сўради Размётнов.

— Бўлмаса-чи! Йўлдан бурилиб, икки километрча нарига борсам — иккита бричка турибди; бир чол ўт

ёқиб, бўтқа пиширяпти: ҳўкиздек баҳайбат бадбашара бир йигит бричканинг тагида товонини қашиб новда билан пашша қўриб ётибди. Секретарга ўхшамайди: оёқ яланг, башараси ҳам — ғалвирдек. Секретарни сўрасам — йигит тиржайди. «У эрталаб лобогрейкада ўрнимга ўтирганча, далани гир айланиб пичан ўряпти» деди. Отдан тушиб, уни бричкага боғладим-да, ўроқчиларнинг олдига бордим. Биринчи лобогрейка ўтиб кетди, унда похол қалпоқ, тердан тўзиб йиртилган кўйлак билан арава мойидан яғир каноп шим кийган чол ўтирибди. Ўз-ўзидан равшанки — секретарь эмас. Иккинчисида сочи олинган, кўйлаксиз йигит ўтирибди, терлаб кетганидан устидан мой қуйганга ўхшайди, офтобда қиличдек ялтирайди. Албатта, секретарь бўлмаса керак, деб ўйладим. Секретарь яланғоч бўлиб ўроқ машина ҳайдамайди. Пайкалга қарасам, қолганлари ҳам яланғоч! Ана холос, булардан қайси бири секретарь эканлигини билиб ол-чи! Зиёли қиёфасидан таниб оламан деб, ҳаммаларини олдимдан ўтказиб юбордим,— жин урсин, қани энди таниб ололсам! Ҳаммалари ярим белларигача яланғоч, ҳаммалари бир мирилик чақадек бир хил, биронтасининг пешонасига, секретарь шу, деб ёзиб қўйилмаган. Ана сенга зиёлича қиёфа! Ҳаммасининг қиёфаси ҳам зиёлига ўхшайди. Энг паҳмоқ попнинг соч-соқолини тақир олиб, солдатлар чўмилаётган ҳаммомга киргазиб юборгин — топа олармикансан? Унда ҳам шундай бўлди.

— Сен, Макарушка, аҳли динга тил тегизма: гуноҳ бўлади!— ботинмай илтимос қилди, шу вақтгача фик этмай ўтирган Шчукаръ бобо.

Макар унга қаҳр билан қараб қўйиб, гапида давом этди:

— Мен бричкаларнинг олдига қайтиб келиб, ҳалиги йигитдан: ўроқчилардан қайси бири секретарь, деб сўрадим. У бадбашара лақма, кўйлаксиз секретарда, деди. Мен унга: кўзингга пашшалар ўтириб хира қилиб қўйибди, артиб ол, ўроқ машинасидагиларнинг чолдан бошқа ҳаммаси яланғоч, дедим. У бричканинг тагидан чиқиб, кўзларини ишқалаб, қаҳқаҳлаб кулиб юборса бўладими! Мен ҳам қараб кулиб юбордим: мен бричкаларнинг олдига етиб келгунимча

бобо ҳам кўйлаги билан қалпоғини ечиб ташлабди, битта шимда ҳаммадан олдинда кетяпти, ярғоқ боши ялтирайди, шабада оппоқ соқолини елкасидан ошириб юборяпти, бурганнинг устидан худди оққушдек сузиб кетяпти. Ҳа, ана холос, дедим. Райком секретари уларга шаҳардан қизиқ расм олиб келибди — далада яланғоч изғиб юришибди, бу ориятсиз янги расмга шарти кетиб, парти қолган чолни ҳам эргаштиришибди. Бадбашара йигит мени уларнинг олдига олиб бориб, секретарни кўрсатди. Мен унга яқинлашиб, ўроқ машинанинг ёнига борганча, ўзимни танитдим. Сиз билан танишиш учун райкомга кетаётган эдим, дедим, у бўлса кулиб юборди-да, отларни тўхтатиб: «Ўтир, отларни ҳайда, пичан ўриб, шу баҳона билан сен билан танишиб ҳам оламин, ўртоқ Нагульнов» деди. Отларни ҳайдаётган йигитчани ўриндиқдан тушириб юбориб, ўрнига ўтирдим-да, отларни чуқладим. Хўш, тўрт марта айлангунимизча танишиб олдик... Олашмумул йигит экан! Бизда ҳали бунақа секретарлар бўлган эмас. «Мен сизларга Ставрополдагилар қандай ишлашларини кўрсатиб қўяман! Сизларда чолворга лампас тақиб юришади, бизда ўроқни яхши ўришади» деб кулади. Мен унга, ишни ким дўндиришини ҳали кўрамиз: керилган гар-гар кекиради, куюнчакни ғам куйдиради, дейман. Ҳамма гапни бир-бир сўраб олди, кейин: «Уйингга қайтавер, ўртоқ Нагульнов, ҳадемай сиз томонга бораман» деди.

— Яна нималар деди?— қизиқиб сўради Размётнов.

— Бошқа унча арзийдиган гапларни гапиргани йўқ. Ҳа, Хопровни ҳам сўради: активист эдими, ёки йўқми деди. Активист қаёқда, активист эмас, бир дардисар эди, дедим.

— У нима деди?

— Уни нима учун, яна хотини билан бирга ўлдиришди экан, деб сўради. Қулақларга ўлдириш учун баҳона камми, дедим. Уларга ёқмай қолган бўлса ўлдиришгандир-да, дедим.

— У нима деди?

Ғўра олма егандек лабларини буриштириб қимир-

латди-да, бир нарса дедими ёки йўталдим: «ҳм, ҳм»-лаб очиқ бир гап айтмади.

— Хопровлар тўғрисидаги гапни қаёқдан эшитди экан?

— Ким билади дейсан. Район ГПУсидагилар айтишганга ўхшайди.

Размётнов индамай яна бир папирос чекди. У нима ҳақдадир диққат билан ўйлардики, ҳатто Нагульновнинг олдига нима мақсадда келганини ҳам унутиб қўйди. Макар билан хайрлашаётиб, унинг кўзига жилмайганча тик қараб гапирди:

— Эс-ҳушимни йиғиб олдим! Эртага тонг отаротмас биринчи бригадага чиқаман. Хотиринг жам бўлсин, Макар, ўтоқда астойдил ишлайман. Якшанба куни сен менга яримта ароқ олиб берасан, шуни билиб қўй!

— Агар яхши ўтоқ қилсанг, олиб бераман, бирга ичамиз. Фақат эртага барвақтроқ чиқиб кет, ишга чиқиш важида хотин-халажга ибрат кўрсат. Хўп, оқ йўл!— тилали Макар ва яна мутолаага киришди.

Ярим кечага яқин хуторни чулғаган осойишта жимжитликда Шчукарь бобо икковлари хўрозларнинг илк қичқириқларини тантана билан тингладилар, уларнинг бир маромдаги қичқириқларидан ҳар қайсилари ўзларича завқландилар.

— Худди архирей черковидагига ўхшайди!— аъзо-йи бадани эриб кетганидан ҳузур билан шивирлади Шчукарь.

— Худди суворийларнинг сафидагига ўхшайди!— деди Макар, чироқнинг дуд босган шишасига ширин хаёл билан боқаркан.

Бу аломат ва ғаройиб ишқивозлик шундай бунёдга келди, тез орада Макар шу ишқивозлиги туфайли жонидан ажрашига сал қолди.

V Б О Б

Бригадага Давидовни Размётновнинг ўзи кузатмоқда эди. Уша ёққа арава кетаётган эди: қўшчиларга колхоз омборидан озиқ-овқат, хонадондагилар брига-

дада ишлаётганларга алиштириб олишлари учун ич кийим, унча-мунча уст кийим жўнатишаётган эди.

Давидов сарғайиб олапес бўлиб қолган этикдаги оёқларини осилтириб, чоллардек букчайганча атрофга лоқайд назар ташлаб бричкада ўтирарди. Елвагай ташлаб олган пиджагини курак суяклари туртиб чиққан, у анчадан бери сочини текислатмаган, патилапатила қора сочлари гарданига бостириб кийган кепкаси остидан қорамағиз йўгон бўйнига, пиджагининг яғир ёқасига тушиб турар эди. Унинг бутун қиёфасида қандайдир ёқимсиз ва аянчли бир нарса бор эди...

Размётнов унга разм соларкан, қаттиқ оғриқдан ижирғангандек юзини буриштириб, ўйлади: «Лушка унинг роса ийғини ўйнатибди-ку! Вой лаънати жу-вон-эй! Шундай йигитнинг тобини олиб қўйибди-я, кўриб раҳминг келади! Ишқ-муҳаббат деган нарса биздақаларни шу кўйга соларкан: ажабтовур одам эди, карамнинг ўзагидек сўлиб, шумшайиб қолибди».

Ишқ-муҳаббатнинг нима кўйга солиши ҳар кимга аён бўлмаса ҳам Размётновга жуда яхши аён эди. У Марина Поярковани, бошидан ўтган яна баъзи нарсаларни эслаб, ҳасрат билан хўрсинди-да, хушчақчақ жилмайиб, қишлоқ советидан хабар олгани кетди. Ярим йўлда унга Макар Нагульнов дуч келиб қолди. Ҳар вақтдагидек совуқ, саранжом, бенуқсон ҳарбийча хатти-ҳаракатини бир оз кўз-кўз қиладиган Нагульнов индамасдан Размётновга қўлини чўзди, кўчадан узоқлашиб бораётган аравани боши билан ишора қилди.

— Уртоқ Давидовнинг қандай аҳволга тушиб қолганини кўрдингми?

— Ориқлаброқ қолибди,— чап бериб жавоб қилди Размётнов.

— Мен ҳам унга ўхшаб юрган вақтларимда кундан-кунга ориқлардим. Уни гапириб ўтирмаса ҳам бўлади — ирвоқ! Фотиҳасини ўқиб, тобутга чўзилтираверсанг бўладигандек! Менинг квартирамда истиқомат қилиб турганида, хотинимнинг қандай расво матах эканини кўрган эди, ўзининг кўз ўнгида бу оилавий контра билан уруш олиб борардим, мана

энди келиб-келиб ўзи дучор бўлиб ўтирибди! Дучор бўлганда ҳам унча-мунча дучор бўлмабди! Бугун кўриб, ишонасанми, юрагим эзилиб кетди: ориқлаб кетибди, ҳаммадан гуноҳкордай, кўзлари олазарак, чолворини, худо ҳақи нима тутиб турганига ҳам ҳайронман! Йигит бечора рўйи рост нобуд бўлиб кетяпти! Менинг бу собиқ рафиқамни қишнинг кундаёқ кулакка чиқариб, Тимошка Тиртиғи билан совуқ ўлкаларга жўнатиб юбориш керак эди. Эҳтимолки, ўша ёқларда ҳовридан тушармиди.

— Мен бўлсам, сен билмасанг керак деб юракканман...

— Ҳе! «Билмасанг керак» эмиш! Ҳамма билди-ю, мен билмайманми? Кўзимни чирт юмиб олган эканманми? Менга қолса, жин урган ким кўрган билан илиқишиб юрмайдими, аммо у аблаҳ менинг Давидовимга тақилмасин, менинг қадрдон ўртоғимни хароб қилмасин! Ҳозирги пайтда кўндаланг турган масала шундан иборат.

— Уни огоҳлантириб қўйсанг бўларди. Нега индамадинг?

— Огоҳлантиришдан ўнғайсизландим-да! Ажаб эмаски, мени рашки келганидан айнитяпти, деб ўйлаши ёинки кўнглига яна бошқа гаплар келиши мумкин эди. Мана сен бу ишдан холис одамсан, нега ўзинг индамадинг? Нега уни қатъий огоҳлантирмадинг?

— Ҳайфсан эълон қилибми?— жилмайди Разметнов.

— Агар шалвираб юрадиган бўлса ҳайфсанни бошқа жойда ҳам олаверади. Аммо сен билан биз, Андрей, уни ўртоқларча огоҳлантириб қўйишимиз керак, бу ёғига тоқат қилиб бўлмайди. Лушка — шундай бало-қазоки, Давидов у билан бўлса жаҳон революциясини кўриш у ёқда турсин, мутлақо тил тортмай ўлади-қолади. Ёинки сил юқтириб ажалга ошна бўлади, бу деёлча шунга ўхшаган бирон заҳмга гирифтор бўлади бўлиши! Мен хотинимдан қутулганимдан кейин худди қликан янги туғилгандек бўлдим: ҳеч қандай таносил касалларидан қўрқмайман, инглиз тилини бемалол ўрганялман, ҳеч қандай муаллимлар-

нинг ёрдамларисиз, ўз ақл-фаросатим билан кўп нарсаларни билиб олдим, партиявий ишларни ҳам тартиб билан олиб кетяпман, бошқа ишлардан ҳам ўзимни олиб қочаётганим йўқ. Хуллас, бўйдоқ бўлиб олганимдан бери қўл-оёғим ўзимнинг ихтиёримда, миям ҳам жойида. Хотиним билан биргалигимда ароқ ичган одамдек ҳар кун эрталаб бошим оғриб турардим. Хотин зоти биз революционерлар учун, мен сенга айтсам, оғайни, халқ учун афюн! Мен бу иборани уставга йирик-йирик ҳарфлар билан ёзиб қўярдим, токи ҳар бир партия аъзоси, ҳар бир чинакам коммунист ва ҳайрихоҳ бу улуг иборани ҳар кун ётар олдидан ҳам, эрталаб оч наҳорга ҳам уч мартадан ўқисин. Ана ўшанда ҳеч қандай жин урган ҳам ҳозир қимматли ўртоғимиз Давидов тушиб турган кунга тушмас эди. Ақалли ўзинг эслаб кўр, Андрей, турмушда бу лаънати хотин зотидан қанчадан-қанча яхши одамлар панд еди! Сон-саноғи йўқ! Уларнинг дастидан қанчадан-қанча пуллар исроф қилинган, уларнинг касофатига қанчадан-қанча ароқхўрлар пайдо бўлди, уларнинг дастидан туппа-тузук йигитларга партиявий йўл билан қанчадан-қанча ҳайфсанлар берилди, уларнинг касофатига қанчадан-қанча одам турмаларда ўтирибди — ўтаканг ёрилади.

Размётнов ўйланиб қолди. Улар узоқ ва яқиндаги хотираларини, ҳаёт йўлларида учраган хотинларни эслаб хийлагина индамай боришди. Макар Нагульнов бурун катаklarини кериб, юпқа лабларини қимтиганча, кифтларини ростлаб, худди сафда кетаётгандек шаҳдам қадам ташлаб бормоқда эди. У туриш-турмуши билан пинагини бузмайдиган сипо одамнинг тимсоли эди. Размётнов эса йўл-йўлакзй гоҳ жилмаяр, гоҳ шахт билан қўлини силтар, гоҳ жингалак сарғиш мўйловини бураб қўяр, гўқ мушукдек кўзларини сузар, баъзан афтидан гоҳ у, гоҳ бу хотин эсига тушиб кетганиданми, гўё каттакон қадаҳдан ароқ ичаётгандек томоғини қириб қўяр, шунда узоқ-узоқ давом этадиган сукутлар орасида мужмалгина хитоб қилар эди:

— Ҳа-ҳа! Вой, лаънати хотин-эй! Ана холос! Қуриб кетгурни қара-я!

Гремячий Лог аллақаёқдадир орқада қолди, қияликнинг орқасида ғойиб бўлди, кўз илғамайдиган бепоён дашт Давидовни ўз бағрига олди. Ўт-ўланлар билан нами кўтарилмаган қора тупроқнинг маст қилувчи бўйини кўкрагини тўлатиб шимиракан Давидов йироқдаги мазор қўрғон ўрқачларига узоқ тикилиб қолди. Ўироқдан кўкиш бўлиб турган бу қўрғонлар нималари биландир унга Болтиқнинг пўртана сапчитган тўлқинларини эслатди, у бехосдан қалбини келиб босган тотли қайғуга бас келолмай, оғир хўрсинди-да, нам бўлган кўзларини бирдан четга бурди... Кейин унинг фаромуш кезувчи назари осмондаги сезилар-сезилмас нуқтага тушиб қолди. Мазор қўрғонларида истиқомат қилувчи, танҳолиги билан шоҳона улўвор қора дашт бургути салқин осмонда парвоз этиб чарх ураркан, сезилар-сезилмас аста-секин пастларди. Ёзилганича қилт этмай бораётган учлари тўмтоқ кенг қанотлари уни осмони фалакда енгилгина олиб кетмоқда, қаршисидан эсан шамол эса хира йилтираётган қора патларини суякдор баҳайбат жуссасига қапиштириб ютоққанча яламоқда эди. У муюлишларда сал қийшайганча бурилиб, шарққа қараб интиларкан, қуёш нурлари уни олд томондан ва қуйидан ёритар, шунда Давидовга бургут қанотларининг остидаги майда патлардан оқ учқунлар отилиб, гоҳ бир лаҳза чақнаб, гоҳ сўнаётгандек туюлар эди.

...Даштнинг поёни ва чеки йўқ. Қадимий қўрғонларни мовий ҳовур чулғаган. Осмонда қора бургут. Шабадада ястанаётган ўт-ўлан майин шитирлайди... Бу бепоён ялангликларда Давидов ўзини кичкина ва ожиз ҳис қилиб, чексизлиги диққат қиладиган даштни ғамгинлик билан кўздан кечирарди. Шу дақиқада Лушкага бўлган муҳаббати ҳам, айрилиқ алами ҳам, уни учратаман деб амалга ошмаган истаги ҳам бачкана ва арзимас бўлиб кўринди... Ёлғизлик, мавжудот дунёсидан йироқлик ҳисси оғир юк бўлиб босди. Шунга ўхшаган нарсани аллақачонлардир, кемада кечалари «олдинга қаровчи» бўлиб турганида бошидан

кечирган эди. Бунга анча бўлди! Худди аллақачонлардаги унутилаётган тушга ўхшайди...

Қуёш хийла қиздирмоқда. Жанубнинг майин шабадаси кучлироқ эсиб бормоқда. Давидов ўзи беҳабар ҳолда беҳосдан бошини эгиб мудраб кетди, у камқатнов дашт йўлининг ўнқир-чўнқир ва нотекис жойларидан аста-секин чайқала-чайқала бормоқда эди.

Унга дирдов отлар тўғри келиб қолган эди, аравакаш — хутордагилардан кўпчилигининг фикрига қараганда довдирроқ, ўрта яшар колхозчи Иван Аржанов индамас одам эди. У ўзига яқинда топширилган отларни шу қадар сирган эди, отлар бригада қўшхонасига етиб боргунча шу қадар имиллаб юриб диққат қилиб юбордики, Давидов ярим йўлда мудроқдан кўзини очиб сабри чидамай, жиддий сўради:

— Нима, сен ярмаркага хурмача олиб кетяпсанми, Иван амаки? Синдириб қўяман деб қўрқяпсанми? Нега мунча имиллайсан?

Аржанов орқасини ўгириб анчагача индамади. Сўнгра ғўнғиллаган овоз билан жавоб берди:

— Қандай «хурмача» олиб кетаётганимни ўзим ҳам биламан, колхоз раиси бўлсанг ҳамки, мени отларни беҳуда чоптиришга мажбур қилолмайсан, овора бўласан, оғайни!

— Ким «беҳуда чоптиргин» деяпти? Ақалли пастга тушаётганимизда елдирсанг-чи! Юк олиб кетаётганинг йўқ-ку, араванг бўш, факт!

Узоқ сукутдан сўнг, Аржанов истар-истамас деди:

— Қачон секин юриб, қачон елиши керагини жониворларнинг ўзи ҳам билади.

Давидовнинг астойдил аччиғи чиқа бошлади. Энди ғазабини яширмай, хитоб қилди:

— Ана холос! Сенинг нима ҳожатинг бор? Сен нима иш қиласан бўлмаса? Сенинг қўлингга нима учун тизгин бериб қўйилган? Аравани нима учун банд қилиб ўтирибсан? Қани, тизгинни бу ёққа бер-чи!

Энди Аржанов аён-ошкор бажонидил жавоб берди:

— Тизгин қўлимга шунинг учун бериб қўйилганки, отларни бошқаришим керак, улар мўлжал қилинмаган томонга эмас, мўлжал қилинган томонга бориши керак. Борди-ю, сенинг ёнингда жой банд қилиб ўтир-

ганим ёқмаётган бўлса, пастга тушиб бричканинг ёнида яёв кетишим мумкин, аммо тизгинни қўлингга бермайман, овора бўласан, оғайни!

— Нима учун бермайсан энди?— сўради Давидов, ундан кўзини олиб қочаётган аравакашнинг юзига қарашга беҳуда уриниб.

— Сен ўз тизгинингни менинг қўлимга бериб қўясанми?

— Қандай тизгинни?— дарров тушунолмади Давидов.

— Қандай тизгин бўларди! Бутун колхознинг тизгини сенинг қўлингга-ку, халойиқ сенга колхозимизнинг ҳамма хўжалигини бошқаришни ишониб топшириб қўйибди. Сен шу тизгинни менга берасанми? Бермайсан, «Овора бўласан, амаки!» десанг ҳам ажаб эмас. Мен ҳам шундайман: мен сенинг тизгинингни сўраётганим йўқ-ку? Сен ҳам меникини сўрама!

Давидов пиқиллаб кулиб юборди. Яқингинадаги жаҳлидан асар ҳам қолмади.

— Хўш, чунончи, борди-ю, хуторда ёнғин содир бўлиб қолса, сен бочкали сувни ҳам шунақа шармандаларча имиллаб ташийсанми?— деб сўради у, мароқ билан жавоб кутиб.

— Ёнгинга менга ўхшаганларни бочка билан жўнатишмайди...

Аржановнинг ёнидан қараркан, Давидов шундагина илк марта унинг шамол ялаб, пўст ташлаётган ёнғининг пастроғида вазмин табассумдан ҳосил бўлган майда ажинларни кўриб қолди.

— Сенинг фикрингча, қандай одамларни юборишади?

— Сен билан Макар Нагульновга ўхшаганларни.

— Нега энди?

— Хуторда икковларинггина от чоптириб юрасизлар, ўзларинг ҳам шаталоқ отгандек қўним билмайсизлар...

Давидов тиззаларини шапатилай-шапатилай бошини орқасига ташлаганича роса қаҳ-қаҳлаб кулди. Кулгидан нафасини ростлаёлмай туриб сўради:

— Демак, ёнғин бўладиган бўлса, Макар икковимизгина ўчирарканмиз-да?

— Йўқ, нега энди? Макар икковларинг отларни олатасир чоптириб, улардан ҳар томонга оқ кўпик сачратганча сув ташийсизлар, ёнғинни бўлса биримиз челак билан, биримиз чангак билан, биримиз болта билан биз колхозчилар ўчирамиз... Ёнғиннинг тепасида Размётнов фармойиш бериб туради, бу ишга ундан бошқа лойиқ одам йўқ...

«Ана сенга довдир амаки!»— астойдил ҳайрат билан ўйлади Давидов. Бир дақиқалик сукутдан сўнг сўради:

— Сен нима учун келиб-келиб худди Размётновни ўт ўчирувчиларнинг каттаси бўлади, деяпсан?

— Ақллигина йигитсану, фаросатинг етмаганини қара-я,—энди ошкора кулиб, жавоб берди Аржанов.— Қим қандай кун кечирса, шунга яраша вазифани бажариши, хуллас, феълига яраша иш қилиши керак. Мана Макар икковларинг шаталоқ отгандек қўним билмайсизлар, на кундузи-ю на кечаси тинимларинг бор, бошқаларга ҳам тиним бермайсизлар, бинобарин, сизлар энг чаққон, жонсарақ бўлганларингиз учун тўхтовсиз сув ташиб бериб турасизлар, сув бўлмаса ёнғинни ўчиrolмайсан, гапим тўғрими? Андрюшка Размётнов — лўкиллаб йўртиб юради, то қамчи кўрсатмагунингча, ошиқча югурмайди ҳам, елмайди ҳам. Демак, атаманлик лавозимига яраша нима иш қилиши керак? Икки қўлни биқинига тираб, амр-фармойиш беради, бақириб-чақиради, беҳуда ҳовлиқиб, одамларнинг оёқлари тагида ўралашади. Биз бўлсак, яъни халойиқ осойишта юрибмизми, секин юрибмизми, демак ур-йиқитсиз, ҳовлиқмасдан ишнинг пайдан бўлишимиз керак, ёнғинни ўчиришимиз керак...

Давидов Аржановнинг кифтига кафти билан уриб, ушн ўзи томон ўгирди-да, унинг қувлик билан кулиб турган кўзларини ва соқол босиб кетган очиқ юзини яқиндан кўрди. Давидов сипо жилмайиб деди:

— Сен бало экансан-ку, Иван амаки!

— Сен ҳам кичкина балолардан эмассан, Давидов!— хушчақчақлик билан жавоб берди униси.

Улар ҳамон илгаригидек аста юриб кетишмоқда, ҳамма уринишлари беҳуда кетишига амин бўлган Давидов энди Аржановни қистамас эди.

У гоҳ аравадан сакраб тушиб ёнма-ён борар, гоҳ яна чиқиб олар эди. Колхоз ишлари ҳақида ва у ёқ-бу ёқдан гаплашаркан, Давидов аравакаши ақли расо одам эканлигига тобора қаноат ҳосил қиларди; бу одам ҳамма нарса тўғрисида жўяли ва ақлли мулоҳаза юритар, аммо ҳар қандай ҳодисага аллақандайдир ўзига хос аломат, андоза билан қараб баҳо берар эди.

Узоқда дала қўшхонаси, унинг ёнида бригада ошхонасидан буралиб кўтарилаётган ингичка тутун кўринганда Давидов сўради:

— Йўқ, ҳазили йўқ, Иван амаки, умринг бино бўлибдики, отларни секин юргизиб келяпсанми?

— Шундай ҳайдаб келяпман.

— Бу ғалати феълингни менга нега олдинроқ айтмадинг? Мен сен билан келмаган бўлардим, факт!

— Нега энди мен ўзимни элдан бурун мақтаб қўярканман? Юришимни мана ўз кўзинг билан кўрдинг. Мен билан бир марта юрсанг, иккинчи марта юринг келмай қолади.

— Сен нима сабабдан бундай бўлиб қолгансан?— кулиб қўйди Давидов.

Аржанов тўғри жавоб беришдан қочди:

— Эски вақтда ичкиликка ружу қилган бир дурадгор қўшним бўларди. Ўзи омилкору, аммо ичкиликка гирифтор бўлиб қолган эди. Нафсини тийиб юриб-юриб, кейин оғзига тегиб қолса, бир ойгача ичаверарди! Бечора бор будини сотиб ичарди!

— Хўш?

— Ўғли бўлса оғзига ҳам олмасди.

— Сен даромад қилмай, очиқроқ айтавер!

— Бундан ортиқ бўладими, ўргилай. Марҳум отам абжир овчи эди, чавандозликда ундан ҳам абжирроқ эди. Ҳақиқий ҳарбий хизматдалигида пойга, қилич-бозлик, чавандозлик бўйича кўрикда ҳамиша биринчи мукофотни оларди. Ҳақиқий хизматдан қайтиб келгандан кейин станицадаги пойгаларда ҳар йили мукофотлар олиб турди. Туққан отам бўлса ҳам, худо раҳмат қилгур, расво одам эди! Қибр-ҳаволи, олифта казак эди... Ҳар куни эрталаб печкадаги оловда мих қиздириб, мўйловини ўша михга ўраб жингалак қил-

гувчи эди. Халойиқнинг, айниқса хотин-халажнинг кўзи ўнгида савлат тўкишни яхши кўрарди... Отни шундай минардик, кўрсанг ҳушинг учади! Чунончи, станицага иш билан бориши керак бўлиб қолса, ҳарбий отини отхонадан олиб чиқиб, эгарларди-да, туйқусдан чоптириб кетарди! Уни ҳовлидан чоптириб, четандан ошириб кетарди, орқасидан чанг кўтарилганча қоларди. Отни сира йўрттириб ёки жой юргизмас эди. Станица йигирма тўрт чақирим бўлса — чоптириб бориб, чоптириб қайтиб келарди. Азбаройи абжирлигидан от устида қуён овларди. Эшитиб қўй, бўри эмас, қуён овларди! Биронта бурганнинг тагидан қуён қочириб, жар ёқалатганча қувлай-қувлай, етиб оларди-да, ё қамчин билан уриб чўзилтирарди, ё отига бостирарди. Бир неча мартаба чопиб кетаётганида учиб кетиб майиб бўлса ҳамки, ишқивозлигини қўймасди. Хўжалигимиздаги қанча отларнинг бошини еди. Мен ўзим билганимдан олтига отни нобуд қилди: бирини ҳоритиб ўлдиради, бирини оёғидан қолдиради. Онам билан икковимизни хонавайрон қилди! Бир қишнинг ичида икки отни миниб ўлдирди. Чопиб кетаётган от қоқилиб кетади-да, яхлаган ерга узала тушиб тамом бўлади! Қарасам, отам эгарни елкасида кўтарганча пиёда келяпти. Онам ўлган отга ачиниб дод солса, отам пинагини ҳам бузмасди. Уч кунча инқиллаб-синқиллаб ётиб, баданидаги мўматалоқлар ўчмасдан, яна овнинг тадорикини кўришга тушарди...

— Отлар йиқилиб ўлса, у қандай қилиб омон қоларди?

— От — залварли ҳайвон. У чопиб кетаётганида йиқилса, го ерга чўзилгунича уч марта ўмбалоқ ошиб кетади. Отамга нима? У узангидан оёгини чиқариб, отнинг устидан қалдирғочдек учади тушади. Хўш, йиқилиб тушиб ҳушига келгунча қанча вақт керак бўлса, шунча беҳуш ётади-да, кейин ўрнидан туриб уйга қараб пиёда равона бўлади. Лаънати довьорак эди! Устихонлари ҳам бамисоли темирдан ясалгандек эди.

— Зўр йигит экан! — деди завқ билан Давидов.

— Зўрликка зўр эди-ю, лекин ундан ҳам зўрроқлар чиқиб қолди.

- Нима бўлди?
- Уни хуторимиздаги казаклар ўлдириб қўйишди.
- Нима учун?— чекаётиб сўради, қизиқиб қолган

Давидов.

- Менга ҳам папиросингдан бер, ўргилай.
- Ахир сен чекмайсан-ку, Иван амаки?
- Астойдил чекмайману, гоҳо-гоҳо эрмак қилиб қоламан. Ҳозир бу эски воқеа эсимга тушиб қолиб томоғим қақраб, оғзим тахир бўлиб кетди. Нега ўлдиришди, дейсанми? Қилмишига яраша-да...

— Хулосасини айтганда-чи?

— Хотин киши учун, ўйнаши учун ўлдиришган. У хотиннинг эри бор эди. Хўш, бу ишни эри билиб қолибди. Отам билан яккама-якка олишишга унинг юраги дов бермабди: отамнинг бўйи баланд бўлмаса ҳам ниҳоятда зўр эди. Шундан кейин отамнинг ўйнашининг эри иккита укасини ёнига олибди. Масленицага яқин экан. Учовлари отамни анҳорда пойлаб ётишибди... Бафармони худо уни шунақанги калтаклашибдики, таёқ билан, аллақандай темир билан уришибди. Отамни эрталаб уйга олиб келганларида ҳали ҳам беҳуш, кўм-кўк кўкариб кетган эди. Кечаси билан муз устида беҳуш ётибди. Ёмон қийналган бўлса керак дейман, а? Музда ётибди-я? Бир ҳафтадан кейин тилга кириб, одамларнинг гапларини тушуна бошлади. Хуллас; ўзига келди. Каравотдан икки ойгача туролмади, қон туфуриб ётди, жуда секин гапирарди. Жигар-бағри эзилиб кетган эди. Дўстлари кўргани келиб, «Сени ким урди, Федор? Айт, биз ҳам...» деб суриштиришарди. У бўлса, индамасди, ювош илжайганча кўзини олиб қочарди, онам чиқиб кетиши билан: «Эсимда йўқ, оғайнилар. Мен кўп эрларнинг олдида гуноҳқорман» деб шивирларди.

Онам бир неча марталаб унинг олдига тиз чўкиб: «Жоним Федюшка, акалли менга айтсанг-чи, сени ким ўлдирмоқчи бўлган эди? Худо ҳақи, айтсанг-чи, кимга ўлим тилашим кераклигини билай-да!» деб илтимос қилган эди. Аммо отам қўлини унинг бошига қўйиб, сочинини болаларнинг бошини силагандек силаб: «Қимлигини билмайман. Қоронғи эди, пайқаёлмадим. Орқамдан бошимга уришди, ерга қулатишди, мени муз-

да кимлар дўппослаганини пайқаёлмай қолдим...» дерди. Ёинки ювошгина илжайиб: «Эскини эслаб нима қиласан, ўргилиб кетай? Гуноҳни мен қилган эканман — жавобини ҳам ўзим беришим керак...» дерди. Уни тавба-тазарру қилдиргани поп чақирдик, у полга ҳам ҳеч нарса айтмади. Ўлгудек қаттиқ одам эди!

— Попга айтмаганини сен қаёқдан биласан?

— Мен каравотнинг тагида қулоқ солиб ётган эдим. Онам мажбур қилган эди. «Каравотнинг тагига кириб қулоқ сол, Ванятка, қотилларини эҳтимол тақсиримга айтар» деди. Аммо отам уларни ҳеч айтмади. Попнинг саволига беш мартача: «Гуноҳқорман, тақсир» деб жавоб берди, кейин эса: «Айтинг-чи, отахон Митрий, нариги дунёда ҳам отлар бўладими?» деб сўради. Поп, афтидан кайфи учиб кетди шекилли, «У нима деганинг, у нима деганинг, худонинг бандаси Федор! У ёқда от нима қилади! Сен имонингни ўйла-сангчи!» деб бидиллади. У отамга узоқ панд-насиҳат қилди, отам чурқ этмай турди, кейин эса: «У ерда от йўқ дейсанми? Афсус! Бўлмаса мен у ерда йилқибон бўлиб олардим... Агар нариги дунёда от бўлмаса, менинг қиладиган ишим ҳам йўқ экан, мен бормасам ҳам бўларкан. Жон бермайман, сенга айтадиган гапим шу!» деди. Поп наридан-бери унинг имонини ўгириб жуда норози ҳолда, жуда аччиқланган ҳолда чиқиб кетди. Мен эшитган гапларимнинг ҳаммасини онамга айтиб бердим; у йиглаб юбориб: «Валинеъматимиз гуноҳга ботиб яшаган эди, гуноҳкорлигича ўлиб кетаркан!» деди.

Баҳорда — қор эриб бўлганида — отам ўрнидан туриб, икки кунча уй ичида айланиб юрди, учинчи кунни қарасам пахталик сюртуги билан попоғини кийяпти, менга: «Бор, Ванятка, менга бияни эгарлаб бер» деб қолди. Уша вақтга келиб хўжалигимизда уч яшар бир бия қолган эди. Онам унинг гапини эшитиб қолиб, обидийда қилди: «Сен ҳозир от мина олармидинг, Федя? Ўзинг аранг юрибсан-ку! Ўз жонингга ачинмасанг, ақалли мен билан болаларга раҳминг келса-чи!» Отам кулиб юбориб: «Ахир мен умрим бино бўлиб отни секин юргизган эмасман-ку, онаси. Ақалли ўлар олдим-

да бир марта эгарда ўтириб, секин юриб бўлса ҳам ҳовлини айланиб чиқай. Ҳовлини икки марта айланаману уйга қайтиб кираман» деди.

Мен чиқиб бияни эгарладим-да, зинапояга олиб келдим. Онам отамни суяб олиб чиқди. У икки ойчадан бери соқолини олмаган, уйимиз қоронғи бўлгани учун унинг туси нечоғлик ўзгариб кетганини кўрмаган эканмиз... Мен унга офтоб ёруғида тикилишим билан аламдан ўпкам тўлиб кетди! Икки ой бурун отамнинг сочи билан мўйлови тўсдек қоп-қора эди, энди бўлса, ўсиб кетган соқолининг ярми оқарган, мўйловлари ҳам шундай, чакка сочлари бўлса, қордек оппоқ... Агар у маънос бир қиёфада илжаймаганда — эҳтимол мен йиғлаб юбормасмидим, ўзимни ҳеч тутиб ололмадим... Қўлимдан тизгинни олди, отнинг ёлига ёпишди, унинг чап қўли синган, яқингинада битган эди. Мен уни миндириб юбормоқчи эдим, аммо изн бермади. Ўлгудек мағрур одам эди! Заифлигидан ҳам ор қиларди. Эгарга худди илгариги вақтдагидек қуш бўлиб қўнмоқчи бўлди-ю, эплай олмади... У узангига чиқди, чап қўли панд бериб, бармоқлари ёзилиб кетди-да, қоқ ерга чалқанчасига йиқилиб тушди... Онам билан бирга уни уйга олиб кирдик. Илгари йўталганида қон туфурган бўлса, энди қон томоғидан тизиллаб отила бошлади. Онам кечгача жомашовдан нарига жилмади, қизариб кетган сочиқларни чайиб улгурмасди. Попни чақириб келдик. Оқшомда унинг фотиҳасини ўқиб қўйди, аммо ниҳоят даражада бақувват одам эди. Фотиҳаси ўқилгандан уч кундан кейин кечга яқин диққат бўлиб, каравотида типирчилади, кейин ўрнидан сапчиб туриб, онамга хира, аммо қувноқ кўзларини тикканча: «Фотиҳаси ўқилгандан кейин оёқ яланг ер босиб бўлмади, дейишади, мен бир оз турайчи... Мен ер юзида кўп юрдим, уни ташлаб кетгани кўзим қиймаяпти. Менга қўлгинангни бер-чи, онаси, бу дунёда у кўп меҳнат қилди...» деди.

Онам унинг олдига бориб, қўлини ушлади. Отам чалқанча ётиб, жим қолди, кейин: «Менинг айбим билан озмунча кўз ёш тўкмади...» деб пичирлаб деворга ўгирилди-да, жон берди, нариги дунёда авлиё Власийнинг йилқиларини боққани равона бўлди...

Хотиралар ҳасратидан бўлса керак, Аржанов анча-гача индамай қолди. Давидов йўталиб, сўради:

— Менга қара, Иван амаки, отангни ҳалиги... хўш, хуллас, анави хотиннинг эри билан унинг укалари урганини қаёқдан биласан? Шундай деб тахмин қиласанми? Чамангда шундайми?

— Чама қаёқда! Отам ўлмасидан бир кун бурун айтган.

Давидов ҳатто ўрнидан туриб кетай деди:

— Қандай қилиб айтди?

— Айтди-да. Эрталаб онам сигир соққани чиқиб кетди, мен мактабга кетишдан олдин столда дарсимнинг чаласини тайёрлаб ўтирган эдим, отамнинг: «Ванятка, олдимга кел» деб шивирлаётганини эшитиб қолдим. Олдига бордим. У: «Менга пастроқ энгаш», деб шивирлади. Мен энгашдим. У менга секингина шундай деди: «Гап шу, ўғлим, сен ўн учга кирдинг, мендан кейин оила бошлиғи бўлиб қоласан, эсингда бўлсин: мени Аверьян Архипов билан унинг иккита укаси, Афанасий билан Сергей-ғилай калтаклашди. Улар мени ўлдириб қўя қолишганларида — уларга кек сақламасдим. Анҳорда ҳушим ўзимдалигида улардан шуни илтимос қилдим. Аммо Аверьян менга: «Осонгина ўлиб кетмайсан, газанда! Майиб бўлиб яша, роса ўз қонингни ютиб, хумордан чиқ, кейин ҳаром қота-вер!» деди. Ана шунинг учун Аверьянга кек сақлаб юрибман. Ажал тепамга келиб турибди-ю, аммо кўнглимда кек сақлаб турибман! Ҳозир сен кичкинасан, катта бўлганимда — менинг чеккан азобларимни эслаб, Аверьянни ўлдир! Айтган гапларимни ҳеч кимга айтма — на онанга-ю на бирон бошқа одамга. Айтмаслигингга қасам ич, айтмайман, деб чўқин». Мен чўқиндим, кўзларим қуруқ эди, отамнинг бўйнидаги крестни ўпдим...

— Вой, лаънати, эски вақтда Қавказдаги черкасларнинг одатига ўхшайди-я! — хитоб қилди, Аржановнинг ҳикоясидан ҳаяжонланиб кетган Давидов.

— Черкасларнинг юраги юрагу, русларнинг юраги тошми? Одамлар ҳаммаси ҳам бир хил, ўргилай.

— Ундан кейин нима бўлди? — сабрсизлик билан сўради Давидов.

— Отамни кўмдик. Мен мазордан қайтгач, меҳмонхонага кириб эшикнинг рахига суяндим-да, қалам билан бўйимни чизиб қўйдим. Ҳар ойда бўйимни ўлчаб, чизиб қўярдим: тезроқ катта бўлиб, Аверьянни ўлдирмоқчи эдим... Шундай қилиб мен хонадон бошлиғи бўлиб қолдим, ўша вақтда ўн икки ёшда эдим, онамнинг қўлида мендан ташқари бири-биридан кичик яна етита бола бор эди. Онам отамнинг ўлиmidан кейин ўқтин-ўқтин касалга чалиниб турди, шўримиз қурсин, қанчадан-қанча муҳтожлигу машаққатлар чекмадик! Отам қанчалик такасалтанг бўлмасин, ўйнаб-кулишни билгани билан, ишлашни ҳам биларди. У баъзи бировлар учун ярамас одам бўлса ҳам, биз болалар билан онам учун ўз меҳрибонимиз эди: у бизни боқарди, кийинтирарди, бизни деб баҳордан то кузгача далада қаддини букиб меҳнат қиларди... Ўша вақтда менинг жуссам чувак, суягим қотмаган эди, аммо рўзгорнинг бутун оғирлигини зиммамга олиб, катта кишилардек ишлашимга тўғри келди. Отам ҳаётлигида тўртта бола мактабга қатнардик, у ўлганидан кейин ҳаммамиз мактабни ташлашимизга тўғри келди. Ун яшар синглим Нюркани овқат қилиш билан сугир соғишга қўйиб қўйдим, укаларим хўжалик ишларида менга кўмаклашишарди. Лекин мен ҳар ойда эшик рахига суялиб бўйимни ўлчашни унутмасдим. Ўша йили ўсишимнинг мазаси бўлмади — машаққат билан муҳтожлик ўсишимга йўл қўймади. Аверьянни бўлса қамиш орасидан паррандани пойлаган бўри боласидек кузатиб юрардим. Менга унинг ҳар бир қалами маълум эди; қаёққа кетди, қаёққа жўнади — ҳаммасини билардим...

Тенгдошларим якшанба кунлари ҳар хил ўйинлар ўйнашарди, менинг эса вақтим бўлмасди, чунки хонадон бошлиғи эдим. Бегим кунлари улар мактабга қатнашарди, мен бўлсам қўрада молларнинг тагини тозалардим. Турмушимизнинг бундай уқубатлилиги алам қилиб, аччиқ-аччиқ йиғлагим келарди! Шу йўсинда тенгқур ошналаримдан ўзимни четга тортиб, одамови бўлиб қолдим, ғиқ этмайман, элдан қочаман... Шунда хутор бўйлаб менинг тўғримда, Ванька Аржанов довдирроқ, унинг эси йўқроқ, деган гаплар

тарқала бошлади. «Лаънатилар!— деб ўйлардим мен.— Менинг ўрнимда бўлсанглар-чи! Менинг турмушимга ўхшаган турмуш кечирсанглар, эсларинг кириб қолармиди?» Шундан кейин мен ҳамқишлоқларимни мутлақо ёмон кўриб қолдим; ҳеч кимни кўрарга кўзим йўқ!.. Папиросингдан яна битта бер, ўргилай.

Аржанов қовушмай папирос олди. Унинг бармоқлари сезиларли даражада титрарди. У кўзларини юмиб, лабларини кулгили тарзда чўччайтириб қаттиқ чапиллатганча папиросини Давидовнинг папиросидан узоқ вақт туташтирди.

— Аверьян нима бўлди?

— Аверьянга нима бўларди? Қўнглининг кўчасига келгандек яшади. Хотинини отамнинг ишқи-муҳаббати учун кечиролмади, уни ўласи қилиб дўппосларди, шу йўсинда бир йилдан кейин уни гўрга тикди. Кузга бориб ўзимизнинг хутордаги ёшгина бир қизга уйланди. «Ҳа, сен ёш хотининг билан узоқ умр сурмайсан, Аверьян...» деб ўйладим мен ўшанда...

Онамдан яшириқча пул жамғара бошладим, кузда бўлса, яқин орадаги каппонга бориш ўрнига ёлғиз ўзим Қалачга жўнаб, у ерда бир арава буғдойни сотдим-да, бозорда қўлдан бир тиғли милтиқ билан ўнта патрон сотиб олдим. Йўлда қайтиб келаётиб милтиқни отиб кўрдим, учта патронни исроф қилдим. Милтиқ расво отарди: тепкиси пистончани дарров чақолмасди, учтадан иккитаси чақилмади, учинчи патронгина отилди. Уйда милтиқни омборнинг бўғотига яшириб қўйдим, харидимни ҳеч кимга айтмадим. Шундан кейин Аверьяннинг пайидан бўлиб юрдим... Узоқ вақт ишим ўнгидан келмай юрди. Гоҳ одамлар халал бериб қолишади, гоҳ яна бирон сабаб уни ўлдиришимга йўл қўймайди. Лекин бари бир муродимга етдим! Энг муҳими, мен уни хуторда ўлдирмоқчи эмасдим, ишқал жойи шу эди! Покровнинг биринчи кунини у станицадаги ярмаркага жўнади, хотинисиз ёлғиз ўзи жўнади. Ёлғиз ўзи кетганини билиб чўқиниб олдим, бўлмаса икковини ўлдиришга тўғри келарди. Бир ярим сутка емай, ичмай, мижжа қоқмай, уни йўл ёқасидаги жарда пойлаб ётдим. Мен бу жарда астойдил ибодат қилиб, худодан ишқилиб Аверьян станицадан ҳамқишлоқ ка-

заклар билан эмас, ёлғиз ўзи қайтсин, деб илтижо қилдим. Мен норасидани илтижом марҳаматли худонинг даргоҳида ижобат бўлди! Эртасига кечқурун қарасам — Аверьян ёлғиз келяпти. Бунгача қанча арваларни ўтказиб юборган эдим, узоқдан йўлда Аверьяннинг отлари чолиб келаётгандек бўлиб туюлганда юрагим неча марталаб ўйнаган эди... У рўпарамга келганда мен жардан югуриб чиқиб: «Туш, Аверьян амаки, худога ибодат қил!» дедим. У девордек оппоқ оқариб кетди, отларини тўхтатди. У бўйдор, бақувват казак эди, аммо менга бас кела олармиди? Менинг қўлимда милтиқ бор эди-ку. У менга: «Бу нима қилганинг, илонвачча?» деб бақирди. Мен унга: «Пастга тушиб тиз чўк! Нима қилмоқчи бўлганимни ҳозир биласан!» дедим. Довюррак эди аблаҳ! Бричкадан таппа ташлаб менга билак яланғочлаганча югуриб кела бошлади... Мен уни шу бурганчалик жойгача яқин келтириб тарс отдим...

— Отолмай қолсанг нима бўларди?

Аржанов жилмайди:

— Унда у мени нариги дунёда йилқи боқиб отамга ёрдамчилик қилгани жўнатарди.

— Шундан кейин нима бўлди?

— Отлар ўқ овозини эшитиб, олиб қочишди, мен бўлсам ҳеч жойимдан қўзғалолмайман. Оёқларим йўқ бўлиб қолди, шамолда қолган япроқдек дир-дир титрайман. Аверьян олдимда ётибди, унга қараб бир қадам жилинга чоғим келмайди, оёғимни кўтараману, яна ерга қўяман, йиқилиб кетишдан қўрқаман. Шу қадар дағ-дағ титрардим! Хўш, аранг ўзимга келиб, унинг олдига бордим, башарасига туфуриб, чолвори билан пиджагининг чўнтаklarини титкилай бошладим. Ҳамёнини олдим. Унда йигирма саккиз сўм қоғоз пул, беш сўмлик тилла пул, икки-уч сўмча танга-чақа бор экан. Мен буларни уйга келгандан кейин санаб кўрдим. Қўлида бор қолган пулини афтидан, ёш хотинига совға-салом олишга сарф қилганга ўхшайди... Бўш ҳамённи шу ерга, йўлга улоқтириб жарга сакрадим-да, ура қочдим! Бу воқеа аллақачонлар бўлгану, бошимдан худди куни кеча ўтгандек ипидан-игнаси-гача эсимда. Милтиқ билан патронларни жарга кўмиб

қўйдим. Биринчи қор тушгандан кейин уларни кечаси жойидан қазиб олиб, хуторга олиб келдим-да, милтиқни бировнинг дарахтзоридаги қари толнинг каватига яшириб қўйдим.

— Пулни нима учун олдинг?— жаҳл билан кескин сўради Давидов.

— Нима эди?

— Нима учун олдинг, дейман?

— Менга жуда даркор эди,— соддагина жавоб берди Аржанов.— Уша пайтда муҳтожлик бизни битдан баттар мутаб ташлаган эди.

Давидов бричкадан сакраб тушиб анчагача индамай борди. Аржанов ҳам индамас эди. Сўнгра Давидов сўради:

— Бор гап шуми?

— Йўқ, ундай эмас, ўргилай. Терговчи маъмурлар ёпирилиб келиб текширишди, суриштиришди... Аммо шўппайганча қайтиб кетишди. Мендан кўриш бировнинг эсига келармиди? Бу орада Аверьяннинг укаси Сергей-ғилай ёғоч кесаётганда шамоллаб қолиб, бетобликдан ўлди: ўпкаси яллиғлаб, зотилжам бўлган экан. Шундан кейин мен қаттиқ ташвишланиб қолдим: Афанасий ҳам ўз ажали билан ўлиб, отам душманларига жазо беришда омад тилаган қўлим ўч ололмай қолса-я,— деб ўйладим. Типирчилаб қолдим.

— Шошма,— унинг гапини бўлди Давидов.— Ахир отанг сенга Аверьяннинг ўзинигина айтган экан-ку, сен бўлсанг учаловига қарши гиш қайраяпсан?

— Отамнинг айтгани ўз йўлига. Отамнинг ҳам ўз хоҳиши бор эди, менинг ҳам — ўз хоҳишим. Шундай қилиб мен типирчилаб қолдим... Афанасийни кечки овқат еб ўтирганда деразадан отдим. Уша куни кечаси эшик рахида охирги марта бўйимни ўлчаб, кейин ҳамма чизиқларни латта билан ўчириб ташладим. Милтиқ билан патронларни бўлса, анҳорга улоқтирдим; буларнинг энди менга ортиқ ҳожати йўқ эди. Мен отамнинг хоҳишини амалга оширдим. Ҳадемай онам ўлиш тараддудига тушиб қолди. Кечаси у мени олдига чақириб: «Уларни сен ўлдирдингми, Ванятка?» деб сўради. «Мен, ойижон» деб иқроп бўлдим. У менга ҳеч

нарса демай, ўнг қўлимни олди-да, юрагига олиб борди...

Аржанов тизгинни тортиб қўйди, отлар илдамроқ юра бошлади, у Давидовга болаларнинг кўзларидек очиқ қуралай кўзлари билан тикилиб, сўради:

— Энди, отларни нега қаттиқ ҳайдамайсан, деб суриштирмайсанми?

— Ҳаммасига тушундим,— жавоб берди Давидов.

— Сен, Иван амаки, ҳўкиз қўшиб сув ташишинг керак экан, факт.

— Мен буни Яков Лукичдан бир неча мартабалаб илтимос қилдим, аммо у кўнмади. У мени охирги кунимгача калака қилмоқчи...

— Нима учун?

— Мен болалик вақтимда унинг қўлида бир ярим йил хизматкор бўлганман.

— Шунақами?

— Шунақа, ўргилай. Сен ҳали Островновнинг хўжалигида умр бўйи хизматкорлар бўлганини билмайсанми?— Аржанов айёрона кўз қисди:— Бўлган, бўлган, ўргилай... Бундан тўрт йил бурун солиқлар билан сиқа бошлашгач, попуги пасайиброқ қолди, ҳамлага тайёрланган заҳарли илондек кулча бўлиб олди, ҳозир колхозлар бўлмай, солиқлар ҳам камроқ бўлса борми — Яков Лукич ўзининг кимлигини кўрсатиб қўярди, хотиринг жам бўлсин! У ашаддий кулак, сизлар илонга қўйнилариингдан жой бериб юрибсизлар...

Давидов узоқ сукутдан сўнг деди:

— Биз буни тузатамиз, Островнов важини яхшилаб бартараф қиламиз, аммо сен, Иван амаки, бари бир дарди бор одамсан.

Аржанов ўйчанлик билан аллақаёқдаги йироқларга қараб жилмайди:

— Ахир дард деган нарса — сенга нима десам экан... Мана чунончи, олча дарахти ўсиб турибди, унинг ҳар хил шох-бутоқлари кўп. Мен қамчига соп қилиш учун келиб унинг бир шохини кесиб олдим,— олча шохидан қилинган соп пишиқ бўлади,— бечора бутоқ япроқлар билан ўралиб, кўрк ташлаб, бу ҳам дард билан ўсиб турган эди, мен бўлсам шу шохни йўниб ташладим, мана у... Аржанов ўриндиқнинг таги-

дан қамчи олиб, Давидовга пўстлоғи қуриб, чақа бўлиб кетган қўнғир тусли олча сонни кўрсатди.— Мана у! Кўримсиз! Одам ҳам бамисоли шундай: одам ҳам дарди бўлмаса худди шу сонга ўхшаб яйдоқ, аянчли бўлиб қолади. Мана, Нагульнов аллақандай бегона бир тилни ўрганияпти — дард; Крамсков бобо йигирма йилдан бери ҳар хил гугурт қутичаларини йигади — дард; сен Лушка Нагульнова билан ўйнашиб юрибсан — дард; кўчадан келаётган аллақандай бир маст қоқилиб кетиб, яғринини четанга ишқайди — бу ҳам дард. Ўргилай, раис, агар одамни ҳар қандай дардидан маҳрум қилиб қўйсанг, у мана шу сонга ўхшаб тап-тақир у шумшук бўлиб қолади.

Аржанов Давидовга қамчини узатиб, боягидек ўйчанлик билан жилмайганча гапирди:

— Уни қўлингга ушлаб ўйлаб кўр, балки эсинг жойига келиб қолар...

Давидов жаҳл билан Аржановнинг қўлини итарди:

— Жин урсин сени! Мен бусиз ҳам ўйлаб кўриб ҳамма ишни бартараф қилишим мумкин!

...Шундан кейин улар қўшхонага етиб боргунларича йўл бўйи чурқ этишмади...

VI БОБ

Бригадада тушлик қилишмоқда эди. Узунасига туташ қилиб ўрнатилган омонат столга ҳамма плугчилар билан етовчилар сиққан эди. Улар аҳён-аҳёнла эркакларга хос беодоб ҳазил-мазаҳ сўзларни отиб, ошпаз тайёрлаган бўтқанинг сифати ҳақидаги лўнда фикрларини айтиб, овқатланишмоқда эди.

— Доим тузни кам солади! Ошпаз эмас, дардисар!

— Тузи паст бўлса, туллаб кетмассан, тузини расо қилиб ола қол.

— Васька икковимиз бир товоқда еймиз, у тузи паст бўлса ёқтиради, мен шўр бўлса ёқтираман. Икковимиз бир товоқни қандай қилиб бўлиб оламиз? Ақлинг жуда кўпайиб кетган бўлса, маслаҳат бер!

— Эртага четан тўқиб, товоқларингни ўртасидан ажратиб берамиз, вассалом. Эҳ, эси паст! Шундайгина жўн нарсага ҳам фаросатинг етмаса!

— Бе, оғайни, ўзингнинг ақлинг ҳам ҳўкизингнинг ақлидан кўп эмас.

Столдагилар яна анчагача айтишиб ҳазиллашишлари мумкин эди-ю, бу орада узоқдаги аравани кўриб қолишди, ҳаммадан кўзи ўткир плугчи Прянишников кафтини пешанасига тираб, секин ҳуштак чалиб кўйди:

— Бу келаётган довдир Ванька Аржанов, ёнидаги — Давидов.

Столга пойма-пой тарақлаб қошиқлар тушди, ҳамманинг кўзи бир дақиқагина арава ғойиб бўлган сой томонга сабрсизлик билан тикилди.

— Нима кунларга қолдик! Яна бизни шатакка олгани келяпти,—деди босиқ койиниб Агафон Дубцов.— Шарманда бўлдик! Йўқ, менинг жонимга тегди! Ўзларинг кўзларингни лўқ қилаверинглар, кўзимни лўқ қилавериб тинкамга тегди, номусдан юзига қарашга ор қиламан!

Давидов қарши олиш учун ҳамма ёппасига столдан турганини кўраркан, юраги хушнудлик билан орзиқиб кетди. У катта-катта қадам ташлаб борар, унга қараб қўллар чўзилар, эркакларнинг қуёшда қоп-қорайиб кетган юзлари, қизлар ҳамда хотинларнинг қуёш тафти теккан оқиш қора мағиз юзларида табассум порлар эди. Бу хотинлар ҳеч қачон чинакамига қораймас, ишда оқ рўмолларини шундай чирмаб ўраб олишардики, кўзлари учунгина тирқиш қолдиришарди. Давидов йўл-йўлакай таниш юзларга разм соларкан, жилмаярди. У билан қадрдон бўлиб кетишган, келганига астойдил хурсанд эдилар, уни ўз қадрдонларидек кутиб олишмоқда эди. Бир лаҳза ичида буларнинг ҳаммаси Давидовнинг онгига етиб бориб, қалбини қувонч билан қитиқлаб ўтди, унинг кўтаринки овози хирқираб чиқди:

— Хўп, салом, сургалаётган заҳматкашлар! Меҳмонни боқасизларми?

— Кимки узоқ турадиган бўлиб келса, боқамиз, кимки бир соатгагина меҳмон бўлиб келса — уни боқмаймиз, таъзим-тавозе билан кузатиб қўямиз. Шундайми, бригадир?— деди ҳаммани кулдириб Прянишников.

— Мен сизларда узоқ турсам керак,— жилмайди Давидов.

Дубцов қулоқни кар қилувчи йўғон овоз билан бўкирди:

— Ҳисобчи! Уни шу бугундан эътиборан тўла таъминот рўйхатига ёзиб қўй, сен бўлса, ошпаз, қорнига сиққунча етадиган бўтқа сузиб кел!

Давидов ҳамма билан қўл бериб кўришиб, стол атрофини айланиб чиқди. Эркаклар у билан одатдагидек қўл сиқиб кўришишди, хотин-қизлар эса кўзига тикилиб ийманганча қўлларини узатишарди: ўз маҳаллий казаклари уларни бундай диққатларига арзитишмас, тўқнаш келиб қолганда хотин-қизларга ўз тенгларига қўл узатгандек қўл узатиб кўришишмас эди.

Дубцов Давидовни ёнига ўтқазиб, унинг тиззасига вазмин ва иссиқ кафтини ташлади.

— Келганингга жуда хурсандмиз, сени жонимиздай кўрамыз, Давидов!

— Кўриб турибман, раҳмат! -

— Аммо сен дарров сўкишга тушма...

— Мен мутлақо сўкмоқчи эмасман.

— Йўқ, сабринг чидамайди, албатта, бундай қилмай қўймайсан, аччиқ-тизиқ гапнинг бизга ҳам нафи тегади. Аммо ҳозирча индамай тур. Одамлар кавшаниб гурганда, уларнинг иштаҳаларини бўғишнинг ҳождати йўқ.

— Сабр қилиш ҳам мумкин,— кулиб қўйди Давидов.— Яхшилаб гаплашиб олишимиз турган гап, аммо овқат устида бошламаймиз, бир амаллаб сабр қиламиз, а?

— Албатта сабр қилиш керак!— деди ҳаммани қаҳ-қаҳлатиб кулдириб кескинлик билан Дубцов ва ҳаммадан олдин қошиқни олди.

Давидов товоқдан бошини кўтармай, ҳафсала билан индамай овқат ерди. У тушлик қилаётган қўшчиларнинг босиқ овозларига деярли қулоқ солмас, аммо яккаш кимнингдир юзидан кўз узмай тикилиб турганини сезар эди. Бўтқани тугатгач, Давидов енгил тортиб хўрсиниб қўйди: қачонлардан бери илк марта қорни чинакам тўйган эди. Егоч қошиқни болаларга ўхшаб ялаб, бошини кўтарди. Столнинг нариги

томонида унга кўзлари қуралай қиз тик боқиб турар, бу кўзларда шу қадар оташин, изҳор этилмаган муҳаббат, муштоқлик, умид ва итоаткорлик барқ урардики, Давидов бир лаҳзагина саросимада қолди. У мажлисдами ёки кўча юзасидами — қўллари катта, бўйдор, кўркам ўн етти яшар бу қиз билан хуторда илгари ҳам кўп учрашиб турар, тўқнаш келганларида қиз унга ийманиб меҳр билан жилмаяр, унинг бирдан қизариб кетадиган юзида саросима акс этар эди,— аммо ҳозир унинг нигоҳи қандайдир улуғлашган ва жиддийлашиб қолган эди...

«Сени менга қайси шамол учуриб келяпти, мен сени нима қиламан қизалоққина? Мени бошингга ураманми? Ҳамиша атрофингда қанча ёш йигитлар юришади-ю, сен бўлсанг менга қарайсан, эҳ гумроҳ! Ахир мен сендан икки баробар каттаман-ку, тилка пора, хунук, кемшикман-ку, сен бўлсанг буларни кўрмайсан... Йўқ, сен менга керакмасан, Варюха-куюнчак! Менсиз кунингни кўравер, жоним»,— деб ўйларди, Давидов қизнинг лов-лов ёнаётган юзига фаромушлик билан тикиларкан.

Қиз кўзи Давидовнинг кўзлари билан тўқнашаркан, четга бурилиб ерга тикилди. Унинг киприклари учар, эскигина кир кофточасининг бурмасини ўйнаётган дағаллашган йирик бармоқлари хийла титрамоқда эди. Унинг ҳислари шу қадар содда ва очиқ, болаларча соддалик қилиб бу ҳиссини яшира олмас эдики, буларнинг ҳаммасини кўзи кўр одамгина пайқамаслиги мумкин эди.

Кондрат Майданников Давидовга мурожаат қилиб кулиб юборди.

— Сен Варькага унақа тикилма, бўлмаса ҳамма қони юзига тепиб кетади! Бор ювиниб кел, Варька, балки бир оз ҳовурингдан тушарсан. Лекин қандай қилиб боради? Ҳозир оёғи ҳам йўқ бўлиб қолган... У менда етовчилик қилади. Сенинг қачон келишингни суриштиравериб қулоғимни битирди, Давидов. «Мен қаёқдан биладан унинг қачон келишини, қўйсанг-чи» дейман унга. У бўлса, эртадан-кечгача шу саволини ҳижжалаб, қуриган ёғочни чўқилаган қизилиштонга ўхшаб менга тинчлик бермайди.

Гўё, оёқлари йўқ бўлиб қолди, деган тахминни рад этмоқчи бўлгандек Варя Харламова ёнига бурилди-да, тиззасини енгилгина букиб ўтирган скамейкасида сакраб тушди, оқарган лаблари билан нимадир деб шивирлай-шивирлай, Майданниковга нафрат билан қараб-қараб қўйганча будка томонга кета бошлади. Будканинг олдига етгач, тўхтади-да, стол томонга бурилиб титроқ овоз билан қичқирди:

— Сен, Кондрат амаки... сен, амаки... ёлғон гапир-япсан!

Унга умумий қаҳқаҳа билан жавоб беришди.

— Узоқдан туриб ўзини оқляпти,— деди кулиб Дубцов.— Узоқдан ўнғай бўлади.

— Нега қиз болани уялтирасан? Яхши эмас!— деди норозилик билан Давидов.

— Сен уни ҳали билмайсан,— ён босиб жавоб берди Майданников.— У сенинг олдинда шундай ювош бўлиб турибди, сен бўлмасанг у андиша қилиб ўтирмасдан бизлардан ҳар биримизни юмдалаб ташларди. Шаддод қиз! Қиз эмас жангари. Урнидан сапчиб туриб кетганини кўрдингми? Бамисоли ёввойи така!..

Йўқ, бутун бригада аллақачонлар билган, Давидов эса илк бор ҳозиргина эшитиб билган қиз боланинг соддагина муҳаббати унинг эркаклик иззат-нафсига пором келмасди. Борди-ю, унга бошқа кўзлар ақалли бир мартагина шундай садоқату муҳаббат билан қараб қўйса унда бошқа гап эди...

Ноқулай ҳангомани бартараф қилишга уриниб, Давидов ҳазил билан деди:

— Хўп, ошпаз билан ёғоч қошиққа раҳмат! Қорнимни тўйдиришди.

— Ошпаз билан қошиққа эмас, ғайрат қилганлари учун ўнг қўлинг билан каттакон оғзингга миннатдорчилик билдир, раис. Яна озгина сузиб келайми?— деб сўради столдан тураркан улуғвор, одатдан ташқари йўғон ошпаз хотин.

Давидов унинг қудратли қоматини, яғриндор елкаларини ва қучоқ етмас жуссасини ошкора ҳайрат билан кўздан кечирди.

— Сизлар бу одамни қаёқдан топиб олдинглар?— паст овоз билан сўради Дубцовдан.

— Таганрог металлургия заводида бизнинг заказимиз бўйича ясаб беришди,— жавоб қилди ҳисобчи, беибо ёш йигит.

— Сени нега илгари кўрмаган эканман?— ҳамон таажжубланарди Давидов.— Габарит жиҳатидан ҳажмдор экансану, сени кўрмаган эканман, онажон.

— Уғиллик ҳам бўлиб қолдим!— пиқиллаб кулиб юборди ошпаз хотин.— Мен сенга қандай қилиб она бўлай, ёшим атиги қирқ еттида бўлса? Мени шунинг учун кўрмагансанки, қиш куни уйдан чиқмайман. Гавдам йўғон, оёғим калта бўлгани учун қорда юролмайман, текис жойда ҳам қорга ботиб қоламан. Қиш кунлари ҳеч қаёққа жилмасдан уйда ўтираман, жундан ип йиғираман, рўмол тўқийман, хуллас, бир амаллаб тирикчилигимни ўтказаман. Лойда ҳам юролмайман: шалтоқда худди туяга ўхшаб тойиб кетиб узала тушишдан қўрқаман, мана қурғоқчиликда ошпаз бўлиб келдим. Мен сенга ҳеч она эмасман, ўртоқ раис! Мен билан тотув яшамоқчи бўлсанг — мени Дарья Куприяновна деб чақир, унда бригадада сира ҳам оч қолмайсан!

— Сен билан тотув яшашга мутлақо розиман, Дарья Куприяновна,— деди жилмайиб Давидов ва ўрнидан туриб жиддий тусда таъзим қилди.

— Шунда сенга ҳам, менга ҳам яхши бўлади. Энди менга товоғингни бер, тафт бостисига қатиқ қўйиб берай,— деб қўйди Давидовнинг хушмуомаласидан ниҳоятда мамнун бўлган ошпаз.

У товоққа саҳийлик билан бир килограмм келади-ган жигардеккина қатиқ қўйиб, уни таъзим билан узатди.

— Сен нега ишлаб чиқаришда ишламай, ошпазлик қиласан?— сўради Давидов.— Шу залваринг бўладиган бўлса, плугнинг қулоғини бир марта босиб қўйсанг борми — тиши бир йўла ерга ярим метр ботиб кетади, факт!

— Ахир менинг юрагим касал-да! Докторлар, юрагингни ёғ босган, дейишади. Менга ҳатто ошпазлик ҳам оғир, идиш-товоққа уриндим дегунча — юрагим уриб, ҳалқумимнинг тагига келиб қолади. Йўқ,

ўртоқ Давидов, мен плугчиликка ярамайман. Бу ўйин менинг нағмамга тўғри келмайди.

— Яккаш юрагидан нолийди-ю, учта эрни кўмди. Учта казакнинг бошига етиб, ҳозир тўртинчисини қидириб юрибди, аммо нима учундир ишқивозлар чиқмай турибди, унга уйланишдан қўрқишяпти, бунақанги хотин ийғингни ўйнатиб юборади!— деди Дубцов.

— Ёлгончи чўтир ўлгур!— бақирди астойдил жаҳли чиқиб кетган ошпаз.— Менда нима айб экан, учта казакдан биронтаси ҳам чайир чиқмаса, ҳаммаси бир бало симён, ирвоқ бўлса, худо уларнинг умрини қисқа қилган бўлса мен айбдорманми?

— Узинг уларнинг ўлишига ёрдам бергансан,— бўш келмасди Дубцов.

— Нима билан ёрдам берибман?

— Нима биланлиги маълум-ку.

— Аниқроқ қилиб айт!

— Менга бусиз ҳам ҳаммаси равшан.

— Йўқ, сен анигини айт, бекорга валақлаб нима қиласан!

— Нима билан ёрдам берганинг маълум: ишқумуҳаббатинг билан,— деди Дубцов эҳтиёткорона, кулиб.

— Лаънати аҳмоқ!— дея ғазаб билан қичқирди ошпаз умумий қаҳқаҳани босиб тушиб ва столдаги идиш-товоқнинг ярмини бир қучоқ қилиб сидириб кетди.

Аммо пинагини бузмайдиган Дубцовни осонликча энгиш маҳол эди. У қатикни ошиқмай ичиб бўлди-да, мўйловини кафти билан артиб, деди:

— Эҳтимол аҳмоқ ҳамдирман, эҳтимол. лаънати-си ҳамдирман, аммо қизалоқ, бироқ бу гап важида, ишнинг миридан-сиригача биламан.

Шундан кейин ошпаз Дубцовнинг шаънига шундай бир сўз айтиб юбордики, стол атрофида гумбирлаган зўр қаҳқаҳа кўтарилди, кулги ва хижолатдан қизариб кетган Давидов эса аранг гапирди:

— Бу қандай бўлди, оғайнилар?! Бунақасини мен флотда ҳам эшитмаган эдим-ку!..

Аммо Дубцов сиполикни қўлдан бермай, намоиш-корона қизиққонлик билан қичқирди:

— Бориб қасам ичаман! Крест ўпишга тайёрман! Аммо гапимдан тоймайман, Дашка: учала эринг ҳам сенинг муҳаббатинг туфайли нариги дунёга сафар қилди! Оз эмас, авлоқ эмас учта эр-а... Утган йили Володька Грачев нимадан ўлди? У ҳам сеникига қатнардди-ку...

Дубцов гапини тамом қилолмай, шахт билан энгашиди: унинг боши устидан худди снаряд парчасига ўхшаб залвардор ёғоч чўмич физиллаганича учиб ўтди. Дубцов йигитлардек чаққонлик билан скамейкадан ҳатлади. У столдан ўн метрча узоқлашган ҳам эдики, бирдан четга сакраб чап берди, унинг ёнидан ҳар томонга чапиллатиб қаттиқ сачратганча қалайи товоқ учиб ўтди-да, қиялаб бориб даштга тушди. Оёқларини кериб туриб олганча Дубцов мушти билан пўписа қилиб қичқирарди:

— Ҳой, Дарья, бас! Нимани отсанг ҳам отаверу, аммо сопол товоқларни ота кўрма! Синган идиш учун, худо ҳақи, меҳнат кунингдан босиб қоламан! Варькага ўхшаб будканинг орқасига ўтиб ол, ўша ердан туриб ўзингни оқлашинг осон бўлади!.. Мен бўлсам бари бир сўзимдан тоймайман. Эрларингни нобуд қилиб, энди мендан аламингни оляпсан...

Давидов аранг тартиб ўрнатди. Будка яқинига чеккани ўтиришди, Кондрат Майданников кулгидан нафаси тиқила-тиқила деди:

— Ҳар кунни тушки овқат вақтидами, кечки овқат вақтидами шу томоша. Агафоннинг кўзи бир ҳафтагача кўкариб юрди. Дарья муштуми билан тушириб қолди, шунда ҳам уни калака қилишини қўймайди. Агар шудгордан яхшиликча кетмасанг, Агафон, ўйиндан ўқ чиқиб, ё кўзингни ситиб чиқаради, ё бутингни йириб ташлайди...

— Хотин эмас, «фордзон» трактори!— деди завқ билан Дубцов, ёнларидан ўтиб кетаётган ошпазга ўғринча назар ташларкан.

Уни кўрмаган киши бўлиб баландроқ овоз билан гапирди:

— Йўқ, биродарлар, яшириб нима қилдим, агар

хотиним бўлмаса Дашкага албатта уйланардим. Уйланганда ҳам бир ҳафтага уйланардим, кейин ура қочардим. Шунча зўр бўлишимга қарамай, бир ҳафтадан ортиғига дош беролмасдим. Ҳозирча ўлимга хушим йўқ. Нима учун ўзимни бекордан-бекорга ўлимга рўпара қилиб берарканман? Бутун граждандар урушида ўлмай, келиб-келиб энди хотин кишидан ўлиб кетаманми... Йўқ, мен аҳмоқ бўлсам ҳам, бориб турган қувман! Дашка билан бир ҳафтани амаллаб ўтказардим, кейин кечаси каравотдан астагина сирғилиб тушиб, эшиккача эмаклаб борардим-да, у ёғига қўрага чиқиб олиб, уйга етгунча шаталоқ отиб қочардим... Ишонасанми, Давидов, худо ҳақи, рост айтаман, ростини айтмасам мана Прянишников ҳам турибди: бир куни мазалик овқат қилгани учун Дашкани қучоқлаб қўймоқчи бўлдик, у олдидан келди, мен орқасидан бордим, икковимиз қўл ушлашдик. Аммо Дарьяга бари бир қулочимиз етмади, ниҳоятда йўғон-да! Ҳисобчини чақирдик,— у ёш йигит, устига қўрқоқроқ ҳам, Дашкага яқинроқ келгани юраги дов бермади. Шундай қилиб Дашка умрбод чала қучоқланганча қолиб кетди.

— У лаънатининг гапига ишонма, ўртоқ Давидов!— деди кексизгина кулиб ошпаз.— Агар у бугун ёлғон гапириб олмаса, эртага диққат бўлиб ўлади. Қадамида ёлғон гапиролмаса, юролмайди, феълитвори шунақа!

Чекиб бўлганларидан сўнг Давидов сўради:

— Яна қанча ҳайдашларинг керак?

— Бир талай.— истар-истамас жавоб берди Дубцов.— Бир юз эллик гектардан ошиқроқ. Кеча бир юз эллик саккиз гектар қолган эди.

— Чакки ишламабсизлар, факт!— деди совуққина Давидов.— Нима иш билан машғул бўлдинглар ўзи? Ошпаз Куприяновна билан томоша қўйдингларми?

— Ҳе, бу гапинг чакки.

— Нима учун биринчи бригада билан учинчи бригада аллақачон ҳайдаб бўлди-ю, сизлар сургаяпсизлар?

— Кел, Давидов, кечқурун ҳаммамиз йиғилишиб, астойдил гаплашиб олайлик, ҳозир бўлса бориб ер ҳайдайлик,— таклиф қилди Дубцов.

Бу жўяли таклиф эди, Давидов бир оз мулоҳаза қилиб кўриб, кўнди.

— Менга қайси ҳўкизларни берасизлар?

— Менинг ҳўкизларим билан ҳайдай қол,— маслаҳат берди Кондрат Майданников.— Менинг ҳўкизларим ишнинг ҳадисини олган, ўзлари ҳам ажабтовур, икки жуфт ёш новвосимиз ҳозир курортда ётибди.

— Курортда деганинг нимаси?— таажжубланди Давидов.

Дубцов жилмайиб тушунтирди:

— Қувватсизликларидан эгатга мункиб қолишяпти, хўш, биз уларни қўшдан чиқариб ҳовуз олдидаги ўтлоққа бошвоқсиз қўйиб юбордик. У ерда ўт қалин, тўйимли, еб семиришсин, бари бир уларнинг нафи тегмайди. Улар қишловдан дирдов бўлиб чиқишди, ҳар куни иш, шалпайиб плугни тортолмай қолишди — вассалом! Қари ҳўкизлар билан қўшалоқлаб қўшмоқчи эдик — жин урсин, бари бир иш чиқмади. Кондратнинг ҳўкизлари билан ҳайдайвер, у тўғри маслаҳат беряпти.

— Унинг ўзи нима иш қилади?

— Мен унга уйига бориб келиши учун икки кунга рухсат беряпман. Хотинимнинг тоби қочиб ётиб қолибди, ҳатто Ванька Аржановдан ич кийим ҳам бериб юбормабди, уйга келиб кетсин, дебди.

— Унда бошқа гап. Бўлмаса мен, уни ҳам бирон курортга жўнатаётган экансан, деб ўйлабман. Қараб турсам, сизларда курортдагига ўхшаган кайфиятлар ҳукм сураётганга ўхшайди...

Дубцов Давидовга сездирмай, қолганларга имо қилди, ҳамма ўрнидан туриб ҳўкизларни қўшгани кетди.

VII БОБ

Кун ботарда Давидов пайкал этагида ҳўкизларни қўшдан чиқариб, бошвоқларини олди. У эгат ёнидаги ўтга ўтириб, пиджагининг енги билан пешанасидаги терни артди, титраётган қўллари билан тамаки ўрай бошлади — нечоғлик чарчаганини шундагина сезди. Унинг яғрини сирқирар, тақимлари остида қандайдир

безлар ўйнар, қўллари чол кишининг қўлларидек қалтирар эди.

— Тонгда ҳўкизларни топа олармиканмиз?— сўради у Варядан.

Варя унинг қаршисида шудгорда турарди. Унинг каттакон эски чориқ кийган кичкина оёқлари ҳозиргина плуг ағдариб ташлаган юмшоқ тупроққа тўпигигача ботиб турарди. Чангдан кул ранг бўлиб кетган рўмолини юзидан четга суриб, у шундай деди:

— Топамиз, улар кечаси узоққа кетишмайди.

Давидов кўзларини юмиб, ютоқиб чекарди. У қизга қарагиси келмасди. Қиз эса бахтиёр ва ҳорғин табассумдан яйраб, оҳиста деди:

— Мени ҳам, ҳўкизларни ҳам чарчатдинг. Жуда кам дам оларкансан.

— Ўзим ҳам ўлгудай чарчадим,— деб қўйди тундлик билан Давидов.

— Уқтин-ўқтин дам олиш керак. Кондрат амаки ўқтин-ўқтин дам олиб, ҳўкизларга ҳам дам бериб тургандек кўринади-ю, ҳамиша ҳаммадан кўп ҳайдайди. Сен кўникмаганинг учун чарчаб қолдинг...

У «жоним» деган сўзни ҳам қўшмоқчи эди-ю, қўриқиб кетиб, лабларини қимтиди.

— Бу гапинг тўғри, ҳали кўниккунимча йўқ,— унинг фикрига қўшилди Давидов.

У ўрnidан аранг туриб, толиққан оёқлари билан базўр одимлаганича эгат ёnidан қўшхонага қараб йўл олди. Варя унинг орқасидан борарди, кейин етиб олиб, ёнма-ён кета бошлади, Давидов ўнг қўлида йиртилиб ўнгиб кетган матросча тельняшканин кўтариб кетмоқда эди. Кундуз куни плугни мослайман деб энгашиб, ёқаси плугнинг қулоғига илиниб қолди, қадимни ростлайман, деб бирдан тельняшканин иккига айириб юборди. Кун ҳам хийлагина иссиқ. У тельняшкасиз ҳам юраверса бўлар эди-ю, аммо қиз боланинг кўз олдида ярим белигача яланғоч бўлиб плугнинг орқасидан бориши мутлақо мумкин эмас эди. Хижолат билан матросча кийимининг барларини туташтирар экан, сенда биронта тўғноғич топилмайдими, деб сўради. Қиз, афсуски йўқ, деб жавоб берди. Давидов ҳасрат билан қўшхона томонга тикилди.

Унинг ораси икки километрча келарди. «Бари бир бориб келишга тўғри келади»,— деб ўйлади Давидов ва ўқинчдан томоғини қириб паст овоз билан тўнғиллади-да, шундай деди:

— Менга қара, Варюха-куюнчак, мени шу ерда кутиб туратур, мен қўшхонага бориб келаман.

— Нима учун?

— Мана бу увадани ечиб, пиджагимни кийиб келаман.

— Пиджакда исиб кетасан.

— Йўқ, бориб келмасам бўлмайди,— деди ўжарлик билан Давидов.

Жин урсин, у чиндан ҳам қўйлаксиз яланғоч бўлиб савлат тўколмайди-ку! Бир ками энди унинг кўкраги билан қорнидаги суратларни бу ёқимтой, ифбатли қизалоқнинг кўриши эди. Рост, Давидовнинг кенг кўкрагининг икки томонидаги татуировка сипо, ҳатто бир оз нафосатли ҳам эди: флот рассомининг қўли маҳорат билан иккита каптарни тасвирлаган. Давидов қимирлади дегунча, кўкрагидаги мовий каптарлар ҳаракатга келар, елкаларини қимирлатгудек бўлса, каптарлар худди ўпишаётгандек тумшуқларини уриштиришар эди. Вассалом. Аммо қорнидагиси... Давидов бу сурат дастидан аллақачонлардан бери номус билан азоб чекиб юрарди. Граждан уруши йиллари йингирма яшар ёш матрос Давидов бир куни қаттиқ маст бўлиб қолди. Миноносец кубригида унга яна бир стакан спирт тутишди. У бир калта иштонда пастки койкада учиб қолди, унинг қўшни тральшчикдаги иккита ошниси — татуировка усталари — мастларга хос бебошвоқ ахлоқсиз муболағаларини ниҳоясига етказиб, Давидовнинг устида тер тўкишди. Шундан сўнг Давидов ҳаммомга бормай қўйди, тиббий кўрикларда эса, мени фақат эркак врачларгина кўрсин, деб талаб қиладиган бўлди.

Ҳарбий хизматдан бўшаб, заводда ишлай бошлаганининг биринчи йили Давидов ҳар қалай журъат қилиб ҳаммомга борди. Қорнини иккала қўли билан тўсиб, бўш жомашов топди-да, бошини яхшилаб совунлади — шу пайт яқингинасида пастдан ҳиринглаган овоз эшитиб қолди. Давидов юзини чайиб қараса: яр-

гоқ бош бир ўрта яшар гражданин супачага қўлини тираганча энгашиб, Давидовнинг қорнидаги суратни беҳаёларча томоша қилиб, завқидан ҳиринг-ҳиринг куляпти. Давидов ошиқмасдан сувни қўйиб, ҳаддан ташқари мароқли гражданиннинг ярғоқ бошига эмандан қилинган оғир жомашов билан туширди. У киши суратни дурустгина кўролмай кўзини юмди-да, ерга узала тушди. Давидов боягидай ошиқмасдан ювинди-да, унинг бошига бир жомашов совуқ сув қўйиб юборди, унинг кўзини бақрайтириб очганини кўргач, совуқхонага қараб чиқиб кетди. Ушандан буён Давидов ҳаммомда русчасига чинакамига буғланиб ҳузур билан чўмилиш ҳаловати билан узил-кесил хайрлашиб, уйда чўмиладиган бўлди.

Безаб ташланган қорнига Варянинг кўзи тушиб қолишини ўйлаши биланоқ Давидовнинг олови чиқиб кетди, у тельняшкасининг очилиб кетаётган барларини пухтароқ туташтирди.

— Сен ҳўкизларни чиқариб ўтлагани қўйиб юбор, мен кетдим,— деди у хўрсиниб. У ҳайдалган ерни айланиб бориши ёинки шудгордан уч километрча қоқила-қоқила йўл босиши керак, бу кўргилик ҳаммаси аллақандай бир бемаъни тасодиф туфаили эди.

Аммо Варя Давидовнинг режасини ўзича йўйди. «Севиклим менинг олдимда қўйлакисиз яланғоч ишлагани уяляпти»,— деб ўйлади ва қизларга хос камтарлигига риоя қилгани учун унга кўнглида миннатдорчилик билдириб, дарҳол оёқларидаги чориқларини улоқтирди.

— Мен ғизиллаб бориб келаман!

Давидов оғиз очишга ҳам улгурмаган эдики, у қўшхона томонга қуш бўлиб учди. Қоп-қора шудгорда учқур оёқларининг қора мағиз болдирлари липиллаб кўринар, бошидаги оқ дуррасининг учлари қаршидан эсаётган шамолда елкасида ўйнар эди. У мушт бўлиб қисилган қўлларини таранг кўкракларига босганча сал олдинга энгашиб югураркан, бир нарсанигина ўйлар эди: «Югуриб бориб, пиджагини олиб келиб бераман... Тез югуриб бориб келиб, кўнглини хуш қиламан, у шунча вақтдан бери ақалли бир марта бўлса ҳам менга очиқ юз билан қараб, эҳтимолки: раҳмат, Варя, деса».

Давидов уни кўзлари билан узоқ кузатиб, ҳўкизларни чиқарди-да, шудгордан узоқлашди. Яқин орада ўтган йилги бурганни чирмаб ётган печакни топди-да, баргларини тозалаб, майин новдаси билан тельняшканинг олдини туташ йўрмаб қўйди. Чалқанчасига ётиб, ер ҳиди келиб турган қандайдир юмшоқ қора нарса ичига тушиб кетгандек ухлаб қолди...

Пешанасида нимадир ўрмалаётганидан уйғониб кетди — афтидан, ўргимчак, ё биронта қурт бўлса керак. Ижирғаниб, қўли билан юзини силади, яна мудрай бошлади, яна ёноғида нимадир ўрмалаб, юқори лабидан юра бошлади, бурнини қитиқлади. Давидов аксириб, кўзини очди. Унинг қаршисида Варя чўнқайиб ўтирар, кулгидан ўзини аранг тийиб, бутун бадани учмоқда эди. У ухлаб ётган Давидовнинг юзидан қуруқ ўтни юргизмоқда эди. Давидов кўзини очганда қўлини тортиб олишга улгуролмади. Давидов унинг нозик панжасини ушлаб олди, у эса қўлини тортиб олмади. Бир тиззаси билан чўккалади, кулиб турган юзи бир лаҳзада чўчиган, муштоқ ва итоаткор қиёфага кирди.

— Мен пиджагингни олиб келдим, тур,— эшитилар-эшитилмас шивирлади у, қўлини бўшатиб олмоқчи бўлгандек бўлиб.

Давидов бармоқларини бўшатди. Варянинг офтобда қорайган каттакон қўли тиззасига тушди. У кўзларини юмиб, юрагининг ўқтин-ўқтин гурс-гурс урганини эшитди. У ҳамон ниманидир кутар, нимадандир умидвор эди. Аммо Давидов индамасди. У хотиржам ва равон нафас олар, юзидаги биронта ҳам томир қилт этмас эди. Сўнгра у ўрнидан туриб, ўнг оёғини босганча ўтириб олди, хушёқмаслик билан қўлини чўнтагига солиб, тамаки халтасини пайпаслай бошлади. Энди уларнинг бошлари бир-бирларига тегай-тегай деб қолган эди. Давидов бурун катакларини қимирлатиб, қиз сочларининг нафис ва хушбўйроқ ҳидларини искади. Қизнинг бутун вужудидан жануб қуёшининг, жазирама қиздирган гиёҳларнинг ҳиди, ёшликнинг мафтун этувчи сарин, беқиёс хушбўй ҳиди анқиб турардики, буни ҳали ҳеч ким сўз билан ифодалаб бера олган эмас...

«Қандай ёқимтой қизалоқ!»— деб ўйлади Давидов

ва хўрсинди. Улар бараварига ўринларидан туришди, бир неча лаҳза бир-бирларининг кўзларига сўзсиз боқишди, сўнгра Давидов унинг қўлларидан пиджагини олиб, кўзлари билан самимий жилмайди:

—Раҳмат, Варя!

Худди шундай деди: «Варюха-куюнчак» эмас, «Варя» деди. Пиджакни олиб келгани югуриб кетаётганида ўйлаганлари ниҳоят амалга ошди. Бўлмаса нима учун қуралай кўзларида филт-филт ёш кўришиб, уларни ушлаб қоламан деб қуюқ қора киприкларига титроқ кирди? Нима учун йиғлаяпсан, ёқимтой қиз? У гўдакларга хос осойишта соддалик билан бошини қуйи солганча овозини чиқармай сассиз йиғларди. Аммо Давидов ҳеч нарсадан беҳабар эди: у тамакининг биронта ҳам ушоғини тўкиб юбормасликка тиришиб, ҳафсала билан тамаки ўрамоқда эди. Унинг папирослари тугаган, тамакиси товсилиб қолган, шунинг учун ҳам тўрт-беш марта тортишга етгулик қилиб кичкина-кичина папирослар ўраб, тамакисини тежамоқда эди.

Варя ўзини босиб олишга беҳуда уришиб, бир озгина турди. Аммо ўзини қўлга ололмади, шундан сўнг шартга бурилиб, ҳўкизлар томон қараб кетаркан, йўл-йўлакай деди:

— Ҳўкизларни ҳайдаб келаман.

Аммо Давидов унинг қалтираётган овозидаги қаттиқ ҳаяжонни яна пайқамади. У индамай бош силкиб тамаки чекди-да, диққат билан бригада барча кучини ишга солса, май шудгорига мўлжалланган ҳамма пайкални неча кунда ҳайдаб бўларкан, энг қувватли учинчи бригададан бу ерга бир неча плуг олиб келиб ташласам, дуруст бўлмасмикан, деб ўйлар эди.

Варяга кўз ёшларини Давидов кўра олмайдиган жойда йиғлаш қулай эди. У маза қилиб йиғлар, кўз ёшлари қорамағиз ёноқларидан думалаб тушар, у ёшларини йўл-йўлакай рўмолининг учи билан артар эди...

Унинг илк, соф қизлик муҳаббати Давидовнинг лоқайдлигига дуч келиб қолди. Аммо, бундан ташқари, ишқ-муҳаббат масалаларида Давидов умуман бефаҳмроқ эди, кўп нарсаларнинг фаҳмига етиб бормас, етиб борган тақдирда ҳам ҳамиша хийлагина кечикиб,

баъзан эса таассуфли даражада кечикиб етиб борар эди...

Ҳўкизларни қўшаётиб у Варянинг ёноқларида кир излар — яқинда тўкилган, ўзи пайқаманган ёшларнинг изини кўриб қолди. Унинг овозида таъна оҳанги янгради:

— Э-э-э, Варюха-куюнчак! Бугун юзингни ювманга ўхшайсан-ку?

— Буни нимадан билдинг?

— Юзингда аллақандай кир излар. Ҳар куни ювиниш керак,— деди у ўғит билан.

...Қуёш ботган, улар эса ҳамон қўшхона томон ҳорғин юриб келишмоқда. Даштга қоронғи тушиб келмоқда. Терновая балкани туман чулғамоқда. Ғарбдаги қорага мойил тўқ кўк булутлар тусини ўзгартирмоқда: дастлаб унинг пастки патлари хира қизғиш рангга кирди, сўнгра уни қонли-қирмизи шафақ тешиб ўтиб, қўрига жадал ёйилди-да, кенг ярим доира ҳосил қилиб, осмонни эгаллади. «У менга кўнгил бермайди...»—ҳасрат билан ўйларди Варя, қалин лабларини қайғули қимтиб. «Эртага кучли шамол туриб, кун бўйи ер қурғаб қолса, ҳўкизларга қийин бўлади»,— норозилик билан ўйларди Давидов, яллиғланаётган уфққа қараб.

Варя яккаш бир нима демоқчи бўлиб оғиз жуфтларди-ю, аммо қандайдир куч унга эрк бермасди. Қўшхонага яқинлашиб қолганларида журъат қилди:

— Менга кўйлагингни бер,— оҳиста илтимос қилди у. Унинг рад этишидан қўрқиб ёлворганча илова қилди:— Бер, бера қол!

— Нима учун?— таажжубланди Давидов.

— Мен уни ямайман, шундай яхшилаб ямайманки, чокини ҳам сезмай қоласан. Юваман ҳам.

Давидов кулиб юборди:

— Устимда тердан чириб тушган. Ямайман десанг, одамлар айтгандек, тутарга келмайди. Йўқ, жоним Варюха-куюнчак, бу тельняшканинг хизмат муддати тугаган, уни Куприяновна олиб, будканинг полини ювсин.

— Менга бергин, ямаб кўрай, ўшанда кўрарсан,— катъият билан сўради қиз.

— Майли-ю, меҳнатларинг зое кетади-да,— деб кўнди Давидов.

Унинг Давидовнинг йўл-йўл кўйлагини қўлида кўтарганча қўшхонага кириб бориши ноқулай, бу кўп гап-сўзларга сабаб бўлиши, ўз шаънига ҳар қандай беодоб ҳазиллар тугдириши мумкин эди... У Давидовга ўғринча қия қараб қўйди-да, елкасини пана қилиб бир тутам иссиқ нарсани кўкрагига солиб қўйди.

Давидовнинг чапг босган тельняшкеси яланғоч кўксига тегаркан, уни шу пайт нотаниш, аломат ҳаяжонлантирувчи бир ҳис чулғади: гўё бақувват эр киши танасининг бор оташин тафти бутун вужудига ёйилиб, уни тўла эгаллаб олгандек бўлди. Бехосдан лаблари қақради, энсизгина оппоқ пешанасига шабнамдек реза тер тепди, ҳатто юриши ҳам бирдан аллақандай эҳтиёткор ва омонат бўлиб қолди.

Давидов эса ҳеч нарсани пайқамас, кўрмас эди. Бир дақиқадан сўнг у Варянинг қўлига кир тельняшкасини тутқизганини ҳам унутиб унга мурожаат этганча кувонч билан хитоб қилди:

— Уни қара, Варюха, ғолибларни қутлашларини! Ҳисобчи бизга фуражкасини силкитяпти-ку. Демак, сен билан биз ҳалол ишлабмиз, факт!

* * *

Кечки овқатдан сўнг эркаклар будкадан нарироққа гулхан ёқиб, унинг атрофида чеккани ўтиришди.

— Хўш, энди самимий гаплашиб олайлик: нега ёмон ишладинглар? Ҳайдашни нега бунча чўзиб юбординглар?— сўради Давидов.

— У бригадаларда ҳўкизлар кўп,— деб қўйди кичик Бесхлебнов.

— Қанча ортиқ экан?

— Ўзинг билмайсанми? Учинчида — саккиз жуфт ошиқ, бу ҳар қалай тўртта плуг деган гап! Биринчида — икки плуг ортиқ, демак, улар ҳам бизлардан кучлироқ.

— Бизнинг планимиз ҳам ортиқроқ,— гап қистирди Прянишников.

Давидов кулиб қўйди:

— Қанча ортиқ экан?

— Уттиз гектар бўлса ҳамки, ортиқ-да. Бунча ерни тумшугинг билан титкиламайсан.

— Планни мартда сизлар тасдиқлаганмидинглар? Нега энди ҳозир оби дийда қиласизлар? Бригадаларда мавжуд бўлган ерларни ҳисобга олган эдик-ку, шундаймиди?

Дубцов босиқлик билан деди:

— Ҳеч ким оби дийда қилаётгани йўқ, Давидов, гап бунда эмас. Бизнинг бригададаги ҳўкизлар қишлоvdан ёмон чиқди. Моллар билан емларни умумлаштираётганда бизда хашак билан похол камроқ экан. Сен бу нарсани жуда яхши биласан-ку, ахир, бизга гишава қилишингнинг ҳам ҳожати йўқ. Ҳа, чўзиб юбордик, ҳўкизларимизнинг кўпчилиги камқувватлик қилиб қолди, ем-хашакни ҳам Островнов билан ўйлаганларингдек эмас, расамади билан тақсимлаш керак эди: молларни хусусий хўжаликлардан топширилган емлар билан боқяпсизлар. Оқибатда шундай бўлдики, бировлар ерни ҳайдаб бўлиб молларни ўроққа тайёрлаяпти, биз бўлсак ҳамон шудгор билан оворамиз.

— Бўлмаса, сизларга ёрдам берайлик. Любишкин ёрдам берсин,— таклиф қилди Давидов.

— Биз йўқ демаймиз,— деди қолганларнинг сукутли розилиги билан далдаланган Дубцов.— Биз мағрур эмасмиз.

— Ҳаммаси равшан,— деди ўйланиб Давидов.— Шу нарса ҳам равшанки, правление ҳам, ҳаммамиз ҳам хомлик қилибмиз: қишда ем-хашакни, чунончи территориал жиҳатларга амал қилиб тақсимлабмиз, бу хато! Иш кучи билан уловни ҳам ногўғри жойлабмиз,— буниси иккинчи хато! Биз қайси жин урганни айблаймиз энди? Узимиз янглишган эканмиз — ўзимиз тузатамиз. Иш унуми бўйича, мен бир суткалик иш унумини айтяпман, кўрсаткич рақамларингиз чакки эмас, умуман олганда эса расво. Қани ўйлаб кўрайлик, бу боши берк кўчадан чиқиб олиш учун сизларга қанча плуг ташлашимиз керак экан, келинлар, ҳамма нарсани ҳисоблаб чиқиб, ёзиб кўрайлик, ўроқ вақтида хатоларимизни ҳисобга оламиз, кучларни бошқача жойлаштирамиз. Қачонгача янглишиш мумкин ахир?

Гулхан атрофида икки соатча ўтириб баҳслашишди, ҳисоблашишди, ғижиллашишди. Ҳаммадан кўра Атаманчуков кўпроқ активлик кўрсатди. У астойдил гапирар, жўяли таклифлар ташлар эди, аммо Бесхлебнов Дубцовнинг шаънига аччиқ гап айтаётганида Давидов Атаманчуковга тасодифан қараркан, унинг кўзларида шу қадар совуқ нафрат кўриб қолдики, ҳайрат билан қошларини керди. Атаманчуков дарҳол ерга қаради, қўнғир тук босган ҳиқилдоғини бармоқлари билан ишқади, яна бир дақиқадан сўнг Давидовга қараб у билан кўзи учрашганда — кўзларида сохта мулойимлик барқ урар, юзидаги ҳар бир ажинда самимий лоқайдлик сезилиб турар эди. «Артист! — деб ўйлади Давидов. — Аммо у менга нега бундай иблисона қаради экан? Чамаси, баҳорда колхоздан ҳайдаганимдан хафамикан?»

Аммо Давидов бир нарсадан хабарсиз, хабардор бўлиши ҳам мумкин эмас эди, ўшанда баҳорда Атаманчуковнинг колхоздан ҳайдалганини эшитган Половцев уни кечаси ҳузурига чақиртириб келиб, қурч жағини қисганча, тишларини ғижирлатиб шундай деган эди: «Бу нима қилганинг, шалоқ? Сен мен учун намунали колхозчи бўлишинг керак, ўзидан ўзи арзимаган нарсаларда қўлга тушиб қоладиган, ГПУдаги сўроқларда бўлса ҳамма қолганларни ҳам, бутун ишни ҳам барбод қиладиган ўтакетган аҳмоқ бўлишинг керак эмас. Сен колхознинг умумий мажлисида тиз чўк, итвачча, аммо шунга эришки, мажлис бригадининг қарорини тасдиқламасин. Биз бош кўтармасимиздан бурун — одамларимиз заррача бўлсин шубҳага қолмасликлари керак».

Атаманчуковнинг тиз чўкишига ҳам тўғри келмади: Половцевнинг қистовли амри билан мажлисда Атаманчуковни Яков Лукич ҳам, унинг ҳамма маслакдошлари ҳам ёппасига ёқлаб чиқишди, мажлис бригада қарорини тасдиқламади. Атаманчуков ижтимоий ҳайфсан билан қутулди. Ушандан бери унинг попуги пасайиб, дуруст ишларди, ҳатто ялқовланиб ишлайдиган кишиларга меҳнатга онгли муносабати билан ўрнак ҳам бўлиб қолди. Аммо Давидов билан колхоз тузумига бўлган нафратини чуқур ва пухта яширол-

мас, нафрати ахён-ахёнда ихтиёридан ташқари, гоҳ эҳтиётсиз айтилган сўзи орқали, гоҳ совуқ кулгиси орқали сиртга чиқиб кетар, гоҳ сув берилган пўлатдек кўм-кўк кўзларида аламли учқун каби чақнаб, дарҳол ўчар эди.

Талаб қилинадиган ёрдамнинг кўлами билан ҳайдашни тугатиш муддатларини ярим кечага боргандагина аниқ белгилашди. Давидов шу ернинг ўзида, гулханнинг олдидаёқ Размётновга хат ёзиб берди. Дубцов эса учинчи бригададан тушгача ҳўкизлар билан плугчиларни танлаб олиш учун тонг отишини кутиб ўтирмасдан, ҳозирнинг ўзидаёқ хуторга жўнайидиган бўлди. Учиб қолган гулхан атрофида индамасдан яна бир марта чекишди-да, ётгани тарқалишди.

Худди шу вақтда будка яқинида бошқа бир суҳбат давом этмоқда эди. Жўнгина тунука тоғорада Варя эҳтиёт билан Давидовнинг тельняшкасини ювмоқда, ёнида турган ошпаз хотин эркакларнинг овозига мойил паст овоз билан гапирмоқда эди:

— Нега йиғлаяпсан, жинни?

— Кўйлагидан шўр ҳид келяпти.

— Нима қипти? Ишлаганларнинг ҳаммасининг ички кўйлагидан атир билан ироқи совун ҳиди эмас, шўр билан тер ҳиди келади. Бунча ўкрамасанг? Сени хафа қилиб қўйгани йўқми?

— Йўқ, нима деяпсан, хола!

• — Бўлмаса нега дур-дур йиғлайсан, лақма?

— Ахир бегонанинг кўйлагини эмас, ўз ёримнинг кўйлагини ювяпман-ку...— деди қиз тоғорага бошини эгиб ва ўпкасини аранг босиб.

Узоқ сукутдан сўнг ошпаз қўлларини биқинига тираб, жаҳл билан хитоб қилди:

— Йўқ, тинкамга тегиб кетди! Варька, ҳозир бошингни кўтар!

Ун еттигагина кирган кичкинагина шўрлик етовчи! У бошини кўтарди, ошпазга ифбатли ёшликнинг хун бўлган, аммо бахтиёр кўзлари тикилди.

— Менга унинг кўйлагадаги шўр ҳам ардоқли...

Дарья Куприяновнанинг баҳайбат кўкраги кулгидан долғаланиб силкинди:

— Мана энди мен ҳам кўриб турибманки, Варька расмона қиз бўлиб қолибсан.

— Илгари қандай эдим! Расмона қиз эмасмидим?

— Илгари эмиш! Илгари сен ўйинқароқ қизалоқ эдинг, мана энди қиз бўлиб қолдинг. Токи бир йигит бошқа бир йигитни яхши кўриб қолган қизи туфайли тутиб олиб урмас экан — у йигит эмас, гўдак. Токи қиз тишини иржайтириб кўзини олайтираркан — у қиз эмас, ўйинқароқ қизалоқ. Қачонки, унинг кўзи ишқ-муҳаббатдан хун бўлиб ёстиғи кечаси билан кўз ёшидан шалаббо бўлиб чиқса — ана унда чинакам қиз бўлиб қолади! Тушундингми, тентак?

Давидов қўлини боши остига қўйганча будкада ётар, уйқуси келмас эди. «Мен колхоздаги одамларни билмайман, уларнинг кўнгилларидагини билмайман, — ўкинч билан ўйларди у. — Дастлаб кулакларни тугатдик, кейин колхоз ташкил қилдик, кейин хўжалик ишлари бошланиб кетди, одамларни билмасам, билиб олмаган бўлсам, жин урсин, раҳбар бўлиб қаёққа бордим? Уларнинг ҳаммасини билиб олишим керак, улар унча кўп ҳам эмас. Аммо буларнинг ҳаммаси унча осон иш эмас экан... Мана Аржанов мутлақо бошқача экан. Ҳамма уни содда деб юради, аммо у содда эмас, э-ҳа, ҳеч содда эмас! Бу пахмоқ соқол алвастининг кўнглидагини иблис билиб олмаса, ҳеч ким билолмайди: болалигиданоқ чиғаноғига кириб олиб туйнугини ёпиб қўйган, кўнглига йўл топиб кир-чи, — кириб бўпсан, хомтама бўласан! Яков Лукич ҳам тилсимли қулф. Уни кўз остига олиб, яхшилаб разм солиш керак. Ўтмишда кулак бўлгани равшан, аммо ҳозир ҳалол ишляпти, ўтмишидан қўрқса керак... Бироқ, уни хўжалик мудирлигидан ҳайдашга тўғри келади, оддий колхозчи бўлиб ишласин. Атаманчуковга ҳам тушуниб бўлмайди, менга худди ўлимга маҳкум этилганга тикилган жаллоддек тикилади. Нима гап ўзи? Расмона ўрта ҳол, хўш, оқларда бўлган, ахир улардан қайси бири оқларда бўлмаган? Бу жавоб эмас. Мен ҳамма нарсани пухта ўйлашим керак, кимга чинакам суяниш мумкинлигини, кимга чинакам ишониш мумкинлигини билмай туриб кўр-кўрона раҳбарлик қилишим етар. Эҳ, матрос, матрос! Агар цехдаги йигитлар

колхозга қандай раҳбарлик қилаётганини билиб қолишса борми—то суягинг кўрингунча қатронлашарди!»

Будка ёнида, очиқ ҳавода етовчи хотин-қизлар жой солиб ётишди. Мудроқ босган Давидов Варянинг ингичка овози билан Куприяновнанинг бахмал овозини эшитарди:

— Мунча пинжимга тиқилмасанг, бузоқ сигирга ёпишгандек?— дерди кулиб нафаси қисилганча ошпаз.— Ҳадеб қучоқлайверасанми? Эшитяпсанми, Варька? Худо ҳақи, нарироқ ёт. Учоқдаги ўтдек лов-лов ёняпсан! Гапимни эшитяпсанми? Сен билан бирга ётиб чакки қилибман... Оташ бўлиб қизиб кетяпсан, тобинг қочиб қолгани йўқми?

Варянинг осуда кулгиси мусичанинг кукулашига ўхшарди.

Давидов мудроқ ичида жилмайиб, уларнинг ёнма-ён ётганларини тасаввур этди, уйқуга кетаётиб ўйлади: «Қандай ёқимтой қизалоқ, катта бўлиб бўйи етиб қолибди-ю, ақли ҳали ҳам ёш болаларнинг ақлидек. Бахтиёр бўл, жоним Варюха-куюнчак!»

У уйғонганда кун ёришиб кетган эди. Будкада ҳеч ким йўқ, ташқарида эркакларнинг овози эшитилмас, ҳамма қўшчилар аллақачон эгатда, ёлғиз Давидовгина кенг сўрида чўзилиб ётар эди. У чаққонлик билан сапчиб туриб, пайтавасини ўраб, этигини кияркан, бош томонида ювилиб, майда тепчиб моҳирлик билан ямалган тельняшкасини ва тоза каноп кўйлагини кўриб қолди. «Бу ерга кўйлагим қаёқдан келиб қолди? Яхши эслайман, бу ерга ҳеч нарса сиз келганман. Бу ерда кўйлагим қаёқдан пайдо бўлиб қолди экан? Жин чалдими ўзи!»— таажжубланарди Давидов, бунинг туш эмаслигига узил-кесил қаноат ҳосил қилиш учун муздек канопни ҳатто қўли билан ушлаб ҳам кўрди.

Тельняшкасини кийиб, будкадан чиққандагина унга ҳамма нарса аён бўлди: башанг мовий кофтача ва ҳафсала билан дазмолланган қора юбка кийган Варя бочканинг олдида оёғини ювмоқда, у худди шу эрта тонгдек сарин, пушти лаблари билан унга қараб жилмаяр, катта-катта қора қуралай кўзлари ҳам худди кечагидек самимий қувонч билан порлаб турар эди.

— Кечанинг ўзидаёқ тинканг қуриб қолганмиди,

раис? Ухлаб қолибсанми?— деб сўради у баланд овоз билан кулиб.

— Кечаси қаёққа кетган эдинг?

— Хуторга бориб келдим.

— Қачон қайтиб келдинг?

— Ҳозир келиб турганим.

— Кўйлагимни сен олиб келдингми?

Варя индамай бош силкиди. Унинг кўзларида хавотир белгилари кўринди:

— Чакки қилибманми? Ё квартирангга кирмаганим маъқулмиди? Мен йўл-йўл кўйлагинг иш бермайди деб ўйладим...

— Офарин, Варюха! Сенга ҳаммаси учун бир йўла раҳмат. Лекин нима муносабат билан бунақа ясаниб олдинг? Вой-бўй. Бармогида узуги ҳам бор экан-ку.

Бармогидаги жўнгина қумуш узукни ийманиб айлантираркан, Варя шундай деб қўйди:

— Устимдаги кийим-бошим кир-яғир эди. Бориб онамдан хабар олиб, кийимимни алиштириб келдим...—Бирдан хижолатини енгиб кўзларини шўх чақнатди:— Кун бўйи ақалли бир марта қараб қўярсан деб, туфлимни ҳам киймоқчи эдим-у, аммо шудгорда туфлида юриб ҳўкиз етаклаб бўлмайди.

Давидов кулиб юборди:

— Энди сендан кўзимни узмайман, югурук кийикинам! Хўп, бориб ҳўкизларни қўш, мен ювинаману, етиб бораман.

Шу кун Давидов деярли ишлашга муваффақ бўлолмади. Ювиниб бўлмасидан Кондрат Майданников келиб қолди.

— Ахир сен икки кунга жавоб сўраган эдинг-ку, нега бунақа эрта қайтиб келиб қолдинг?— жилмайиб сўради Давидов.

Кондрат қўл силтади:

— Зерикиб кетдим. Хотиним ўрнидан турди. Безгак тутган экан. Хўш, мен нима қилдим. Бурилдиму изимга қайтдим. Варька қаёқда?

— Ҳўкизларни қўшгани кетди.

— Бўлмаса мен ҳайдагани кетдим, сен меҳмонларни кут. Любишкиннинг ўзи саккизта плуг сургатиб келяпти, мен уларга ярим йўлда етиб олдим. Агафон

ҳам худди Кутузовга ўхшаб ҳаммадан олдинда оқ бия миниб келяпти. Ҳа, яна бир янгилик — кеча кечқурун қоронғи тушиб қолганда Нагульновга ўқ узишибди.

— Қандай қилиб ўқ узишади?!

— Қандай қилиб узишарди, милтиқдан-да. Бирон-та жин урган отганга ўхшайди. У ланг очиқ дераза олдида чироқ ёқиб ўтирган экан, мўлжалга олиб отишибди. Ўқ чаккасининг ёнидан терисини ялаб ўтиб кетибди, холос. Контузия туфайлими, ё жаҳлданми, боши қалтираб-қалтираб қўяди, аммо ўзи соғ-сало-мат. Район милициясидан одамлар келиб, изғиб, текшириб юришибди, лекин бир иш чиқиши амри маҳол...

— Эртага сизлар билан хайрлашимизга тўғри келади, хуторга кетаман,— деб қарор қилди Давидов.— Душман бошини кўтаряпти-я, Кондрат?

— Тузук, бу ёмон эмас, кўтарса кўтараверсин. Кўтарилган бошни чопиш осонроқ бўлади,— деди осойишталик билан Майданников ва пойафзалини бошқатдан кия бошлади.

VIII БОБ

Ярим тундан сўнг юлдузли осмон бўйлаб елкамаелка зич бўлиб қоп-қора қуюқ булутлар сузиб кела бошлади, кузга хос тинкага тегувчи майда ёмғир севалади, ҳадемай дашт худди чуқур, нам ертўладек қоп-қоронғи, салқин ва жимжит бўлиб қолди.

Тонг отардан бир соат бурун шамол эсиб, булутлар гала-гала бўлганча тез юриб кетди, тик ёғайтган ёмғир солланиб, булут билан ер орасида шарқ томонга мойиллашди, кейин эса қандай қўққисдан бошланган бўлса, шундай тез тиниб қолди.

Қуёш чиқар олдидан бригада будкасига бир отлик киши келди. У бамайлихотир отидан тушиб, тизгинни яқин орада ўсиб турган дўлана бутасига боғлади-да, ҳамон ўшандай хотиржамлик билан йўл-йўлакай мучаларини ёзиб, ерўчоқ олдида куйманаётган ошпаз хотин ёнига келди, у билан аста саломлашди. Куприяновна унинг саломига жавоб бермади. У чўккалаб, тирсақлари ва каттакон кўкраги билан ерга тиралганча, бошини қийшайтириб, қорайиб қолган тутантириқ-

ларни зўр бериб пуфламоқда, уни ўт олдиришга уринмоқда эди. Ёмғир ва қалин тушган шудрингдан шалаббо бўлган тутантириқ ўт олмас, хотиннинг зўриқишдан қизарган юзига биқсиган тутун урилар, паға-паға кул чангир эди.

— Қурибгина кетсин овқат қилиш шунақа бўладиган бўлса!— алам билан хитоб қилди йўтал ва тутундан нафаси тиқилган, ғижинган ошпаз хотин. У ўзини орқага ташлаб, рўмоли остидан тўзғиб чиққан сочларини тузатиш учун боши билан қўлларини кўтараркан, олдида турган меҳмонни кўрди.

— Тутантириқни кечаси будкага олиб кириб қўйиш керак, энага пазанда! Ҳўл ўтинни пуфлаб ўт олдириш учун ўпкангда дамнинг етмай қолади. Қани, сенга бир қарашиб юборай-чи,— деди меҳмон ва хотинни оҳистагина четлатди.

— Далаю даштда сенга ўхшаб изғиган ройкорчиларнинг сон-саногини йўқ, қани ўт олдириб кўр-чи, ўпкангда дамнинг кўплигини бир кўриб қўяй,— дея жовради Куприяновна, ўзи эса бажонидил четга чиқиб, нотаини одамни диққат билан кўздан кечира бошлади.

Меҳмоннинг бўйи ўртачагина, қиёфаси ҳам унча кўримли эмас эди. Эғнида жуда эскириб кетган хушбичимгина бобрик куртка, бели солдатча камар билан танғилган, қунт билан ямаб-ясқалган сабза ранг шими билан қўнжигача лой ёпишган эскигина этиги ҳам, афтидан эгаларига муддатдан ташқари хизмат қилган, бу эса чамаси уни ниҳоясига етказмоқда эди, қошигача бостириб кийган, олифта, ажойиб кумуш ранг қоракўл кубанкаси унинг фақирона либоси ичида мутлақо ажралиб турар эди. Меҳмоннинг қора мағиз юзи очиқ, пучуқ бурни жилмайганида аломат бир тарзда жийрилиб кетар, қуралай кўзлари эса одамга илтифотли ва оқилона табассум билан боқар эди.

У чўнқайиб ўтириб, курткасининг қўйин чўнтагидан зажигалка билан тиқини жипс ёпиладиган каттагина япасқи шиша олди. Бир дақиқадан сўнг устига бир талай бензин қуйилган тарашалар ловуллаб ёниб кетди.

— Ана шундай қилиш керак, энага!— деди меҳмон ошпазнинг сергўшт елкасига ҳазиллашиб уриб қўяр-

кан.— Майли, бу шишани сенга умрбод хотира учун тақдим қиламан. Тутантириқ намиқиб қолгудек бўлса тарашаларга сениб юборсанг иш ўнгидан келаверади. Совгани ол, атала-умочинг пишса, мени меҳмон қиласан! Бир товоқ қуюқ қилиб сузиб берасан!

Шишани қўйнига яшираркан, Куприяновна унга чучмал меҳрибонлик билан миннатдорчилик билдирди.

— Совғанг учун кўпдан-кўп раҳмат, ўргилиб кетай! Таом билан кўнглингни хушлайман. Айтмоқчи, бу шишани нима учун олиб юрасан? Ўзинг ветеринарлардан эмасмисан? Сигирларни боқадиган табиб эмасмисан?

— Йўқ, мен сигир табиби эмасман,— жавоб беришдан қочди меҳмон.— Қўшчилар қаёқда? Ҳали ухлаб ётишибдимми?

— Баъзилари ҳовуз томондан ҳўкизларини олиб келгани кетишди, баъзилари аллақачондан бери узоқдаги шудгорда тер тўкишяпти.

— Давидов шу ердами?

— Будкада. Ухлаяпти шўрлик. Кеча куни билан ҳориди, ўзи ҳам иш деса муккасидан кетган, жуда кеч ётди.

— Алламаҳалгача нима қилиб юрди?

— Қим билади, шудгордан кеч қайтган эди, зарур экан шекилли, якка хўжаликлик вақтида экилган кузги бугдойларни кўриб келгани кетди. Қўриқ ернинг четидаги тепаликкача бориб келди.

— Қим ғаллани қоронғи тушганда кўздан кечираркан?— меҳмон жилмайиб бурнини жийирганча, ошпазнинг йилтироқ лўппи юзига диққат билан тикилди.

— У ерга қоронғи тушмай етиб борган бўлса, у ёқдан кеч қайтиб келди. Қим билади, нега кеч қайтди экан, эҳтимол булбул сайрашини эшитгандир. Бизнинг Терновая балкадаги булбулларнинг кўрсатадиган ҳунарларини айтсам — ақл бовар қилмайди! Шундай сайрашадикки, шундай минг оҳангда наво қилишадикки, уйқудан бегона бўлиб қоласан! Юрак-бағрингни эзиб юборишади қуриб кетмагурлар! Баъзан ётган жойимда туриб-туриб хун-хун йиғлайман.

— Нима сабабдан?

— «Нима сабабдан» деганинг нимаси? Гоҳ ёшлигингни эслаб кетасан, гоҳ ёшлигингда бошингдан ўтган ҳар бало ишларни эслаб кетасан... Хотин кишининг оби дийда қилиши учун арзимаган баҳона кифоя, ўргилай.

— Давидов галлалардан хабар олгани ёлғиз ўзи бордими?

— Раисимиз ҳозирча етовчисиз юрибди, худога шукур — кўр эмас. Ўзинг ким бўласан? Нима иш билан келдинг?— бирдан эҳтиётланди Куприяновна ва сиполик билан лабларини қимтиди.

— Уртоқ Давидовда ишим бор эди,— деди яна жавобдан қочиб меҳмон.— Менинг ишим ошиғич эмас, уйғонгунча кутиб туришим мумкин, заҳматкаш тўйиб ухлаб олсин. Ўтинлар гуруллаб ёниб кетгунча, сен билан у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтира турамиз.

— Сен билан гап сотишга тушиб кетсам, бир жаҳон одамга шунча картошкани қачон артиб бўлман?— сўради Куприяновна.

Аммо хушчақчақ меҳмон бу ўринда ҳам гарангсиз қолмади: у чўнтагидан қаламтарош олиб унинг тифини бошмолдоғининг тирноғига тақаб кўрди.

— Картошкангни бу ёққа олиб кел, мен артишиб юборай. Бундай ёқимтой ошпазга умрбод ёрдамчи бўлишга розиман, кечалари менга кулиб қараса бас... Ақалли ҳозиргидек қараса ҳам майли.

Яйраб, яна ҳам қизариб кетган Куприяновна намойишқорона таассуф билан бошини чайқади:

— Нимжонгина экансан, шўрликкинам! Жуссанг менга нимжонлик қилади... Аҳён-аҳёнда кечаси бир кулиб боқишим ҳам ажаб эмас-у, лекин сен бари бир илғамайсан, кўролмайсан...

Меҳмон дуб тўнкага ўрнашиб ўтириб олгач, кўзларини қисиб кулаётган ошпазга тикилди.

— Мен кечалари худди уккига ўхшаб кўраман.

— Сен илғай олмаганингдан эмас, ўткир-ўткир кўзгиналарингга ҳалқа-ҳалқа ёш тўлганидан кўролмай қоласан...

— Сен ҳали шунақамисан,— оҳистагина кулиб қўйди меҳмон.— Яна мендан олдин ўзинг шашқатор

Йиғлаб юрмагин, гупсонги! Мени кундузлари хушфеъл демасанг, кечалари сенга ўхшаган семизларга омон бермайман. Дод-войингга ҳам қарамайман!

Куприяновна пиқиллаб кулиб юборди, ботир ҳам-сухбатига сипогина маъқуллаб қараб қўйди.

— Керилган — гар-гар кекиради, куюнчакни ғам куйдиради, дейишади, ўргилай.

— Сарҳисобини эрталаб қиламиз: кимни ғам куйдиради-ю, ким кериша-кериша уйқуни уради. Қани картошкани олиб кел, олаҳакка, бекорчиликни бозор кўтармайди!

Куприяновна лапанглаганча будкадан бир челак картошка олиб келди, ҳамон кула-кула меҳмоннинг қаршисидаги табуреткага ўтирди. Меҳмоннинг қорамағиз чаққон бармоқлари остидан юпқагина картошка пўчоғи буралиб-буралиб чиқаётганини кўраркан, мамнуният билан гапирди:

— Гапга чечан десам, ишга ҳам чечан экансан. Ёрдамчим чакки эмас!

Меҳмон қаламтарошини чаққонлик билан ишлатар, индамас эди, бир неча дақиқадан сўнггина сўради:

— Хўш, Давидов қалай? Қазакларнинг дидига ёқдим, ё ёқмадим?

— Тузук, ёқди. У ботир йигит, сенга ўхшаган содагина. Ичидан пишган писмиқларни биздагилар ёмон кўришади.

— Содда дегин?

— Жуда тўпори!

— Демак, лақмароқ экан-да!— меҳмон кубанкаси остидан муғамбирона тикилди.

— Сен ҳам ўзингни лақма деб ҳисоблайсанми?— деди истеҳзо билан Куприяновна.

— Ундай деёлмайман...

— Нега бўлмаса Давидовни лақма дейсан? Ахир бир-бирларингизга жуда ўхшаб кетасизлар-ку...

Меҳмон яна индамай қолди, мийиғида кулганча эҳён-аҳёнда сергап ошпазга назар ташлаб қўярди.

Шарқда булут тўсган қизғиш қуёш шафағи яна ҳам кенгайди. Туни билан дам олган шабада қанот ёзиб Терновая балкадан булбул навосининг янгроқ садола-

рини олиб келди. Шу пайт меҳмон қаламтарошининг тиғини шимига артиб, илтимос қилди.

— Бор, Давидовни уйғот. Чаласини қишда ухлар.

Давидов будкадан яланг оёқ чиқди. У уйқусираган ва тунд эди, меҳмонга қараб қўйгач, хирқироқ овоз билан сўради:

— Райкомдан пакет олиб келдингми? Бер.

— Пакетим йўқ, аммо райкомдан келдим. Этигинг-ни кий, ўртоқ Давидов, гаплашиб олишимиз керак.

Сурат чекилган кенг кўкрагини қаширкан Давидов меҳмонга лоқайдгина қараб қўйди:

— Ичимда сезиб турибман, жаноблари — райкомнинг вакили... Мен ҳозир, ўртоқ!

У тезгина кийинди, этигини эса қўлантаёқ кийиб олди, юзини дуб бочкачининг талх ҳиди келиб турган суви билан апир-шапир ювиб, бир оз намойишкорона таъзим қилди:

— Сталин номидаги колхознинг раиси Семён Давидов.

Меҳмон Давидовга яқин бориб, унинг яғриндор елкасидан қучоқлади.

— Сен ўзингни шунақа расмий таништирар экансан-да! Мен — райком секретари Иван Нестеренкоман. Мана, танишиб ҳам олдик, энди бориб, у ёқ-бу ёқни айланиб самимий гаплашиб олайлик, ўртоқ колхоз раиси. Хўш, қалай, ҳайдаладиган ер кўпми ҳали?

— Анчагина...

— Демак, хўжайин мўлжалидан адашибди-да?

Нестеренко Давидовни қўлтиқлаб аста-секин шудгор томонга етаклади. Давидов унга қия қараб босиқлик билан деди:

— Янглишдим.— Ўзи кутмаган ҳолда бирдан қизишиб кетди:— Ахир тушунсанг-чи, қимматли секретарь, мен қишлоқ хўжалик соҳасида аммамнинг буюғиман. Мен ўзимни оқламайману, янглишган ёлғиз мен эмас... Ахир бу иш янги бир иш бўлса...

— Мен кўриб, тушуниб турибман, хотиржамроқ гапиравер.

— Ёлғиз менгина эмас, мен орқа қилган ҳамма йигитлар ҳам мен билан бирга мўлжалдан адашишди. Кучларни нотўғри тақсим қилибман. Тушуняпсанми?

— Тушуняпман. Жуда ҳам ваҳима қиладиган жойи йўқ. Унча ваҳима қиладиган нарса эмас, йўл-йўлаккай тузатиб оласизлар. Одам ва от-улов важдан мадад олдингларми? Яхши. Кучларни жойлаштириш, бу кучларни бригадалар бўйлаб бир меъёрда тақсимлаш важига келсак келажакда, ақалли пичан ўроғи, хусусан ғалла ўроғи вақтида ҳисобга ол. Ҳаммасини олдиндан пухта ўйлаб қўйиш керак.

— Равшан, факт!

— Хўп, энди сен ҳайдаган ерга борайлик, менга пайкалингни кўрсат. Ленинград ишчилар синфининг Дон тупроғида қандай уддабуролик кўрсатаётганини кўрмоқчиман... Ишқилиб Путиловский парткомининг секретарига сенинг парвосизлигиндан шикоят қилиб хат ёзишимга тўғри келмайдими, а?

— Буниси ўзингга ҳавола.

Нестеренко кичкина, аммо кучли қўли билан Давидовнинг тирсагини яна ҳам қаттиқроқ сиқди. Секретарнинг содда, очиқ юзига қия қараб қўяркан Давидов бирдан енгил тортиб, ўзини эркин ҳис қилди. Қатъий лабларида беихтиёр табассум кўринди. Негаки партиявий раҳбарлардан ҳеч бири у билан аллақачонлардан бери бу қадар дўстона содда ва инсонларча самимий сўзлашмаган эди...

— Сифатни текширмоқчимисан, ўртоқ Нестеренко? Астойдилми?

— Нима деяпсан, нима деяпсан! Ишчилар синфи станок тепасида эмас, дастгоҳ тепасида эмас, ер тепасида турса нималарга қодир эканлигини билмоқчиман, кўрмоқчиман, холос. Агар билгинг келса, мен — асли ставрополлик ғаллакорман, шу важдан казаклар сени нималарга ўргатишганини билишга қизиқиб қолдим... Эҳтимолки, сенга ер ҳайдашни бирон казак хотин ўргатиб, чала ҳайдашга ҳам одатлантиргандир? Эҳтиёт бўл, Гремячий жувонларининг зарарли таъсирига берила кўрма! Уларнинг ораларида шунақангилари борки, ҳатто сендек кўпни кўрган денгизчини ҳам ҳар бало йўлга солишлари мумкин... Ҳақ йўлдан адаштиришлари ҳеч гап эмас! Ё биронтаси аллақачон адаштириб бўлганми?

Нестеренко оғзига келган гапни ҳушчақчақлик би-

лан тортинмай гапираётгандек кўринса-да, Давидов ҳазил тарзидаги аллақандай шамани дарҳол пайқаб, ўзини қўлга олди. «Лушка тўғрисида бирон гап билармикан ёки таваккалга қармоқ ташлаяптими?»— хавотир билан ўйлади у. Аммо ҳазил оҳангидаги суҳбатни давом эттирди:

— Агар хотин киши йўлдан чиқиб ёки адашиб қолса «Войдод!» деб қичқиради. Эркак киши, чинакам эркак бўлса, нафасини ичига ютиб йўлини қидиради, факт!

— Сен чинакам эркак бўлсанг керак-да?

— Сен нима деб ўйловдинг, ўртоқ секретарь!

— Мен шундай деб ўйлайман: менга бақироқлардан кўра чинакам эркаклар кўпроқ ёқади, агар сен, Давидов, бехосдан йўлдан адашиб қоладиган бўлсанг, шовқин-сурон кўтармай, менинг қулоғимга шипшиб қўй. Бир амаллаб сенинг тўғри йўлга чиқиб олишингга ёрдам бераман. Бўптими?

— Кўнглимни кўтарганинг учун раҳмат,— деди энди жиддийлик билан Давидов, ичида эса: «Вой жин урган-эй! Ҳаммасини билиб олибди-я...» деб ўйлади. Охирги жумласининг жиддийлигини таъкидламаслик учун қўшиб қўйди:— Секретаримиз ниҳоятда хушфёъл, асло топилмайдиган!

Нестеренко юриб кетаётган жойида тўхтаб, Давидовга ўгирилди-да, ҳашаматли кубанкасини орқасига суриб, табассумдан бурнини тириштирганча гапирди:

— Шунинг учун хушфёълки, ёшлигида ўзи ҳам гоҳо-гоҳо йўлидан адашиб юрган... Эсимда, шундай бўлардики, чунончи худди параддагидек қадам ташлаб кетяпсан, шахдам қадам ташлаб кетяпсан, кейин қадамнинг пойма-пойлашиб, қаёққа тушганини ҳам пайқамай қоласан, хуллас, четга ташлаб, то яхши одамлар сен ғўра аҳмоқни тўғри йўлга олиб чиқиб қўймагунларича қушқўнмасларнинг устидан тасира-тусур кетаверасан. Хушфёъллигимнинг қаёқдан пайдо бўлганини тушундингми, матрос ошна? Лекин мен ҳаммага ҳам бир текисда хушфёъл эмасман...

— Тўрт оёғи бўлгани билан ҳатто от ҳам қоқиларди, дейдилар-ку,— эҳтиёт билан луқма ташлади Давидов.

Аммо Нестеренко унга совуққина қараб қўйди:

— Агар яхши от бир-икки марта қоқиладиган бўлса, уни кечириш мумкин, аммо шундай отлар ҳам борки, ҳар қадамда қоқилади. Уни қанча ўргатмагин, қанча жонингни куйдирмагин, у ҳар бир дўнгни тумшуғи билан туртиб ўтишнинг пайдан бўлади. Бунақанги қирчанғи билан отхонани банд қилишнинг нима ҳожати бор? Йўқолсин!

Давидов сезилар-сезилмас мийиғида кулиб, индамасди. Шама шу қадар ошкора эдики, изоҳнинг ҳожати йўқ эди...

Улар аста-секин шудгор томон қараб боришмоқда, уларнинг ортидан қуёш ҳам баҳайбат бинафша булут орқасига яширинганча аста-секин кўтарилиб келмоқда эди.

— Мана менинг пайкалим,— деди Давидов узоқларга кетган шудгорга ясама бепарволик билан ишора қилиб.

Бошининг сезилар-сезилмас ҳаракати билан кубанкасини қошларигача тушириб олиб Нестеренко нам шудгорни кўндалангига кесиб, лапанглаганича кета бослади. Ундан берироқда кетаётган Давидов секретарь қўнжигга кириб қолган бурганни олаётгандек бўлиб бир неча марта энгашиб шудгорнинг чуқурлигини ўлчаганини кўрди. Давидовнинг сабри чидамади:

— Очиқчасига ўлчайвермайсанми? Менга дипломатия ишлатиб нима қиласан?

— Кўриб кўрмасликка ола қолсанг бўлмасмиди,— йўл-йўлакай минғиллади Нестеренко.

У пайкалнинг нариги четида тўхтаб, малол келадиган илтифот билан гапира бошлади:

— Умуман,— дуруст, аммо шудгор бир меъёрда эмас, худди ўсмир бола ҳайдаганга ўхшаб турибди: бир жойи чуқур, бир жойи саёз, баъзи жойлари бўлса жуда чуқур. Ҳар қалай, бу — уқувсизликдан, эҳтимолки, қўшнинг қулоғига хушнудлик билан ёпишиб иш бошламаганингдан. Шуни билиб қўйки, Давидов, баджаҳл одамнинг урушда омади келади, баджаҳллик урушда далда беради, шудгорда бўлса, очиқ кўнгил бўлиш керак, чунки ер вазмин, меҳрибон муома-

лани яхши кўради. Менга марҳум отам ҳаётлигида шундай деган эди... Хўш, нега ўй суриб қолдинг, дашти биёбон денгизчиси?!— бирдан хушчақчақ қичқирди Нестеренко ва Давидовни кифти билан қаттиқ туртиб юборди.

У гандираклаб кетди, аввал курашга даъват этилаётганини тушунмади. Аммо кулаётган Нестеренко уни яна куч билан итариб юборгач, Давидов чатаноғини кериб туриб олди-да, олдинга сал энгашди.

Улар бир-бирларига ёпишиб, бир-бирларининг камарларини қидира бошлашди.

— Беллашамизми?— нафас олмай сўради Нестеренко.

— Таъбинг, ғирромлик ишлатмасдан, ҳалол тушамиз.

— Бошдан ошириб ташлаш ҳам йўқ,— дея нафасини бўшатди рақибини ёнбошига олишга интилиб, сал-пал пишиллаётган Нестеренко.

Давидов унинг қурч ва серпай гавдасини қучоқлаб оларкан, шу ондаёқ ҳадисидан қаршисида чинакам, тажрибали курашчи турганини фаҳмлади. Давидов кучлироқ эди-ю, аммо Нестеренко ҳаракатчанлиги ва эпчиллиги билан ундан устунроқ эди. Икки мартача юзлари тақалишиб келганда Давидов унинг қўнғир қизиллик қоплаган ёноғини, шўх чақнаб турган кўзини кўрди, шивирлаб айтган: «Қани, қани, ишчилар синфи! Нега ҳеч турган жойингдан жилмайсан?» деган сўзларини эшитди.

Улар саккиз минутча шудгорда олишишди, сўнгра гоятда тинкаси қуриган Давидов ҳирқираб деди:

— Ут устига чиқиб олайлик, бўлмаса бу ерда жон таслим қилиб ўтирмайлик...

— Қаерда бошлаган бўлсак, шу ерда тамомлаймиз,— оғир ҳарсиллаб шивирлади Нестеренко.

Давидов охирги кучини йиғиб рақибини амал-тақал билан заранг ерга суриб чиқди, шунда синашишлари ниҳоясига етди: улар бирга йиқилдилар, аммо йиқилиш пайтида Давидов Нестеренкони ёнбошига олди-да, устига бориб тушди. Чатаноқларини керганча, рақибини гавдасининг бор залвари билан ерга босиб ҳарсиллай-ҳарсиллай аранг гапирди:

— Хўш, қалай, секретарь?

— Нима дердим, тан бераман... Зўр экансан, ишчилар синфи... Мени осонликча йиқитиш қийин, бу нарса билан болалигимдан бери шуғулланиб келаман...

Давидов ўрнидан туриб, мағлуб рақибига илтифот билан қўлини чўзди, аммо униси ростланган пружинадек ўрнидан сапчиб туриб, унга орқасини ўгирди.

— Тупроғини қоқиб қўй!

Давидов Нестеренконинг елкасига ёпишган тупроқ ва ўтган йилги хас-чўпни каттакон қўллари билан, эркакларга хос қандайдир самимият ила, авайлаб қоқиб туширди! Уларнинг кўзлари яна учрашди, икковлари ҳам кулиб юборишди.

— Сен ақалли менинг партиявий унвонимга риоя қилиб бир оз ён боссанг бўлармиди! Ниманг кетарди? Эҳ, Ленинград айиғи! Ўзат-ҳурмат деган нарсани, таъзим-тавозе деган нарсани билмас экансан... Аммо жилмайишингга борман! Кулгидан оғзинг қулоғингда, худди кувёв болага ўхшаб ҳузур қилиб турибсан!

Давидов чиндан ҳам яйраб жилмаймоқда эди:

— Иккинчи гал ҳисобга оламан, факт! Аммо сен ҳам қаттиқ қаршилиқ кўрсатмагин-да, ахир тиззангача ерга ботиб кетсанг ҳам таслим бўлгинг келмади. Эҳ, Нестеренко, Нестеренко! Макара Нагульнов айтмоқчи, ставрополлик бадбахт ўртаҳол ва майда хусусий мулкчи. Сен, секретарь сифатида тушунишинг керакки, ишчилар синфи ҳар қандай ишда ҳам юқорида бўлиши керак, бу тарихий жиҳатдан асосланган, факт!

Нестеренко кулиб ҳуштак чалиб қўйди, бошини чайқади. Кубанкаси гарданига сирғала тушиб бориб, унда тасодифан туриб қолгандек бўлди. У кула-кула гапирди:

— Иккинчи марта мен сени албатта йиқитаман! Кўраминг, ўшанда қандай марксистик далил қидириб қоларкансан! Шуниси ёмон бўлдики, сен билан икковимиз ёш болаларга ўхшаб олишаётганимизни ошпаз хотин кўриб турди. у бизни нима деб ўйлаш

мумкин? Қап-катта одамлар эсларини ебди, деса керак...

Давидов парвосизлик билан қўл силтади:

— Ешлигимизни айтсак, тушуниб кечирар... Қани, гаплашиб олайлик, ўртоқ Нестеренко, бўлмаса вақт кетяпти, факт!

— Ўтиришимиз учун қуруқроқ жой топ.

Улар эгасиз суғур уяси устидаги тупроқ уюмига ўтиришди, Нестеренко шошмасдан гап бошлади:

— Бу ерга келишимдан олдин мен Гремячийда бўлдим. Размётнов билан, хуторда ҳозир бўлган активларнинг ҳаммаси билан танишдим, Нагульновни бўлса танийман, у билан хуторга келмасимдан бурун танишган эдим, у райкомга ҳам борган эди. У билан Размётновга ҳам айтган эдим, сенга ҳам такрорлай: сизлар яхши колхозчиларни, бизнинг ишимизга содиқ одамларни партияга тортиш борасида ёмон иш олиб бораётибсизлар. Жуда ёмон иш олиб бораётибсизлар! Ваҳоланки колхозда яхши-яхши одамлар бор, тўғрими?

— Факт!

— Бўлмаса гап нимада?

— Яхшилар ҳам кутиб туришибди...

— Нимани?

— Колхоз масаласи оқибатда нима бўлишини. Ҳозирча — кўпроқ ўз полизларида ўралишишяпти.

— Уларни ишга солиш керак, мияларини карахтликдан чиқариш керак!

— Унча-мунча ишга соляпмизу, аммо иш чиқмаяпти. Ўйлайманки, кузга бориб ячейкамиз ўсса керак, факт!

— Кузгача қўл қовуштириб ўтирасизларми?

— Йўқ, нега энди, ҳаракат қиламиз, аммо сиқиққа олмаймиз.

— Мен ҳеч қандай сиқиқ тўғрисида гапираётганим йўқ. Хуллас, илғорлар жумласидан бўлган баъзи меҳнатсеварларни бағримизга тортиш, уларга партиянинг сиёсатини содда тил билан тушунтириш учун ҳар бир қулай имкониятдан фойдаланишимиз керак.

— Биз шундай қилиямиз, ўртоқ Нестеренко,— деб ишонтирди Давидов.

— Шундай қилаётган экансизлар-у, ячеёка бўлса ўсмаяпти. Бу фаолиятдан кўра фаолиятсизликка ўхшаброқ кетади... Майли, шошмаймиз — кўрайлик-чи, бундан бу ёғига ишларингиз қандай кетар экан. Хўп, энди бошқа нарса тўғрисида гаплашамиз. Мен сенга бошқа хилдаги баъзи бир камчиликларни кўрсатмоқчиман. Мен бу ерга сен билан танишгани, таъбир маъзур кўрилса, искашиб олгани, самимий суҳбатлашиб олгани келдим. Сен саводхон йигитсан, ёшлигингни астойдил баҳона қилиб ўтирмайсан, ёшлигинг ўтиб кетган, шу қадар узоқлашиб кетганки, изидан қувиб бориб қайтариб олиб келолмайсан! Мендан пролетар келиб чиқишингга, тажрибасизлигингга ва бошқа жиҳатларингга нисбатан ён босишни, шунингдек баъзи партиявий раҳбарлар олифтачилик билан кўз-кўз қилишни ёқтирадиган қаттиқ қўлликни ҳам кутма.— Нестеренко анчагина жонланиб сўзида давом этди:— Бизнинг партиявий турмушимизда, менинг назаримда жўясиз ҳаракатлар ва ўшаларга мос: «пўстини шилиш керак», «қум билан қатронлаш керак», «жилвир билан ишқалаб қўйиш керак» деганга ўхшаган ибораларни ишлатиш одат бўлиб қолди. Гўё гап одам ҳақида эмас, занглаган темир парчаси ҳақида кетаётгандай. Ахир бу нима деган гап ўзи? Шунини билиб қўйки, бу ибораларни кўпроқ умри бино бўлиб на металлнинг, на ёғочнинг пўстини шилган, ажаб эмаски, эговни ушлаб ҳам кўрмаганлар ишлатишади. Ахир одам — нозик нарса, унга, эҳа, жуда ҳам эҳтиётлик билан муомала қилиш керак!

Сенга бир воқеани гапириб берай. Ун саккизинчи йилда бизнинг отрядимизда шундай тартиб-интизом ҳукм сурардики, бундан расво тартиб-интизом бўлиши мумкин эмасди! Гапнинг рости бу қизил гвардия отряди эмас, махночи босқинчилар тўдаси эди. Ун тўққизинчи йилнинг бошида бизга — Донецк шахтёрларидан чиққан коммунистни комиссар қилиб юборишди. Урта яшар, букчайганроқ киши эди; мўйлови қоп-қора, худди Тарас Шевченконинг мўйловидек салқи. У келиши билан ҳамма ишларимиз бошқача бўлиб кетди. Уша вақтда отрядни Қизил Армия полкига айлантиришди. Полкдаги одамлар ўша-ўша бўл-

са ҳам, янгидан дунёга келгандек бошқача бўлиб қолишди. Ревтрибунал судига бериш у ёқда турсин, биронта ҳайфсан, танбеҳ ҳам берилмади, полкда шахтёр-комиссар пайдо бўлгач, атиги бир ойнинг ичида шундай бўлса-я! У нима билан ийдирарди? Самимийлик билан, шу хислати билан ийдирарди айёр шайтон! Ҳар бир қизил аскар билан гаплашарди, ҳар қайсисига яраша илиқ сўз топиб айтарди. Жанг олдидан қўрқоқлик қилганга далда берарди, тентакларни ҳушига келтириб қўярди — шундай ҳушига келтириб қўярдики, у одам қийиқлик қилиб хафа ҳам бўлмасди. Унинг қулоғига пичирларди: «Ўзингни беҳудага ўтга, чўққа ураверма, аҳмоқ! Ахир сени ўлдириб қўйишади-ку, унда бизнинг ҳолимиз нима кечади? Ахир сен бўлмасанг бутун взводнинг, ажаб эмаски, бутун ротанинг ҳоли хароб бўлади-ку!» Хўш, ўз-ўзидан маълум, комиссар унинг тўғрисида шундай фикрда эканлигидан қаҳрамон ийиб кетади, палапартиш эмас, мулоҳаза билан жанг қила бошлайди... Комиссаримизнинг атиги бир нуқсонни бор эди: биронта каттароқ қишлоқними ёки казак станицасини эгаллаб қолсак, нокаслик қила бошларди..

Давидов бехосдан Нестеренкога шу қадар кескин бурилдики, шамол ялаб кетган тик суғур тепадан йиқилиб тушишига сал қолди. Панжалари ёзилган ўнг қўли ҳўл тупроқдан сирғалиб, унга таянганча, хитоб қилди:

— Нокаслик қилгани нимаси? Нималар деяпсан?

Нестеренко оҳиста кулиб қўйди:

— Таъбирдан адашдим! Нокаслик эмас, бой савдогарларнинг, помешчикларнинг, хуллас, ўша вақтларда китоб сотиб олишга қодир бўлганларнинг кутубхоналарини титкилай бошларди. Ўзига керакли китобларни ажратиб олиб, ҳеч қандай эътирозга ўрин қолдирмай мусодара қиларди! Айтсам ишонмайсан — гўрт арава китоб, бутун бошли кўчма кутубхона олиб юрарди, китобларни ҳам ўқ-дорилардек эҳтиёт қиларди: ҳар бир аравага брезент ёпилган, китоблар ҳам расамади билан тахлаб қўйилган, ҳар қайсисининг тагига похол тўшалган. Манзил ташлаганимизда, ҳордиқ чиқараётганимизда, жанг ораларидаги

тиним пайтларида, қурол яроғларни тозалаб, овқат-ланиб бўлганимиздан кейин ҳар бир бўш дақиқада жангчиларга китоб тутқизарди, ўқишни буюрарди, кейин эса ўқиган-ўқимаганимизни текширарди...

Мен ўша вақтда ёшлиқ қилган эканман, кўпроқ қизларга қизиқардим, ростини айтсам, мутолаага бўйним ёр бермасди... Ўзим бўлсам анчагина чаласавод эдим, оқ-қорани танимасдим. Бир кун у берган китобини ўқимаганимни билиб қолди. Ўшандан бери ўша китобнинг автори ҳам, номи ҳам сира-сира эсимдан чиқмайди... Икки кундан кейин китобнинг мазмунини сўраб қолди. Мен оғиз очолсам-чи. У бўлса,— бундай ҳолларда одамни бировларнинг олдида шарманда қилмаслик учун ҳамиша холи топиб гаплашарди,— менга шундай деди: «Хўш, бу дунёда Иванушка-тентак бўлиб яшаб ўтмоқчимисан? Кеча кечқурун кўрдим, бир қизнинг атрофида гирди капалак бўлаётганингни. Шуни бўркингда билиб қўйки, саводхон қиз сен саводсиз аҳмоқни бошига ҳам урмайди, сен билан гаплашса, беш минутдан кейин зерикиб қолади; у тентакка сен сира ҳам асқатмайсан: у сендан ақл ўрганолмайди, чунки ақлнинг асари ҳали ўзингда ҳам йўқ, ҳали ақл орттирган эмассан. Эркакларга хос бўлак фазилатларга келсак, улар саводхонларда ҳам саводсизларда борчалик бор, лекин ҳар жиҳатдан қараганда устунлик саводхонлар томонида. Тушундингми, ғўра тўнгак?»

Хўш, мен унинг бу гапига нима деб жавоб қайтаришим мумкин эди?..

У ярим ойгача менга сира кун бермай калака қилиб юрди, йиғламоқдан бери қилди,— аммо ҳар қалай мутолаага ўргатди, шундан кейин ўзим ҳам китобларга шу қадар муккамдан кетдимки, бошимни кўтармасдан ўқийман. Ҳозиргача уни хушнудлик билан эслайман, сидқидилдан айтсам, менга шунча билим билан тарбияни марҳум отам берганми ёки комиссарим берганми, айтолмайман.

Нестеренко ниманидир ўйлаб, бир оз жим қолди. Унинг кўнгли бузилиб кетди шекилли. Аммо бир дақиқадан сўнг муғамбирона табассумини аранг тийиб, саволларни ёғдира бошлади:

— Сен бўш вақтингда бирон нарса ўқийсанми? Фақат газеталарни кўздан кечириб чиқсанг керак? Бўш вақтинг ҳам кам бўлса керак-а? Айтмоқчи, сизларнинг қироатхоналарингизда қизиқ китоблар борми? Билмайсанми?! Ҳе, оғайни, уят сенга! Қироатхонага ҳеч қирмаганмисан?.. Икки мартагина кирган эдингми? Эҳ, ошнажон, бу гапга ҳеч ақл бовар қилмайди-ку! Мен сенинг тўғрингда бошқача фикрда эдим. Ленинград ишчилар синфининг вакили! Сенинг заводингга шу тўғрида ёзишим мумкин экан. Аммо сен хавотир олма, мен ўз номимдан шундай деб ёзаман: «Заводингизнинг собиқ ишчиси, ҳозирда Сталин номидаги колхознинг раиси йигирма беш мингчи Давидов билан у раҳбарлик қилаётган колхозчилар ниҳоятда китобга муҳтожлар. Уларга оммабоп сиёсий ва иқтисодий адабиёт, агрономия, чорвачилик ва умуман қишлоқ хўжалигига оид китоблар ғоятда зарур. Шунингдек, ҳам классик, ҳам ҳозирги замон адабиётидан иборат бадиий адабиётлар туркуми бўлса ҳам мақбул бўларди. Оталик тартибида, мумкин бўлса, фалон адресга уч юзтагина китобдан иборат бепул кутубхонача юборсангизлар». Дурустми? Шундай деб ёзайми?.. Ёзмайми? Хоҳламайсанми? Хоҳламаганинг яхши! Бўлмаса ўзинг ҳаракат қилиб, колхоз маблағига икки юз-уч юз китобдан иборат кутубхона сотиб ол. Пул йўқ дерсан? Беҳуда гап! Топилади! Қариб қолган ҳўкизлардан бир жуфтани сот, қашшоқлашиб, ўлар ҳолга етиб қолмассизлар! Ана сенга кутубхона, кутубхона бўлганда ҳам ҳазилакам кутубхона эмас! Кеча мен правлениеда ҳисоблаб кўрдим. Мавжуд ерларингизга нисбатан ошиқча уловларингиз бор экан. Уларга беҳуда ем сарф қилиб нима қиласизлар? Сотиб қутулинглар! Сизларда ўн ёшдан ошган ҳўкизлар қанчалигини биласанми?.. Билмайсанми? Афсуски, билмас экансан, лекин мен жонингга ора киришим мумкин: сизларда ўн ёшдаги ва ундан катта қари ҳўкизлар тўққиз жуфт экан. Мудаббир хўжайинлар бундай дардисар лаш-лушларни қўрада сақлаб турмайдилар, семиртириб сотиб юборадилар. Тушундингми?

— Тушунишга тушуниб турибман-у, аммо биз

яроқсизга чиқарилган молларнинг ҳаммасини, шу жумладан қари ҳўкизларни ҳам кузда сотишга қарор қилганмиз. Менга тажрибакор деҳқонлар шундай деб маслаҳат беришди.

— Ҳозир шу молларингиз боқувда ётибдими?

— Йўқ, қари ҳўкизлар ишлаб турибди, бунисини аниқ биламан.

— Сенга кузда сотишни маслаҳат берган ўша тажрибакор деҳқон ким экан ўзи?

— Хўжалик мудиримиз Островнов билан яна аллаким ҳам эди, эсимда йўқ.

— Ҳм, қизиқ... Хўжалик мудиринг коллективлаштиришгача кулакнинг ўзгинаси эди, демак, ишнинг кўзини биладиган одам, нега энди сенга шундай тутуриқсиз маслаҳат берди экан? Ҳўкизлар кузда сотиладиган бўлса-да, ўшангача бўйниларидадан бўйинтуруқларини олмасанглар? Тери билан устихон сотар экансизлар-да. Мен бўлсам сенга бошқача маслаҳат берардим: сотишга мўлжалланган ҳамма молларни яйловга ҳайдаб, кейин уларни концентратлар билан сўқимга боқиш керак. Бозорда мол озайиб гўшт нархи ошганда ёзда сотиш керак. Куз куни бўлса, сизларнинг молларингизсиз ҳам гўшт ошиб-тошиб ётади, нархи ҳам арзонроқ бўлади. Сизларда ортиқча галла бор экан. Нима гап ўзи? Ҳар қалай, ўзларингиз биласизлар, мен сизларнинг ишларингизга аралашмоқчи эмасман. Лекин ҳар ҳолда ўзинг бу тўғрида ўйлаб кўр... Ҳар қалай, бир жуфт қари ҳўкизни боқиб ҳозир сотиш ҳам мумкин. Ахир бундан тушган пул ичкиликка эмас, китобга сарф қилинади-ку! Хуллас, икки ойдан кейин кутубхоналарингиз бўлсин. Вассалом, нуқта! Қироатхонани кулбаи вайронадан дарҳол кулакларнинг яхши уйларида бирига, энг яхшисига кўчир, бу иш хато бўлмайди! Иккинчи нуқта! Сизларга қироатхоначи юбораман, маъқул йигит, унга ҳар куни кечқурун баланд овоз билан газета, китоб ўқиб беришни топшираман. Учинчи нуқта!

— Нуқта қўймай тура тур!— ёлворди хижолатдан қизариб кетган Давидов.— Сенга она тилида айтаманки, кутубхона бўлади, нуқтангни ўчир! Қироатхонани эртагаёқ яхши уйга кўчираман, иккинчисини

Ўчир. Аммо учинчи нуқтанг важига андиша қилиб қолдим... Ўзимнинг ҳам кўз остига олиб қўйган қироатхоначим бор, оламшумул йигит, тенги йўқ ташвиқотчи! Аммо ишлаб чиқаришда банд, амалий қийинчилик жойи шунда... Уйлайманки, округ комсомол комитети бизни қўлласа керак, йигитчани кўндириб олиб келаман!

Нестеренко лоқайд қиёфада бош силкиб, кўзлари жилмайганча, унинг гапларини диққат билан эшитди.

— Командир ғайратли бўлса, шунақа дарҳол тўғри қарор қабул қилса ўлгудек яхши кўраман... Аммо сен ўз қироатхонанг ҳақидаги гапларни охиригача эшит. Кеча мен у ерга кирган эдим. Сенга очигини айтсам, кирганимдан хурсанд бўлганим йўқ... Ҳамма ёқ қанғиллаб, расво бўлиб ивирсиб ётибди! Деразаларни чанг босган. Поли аллақачонлардан бери ювилмаган. Зах билан яна алланима балоларнинг ҳиди келади. Худо ҳақи, лаҳаднинг дидини беради! Энг муҳими, китоблар бармоқ билан санарли, шунда ҳам эски. Полкалардан бирида ўраб қўйилган, сарғайиб кетган плакатни кўриб қолдим. Очиб суратларини кўрдим, ўқидим:

Сафимизга қизлар тўймай боқади,
Кемшик кампирларга жуда ёқади,
Оталарнинг баҳри-дили очилар:
— Барака топ! Азаматлар, лочинлар!
Душманларнинг қаншарига боплаб сол,
Қўшчи, ҳайда ерларингни бемалол.
Барча меҳнат аҳли сафда туриб шай,
Меҳнатингни қўриқлагай, сақлагай!

Э-э-э, ахир бу эски танишим-ку, деб ўйладим. Мен бу плакатни йигирманчи йилда Врангель фронтидалигимда ўқиган эдим, ўшандан бери эсимда эди! Демьян Беднийнинг сўзлари ҳозир ҳам яхши-ю, аммо ўзинг инсоф билан айт, ўттизинчи йилда ҳозирги кунларга алоқадор, хуллас, ақалли коллективлаштиришга алоқадор янгироқ нарса бўлиши керак эди-ку...

— Жуда зийрак, серҳафсала одам экансан,— но-

розилик билан эмас, мамнуният билан минғиллаб қўйди ҳамон хижолатдан ўзига келмаган Давидов.

— Мен ишдаги етишмовчиликларни кўришим керак, уларни тузатишга ёрдам беришга мажбурман, бу ишни сенга тўла ихлос қўйган ҳолда бажаряпман, Семён. Аммо булар ҳаммаси гапнинг даромади, хулосаси энди келади... Мана сен ҳамма колхоз ишларини Размётновга ишониб топшириб, колхозни ташлаб, ўзинг бу ерга, бригадага келибсан. Ахир Размётновнинг шундай вақтда ёлғизлик қилиб қолаётганини, ишларни эплаёлмаётганини биласан-ку, ахир, биласан-а? Била туриб шундай қилибсан!

— Аммо ўзинг ҳам Тубянской далаларида лобогрейка ҳайдаган экансан-ку! Ё ибратнинг таъсирини инкор этасанми?

Нестеренко ўкинч билан қўл силтади:

— Мен Тубянскойда одамлар билан танишиш учунгина бир неча соат ишлаган эдим,— бу бошқа нарса, сен бўлсанг бригадага шахсий ҳаётингнинг бесаранжомлигидан келгансан. Тафовути бор эканми? Менинг назаримда, сен Лукерья Нагульновадан қочиб келгандайсан... Балки мен хато қилаётгандирман?

Давидовнинг ранги ўчиб кетди. Орқасини ўгириб, гиёҳларни бармоқлари билан маъносиз ўйнаганча минғиллади:

— Қулоғим сенда...

Нестеренко эса қўлини эҳтиёт ва меҳр билан унинг кифтига қўйиб, ўзига томон оҳиста тортиб, илтимос қилди:

— Хафа бўлиш йўқ! Мени шудгорингни беҳуда ўлчаб кўрди дейсанми? Сен баъзи жойларда трактордан ҳам чуқур ҳайдабсан! Зардангни ерга қилибсан, аламингни ҳўкизлардан олибсан. Сени биладиган одамларнинг гапига қараганда, Лукерья билан ораларингдаги муносабат ниҳоясига етай деб қолганмиш. Шу тўғрими?

— Шунақароқ.

— Хўш, тузук, бу нарсага чин кўнғилдан қувониш мумкин. Бу машмашага тезроқ барҳам бер, қимматли Семён! Одамлар сенга яхши кўз билан қарайдилар, аммо шуниси ёмонки, шу бемаъни алоқангни кўриб

сёнга ачинишади, тушуниб ол, ачинишади! Одамлар русларга хос одат билан ҳар қандай етим-есир, бева-бечораларга ачинса, бунинг таажжубланидиган жойи йўқ. Аммо улар ақлли бир йигитга, қолаверса, ўз етакчиларига ачина бошлашса,— одам учун бундан ҳам иснодлироқ, даҳшатлироқ нарса борми? Энг муҳими, сенинг ярамас бир жувонга, қолаверса ўртоғининг яқингинадаги хотинига аҳмоқона кўнгил қўйганинг, менинг назаримда, ҳамма ишга халал беряпти! Бўлмаса, сенинг ишингдаги, Нагульновнинг ишидаги кечириб бўлмас нуқсонларни нима деб изоҳлаш керак? Қалаваларингни йўқотиб, чувалашиб қолибсизлар, тугунни ўзларингиз ечиб олмасаларингиз — райком шартта чопиб ташлашига тўғри келади, шуни билиб қўй!

— Мен Гремячийдан кета қолсаммикан?— журъ-атсизлик билан сўради Давидов.

— Аҳмоқона гапларингни қўй!— унинг сўзини шартта бўлди Нестеренко.— Булғатиб қўйдингни, аввал ўрнингни тозалаб, кетиш ҳақида кейин гап оч. Яхшиси, сен менга шу нарсани айт: комсомолка муаллима Егоровани танийсанми?

— Танийман. Учрашганман.— Давидов бирдан ўринсиз жилмайиб, қиш кун кулакларни тугатиш вақтида, ёш, ниҳоятда тортинчоқ муаллима билан бўлган биринчи учрашувини эслади.

Муаллима у билан танишаркан, унга терлаган, кичкинагина совуқ қўлини ғуж қилиб аллақандай қовушмай узатган, кўзидан ёш тирқираб чиққудек қипқизариб кетиб, базўр: «Муаллима Егорова Люда» дея олган эди. Ушанда Давидов Нагульновга: «Комсомолка муаллимани ўз бригадангга ол. Қиз бола синфий кураш нима эканлигини кўрсин» деб таклиф қилган эди. Аммо Нагульнов ўзининг қорамағиз қўлларини хўмрайиб кўздан кечирганча, жавоб берган эди: «Сен уни ўз қўл остинга ола қол, бунақа ишда у менга асқатмайди! У биринчи синфларга дарс беради, агар биронта йигитчаси икки олиб қолса, ўша билан қўшилишиб йиғлайди. Шундай қизни ким комсомолга олди экан? Шу ҳам комсомолка бўлдимми? Юбка кийган гўдак!»

Нестеренко илк бор қошларини чимириб, Давидовга таъна билан тикилди:

— Нимага илжаяпсан ўзи? Менинг саволимда бирон қизиқ нарса бор эканми?

Давидов ўринсиз хушчақчақлигининг сабабини тушунтирмоқчи бўлиб, беҳуда уриниб кўрди:

— Шунчаки арзимаган гап, шу муаллима ҳақидаги бир беҳуда гап эсимга тушиб кетди... Аммо ўзи жуда ҳам камтар...

— Беҳуда нарсаларни эслаб ўтирибман дегин! Шу вақтда топган эрмагини қаранглар!— аён-ошкор ёғиниб хитоб қилди Нестеренко.— Сен яхшиси бу камтар муаллиманинг хуторларингизда биттаю битта комсомол аъзоси эканлигини эсласанг-чи! Шундай катта хутор бўлса ҳам комсомол ячейкаси йўқ. Бу беҳуда гап эмас! Бунинг учун ким жавоб бериши керак! Биринчи навбатда Нагульнов, сен ҳам, сизлар билан бирга мен ҳам. Сен бўлсанг илжаясан... Бу хунук илжайиш, Семён Давидов! Зарур ишларни баҳона қилмайлик! Партия қўлимизга топширган ишларнинг ҳаммаси ҳам зарур. Қандай ғайрат кўрсата оламиз — бу иккинчи масала.

Давидов аста-секин ёғина бошлаган эди, аммо ҳар қалай ўзини босиб шундай деди:

— Сен, ўртоқ Нестеренко, Гремячий Логда бир кунгина бўлиб, шу вақт ичида бизнинг ишимиздаги шунча хато билан камчиликларни топишга улгурибсан, менинг хулқи-атворимни ҳам таъжидлаб ўтдинг. Борди-ю, бу ерда январь ойидан бери яшаган бўлсанг, унда нима бўлар эди? Сендан сурункасига бир ҳафта танбеҳ эшитарканман, факт!

Давидовнинг охири жумласи Нестеренконинг бир оз чиройини очди. У кўзини муғамбирона қисиб, Давидовни тирсаги билан туртиб қўйди.

— Сен, ҳайтовур, шундай деб ўйламайсанми, Семён, борди-ю, мен Гремячийда «бўлиб»гина қолмай, сизлар билан ёнма-ён ишласам, эҳтимолки, хатолар ҳам камроқ бўлармиди?

— Камроқ бўлиши факт, лекин бари бир топиларди. Сен ҳам авлиё эмассан, бемалол янглишиб турган бўлардинг, факт! Биласанми, мен ўзимнинг кўпгина

хатоларимни кўриб тураману, аммо ҳаммасини ҳам бирданига тузата олмайман, менинг нуқсоним шунда, факт! Баҳорда бир куни ўқувчилар мактаб мудири Шпинь деган одам билан далага юмронқозиқ тутгани чиқишган экан, мен бўлсам ёнларидан ўтиб кетаётиб тўхтамадим ҳам, гаплашмадим ҳам, бу кекса ўқитувчининг кўнглидаги дардини билмадим ҳам, ҳозир ҳам билмайман... Сенга очиғини айтсам, бундан расвороқ ҳам бир иш бўлган. Қишда у менга мактуб юбориб, ўтин олиб келиши учун арава сўраган эди. Мени юборган деб ўйлайсанми? Эсимдан чиқиб кетибди. Бошқа ишлар билан банд бўлиб, чол билан ҳасратлашишга вақт тополмадим... Ҳозиргача ҳам эсласам, ичимдан зил кетаман! Комсомол ҳақидаги гапинг ҳам тўғри. Жуда муҳим бир ишга эътиборсизлик қилибмиз, албатта бу борада мен ҳам жуда гуноҳкорман, факт.

Аммо Нестеренкони тавба-тазаррудан иборат мулоҳазалар билан юмшатиш маҳол эди.

— Хатоларингни тан олишинг ҳам, афтидан, уятингни ҳали унча йўқотмаганлигинг ҳам, буларнинг ҳаммаси яхши, бироқ бу билан сизларда комсомол ҳам ўсмабди, ўқитувчи ўтинлик ҳам бўлмабди... Гуноҳга иқроор бўлишгина эмас, ишнинг пайидан бўлиш керак, қимматли Семён! — қатъият билан уқтирарди у.

— Ҳаммасини тузатиб, бажо келтирамиз, чин сўз бераман! Аммо комсомол ячейкаси уюштиришда сизлар ёрдам берасизлар, яъни райком ёрдам беради, бир-иккита йигитлар билан бирон комсомол қизни ақалли вақтинча ишлашга бўлса ҳам юборасизлар. Мен сенга жиддий айтай — Егорова ташкилотчиликка ярамайди. У ҳатто ерга ҳам истиҳола билан қадам қўяди-ю, ёшларга, айниқса бизнинг ёшларга бас кела олармиди!

Шундан сўнггина Нестеренко мамнуният билан деди:

— Мана бу бошқа гап! Комсомол масаласида ёрдам қиламиз, ваъда бераман, энди рухсатинг билан ўз-ўзингни танқидингга кичкина қўшимча қилай. Биринчи майга яқин сизларнинг кооператорларингиз станицадан мол олиб келгани сендан иккита от-арава сўраганмиди?

— Сўраган эди.

— Бердингми?

— Иложи бўлмади. Биз ўшанда ҳам ер ҳайдаётган эдик, ҳам экин экаётган эдик. Ишимиз кўп эди. Савдо-сотиқ билан шуғулланишга вақтимиз йўқ эди.

— Иккита уловни ажратиб беришнинг ҳам иложи бўлмадими? Беҳуда гап! Тутуриқсиз гап! Даладаги ишга ҳеч қандай халал етказмасдан бемалол ажратиб бериш мумкин эди. Аммо сен шундай қилолмагансан, шундай қилишни хоҳламагансан. «Бу нарса колхозчиларнинг кайфиятларига қандай таъсир қилар экан?» деб ўйлаб кўрмагансан. Оқибатда, Гремячий хотинқизлари, тагин айни байрам арафасида, совун, туз, гургурт ва керосинга ўхшаган энг зарур нарсаларни олиб келиш учун станицага яёв лўкиллашибди. Шундан кейин улар Совет ҳокимияти тўғрисида ўзаро нималар дейишди экан? Ё бу нарса сенга бари бирми? Сен билан биз жонажон ҳокимиятимизни сўқдириб қўйиш учун жанг қилганимиз йўқ, йўқ, шунинг учун жанг қилганимиз йўқ!— қичқириб юборди Нестеренко бехосдан ингичка овоз билан. Гапини эса пичирлаб тугатди:— Наҳотки, шундай оддийгина гапнинг ҳам фаҳмига бормасанг, Семён? Ҳушингни йиғ, қимматли ўртоқ, кўзингни оч!..

Давидов ўчиб қолган тамаки қолдиғини бармоқлари билан эзғилаб ерга тикилганча узоқ жим қолди. Умри бўйи у ичидан гупуриб келган туйғуларини мумкин қадар тийиб олар, уни ҳар нарсада айблаш мумкин бўлса-да, сентименталликда мутлақо айблаб бўлмас эди, аммо ҳозир номаълум бир куч унга далда бериб, Нестеренкони қаттиқ қучоқлаб олди, ҳатто қатъий қимтилган лабларини секретарнинг соқоли ўсган ёноқларига тегизиб қўйди. У гапираркан овози ҳаяжон билан титрар эди:

— Раҳмат сенга, қимматли Нестеренко! Каттакон раҳмат! Сен яхши йигитсан, сен билан ишлаш энгил бўлади, Корчжинский билан ишлашдек бўлмайди. Сен менга аччиқ-аччиқ, аммо мутлақо тўғри сўзлар айтдинг, факт! Аммо, худо ҳақи, мени ношуд деб ўйлама! Мен қоидадагидек ишлайман, бизлар ҳаммамиз ҳам қоидадагидек ишлашга тиришамиз; мен кўпгина нар-

саларни бошқатдан кўриб чиқаман, энди кўриб чиқишга вақтим етади... Гапимга ишон, ўртоқ Нестеренко!

Нестеренко ҳам ундан кам ҳаяжонланмаган, аммо сир бой бермас, энди тундлашиб қолган қуралай кўзларини қисганча йўталиб-йўталиб қўяр эди. Бир дақиқа сукутдан сўнг эти увишганча, жунжиб, оҳиста гапирди:

— Сенга ҳам, бошқа йигитларга ҳам ишонаман, сизларга худди ўзимга ишонгандек ишонаман. Сен буни қаттиқ ёдингда тут, Семён Давидов! Райком билан менга панд бера кўрманглар, панд бериб қўйманглар! Ахир биз ксммунистлармиз-ку, худди бир ротанинг солдатларидек ҳар қандай вазиятда ҳам баҳамжиҳатликни қўлдан бермаслигимиз керак! Сен буни ўзинг жуда яхши биласан. Бундан буён орамизда бундай кўнгилсиз суҳбатлар бўлмасин энди, жин урсин бундай суҳбатларни! Гарчанд, баъзан бундай суҳбатларни ўтказиб туриш зарур бўлса ҳам мен уларни ёмон кўраман. Чунончи, сенга ўхшаган бирон ошна билан шунақа тиклашиб суҳбатлашасан-да, кейин кечаси билан ухлаёлмай юрагинг ачишиб чиқади...

Нестеренконинг қизгин қўлини қаттиқ сиқиб Давидов унинг юзига диққат билан тикиларкан, ҳайратда қолди: ҳозир унинг ёнида бояги қувноқ хангомачи эмас, ҳазил-мутоиба қилишга, кураш тушишга тайёр турган ҳушчақчақ, очиқ кўнгил йигит эмас, ўрта ёшлардаги ҳорғин одам ўғирар эди. Нестеренконинг кўзлари нечукдир бирдан кексайиб қолган, оғзининг четларида чуқур излар пайдо бўлган, ҳатто ёноқдор юзларидаги қўнғир қизиллик ҳам гўё бўзариб сарғайиб қолгандек эди. Бир лаҳза ичида Нестеренко бошқа одам бўлиб қолгандек эди.

— Мен энди жўнай, сенда узоқ меҳмон бўлиб қолдим,— деди у суғур тепадан вазмин тураркан.

— Тобинг қочиб қолгани йўқми?— хавотир билан сўради Давидов.— Нечукдир бирпасда бўшашиб қолдинг.

— Топдинг,— деди ғамгин Нестеренко.— Безгагим тутай деб турибди. Буни анчагина илгари Ўрта Осиёда илаштириб олган эдим, лаънатидан ҳалигача қутулолмайман!

— Сен Урта Осиёда нима иш қилган эдинг? У ёққа нима қилиб бориб қолган эдинг?

— Мени шафтолихўрликка борган экан, демайсанми ҳали? Босмачиларни тугатишда иштирок этдим, ўзимнинг жонажон безгагимни бўлса тугатолмаяпман. Докторлар уни ичимга қамаб қўйишди, энди еру кўкка ишонмайман. Бу бир омади гап, гапимизнинг охирида мен сенга шуни ҳам айтиб қўймоқчи эдим: бизнинг округда контралар ғимирлаб қолишди, Сталинград областида ҳам аҳвол шу. Бирор нарсага орқа қилишаётганга ўхшайди, жин урган каллаварамлар! Қўшиқда ҳам айтилган-ку... «Бизни савамоқ бўлиб уриндилар кўп марта...»

— «Биз ҳам қўл қовуштириб ўтирмадик албатта...»— деб хотима қилди Давидов.

— Худди шундай. Аммо ҳар ҳолда огоҳ бўлиб, қулоғимизни динг тутишимиз керак.— Нестеренко ўйчанлик билан қошини қашиб, жаҳл билан томоғини қириб қўйди:— Сенга бир гап дейиш қийин экан, ардоқли буюмимнинг баҳридан ўтишимга тўғри келади... Сен билан ажралмас дўст бўлдикми, энди шу ўйинчоқни совға ўрнида қабул қиласан. Асқатиб қолар. Нагульновни огоҳлантиришибди, сен ҳам эҳтиёт бўл. Ҳиссангга ундан ёмонроқ нарса тегиб қолиши мумкин...

У курткасининг чўнтагидан хира йилтираб турган иккинчи номерли браунинг олиб, Давидовнинг кафтига қўйди.

— Бу кичкина нарса мудофаада слесарлик асбобидан кўра дурустроқ иш берса керак.

Давидов Нестеренконинг қўлини қаттиқ сиқиб, таъсирланганча пойма-пой гўлдиради:

— Раҳмат сенга ўртоқларча, нима десам экан... хўш, дўстона меҳрибонлигинг учун, факт! Каттакон раҳмат!

— Яхшиликка буюрсин,— ҳазиллашди Нестеренко.— Аммо, эҳтиёт бўл! Йўқотма! Негаки, кекса жангчилар ёшлари ўтган сари паришонхотир бўлиб қолишади...

— Тирик эканман — йўқотмайман, борди-ю йўқотганимда ҳам каллам билан бирга йўқотаман,— дея

ишонтирди Давидов, тўппончани шимининг орқа чўнтагига яшираркан.

Аммо уни шу ондаёқ яна олди-да, аввал тўппончага, кейин Нестеренкога қаради:

— Ноқулай иш бўляпти-ку... Ўзинг қуролсиз қоласанми? Қайтиб ола қол, менга керакмас!

Нестеренко унинг узатилган қўлини енгилгина четлатди.

— Ташвишланма, менда бошқаси бор. Бунисини тутиб юрардим, унисини кўз қорачиғимдек асрайман, унисига номим ёзилган, мукофотга олганман. Нима, сенингда мен армияда бекорга беш йил хизмат этиб, жанг қилибманми?— Нестеренко кўзини қисиб, ҳатто жилмаймоқчи бўлди, аммо табассуми зўраки ва эриш чиқди.

У яна эти увишиб жунжикди. Қалтироқни енгишга ҳаракат қилиб елкаларини қимирлатди, энтикиб-энтикиб гапирди:

— Кеча Шалий менга сенинг совғангни кўрсатиб мақтанди. Мен унга меҳмон бўлган эдим, асал билан чойхўрлик қилдик, турмуш ҳақида ҳангомалашдик, бир вақт у сандиқдан сенинг слесарлик асбоб-ускуна-нгни олиб шундай деб қолди: «Мен умрим бино бўлиб иккита совға олганман: бири — кампиримдан, ҳали қиз болалигида ёш тақачига маҳлиё бўлиб юрган вақтларида олган тамаки халтам, иккинчиси, темирчилик ишида зарбдорлигим учун шахсан ўртоқ Давидовнинг ўзидан олган мана шу асбоб-ускунам. Узоқ умрим мобайнида иккита совға! Дуд билан қорайган шу умрим давомида қўлимда қанчадан-қанча темиртерсакни парвариш қилдим, сон-саноғи йўқ! Шунинг учун ҳам бу совғалар сандиғимда эмас, бамисоли юрагимнинг ёнгинасида турибди!» Яхши чол! Меҳнат билан кўркам ҳаёт кечирган, қолаверса, ҳар кимга ҳам шу кекса темирчи ўз қудратли қўллари билан одамларга қанча фойда келтирган бўлса, шунча фойда келтиришни насиб қилсин. Демак кўриб турибсанки, сенинг совғанг меникидан бебаҳороқ экан.

Бригада будкасига улар тез юриб келишмоқда эди. Нестеренконинг вужудига қаттиқ қалтироқ кирган эди.

Ғарбдан яна ёмғир келмоқда. Ҳаво айнишининг илк даракчилари — булут увадалари пастлаб сузмоқда Майса-гиёҳнинг маст қилувчи бўйи, намхуш қора тупроқ ҳиди анқимоқда. Бир фурсатгина мўралаган қуёш булут орқасига яширинди, мана сарин шабадани кенг қанотлари билан қамраганча иккита дашт миққийси аллақайдаги юсаклик томон парвоз қилди. Ёмғир арафасидаги сукунат даштни юмшоқ наमतдек бўлиб қоплади, фақат тўхтовсиз ёмғирдан дарак бериб юмронқозиқларгина ҳаяжон билан пайваст чийилларди.

— Бизнинг будкада ёта тур, кейин кетарсан. Йўлда ёмғирда қолсанг, шалаббо бўлиб, мутлақо ётиб қоласан,— қатъият билан маслаҳат берарди Давидов.

Аммо Нестеренко қатъиян рад этди:

— Қололмайман. Бизда соат учда бюро бор. Ёмғирда қолмайман. Отим жуда яхши!

У тизгинни ечиб олиб айилни тортиб боғлаётганида қўллари худди кекса чолларнинг қўлларидек қалтирар эди. У Давидовни қучоқлаб қўйди-да, узоқ туриб қолган отига кутилмаган энгиллик билан сапчиб миниб:

— Йўлда исиб кетаман!— деб қичқирди ва отини елдириб кетди.

От туёқларининг юмшоқ дупурини эшитиб Куприяновна худди хурмачадан тошиб чиққан хамирдек будкадан пилдираб чиқиб, ҳасрат билан қўлларини бир-бирига урди:

— Кетиб қолдимиз?! Нонушта қилмай кетиб қолгани нимаси?!

— Тоби қочиб қолди,— деди Давидов, секретарни нигоҳи билан узоқ кузатаркан.

— Шўргиналаримга шўрва тўкилсин!— ўкинарди Куприяновна.— Шундай туппа-тузук одамни оч-наҳор жўнатдик-а! Ўзи хизматчилардан бўлса ҳам сен раис ғафлат босиб ётганинда мен билан бирга картошка артишдан ор қилмади. Уни бизнинг казакларга ўхшатиш у ёқда турсин, тенглаштириб ҳам бўлмайди! Бизнинг эркаклар ўла қолсалар ҳам ёрдам беришмас! Улар ёрилгунча еб олиб, ойга қараб акиллашни били-

шади, ошпазга қарашиш қаёқда — оғзингни оғритиб ҳам ўтирмай қўя қол! Бу меҳмон менга шундай илиқ-иссиқ сўзлар айтдики. Шундай самимий, илиқ сўзлар айтдики, бошқа одам ўлса ҳам бундай топиб гапиролмайди!— Қизғиш лабларини истиғно билан қимтиганча мақтанарди Куприяновна, ўзи эса, бу Давидовга қандай таъсир қилаётган экан, дегандек унга кўз қирини ташлаб қўяр эди.

У эса унинг гапини эшитмай, Нестеренко билан яқинда қилган суҳбатларини хаёлидан ўтказарди. Куприяновна бир гапга тушиб кетгандан кейин тўхташи қийин, шунинг учун ҳам давом эттирар эди:

— Сен, вабо теккур Давидов, қилиғинг ҳам дуруст, менга ақалли, бу одам кетяпти, деб қўймайсанми. Мен лақма ўлгур ҳам шўргинам қурсин, беҳабар қолибман! Ошпаз хотин мендан жўрттага будкага кириб яшириниб олди, деб ўйлаган бўлса ҳам ажаб эмас, ваҳоланки, мен унга ихлос билан қараётган эдим...

Давидов ҳамон индамасди, Куприяновна бемалол гапириб олмоқда эди:

— Отнинг устида ўтиришини қара! Бамисоли отнинг тагида туғилиб, отнинг устида катта бўлгандек! Қилт этмайди-я, лочингинам, қимир этмайди-я! Чинакам казак, қадимги тоифадаги казакнинг ўзи!— завқ билан гапирарди у узоқлаб кетаётган суворийдан маҳлиё кўзларини олмай.

— У казак эмас, украин,— деди фаромушлик билан Давидов ва хўрсиниб қўйди. Нестеренко жўнаб кетгандан кейин унинг кайфи бузилиброқ қолди.

Унинг сўзларидан Куприяновна ўқ доридек повуллаб кетди:

— Бу чўпчакларингни менга эмас, катта бувингга айт! Мен сенга гапнинг очигини айтяпман. У асл казак! Нима, кўзингни шапоқ босганми? Узоқдан қараб эгарда ўтиришидан ҳам, яқиндан қараб қиёфасидан, абжирлигидан, хотин кишига муомаласидан биласанки, у зуваласи пишиқ казаклардан, қўрқоқлардан эмас...— маънодор илова қилди у.

— Хўп, сенинг айтганинг бўла қолсин. Қазак бўлса казакдир, бунинг менга сира даҳли йўқ,— деди ён босиб Давидов.— Яхши йигит-а? Сенга қандай кўринди? Сен мени уйғотгунингча у билан роса тўйиб гаплашиб олган бўлсанг керак?

Энди хўрсиниш навбати Куприяновнага келди, у қудратли кўкрагини тўлдириб шунақангни астойдил хўрсиндики, эски кофтасининг қўлтиғи чокидан тирсиллаб сўкилиб кетди.

— Бунақаси топилмайди!— чуқур ҳаяжон билан жавоб берди Куприяновна бир оздан сўнг ва бирдан бехосдан-бехос идиш-товоқларни столга беҳуда тарақлатиб, тўғрироғи, тўғри келганча улоқтириб тарақлата бошлади...

IX БОБ

Давидов эран-қаран, аммо катта-катта қадам ташлаб кетмоқда эди. Дўнгликка чиққач, тўхтаб, куннинг шу пайтида кимсасиз бўладиган бригада қўшхонасига, қаршидаги ёнбағирдан то уфққача чўзилиб кетган шудгорга қаради. Ҳар қалай, бу кунларда у кучини аямай ишлади, етовчи Варюха ҳам, Кондратнинг ҳўкизлари ҳам ҳаддан ташқари кўп ишлатгани учун ундан хафа бўлишмасин... Бу массив октябрда қизиқ манзара касб этса, уни бўлиқ кузги бугдой майсалари қопласа, уларни эрталабки аёз кумуш қирови билан безаса, тушда оқиш кўкда пастгина сузаётган қуёш қиздира бошлагач, кузги экинлар худди шаррос жаладан кейинги камалакдек ранго-ранг товланса, ҳар бир қатра ўзида салқин куз осмонини ҳам, кўпикдек оппоқ булут увадаларини ҳам, хиралашаётган қуёшни ҳам акс эттирса керак...

Бу ердан узоқда, ям-яшил ўт-ўланлар қуршаган шудгор бор бўйича ёзиб юборилган каттакон қора бахмалдек ястаниб ётарди. Унинг энг четида, ер юзасига соғ тупроқ чиқиб турган шимолий ёнбағрида — қўнғир нақшли эгри-бугри сарғиш ҳошия чўзилиб кетган эди. Эгатлар бўйлаб плугларнинг тишлари оқартириб кетган қора тупроқ палахсалари хира ялтираб

ётар, улар тепасида зоғлар учиб юрар, қора шудгорда якка-ёлғиз бойчечакдек мовий нуқта кўринар: Варя Харламова ўзига ҳеч қандай қизиги қолмаган ишни ташлаб бошини қуйи солганча аста-секин қўшхона томон кетмоқда эди. Кондрат Майданников эса эгатда қимирламай ўтириб чекмоқда эди. Атрофини бир гала сўна қуршаб олган ҳўкизларни эплаёлмаётган экан, етовчисиз нима қила олиши мумкин эди?

Тева белида тўхтаган Давидовни кўраркан, Варя ҳам тўхтади, дуррасини бошидан дарҳол олиб аста силкитди. Бу сассиз ва журъатсиз даъватдан Давидов жилмайди. У ҳам кепкасини силкитди-да, орқасига қа-рамай юриб кетди.

«Вой ўзбошимча қиз-эй! Ўзи лобаргина қизу, амалда эрка-тантиқ, ўзбошимча. Аммо эрка-тантиқмас қизлар ҳам бўладими? Ҳеч ноз-карашма қилмайдиганлари ҳам бўладими? Умрим бино бўлиб нечукдир бундайларини тушимда ҳам кўрганим йўқ, ўнгимда ҳам учратганим йўқ... Шунақанги барноларнинг ҳар қайсиси ўн олти ё ўн еттига кирдими, дарров ясан-тусанга киришиб, ўзига минг хил оро беради, бизга ўхшаганларга ҳукмини ўтказиш пайдан бўла бошлайди, буниси — факт! — деб ўйларди Давидов йўл-йўлаккай.— Мана Варюха-куюнчак ҳам мени домига илинтираман деб димоғ-фироқ қиляпти. Аммо хомтама бўлади. Болтиқ денгизчилари пихини ёрган одамлар! У нимага будка томонга кетяпти? Шошмасдан, эранқаран кетяпти, демак, унга Кондрат иш буюрган эмас, ўз хоҳиши билан, қизларга хос тентаклик билан, инжиқлик қилиб кетяпти. Балки мен бригаддан кетганим учундир? Ҳе, бу—амалий бемазагарчилик, меҳнат интизомини мутлақо бузиш бўлади-ку! Агар ўринли сабаб билан кетаётган бўлса, марҳамат, бемалол бораверсин, борди-ю, аллақандай тантиқлик билан кетаётган бўлса, ёшлигига ҳам, чиройлилигига ҳам қарамасдан бригаданинг биринчи мажлисидаёқ таъзини бериш керак! Ер ҳайдаш — якшанба кунги ўйинкулги эмас, марҳамат қилиб, эл қатори ишла» — дея гижиниб ўйларди энди Давидов.

Шу дақиқада унинг кўнглини икки хил ғалати туйғу чулғаган эди: бир томондан, у Варянинг ўзбошим-

чалигидан ғазабланар, иккинчи томондан эса, қиз боланинг уни деб ишни вақтинча ташлаганини сезиши эркаклик иззат-нафсига хуш ёқар эди...

Ленинграддаги ўзига ўхшаган собиқ матрос ошнасининг биронта қизга хушомад қила бошлаганда айтadиган гапларини эслади, у Давидовни бир четга тортар, жиддий қиёфага кириб: «Семён, мен рақиб билан тўқнашишга кетдим. Бардош беролмай қолган тақдиримда менга ён томонлардан мадад бер, борди-ю, енгилсам — менинг шармандаларча чекинишимни пана қилиб тур», деб хуфия шивирларди. Узоқ ўтмишни эслаб жилмайди-да, шу ондаёқ ўйлади: «Йўқ, менинг бу «рақиб» билан, Варюха билан «тўқнашишга» ҳаққим йўқ. Мен унинг тенги эмасман, ўзи ҳам бошқа кеманинг одами... Мен унинг яқинига йўламасимданоқ, колхозчилар дарров мени аллақандай модабоз учарлардан экан, деб ўйлаб қолишлари мумкин. Жин урсин, учар бўлиб бўпман, шу битта Лушкадан қутулишининг йўлини тополмаяпман-у. Йўқ, лобар Варюхани жиддий севиш керак, у билан шунчаки кўнгилхушлик қилиб юришга виждоним йўл қўймайди. У очик куннинг тонгидек бус-бутун мусаффо, менга ифбатли кўзлари билан тикилади-я. Хўш, ҳозирча жиддий севишни ҳали ўрганмаган эканман, бунга ақлим етмас экан, қиз боланинг бошини айлантиришимдан на ҳожат. Бу масалада, матрос Давидов, тезроқ елканингни ростлаб қол!.. Умуман, мен ундан қочиброқ юришим керак. Уни хафа қилмаслик учун эҳтиётлик билан гаплашиб, ўзимни олиб қочишим керак»,— дея беихтиёр хўрсинди Давидов.

Ўзининг Гремячий Логда бошланган, унча кўркам бўлмаган турмушини, янги райком секретари олдига қўйган вазифаларни ўйларкан, хаёли яна Лушкага қайтди: «Бу чандиқ тугунни қандай қилиб безарар ечсам экан? Бир ҳисобда Макар ҳам ҳақли: қўл билан ҳам, тиш билан ҳам ечишининг иложи бўлмаса — шартта чопиш керак! Бу қандай фалокат бўлди ўзи! Ундан умрбод ажрашишим қийин бўлади, жуда қийин бўлади. Нима учун? Бу ишни Макар осонгина амалга оширган эди-ку, нимага мен мунча қийналяпман? Иродасизлик қиляпманми? Ўзимни ҳеч шундай деб

ўйламаган эдим! Эҳтимол, Макар ҳам қийналгандиру сирини бой бермагандир? Шундай бўлса ҳам ажаб эмас, аммо Макар ўз туйғуларини яшира билган, мен бўлсам яширишни билмайман, яшира олмайман. Ҳам-ма гап шунда экан!».

Давидов ўзи беҳабар ҳолда анчагина йўл босиб қўйди. Йўл бўйидаги бир туп дўлана соясига дам олгани ва чеккани чўзилди-да, чекиб Нагульновга ким ўқ узиши мумкинлигини узоқ ўйлаб ётди, кейин эса ёғиниб ҳамма тахминларидан воз кечди: «Хуторда ҳатто кулақлар битирилгандан кейин аблаҳларнинг қолган-қутгани борлиги ўқ узилмаса ҳам маълум. Макар билан гаплашиб, ҳаммасини батафсил биламан, балки ўшанда баъзи нарсалар маълум бўлар, беҳуда бош қотиришимнинг ҳожати йўқ».

Йўлни қисқартиш учун бурилиб тўппа-тўғри қўриқдан кета бошлади, аммо ярим километрча юрар-юрмас бирдан аллақандай кўзга кўринмас чегарадан ўтиб, бошқа бир дунёга келиб қолгандек бўлди: энди бўлиқ ажриқ этигининг қўнжига урилмас, атрофида живир-живир гуллар кўринмас, қулф уриб гуллаётган ўт-ўланларнинг хушбўй атри аллақаяқларга учиб ғойиб бўлган, қаршисида тақир кул ранг ҳазин дашт узоқларга чўзилиб кетган эди.

Гўё яқиндагина бўлган ёнғин тап-тақир қилиб кетгандек бу ташландиқ ер шу қадар ғамгин эдики, Давидовнинг кўнгли аллақандай орзиқиб кетди. У атрофига аланглаб Бирючья балканинг тепасига, фойдасиз қўриқ ерга чиққанини пайқади. Бу ер тўғрисида Яков Лукич бир куни правление мажлисида шундай деган эди: «Худойи таоло Кавказда нима учундир тоғларни қалаштириб бутун ерни ўнқир-чўнқир қилиб ташлаганки, на отда, на пиёда ўта оласан. Аммо бизни, яъни Гремячий казакларини нега ғазабига олганига тушунолмай гарангман. Беш юз десятинага яқин туппа-тузук ерни шу қадар шўр бостирганки, азал-азалдан уни на ҳайдаб бўлади-ю, на экин экиб бўлади. Кўкламда ўтлоқ вазифасини бажаради, шунда ҳам озгина вақт, шундан кейин бу лаънати ерга туфурасан-да, келаси кўкламгача қадам босмайсан. Ундан келадиган бор фойда шу: хуторнинг қўй-қўзиларини

ярим ойча чала қурсоқ боқади. Шундан кейин рўйхатда бизга дардисар бўлиб, ҳар хил газандаларга — калтакесаклар билан илонларга макон бўлиб ётади».

Давидов шўрхок кенг ўнгирларни четлаб ўтиб, сигирлар ва қўйларнинг туёқларидан пайдо бўлган, улар дағал тиллари билан ялаб ялтиратган чуқурчалардан ҳатлай-ҳатлай секинроқ кета бошлади. Бу чуқурчалардаги аччиқ, шўр тупроқ серчиқиқ кул ранг мрамарга ўхшарди.

Бу ҳазин дашт беш километрча жойга — Мокрий буераккача чўзилиб кетган эди. У чаловларнинг ҳарир шокилаларидан, жазирамадан чатнаб кетган шўрхокларнинг қақраган тақирларидан оқариб турар, кўкка титроқ ҳовур ўрлатиб, жазирама иссиқда оловли нафас олмоқда эди. Аммо бу ғариб тупроқда ҳам ўзига хос мангу ҳаёт ҳукм сурар: Давидовнинг оёқлари остидан ўқтин-ўқтин пириллашиб қизил қанот чигирткалар учиб чиқар, ер рангидаги калтакесаклар сассиз ўрмалар, юмронқозиқлар безовта чийиллар, чалов тусидаги бўктарги қайрилаётганда қанотини лопиллатиб, дашт устидан пастлаб учар, ювош тўрғайлар эса Давидовни бежавотир яқинларига келтириб, кейин гўё истар-истамас парвоз этиб булутсиз осмоннинг мовий сут ранг бағрида ғойиб бўлар, уларнинг бўғиқ, аммо ёқимли наволари пайваст эшитилар эди.

Баҳор арафасида қор эриб ер бети унда-бунда қорайиб кўринди дегунча тўрғайлар диққинафас, аммо нима учундир ўзларига ёқиб қолган бу бир парча ерга учиб келиб, ўтган йилги қовжироқ ўт-ўландан уя солиб, бола очиб чиқишади-да, киши қулоғига болаликдан қадрдон бўлиб қолган наволари билан даштни кеч кузаккача қувонтиришади. Қачонлардир от туёғидан пайдо бўлган изга моҳирона ясалган шундай уялардан бирини Давидов босиб олаёзди. У чўчиб оёғини тортди-да, ерга энгашди. Бу тарк этилган эски уя экан. Унинг атрофида ёмғирдан ерга ёпишиб қолган патчалар, майда тухум пўчоқлари сочилиб ётарди.

«Онаси палапонларини учуриб кетибди. Кичкина тўрғайчаларни кўрсам эди! Уларни болалигимда бирон марта кўрганимни нечукдир эслолмайман,— деб ўйлади Давидов ва ғамгин кулимсиради:— Ҳар бир

майда парранда ҳам ин солиб насл урчитяпти, мен бўлсам қирқ йилдан бери сўққабош санғиб юрибман, ўз палапонларимни кўришга муяссар бўламанми-йўқми — буниси номаълум... Қариган чоғимда уйлана қолсаммикан?»

Давидов ўзини Куприяновнага ўхшаган баҳайбат хотини ва турли ёшдаги кўпдан-кўп болалари қуршовидаги басавлат эр сифатида тасаввур этиб, барала кулиб юборди. Бунақа оилавий фотосуратларни у чет-ёқа шаҳарлардаги фотовитриналарда жуда кўп кўрган эди. Хаёлига қўққисдан келиб қолган уйланиш ҳақидаги бу фикр унга шу қадар кулгили ва бемаъни туюлдики, қўлини силтаб, хушчақчақлик билан хутор томон йўл олди.

Давидов уйига кирмай, тўппа-тўғри колхоз правлениесига қараб кетди. Бўлган бор воқеани Нагульновдан тезроқ суриштириб билмоқчи эди. Правлениенинг ўт-ўлан ўсиб ётган кенг ҳовлиси бўм-бўш, фақат отхона олдида қўшни қўра товуқлари эринчоқлик билан гўнг титмоқда, отхона томи остида нима учундир Трофим деб лақаб берилган така худди чолларга ўхшаб чуқур хаёл сурганча қимирламай турар эди. Давидовни кўриши билан така жонланиб, соқолини шўх силкитди-да, депсиниб олгач, зинғиллаганча унинг йўлини кесиб чиқа бошлади. Ярим йўлга етганда бошини ~~ёғиб чўлтоқ думини ликиллатди-да, олатасир чоп~~а бошлади. Унинг нияти шу қадар ошкор эдики, Давидов жилмайганча тўхтаб соқолли жанггарининг ҳужумини даф қилишга тайёрланиб турди.

— Колхоз раисини ҳали шундай қарши оласанми? Сени ҳозир шундай бир футбол қилайки, қари иблис!— деди кулиб Давидов ва чаққонлик билан таканинг сербўғин бурама шохидан ушлади.— Қани энди правлениега юр, таъзирингни бериб қўяй, Шчукарнинг ошнаси, такасалтанг жанггари!

Трофим бўйсунга қолди. Давидовнинг ёнида итоат билан кета бошлади, аҳён-аҳёнда бошини силкитиб, шохларини одоб билан бўшатиб олишга уринади. Аммо зинапоянинг биринчи босқичида у бирдан тўрт оёғини тираб кескин тихирлик қилди, Давидов тўхтагач, унга ётсирмай сузилиб кўкиш лабларини ғалати

бир тарзда қимирлатганча унинг чўнтагини ҳидлади.

Давидов таъна билан бош чайқаб, овозини мумкин қадар маънодор қилишга тиришиб унга дашном берди:

— Эҳ, Трофим, Трофим! Ахир сен чолсан-ку, колхоз пенсионери десак ҳам бўлади-ю, аҳмоқлигинг ҳали ҳам қолган эмас, уришмоқчи бўлиб ҳаммага ёпишсан, буни эплай олмасанг, нон тама қиласан. Бу ишинг яхши эмас, ҳатто уят, факт! Хўш, ҳидлаб нима топдинг?

Давидов тамаки халтаси билан гугурт тагидан чўнтагида қолиб кетган бир бурда нонни пайпаслаб топди-да, уни ёпишиб қолган тамаки ушоқларидан тозалагач, бу арзимас тухфани кафтида узатишдан олдин нима учундир аввал ўзи ҳидлаб кўрди. Така ялтоқланиб ва илтижо билан бошини қуйи солганча Давидовга қари сатирнинг ибосиз кўзлари билан тикилиб, нонни аранг ҳидлади-да, пишқирганча жирканиб сиполик билан зинапоядан тушиб кетди.

— Оч эмас экансан-ку,— деди гижиниб Давидов.— Солдат бўлган эмассан-да, лаънати иблис, бўлмаса жон-жон деб туширардинг-а! Нондан тамаки ҳиди келган бўлса нима бўпти! Вужудингда дворян қони кўпга ўхшайди, ярамас, ўтакетган инжиқсан, факт!

Давидов қоқ нонни ташлаб салқин даҳлизга кирди, чўян қозондан бир кружка сув олиб ютоққанча симирди. Иссиқ ва йўл ниҳоятда ҳоритганини эндигина сизди.

Правлениеда Размётнов билан ҳисобчидан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Размётнов Давидовни кўриши билан илжайди:

— Келдингми, йигит? Уҳ, елкамдан тоғ ағдарилгандек бўлди! Колхоз хўжалиги даҳмаза экан — бу ташвишдан худонинг ўзи асрасин! Гоҳ темирчиликда кўмир йўқ, гоҳ экин бошидаги чиғириқ синиб қолган, гоҳ биттаси бир ваз билан келган, гоҳ биттаси бошқа арз билан... Бунақанги сердағдаға вазифа менинг табиатимга сира ҳам тўғри келмас экан. Бу ерда яна бир ҳафтача ўтирадиган бўлсам, шундай тутқалоқлардига дучор бўлардимки, ҳолимни ҳузур қилиб томоша қилардиларинг!

- Макар қалай?
- Тирик.
- Тириклигини ўзим ҳам биламан, контузияси нима бўлди?

Размётнов юзини тириштирди:

— Уқдан ҳам контузия бўларканми? Ахир унга уч дюймли тўпдан ўқ узишмаган-ку. Хўш, бошини бир оз лиқиллатиб, тирнаб кетган жойига ароқ суркади, ярим литрдан қолганини нафсига урди, вассалом — иш тамом.

— Ҳозир ўзи қаерда?

— Бригадага кетган.

— Бу воқеалар қандай юз берди?

— Қандай юз берарди: Макар кечаси ланг очиқ дераза олдида ўтирган экан, янги саводхон Шчукаръ бобо бўлса, столнинг иккинчи томонида ўтирган экан. Хўш, Макарга милтиқдан ўқ узишибди. Қим отганлигини қоронғи кеча билади, лекин шуниси аниқки, ношуднинг қўлидаги милтиқ экан.

— Нима учун аниқ бўлади?

Таажжубдан Размётновнинг қошлари чимирилди.

— Бу нима деганинг? Сен ўттиз қадам жойдан ўқ узсанг хато кетказармидинг? Эрталаб биз ўқ узилган жойни топдик. Гильзадан аниқладик. Ўзим ўлчаб кўрдим: четан девордан уй тагигача роппа-роса йигирма саккиз қадам.

— Кечаси ўттиз қадам жойдан ҳам хато кетказиш мумкин.

— Йўқ, мумкин эмас! — қизғин эътироз билдирди Размётнов. — Мен хато кетказмас эдим! Хоҳласанг синиб кўрамиз: кечаси Макар ўтирган жойда ўтирасан, менга милтиқ берасан. Бир патроннинг ўзи биланоқ қоқ қаншарингдан туйнук очиб қўяман. Шунисидан аниқки, чинакам солдат эмас, аллақандай бир йигитча отган.

— Сен батафсилроқ гапириб бер.

— Ҳаммасини бир чеккадан айтиб бераман. Ярим кечага яқин хуторда отишма бўлаётганини эшитиб қолдим: бир милтиқ овози, кейин икки марта бўғиқроқ ўқ овози эшитилди, худди тўппончадан отилганга

Ўхшади, яна янгроқ милтиқ овози эшитилди, овозидан билиш мумкин эди. Мен ёстиғимнинг тагидан тўппончани олиб, шимимни йўл-йўлакай кийганимча, кўчага югуриб чиқдим. Макарнинг квартирасига қараб чопдим: отишма ўша томондан эшитилгандек бўлди. Макар бир бало қилаётган бўлса керак, деб ўйлабман...

Бир зумда етиб бордим. Эшикни тақиллатсам — ёпиқ, аммо уйдан бировнинг инграётгани эшитилипти. Хўш, елкам билан икки мартагина яхшилаб итариб, эшикнинг зулфинини уздим, уйга чошиб кириб гугурт чақдим. Ошхонада каравотнинг тагидан бировнинг сёғи чиқиб турибди. Қаттиқ тортдим. Бафармони худо, каравотнинг тагидан биров чўчқачага ўхшаб чинқирворса бўладими! Мен бошда гарангсиб қолдим, аммо ўша тахлитда тортавердим. У одамни ошхонанинг ўртасига сургаб олиб чиқдим, мутлақо одам эмас, яъни эркак эмас, уй бекаси кампир экан. Ундан, Макар қаёқда деб сўрасам, қўрқиб кетганидан тили сўзга келмайди.

Мен Макарнинг хонасига қараб югурдим, қандайдир юмшоқ нарсага қоқилиб йиқилиб тушдим, ўрнимдан сапчиб турдим юрагим орқамга тортиб кетди: «Демак,— деб ўйладим,— Макарни ўлдиришибди, ётган шу». Амал-тақал билан гугурт чақиб қарасам — Шчукаръ бобо ерда узала тушиб ётибди, бир кўзи менда, бир кўзи юмуқ. Бобонинг пешанаси билан ёноғи қон. Ундан: «Тирикмисан? Макар қани?» деб сўрадим. У ҳам ўз навбатида мендан: «Андрюша, худо ҳақи, айт-чи, мен тирикманми, ё тирик эмасманми?» деб сўради. Овози ҳам шундай нозик-ингичкаки, гўё чол ҳақиқатан ҳам жон таслим қилаётгандек... Шундан кейин мен унга таскин бериб: «Тилинг гапга келаяптими — демак, ҳали тириксан. Аммо ҳозирданоқ сендан мурда ҳиди анқияпти...» дедим. У аччиқ йиғлаб шундай деди: «Охирги нафасим етиб, жоним таним билан видолашаётганга ўхшайди, шу сабабдан ҳам ҳаво диққинафас бўлса керак. Борди-ю, мен ҳозирча тирик бўлсам ҳам, ҳадемай албатта ўламан: калламда ўқ бор».

— Нима бало ўзи! — сабрсизлик билан унинг гапи

ни бўлди Давидов.— Унинг юзи нега қон бўлди экан? Гарангман! У ҳам яраланган эканми?

Размётнов кула-кула гапида давом этди:

— Ҳеч ким яраланган эмас, ҳеч нарса қилмабди. Шу билан, мен ҳар эҳтимолга қарши чиқиб деразанинг дарчасини ёпиб келдим, чироқни ёқдим. Шчукаръ қандай ётган бўлса, ўшандай чалқанчасига хотиржам ётибди, фақат иккинчи кўзини ҳам юмиб, қўлларини қорнига қовуштириб олибди. Худди тобутда ётгандек қимир этмайди, мурданинг ўзгинаси, вассалом! Инграганича эҳтиром билан мендан илтимос қилди: «Худо ҳақи бориб кампиримни чақириб келсанг, ўлар олдимда у билан хайр-хўшлашиб қолсам».

Унга энгашиб чироқни тутдим.— Размётнов пиқиллаб, кулгисини аранг тийиб олди.— Ёруғда кўрсам унинг, яъни Шчукарнинг пешанасида қарағай пайраҳа санчилиб турибди... Ўқ деразанинг четига тегиб пайраҳа учириб юборган экан, у учиб бориб Шчукарнинг пешанасига санчилибди, терисини тешиб ўтибди, лақма чол бунни ўқ деб ўйлаб ўзини ерга отибди. Чол кўзимнинг ўнгида ажалсиз ўлиб боряпти, мен кулгидан қаддимни кўтаролсам-чи, хўш, пайраҳани суғуриб олиб, бобога: «Санчилган ўқни суғуриб олдим, энди ўрнингдан тур, беҳуда ётаверма, хўш айт-чи, Макар қаёққа кетди?» дедим.

Қарасам, Шчукаръ бобомнинг чеҳраси очилиб қолди, бироқ нима учундир менинг олдимда ўрнидан туришга ийманиб, ётган ерида ижирғанади-ю, турмайди... Аммо лаънати ёлғончи ётган жойида ҳам мени лақиллатади: «Душманлар,— дейди,— мени отиб, ўқ қоқ пешонамга келиб текканда, бор бўйим билан йиқилиб ҳушимдан кетдим, Макар бўлса, шу орада чироқни ўчириб деразадан сакраганча аллақаёққа ғойиб бўлди. Дўстлигимизни кўриб қўй: мен ўлар ҳолатда ярадор бўлиб ётибману қўрққанидан мени душманларнинг панжасига ташлаб қочиб кетди. Мени ўлдираёзган ўша ўқни бир кўрсат, Андрюша. Худо ёрлақаб тирик қолсам — уни хотира учун кампиримнинг иконаси остида умрбод сақлаб юраман!»

«Йўқ,— дейман унга.— Ўқни сенга кўрсатолмай-

ман. Унинг ҳамма ёғи қон, кўришинг билан яна ҳушингдан кетиб қолмагин. Биз бу машҳур ўқни музейда сақлаш учун Ростовга жўнатамиз». Шундан кейин чолнинг чеҳраси яна ҳам очилиб кетди, чаққонлик билан ёнбошлаб сўраб қолди: «Нима дейсан, Андрюша, қаҳрамонона яраланиб, душманларнинг шундай ҳужумига бардош берганим учун каттакон бошлиқларимиздан битта-яримта медаль тегиб қолмасмикан?» Шундан кейин менинг қаттиқ ғашим келди; қўлига пайраҳани тутқазиб: «Мана сенинг «ўқ»инг, бу музейга ярамайди. Уни иконанинг тагида сақлайвер, ҳозир қудуққа қараб равона бўл-да, қаҳрамонлигингни артиб, ўзингни ўнглаб ол, бўлмаса худди лаҳадга ўхшаб сасиб кетяпсан» дедим.

Шчукаръ қўрага чиқиб кетганча ғойиб бўлди, шу орада ҳадемай Макар келиб қолди, ҳориган отдек ҳаллослайди, столга ўтирди, ғиқ этмайди. Кейин нафасини ростлаб олиб гапирди: «Аблаҳга тегизолмадим! Икки марта ўқ уздим. Қоронғи, тўппончанинг қоровули кўринмайди, милига қараб мўлжалга олган эдим — тегмади. У тўхтаб, менга яна бир марта ўқ узди. Бамисоли гимнастёркамни биров юлқигандек бўлди». Макар гимнастёркасининг этагини тортди, дарҳақиқат, ўнг томонида гимнастёркасининг камаридан юқори бир жойини ўқ тешиб ўтибди. Мен, кимлигини билолмадингми, деб сўрадим. У бўлса кулади: «Менинг кўзим бойўғлининг кўзидай ўткир эмас. Шунисини биламанки, ёш йигит, чунки жуда ҳам чопқир экан! Ёши катта одам бундай чополмайди. Орқасидан югуриб кўрган эдим — қаёқда! Унга отлиқ одам ҳам етолмайди». — «Бу нима қалтис иш қилганинг? — дейман унга. — Уларнинг нечталигини билмай, изидан югурибсан-да? Борди-ю, четаннинг панасида сени яна ўшанга ўхшаган иккита йигит пойлаб турган бўлса, унда нима бўларди? Ҳатто битгасининг ўзиёқ яқинлаштириб туриб шартта отиб ташлаши мумкин эди». Макарга гап кор қилармиди? «Сенингча нима қилишим керак эди? — дейди у. — Чироқни ўчириб каравотнинг тагига кириб ётишим керакмиди?» Содир бўлган бор воқеа шу. Шундан кейин Макар тумов бўлиб қолди, холос.

— Бунга тумовнинг нима дахли бор?

— Ким билади дейсан, ўзи шундай дейди, мен ҳам ҳайронман. Ҳа, нега куляпсан? Ушандан кейин у, дарҳақиқат, расво бир тумовга дучор бўлиб қолди. Бурнидан сел бўлиб оқяпти, худди пулемёт отгандек бетўхтов аксиргани аксирган.

— Бориб турган билимсизлик,— деди ранжиб ҳисобчи, собиқ полк мирзаларидан бўлган ўрта яшар казак. Тутилаверганидан кумуш банди хираллашиб қолган кўзойнагини пешанасига кўтариб қўйиб, совуққина такрорлади:— Уртоқ Нагульнов ўзининг билимсизлигини кўрсатяпти, вассалом!

— Ҳозир оғирликнинг ҳаммаси кўпроқ билимсизларга тушяпти,— деб заҳарханда қилди Размётнов.— Мана сен ўтакетган билимдонсан, чўтни ҳам шунақа шарақлатасанки, дарз кетай дейди, ҳар битта ҳарфни жимжимадор қилиб ёзасан, лекин ўқни сенга узмай Нагульновга узишибди...— У яна Давидовга қараб, давом этди:— Эрталаб барвақт ундан хабар олгани кирсам, фельдшер билан шундай баҳслашяптики, иблис ҳам тушунолмайди бунга! Фельдшер Макарунинг тумовини, кечаси деразани ланг очиб қўйиб елвизакда ўтириб шамоллаганингиздан, дейди. Макар бўлса, тумов ўқ бурун асабига шикаст етказганидан, дейди. Фельдшер: «Ўқ қандай қилиб бурун асабингизга шикаст етказиши мумкин, ахир, қулоғингизнинг тепасидан чаккангизни ялаб ўтиб кетибди-ку?» деб сўрайди. Макар бўлса унга жавоб беради: «Қандай шикаст етказгани билан сенинг ишинг бўлмасин, шикаст етказгани факт, сенинг ишинг — билмаган нарсанг тўғрисида мулоҳаза юргизиш эмас, бу асаб тумовини даволаш».

Макар иблисдан ҳам қайсар, бу чол фельдшер бўлса ундан ҳам баттар экан. «Сиз аҳмоқона гапларингиз билан менинг бошимни қотирманг,— дейди у.— Асабдан одамнинг икки қовоғи эмас, бир қовоғи, икки юзи эмас, бир юзи учади. Ундай бўладиган бўлса, нима учун назлангиз бурнингизнинг бир катагидан келмай, иккала катагидан баббаравар келяпти? Ўз-ўзидан равшан — бу шамоллаганингиздан».

Макар бир оз жим тургач, кейин: «Менга қара, ро-

та табиби, сени ҳеч ким қулоғингга урганми?» деб сўради.

Мен ҳар эҳтимолга қарши Макарнинг қўлини вақтида ушлаб қолиш учун унга яқинроқ бориб ўтирдим, фельдшер бўлса, аксинча, ундан нарироққа сурилиб эшикка қараб-қараб, журъатсизлик билан: «Йў-ў-ўқ, худонинг марҳамати билан, ҳеч ким урган эмас. Бунга мунча қизиқиб қолдингиз?» дейди.

Макар ундан яна сўради: «Мана мен сенинг чап қулоғингга муштум билан тушурсам, чап қулоғимнинг ўзи шанғиллайди, деб ўйлайсанми? Хотиржам бўл, иккала қулоғинг ҳам пасхада жом чалинганидек дарангдурунглаб кетади!»

Фельдшер стулдан секин туриб эшик томонга қия бўла бошлади, Макар бўлса: «Сен қизишма, стулга ўтир, мен сени урмоқчи эмасман, мисол учун тушунтиряпман-да. Уқдингми?» дейди.

Фельдшер қизишиб нима қиларди? У эҳтиёти шарт эшик томонга қочган эди, аммо Макарнинг сўзларидан кейин стул четига омонатгина ўтирди, аммо эшикка ҳар қалай қараб-қараб қўярди... Макар муштумини тугиб, уни умрида биринчи бор кўраётгандек ҳар томондан кўздан кечирди-да, яна: «Бу туҳфани сенга иккинчи марта тақдим этсам унда нима бўлади?»— деб сўради. Фельдшер яна ўрнидан туриб эшик томонга қараб жўнади. Қўли эшикнинг қабзасида-ю, ўзи бўлса: «Топган аҳмоқона гапларингизни қаранг! Медицина билан асабга сизнинг муштумларингизнинг ҳеч қандай даҳли йўқ!» дейди. «Жуда ҳам даҳли бор»,— деб унга эътироз билдиради Макар, уни яна ўтиришга илтимос қилиб эҳтиром билан стулга ўтқи-зади. Шундан кейин фельдшер нима учундир беҳосдан-беҳос қора терга тушиб, ниҳоятда ишим қисталанг, дарҳол касалларни қабул қилгани жўнашим керак, дейди. Аммо Макар қатъий оҳангда, касаллар бир неча минут кутиб туришлари мумкин, медицина мавзуидаги баҳс давом этади, аминманки, бу фанда мен сендан беш қадам олдинроқдаман, дейди.

Давидов ҳорғин жилмаяр, ҳисобчи оғзини кафти билан тўсиб кампирлардек оҳиста кулар, Размётнов эса жиддиятни сира бузмай давом эттирар эди:

«Гап шу,— дейди Макар,— борди-ю ўша жойингга иккинчи марта туширсам, бир кўзимдангина ёш чиқаркан, деб ўйламагин. Худди пишган помидорнинг шираси отилгандек иккала кўзингдан ҳам тирқираб ёш чиқиб кетади, бунинг ҳар қалай, кафилини оламан! Асаб тумови ҳам шунга ўхшаган гап: агар буруннинг чап катагидан назла келаётган бўлса, ўнг катагидан ҳам келиши керак. Уқдингми?» Шундан кейин фельдшер дадилланиб: «Медицинадан тамом омисиз, мумкин бўлса, менга ақл ўргатмасангиз, мен ёзиб берган томизги дори билан даволансангиз» дейди. Макар бир сапчиб тушса бўладими! Боши шифтга тегай деди, овози борича бўкирди: «Мен медицинадан оми эканманми?! Ҳаҳ, эски хуқна! Мен герман урушида тўрт марта яраланганман, икки марта контузияланиб, бир марта газ билан заҳарланганман, граждандар урушида уч марта яраланганман, ўттиз лазарет, госпиталь, касалхонада ётиб чиққанману медицинадан оми бўлар эканманми? Мени қандай докторлар билан профессорлар даволаганини биласанми, сурги дори? Сен қари аҳмоқ унақа билимдон одамларни тушингда ҳам кўрмагансан!» Шундан кейин қаёқдан журъати ошди, фельдшер ҳам баланд келиб, Макарга қараб шанғиллади: «Гарчанд,— дейди,— сизни билимдон одамлар даволаган бўлса ҳамки, аммо сиз, муҳтарам биродар, медицинада бамисоли пўкаксиз!» Макар унинг бу гапига шундай жавоб берди: «Сен бўлсанг медицинада — тешиккулчанинг ўртасисан! Сен янги туғилган чақалоқларнинг киндигини кесиш билан чолларнинг чуррасини ростлашни биласан, асаб важига бўлса қўй инжилни фаҳмлаганчалик фаҳминг етади! Сен асаб ҳақидаги илмдан мутлақо беҳабарсан!»

Хуллас, гапдан гап чувалиб улар роса туфук сочишди, фельдшер Макарунинг хонасидан бир копток ипдек пилдираб чиқиб кетди. Макар бир оз ҳовридан тушгач, менга: «Сен правлениега кетавер, мен қўлбола дорилар билан бир оз даволаниб, бурнимга ёғ суркайману ҳозир бораман» деди. Сен унинг бир соатдан кейин қандай қиёфада кириб келганини кўрсанг эди, Давидов! Бурни худди бақлажондек кўм-кўк кўкариб шишиб кетибди, бир томонга қийшайиб қо-

либди. Еғ суркайман деб зўриқтириб юборганга ўхшайди. Макардан, тўғрироғи, унинг бурнидан бутун правлениени қўй ёғи ҳиди босиб кетди. У ўзига шундай дори ўйлаб топибди... Унга кўзим тушиши билан — хоҳ ишон, хоҳ ишонма, кулгим қистаб кетди. Хуллас, йигит ўзини-ўзи бадбашара қилиб қўйибди! Ўзингни ўзинг нима қилиб қўйдинг, деб сўрамоқчи бўламану кулгидан нафасим чиқса-чи. Унинг астойдил жаҳли чиқиб мендан сўрайди: «Сен нега куляпсан, аҳмоқ меров, кўчадан ялтироқ тугма топиб олдингми дейман? Мунча терингга сиғмаяпсан, Трофимвачча? Сенинг ақлинг такамиз Трофимнинг ақлича-ю, ажаб-товур одамдан кулганингга бало борми!»

У отхонага қараб йўналди, мен кетидан чиқдим. Қарасам, Макар эгарни олиб, жийрон отини эгарлаб, отхонадан етаклаб чиқиб келяпти, ғиқ этмайди. Хуллас, менинг кулганимдан жаҳли чиқяпти: «Йўл бўлсин, қаёққа?» деб сўрайман. Тундлик билан жавоб беради: «Олатоққа, хивич кесиб келиб сени савамоқчиман!»—«Нега энди?» деб сўрайман. Индамайди. Мен уни кузатиб кета бошладим. То квартирасигача индамай бордик. Эшик олдида югани менга тутқазиб, ўзи уйга кириб кетди. Қарасам, у ёқдан кифтига ғилофли тўппонча осиб белига камар боғлаганча, қўлида сочиқ билан чиқиб келяпти...

— Социқ? — таажжубланди Давидов.— Социқ нимаси?

— Сенга боя айтганимдек расво тумовга йўлиққан, дастрўмол кор қилмайди, бизга ўхшаб соддагина қилиб ерга бурун қоқиб ташлашдан далада ҳам ор қилади.— Размётнов нозиккина кулиб қўйди:— Сен уни ерга урма, ҳар қалай, инглиз тилини ўрганяпти, билимсизларга ўхшаб иш тутиши керакмас-да... Шунинг учун дастрўмол ўрнига сочиқ олиб чиқибди. Мен унга: «Сен бошингни дока билан танғиб ярангни беркитсанг бўларди, Макар», дедим. Унинг жини қўзиб, бўкирди: «Бу нега яра бўларкан, жин урган! Кўзинг чиққанми, кўрмаяпсанми, бу яра эмас, терим шилиниб кетган холос! Менга хотинчалиш назокатлар кетмайди! Бригадага борсам, шамол қуришиб чанг босса, қари байталнинг ярасидай битади-кетади! Сен ҳадеб

бировнинг ишига тумшуғингни тиқавермай, аҳмоқона маслаҳатларинг билан туёғингни шиқиллатиб қол!»

Қарасам, фельдшер билан жиқиллашганидан, менинг кулганимдан феъли қаттиқ айниган, эҳтиёт билан, тўппончасини панароқ жойга тақиб олишини маслаҳат бердим. Қаёқда! Мени дарров волидамга ҳавола қилиб, шундай деди: «Менга ҳар қандай аблаҳ ўқ узади-ю, нима мен ёш болаларнинг сопқонини кўтариб юришим керакми? Тўппончамни чўнтагимда саккиз йил олиб юриб чўнтақларимни илма-тешик қилиб юбордим, энди бас! Шу кундан эътиборан ошкора тақиб юраман. Тўппончам ўғирлик эмас, унга қон тўка-тўка муяссар бўлганман. Уни менга қимматли ўртоқ Фрунзе номидан, қолаверса, сопида номим ёзилган кумуш пластинкаси билан бекорга тақдим қилишган эканми? Хомтама бўласан, оғайни, яна бировнинг ишига тумшуғингни тиқяпсан». Шундай деди-ю, отига миниб жўнаб қолди. То хутордан чиқиб кетгунича сочиққа бурун қоққани эшитилиб турди, худди карнай чалаётганга ўхшарди. Сен унга тўппонча важини айтиб қўй, Семён. Ҳар ҳолда халқнинг кўз ўнгида яхши эмас. У сенинг гапингга киради-ку.

Размётновнинг сўзлари Давидовнинг ҳушига етиб бормас эди. Еноқларини кафтига қўйиб, тирсакларига суянганча, сиёҳ томчилари билан қопланган чақа стол тахтасига тикилганча, Аржановнинг ҳикоясини эслаб, ўйларди: «Хўп дуруст, фараз қилайлик, Яков Лукич — кулак, лекин нима учун мен келиб-келиб ўшандан гўмон қилишим керак? Унинг ўзи қўлига милтиқ ушламайди, ёши ўтиб қолган, эҳтиёткор; Макар, мени кўриб қочган одам чопқир ёш йигит, дебди. Борди-ю Лукичнинг ўғли отаси билан биргаликда қилган бўлса-чи? Яков Лукични бари бир аниқ исботсиз хўжалик мудирлиги вазифасидан олиб ташлаб бўлмайди, бу билан уни чўчитиб қўйиш мумкин, борди-ю, у биронта фитнага аралашиб қолган бўлса, бошқаларни ҳуркитиб юбориш мумкин. Лукич бундай ишга ёлғиз ўзи қўл урмайди. Жин урган ақлли одам, ёлғиз ўзи бундай ишга сира ҳам журъат қилмайди: демак, у билан бояги-боягисидек муомала қилиб, уни зинҳор бад олдирмаслик керак, акс ҳолда бутун ишни барбод қилиш

мумкин. Ўйинга энди козирлар ҳам тушяпти... Тез орада районга тушиб, райком секретари ва ГПУ бошлиғи билан гаплашиш керак. Бизнинг ГПУмиз оғзини очиб лалайиб ўтирибди, бу ерда бўлса кечалари милтиқдан ўч очишга киришишяпти. Бугун — Макарга ўқ узишди, эртага бўлса менгами ё Размётновга қараб отишар. Йўқ, бу иш ярамайди. Агар ҳеч қандай чора кўрмасак, биронта ярамас бизни уч кундаёқ кетма-кет қулатиб қўйиши мумкин... Аммо Лукич контрреволюцион ўйинга ҳар ҳолда аралашмас, дейман. Ниҳоятда ишига пишиқ, факт — унга нима нафи ҳам бор эди? Хўжалик мудир, правление аъзоси бўлса, туппа-тузук маъмур турмуш кечираётган бўлса. Йўқ, унинг эски замонни қўмсашига сира ҳам ишонгим келмайди. Эски замонга қайтиш йўқ, ахир у буни тушуниши керак-ку. Борди-ю, биз ҳозир қўшниларимизнинг биронтаси билан уришаётган бўлсак ҳам бошқа гап эди,— у тақдирда бу активлашиши мумкин эди, ҳозир мен унинг активлашганига ишонмайман».

Давидовнинг мулоҳазаларини Размётнов бўлди. У дўстининг сўлғин юзига анчагача индамай қараб турди, кейин дангал сўради:

— Бугун нонушта қилганмидинг?

— Нонушта қилганмидинг? Нима эди?— деди фаромушлик билан Давидов.

— Шундай ориқлаб кетибсанки, одамнинг ваҳимаси келади! Диккайган ёноқ суякларинггина қолибди, улар ҳам офтобда қоқланган.

— Яна эски гапни бошляяпсанми?

— Йўғ-а, мен жиддий айтяпман, гапимга ишон!

— Нонушта қилганим йўқ, вақтим бўлмади, кўнглим ҳам тортмай турибди, буни қара, эрталабданоқ жазирама иссиқ бошланиб кетди.

— Мен нима учундир очқаброқ турибман. Юр мен билан, Сёма, бир оз тамаддиқ қилиб оламиз,— дея таклиф этди Размётнов.

Давидов истар-истамас кўнди.

Улар бирга ҳовлига чиқдилар. Уларнинг юзларига ёвшан иси сингиб кетган қуруқ ва иссиқ оловли дашт шамоли келиб урилди.

Кўча эшик олдида Давидов тўхтаб, сўради:

— Сен кимдан гумон қиласан, Андрей?

Размётнов кифтини чиқариб, аста-секин қўлларини ёзди:

— Ким билади дейсан! Узим бир неча марта тусмоллаб кўриб, бирон тўхтама келолмадим. Хутордаги ҳамма казакларни бирма-бир хаёлимдан ўтказдим у жўяли бир фикрга келолмадим. Бизни аллақайси иблис гангитиб қўйди-ю, энди бошимизни қотиришимиз керак. Бу ерга район ГПУсидан бир ўртоқ келиб, Макарнинг уйи агрофида изғиди, Макардан, Шчукаръ бободан, Макар турадиган уйдаги кампирдан, мендан баъзи нарсаларни сўради, биз топиб олган гильзани кўздан кечирди, ахир унда бирон белги йўқ-ку... Шу тахлитда қайтиб кетди. «Қишлоғингизга биронта душман оралаганга ўхшайди» дейди. Макар ундан сўраб қолди: «Сенга баъзан дўстларинг ҳам ўқ узишганми, донишманд? Бу ердан тезроқ қорангни ўчириб, йўқол! Сенсиз ҳам тагига етамиз». Ҳалиги лақма индаёлмай қолди, яккаш бурнини тортади, шу билан отига миниб жўнаб қолди.

— Нима дейсан, бу ҳунар Островновдан чиқмади-микан?— эҳтиёт билан сўради Давидов.

Аммо эшик ҳалқасини ушламоқчи бўлган Размётнов ҳайратдан ҳатто қўлини тушириб, кулиб юборди.

— Нима, эсингни едингми? Яков Лукич-а? Қаёқдан юрак ютиб бу ишга журъат қилади? Араванинг гижирлашидан кўрқади-ю, сен бундай бемаъни гапни гапириб ўтирибсан! Калламни чопиб ташласанг розиманки, аммо у бу ишга қодир эмас! Бу ишни ким қилса ҳам, у қилмайди.

— Унинг ўғли-чи?

— Яна мўлжалдан адашдинг. Бунақа тусмоллаб ким кўрганни бармоғинг билан нуқаверадиган бўлсанг, мендан кўришинг ҳам ажаб эмас. Йўқ, бу мушкул жумбоқ. Бу худди тилсимли қулфга ўхшайди.

Размётнов халтасини олиб тамаки ўради-ю, аммо яқингинада уй бекаларига кундуз куни печь ёқишни, эркакларга эса кўчада чекишни тақиқлайдиган мажбурий қарорга ўзи қўл қўйганини эслаб қолиб, ўраган тамакисини гижинганча гижимлаб ташлади. Тааж-

жубланиб қараган Давидовга гўё ўзи ҳақида эмас, бегона бир одам ҳақида гапираётгандек фаромушлик билан жавоб берди:

— Ҳар хил аҳмоқона қарорлар чиқаришади! Қўрада чекиш мумкин эмас, юр, менинг уйимда чекамиз.

*
* * *

Нонуштага Размётновнинг кампир онаси фақирона озгина туюлган, ёғ солинган одатдаги суюқ сўк бўтқани тортди. Бу Давидовнинг меъдасига тегиб кетган эди. Аммо у полиздан бир товоқда янги узилган бодринг олиб келган эди, Давидовга жон кирди. У ер ва қуёш ҳиди келиб турган мазали бодрингдан иккитаеини ҳузур қилиб еб, устидан бир кружка қиём сув ичди-да, столдан турди.

— Раҳмат, онажон, жуда қорним тўйди. Бодринг учун — алоҳида раҳмат. Бу йил янги бодрингга биринчи марта оғзим тегиши. Яхши экан, сўз йўқ, факт!

Меҳрибон, сўзамол кампир ҳасрат билан ёноғини кафтига тиради:

— Сен шўрликкинада бодринг нима қилсин? Хотининг йўқ-ку?

— Ҳозирча уйланганим йўқ, ҳеч вақтим бўлмапти,— деб жилмайди Давидов.

— Уйланишга вақтинг бўлмаса, эртапишар бодринг тама қиладиган жойинг ҳам йўқ экан. Экинү кўчатлар билан ўзинг овора бўлишинг керак эмас-ку, ахир! Мана менинг Андрюшкам ҳам хотинсиз қолди. Онаси бўлмаса очидан ўларди. Онаси бор экан, ҳар қалай, унча-мунча боқиб турибди. Сизларга қараб туриб куйиб кетаман. Менинг Андрюшкам ҳам тоқ ўт-япти. Макарка ҳам, сен ўзинг ҳам. Наҳотки учаловларинг ҳам уялмасанглар? Хуторда ҳўкиздай-ҳўкиздай бўлиб юрибсизлар-у, хотиндан омадларинг келмаган. Наҳотки биронталаринг ҳам уйланмасанглар? Ахир бу иснод-ку!

Размётнов кула-кула онасига тегажаклик қилди:

— Бизга ҳеч ким тегмаяпти, ойижон.

— Бўлмасам-чи, агар яна беш йилча бўйдоқ юрадиган бўлсанглар ҳеч ким ҳам тегмайди. Ёшларинг

Ўтиб қолгандан кейин хотин киши сизларни бошига урадим, қизларни гапирмай ҳам қўя қолай, қизларга оғиз соладиган вақтларинг ўтиб кетган!

— Бизга қизлар тегмасмиш — ўзинг айтяпсан: қариб қолибмиз, бевалар бўлса керакмас. Бировларнинг боласини боқамизми? Жин урсин уларни! — ҳазилга олди Размётнов.

Афтидан у бундай ҳангамаларга кўникиб қолган, аммо Давидов эса индамас, ўзини нима учундир ноқулай сезар эди.

У очиқ кўнгил мезбонларга миннатдорчилик билдириб, улар билан хайрлашди-да, темирчиликка қараб кетди. У қабул қилувчи комиссия келгунча пичан ўроғига ремонт қилиб қўйилган лобогрейкалар ҳамда от қўшиладиган хаскашларни шахсан ўзи яхшилаб кўздан кечирмоқчи, чунки ремонт ишига у ҳам ўз меҳнати билан озгина ҳисса қўшган эди.

Х Б О Б

Хуторнинг энг четида жойлашган темирчилик уни таниш ҳидлар ва садолар билан қарши олди: эгасининг ҳар бир ҳаракатига итоаткор болға Ипполит Сидоровичнинг қўлларида ҳамон боягисидек жаранглаб ўйнарди, умри тугаётган дамнинг ҳарсиллаган нафаси узоқданоқ эшитилди, ланг очиб қўйилган эшикдан ҳамон аччиқ кўмир иси ва совимаган тўполнинг ажойиб ёқимли ҳиди келиб турарди.

Овлоқдаги темирчиликнинг атрофи кимсасиз ва бўм-бўш. Яқин орадан ўтган эски йўлдан қизиган тупроқ ва олабўта ҳиди келмоқда. Темирчиликнинг зич қилиб чим бостирилган, чўккан четан томида ёввойи зиғир билан бурган ўсмоқда. Уларнинг орасида бир талай чумчуқ уймалашмоқда. Улар эски темирчиликнинг бўғотида, ҳатто қиш кунлари ҳам яшар, уларнинг тинимсиз чирқиллашлари болғанинг жарангдор саси билан сандоннинг жарангига жўр бўлар эди.

Шалий Давидовни қадрдон ошнасидек қарши олди. Бутун куни ёлғиз ўсмир дамкаш билан ўтиб зерикарди. У Давидовнинг келганидан астойдил севиниб

кетди, темирдек қаттиқ ва бақувват қўлини узатаркан, йўгон овоз билан хушчақчақ гапирди:

— Анчадан бери дарагинг йўқ, дарагинг йўқ, раис! Пролетарьятни эсингдан чиқариб қўяяпсан, кириб хабар олай ҳам демайсан, ғурурланиб кетганга ўхшайсан, йигит. Ҳали, хабар олгани кирдим ҳам дерсан? Бекор айтибсан! Ўроқ машиналарни кўргани келгансан, мен сени яхши биламан, йигит! Хўп, юр, кўрасан. Мен уларни худди параддагидек, кўрикдаги казаклардек сафга тизиб қўйдим. Юр, юр, лекин тирғишлик қилмай кўздан кечирасан. Ўзинг менга кўмакчи бўлиб ишлагансан, бинобарин, энди бировга тўнкаб бўлмайди.

Давидов ҳар бир ўроқ машинасини синчиклаб узоқ кўздан кечирди. Аммо қанчалик тирғишлик билан кўздан кечирмасин, бир-иккита майда камчиликдан мустасно, ремонтдан ҳеч қандай нуқсон топмади. Аммо кекса темирчини қаттиқ хафа қилиб қўйди. У Давидовнинг орқасидан изма-из машинадан машинага ўтиб, бўриққан юзидаги терни чарм фартуғи билан арта-арта норози оҳангда гапирарди.

— Ниҳоятда эринмаган хўжайин экансан! Бу тирғишликларингнинг мутлақо ҳожати йўқ. Хўш, буларнинг нимасини титкилайсан? Нима қидиряпсан ўзинг? Нима, мен сенга лўлимидим? Болгани наридан-бери тарақлатиб, ишни юмалоқ-ясси қилиб, кейин соявон аравасига тушганча отини чуҳлаб қорасини кўрсатмай кетадиган лўлимидим? Йўқ, йигит, бу ишларнинг ҳаммаси худди ўзимнинг ишимдек ҳалол бажарилган, минг ёғини титкилаб тирғишлик қилаверишингнинг ҳожати йўқ.

— Мен сенга тирғишлик қилаётганим йўқ, Сидорович, нега ундай дейсан?

— Агар тирғишлик қилмай кўздан кечирганингда аллақачон кўриб бўлган бўлардинг, ваҳоланки, ҳар бир ўроқ машинанинг атрофида ўралашиб, яккаш титкилайсан, яккаш пайпаслайсан...

— Менинг ишим шунақа; кўзимга ишонаману қўлим билан ушлаб кўраман,— ҳазиллашди Давидов.

Аммо у умумлаштирилгунча Антип Грачга тегишли бўлган кўҳна, чақа лобогрейкани, айниқса диққат

билан кўздан кечира бошлаганида Шалийнинг чеҳраси очилиб кетиб, норозилигидан асар ҳам қолмади. У соқолини тутамлаб, кимгадир кўз қисиб, муғамбирона илжайганча, истеҳзо билан гапирди:

— Сен ёт, ерга ёт, Давидов! Нега унинг атрофида хўроздек гир айланяпсан? Мукка тушиб ётиб унинг тишини тишлаб кўр. Уни қиз болага ўхшаб силаб-сийпаб нима қиласан? Тишинг билан тишлаб кўр, тишинг билан! Эҳ, ношуд темирчи! Ўз қўлингдан чиққан нарсани таниёлмаяпсанми? Ахир, бу ўроқ машинани бошдан-оёқ ўзинг ремонт қилган эдинг-ку! Мен сенга узил-кесил айтяпман, йигит, туриш-турмуши билан ўзингнинг қўлингдан чиққан, сен бўлсанг кўрмаяпсан, таниёлмаяпсан. Бунақада, йигит, кечқурун уйланиб, эрталаб келинчак хотинингни ҳам таниёлмай қолсанг керак...

Ўз ҳазилидан мамнун бўлган Шалий қаттиқ қаҳқаҳлаб кулди. Йўтали тутиб қўлларини силкиди, Давидов эса сира ҳам хафа бўлмай жавоб берди:

— Бекорга куляпсан, Сидорович. Камқувват ўрта ҳолнинг ўроқ машинасини дарров танидим, ўзимнинг қўлимдан чиққанини ҳам пайқадим. Шунинг учун жиддий текширяпманки, ўроқ вақтида уялиб қолмайлик. Бу шарти кетиб, парти қолган ўроқ машинаси бирон аварияга учрагудек бўлса, элдан бурун ўзинг, ўроқчиларнинг олдида: «Мана, Давидовга болға билан омбурни ишониб топширган эдим, у пала-партиш иш қилибди», дейсан. Шундайми ё шундаймасми?

— Албатта. Бўлмаса-чи? Қим қилган бўлса ўша жавоб беради-да.

— Сен бўлсанг: «Таниёлмадинг» дейсан. Қадрдонгинамни танидим, аммо ўзимдан талабим қаттиқ.

— Ўзингга ўзинг ишонмас экансан-да?

— Баъзан шундай ҳам бўлиб туради...

— Шундай бўлгани ҳам дуруст, йигит,— дарров унинг фикрига қўшилди бирдан жиддийлашиб қолган темирчи.— Бизнинг темирчилик ишимиз жуда масъулиятли иш дейиш мумкин, унда маҳоратингни ҳам бирданига оширолмайсан, э-ҳа, бирданига оширолмайсан... Биз темирчиларнинг орасидаги: «Танавору қўлинг билан болғага ишон, аммо ёшлигингдан

ақл-хушингга бино қўйма», деган мақол бежиз эмас. Катта заводдаги иш ҳам, кичкина устахонадаги иш ҳам, ҳаммаси ҳам бир — масъулиятли иш, мен сенга узил-кесил айтяпман. Бўлмаса ўтган йили район жунтери тайёрлаш бўлимининг мудирини менинг уйимга квартирага киритиб қўйишди; уни бизнинг хуторга вакил қилиб юборишган эди. Хотиним билан биз уни худди ўз боламиздек қарши олдик, аммо у бўлса кампирим билан ҳам, мен билан ҳам чурқ этиб гаплашмади, буни ўзига ор деб билди. Столга овқатлангани келиб ўтирса ҳам индамайди, столдан турса ҳам индамайди, қишлоқ Советидан келади — индамайди, кетади — индамайди. Сиёсатдан ёки хўжалик тўғрисида нима гап сўрасам ҳам, менга тўнғиллаганча: «Бунинг сенга даҳли йўқ, чол» деб жавоб беради. Шу билан гапимиз калтаи кўтаҳ бўлади. Квартирантимиз уч сутка чурқ этмай осойишта яшаганидан кейин, тўртинчи куни тилга кирди... Эрталаб камоли кибр-ҳаво билан менга нима дейди дегин: «Сен кампирингга айтиб қўй, менга картошкани товада эмас, тарелкада олиб келсин, столга ҳам сочиқ эмас, биронта салфетка қўйсин. Мен, — дейди, — маданий одамман, қолаверса, район миқёсидаги масъул ходимман — бунақанги жўн муомалани ёмон кўраман».

Мен ундан астойдил жаҳлим чиқиб кетиб шундай дедим: «Сен маданий одам эмас, қўланса мағзаксан! Агар сен маданий бўлсанг, олдингга қўйган идишдаги овқатни еявер, қўлингга тутқизган нарсага артинавер, чунки салфетка деган нарса бизнинг уйда асло бўлган эмас, тарелкаларни бўлса кампирим ҳаммасини синдириб қўйган. Мен сендан бир тийин ҳам пул олмайман; кампирим сенинг қандай кўнглингни олишни, сени қаерга ўтқазиб, қаерга юмшоқроқ жой солиб беришини билмай ўлиб бўляпти-ю, сен бўлсанг: «Мен — масъул ходимман!» деб кеккаясан. Хўш, қандай масъул ходимсан? — деб сўраб қолдим. — Ишхонангда қуёнтери билан юмронқозиқ терисини эзгиласанг керак, сенинг бор-йўқ масъулиятинг шундан иборат. Сен сира ҳам масъул ходим эмассан, мана мен — масъул ходимман! Раис билан ячейка секретаридан кейин хуторда энг биринчи шахсман, чунки менсиз ер ҳам ҳайдал-

майди, ўроқ ҳам ўрилмайди. Мен темиру пўлатни бийлайман, сен бўлсанг терини ийлайсан, қайси биримизнинг ишимиз муҳимроқ?— дедим.— Сен ўзингни масъул ходим деб танийсан, мен ҳам ўзимни шундай деб санайман. Иккала масъул ходим битта хонада қандай қилиб чиқишамиз! Қани,— дедим,— портфелингни қўлтиқла-чи, ўргилай, туёгингни шиқиллатиб қол, менга бунақа кеккайган одамнинг мутлақо кераги йўқ».

Давидов кўзларини шундай қисдики, кўзлари мижжалари орасидан аранг йилтираб кўринарди. Овози кулгидан тўлқинланганча аста сўради:

— Ҳайдаб чиқардингми?

— Узил-кесил! Уша заҳотиёқ чиқиб кетди, нон-намагимиз учун раҳмат ҳам айтмади, итвачча масъул ходим.

— Хўп шоввозсан-да, Сидорович!

— Бунинг шоввозлик жойи йўқ, уйимда бунақа одамнинг истиқомат қилиши жуда малол келди.

Чекишиб олганларидан кейин Давидов яна асбоб-ускуналарни кўздан кечиришга тушиб, бу ишни тушдан кейингина тугатди. Шалий билан хайрлашаркан, ишни сидқидилдан бажаргани учун унга самимий миннатдорчилик билдириб, суриштирди:

— Ремонт учун сенга неча меҳнат куни ёзишибди?

Кекса темирчи қовоғини солиб, ўгирилиб олди.

— Яков Лукич жуда ёлчитиб ёзиб беради...

— Бу ишга Яков Лукичнинг нима дахли бор?

— Дахли шуки, ҳисобчига ўз амрини ўтказяпти. У қанча деса, ҳисобчи шунча ёзади.

— Ҳар қалай қанча ёзишди?

— Арзимайди, йўқча ҳам келмайди, йигит.

— Нега ахир, бундай қилишади? Нима учун?

Одатда хушфёъл темирчи бу гал шу қадар ўқрайиб қарадики, гўё унинг олдида Давидов эмас, Яков Лукичнинг ўзи тургандек эди.

— Шунинг учунки, улар менинг ишимни ҳеч ҳисобга олгилари келмаяпти. Кунимни темирчиликда ўтказсам — бир меҳнат куни ёзишади. Ишладимми, тамаки чекиб ўтирдимми — уларга бари бир бир меҳнат куни ёзишади. Сандоннинг олдида икки букилиб

синиб кетсанг ҳам бари бир бир меҳнат кунидан ошиқ ишлаёлмайсан. Хуллас, сенинг тўлайдиган ҳақингдан очдан ўлмай яшаб юрасану, уйланишга ҳушинг келмайди!

— Бу мен тўлайдиган ҳақ эмас!— деди Давидов кескин.— Бу колхоз тўлайдиган ҳақ эмас! Сен бу бемазагарчиликни менга нега илгарироқ айтмадинг?

Шалий иккиланиб тургач, истар-истамас жавоб берди:

— Сенга нима десам экан, йигитча, юзим чидамади. Виждоним йўл бермади десаммикан. Сенга узил-кесил шикоят қилмоқчи бўлдим, кейин: «Жуда ҳам еб тўймас экан, ҳеч кўзи тўймайди» дермикансан, деб ўйлаб қолдим. Шунинг учун ҳам индамадим. Мана энди гапираман, гапнинг очиғини айтаман: улар кўнгилларига келганча — хўш, чунончи, плуглар, пропашниклар, хуллас, кўзга кўринадиган асбоб-ускуналарнинг ремонтига ўхшаган меҳнатни ҳисобга олишади-ю, чунончи, отларни тақалаш, ёки тақа, тўқмоқ, омборлар учун зулфин, ҳар хил икир-чикир майдачуйда нарсаларни яасанг — улар бундай ишларни сира ҳам ҳисобга олишмайди, гапирсанг қулоқларига ҳам кирмайди. Мен бу нарсани нотўғри деб ҳисоблайман, чунки бунақанги икир-чикирларга вақтинг кўп кетади.

— Сен яна «улар» деяпсан, «улар» деганинг кимлар ўзи? Ҳисобга олиш ишини ёлғиз ҳисобчигина олиб боради, бу иши учун правление олдида жавобгар,— деди ўкинч билан Давидов.

— Ҳисобчи олиб боради-ю, Лукич бийлайди. Сен менга қандай бўлиши кераклигини айтяпсан, мен бўлсам амалда нима бўлаётганини айтяпман.

— Агар амалда шундай бўлаётган бўлса, жуда ёмон.

— Бунинг учун мен эмас, сен айбдор, йигит.

— Мен айбдор эканлигимни ўзим ҳам биламан. Бу ишни тезроқ тузатиш керак. Эртагаёқ правление мажлисини чақираман, биз Яков Лукичдан суриштириб кўрамиз. Биз у билан астойдил гаплашамиз!— деди Давидов кескин.

Аммо Шалий мийиқлари орасидан кулибгина қўя қолди.

— Гаплашганда у билан гаплашиш керак эмас...

— Сенингча ким билан гаплашиш керак бўлма-са? Ҳисобчи биланми?

— Сен билан.

— Мен билан? Ҳм.. Хўп, қани.

Шалий Давидовнинг кучини чамалаб кўраётган-дек уни бошдан-оёқ синовчан назар билан кўздан кечирди-да, оҳиста гапира бошлади:

— Дадил бўл, йигит! Мен сенга аччиқ сўзлар айтаман... Айтгим келмаган эди-ю, айтиш зарур. Қўрқаманки, бошқа одамлар сенга бунақа сўзларни айтишга ботинишмайди.

— Қани, қани,— унга далда берди Давидов, ўзи эса бўладиган ҳангама хуш ёқадиган ҳангама бўлмаслигини ичидан сизди. Ҳаммадан ҳам Шалий унинг Лушка билан муносабатлари ҳақида гап очиб қолишидан кўпроқ хавотирланди.

Аммо унинг кутганига зид ўлароқ Шалий бошда бўлак нарса ҳақида гапирди:

— Сенга сиртдан қараса — чинакам раиссан, лекин синчиклаброқ қараса — сен колхозга раис эмас, халқнинг таъбири билан айтганда ямоқ-ясқоқсан.

— Мана бунинг қойил гап! — ясамароқ хушчақчақлик билан хитоб қилди Давидов.

— Ҳеч қойил эмас, — жиддий давом қилди Шалий. — Бунинг ҳеч қойиллик жойи йўқ, мен сенга узил-кесилини айтсам. Сен яхши хўжайинга хос иш қилиб, ўроқ машинанинг тагига кирасан, текширасан, далада ҳам яшаб, ўзинг ер ҳайдайсан. Аммо правлениеда нима ишлар бўлаётганини ҳеч кўрмайсан ҳам, ёилмайсан ҳам. Сен далада камроқ санғиб, бу ерда, хуторда кўпроқ бўлсанг, ишлар дуруст кетарди. Қўшчилик ҳам қиласан, темирчилик ҳам қиласан, хуллас, қўшиқда айтилганидек: «Қўлингда ўроқ, бир касбинг машшоқ»сан, бутун хўжаликни сенинг ўрнингга Островнов бийлаяпти. Сен измингни қўлингдан бериб қўйгансан, Островнов қўлига кирғизиб олган...

— Гапиравер,— деди совуққина Давидов.— Гапир, тортинма!

— Гапиравераман,— бажонидил рози бўлди Шалий. У ўроқ машинанинг тахтасига ўринлашиб ўтириб олиб, имо билан Давидовни ҳам ёнига ўтиришга таклиф қилди, остонада уларнинг гапига қулоқ солиб турган дамкаш болани кўриб қолиб, депсинганча бақриб берди:— Йўқол бу ердан, шайтонвачча! Бошқа ишинг йўқми? Нуқул гап пойлайсан, чўчқавачча! Камаримни суғуриб олиб, боплаб савалай, эсинг кириб қолсин! Ушанда қулоғнинг диккаймайдиган бўлиб қолади. Тавба, бола деган ҳам шунчалик бебош бўладими!

Кир-яғир ўсмир кулиб турган кўзларини чарақлатиб сичқондек физиллаганча қоронғи устахонага кириб кетди, шу ондаёқ у ёқдан дамнинг хирқироқ нафаси эшитилди, кўрадан сапчиётган аланганинг қизғиш шуъласи кўринди. Шалий эса энди хушфёшлик билан жилмайганча, гапира бошлади:

— Етим болага темирчилик ҳунарини ўргатапман. Катта йигитлардан биронтаси ҳам темирчиликка келмаяпти. Совет ҳокимияти уларни узил-кесил эрка қилиб юборди! Ҳар бири ё докторлик, ё агрономлик, ё ҳар хил инженерликнинг пайдан, биз чоллар ўлиб кетсак халққа ким этигу ким чолвор тикиб беради, отини ким тақалаб беради? Менда ҳам аҳвол шу: ҳеч кимни темирчиликка олиб келолмаяпман, ким бўлса темирчиликнинг дудидан захраси учиб қочади. Мана шу Ваняткани олишимга тўғри келди. Қурмагур шудлик бола-ю, касофатидан тортаётган кўргиликларимнинг сон-саноғи йўқ! Ёзнинг кунни гоҳ бировнинг боғига тушади, балога қолган мен, гоҳ темирчиликни ташлаб қармоқ билан балиқ тутгани жўнаб қолади, гоҳ узил-кесил ҳеч нарсага ярамайдиган бир балони ўйлаб чиқаради. У холасининг қўлида туради, холасининг унча кучи етмайди, шу сабабдан бутун қилғиликларига чидаб сабр қилиб келяпман. Қойийман холос, етим болани уришга қўлим бормади. Ишлар шунақа, йигит. Бировларнинг боласига, айниқса етимларга таълим бериш — жуда мушкул иш. Аммо мен шу ёшгача улардан ўнтачасини узил-кесил

чинакам темирчи қилиб етиштирдим, ҳозир Тубянс-койда ҳам, Войсковойда ҳам. бошқа хуторларда ҳам менинг темирчи шогирдларим темирчиликларини юргизиб туришибди, биттаси, ҳатто Ростовда заводда ишлаяпти. Бу — ҳазил гап эмас, йигит, ўзинг ҳам заводда ишлагансан, биласан; у ерда ким кўрингани ишга қабул қилаверишмайди. Шунисига ғурурланаманки, ўлиб кетсам ёруғ дунёда ҳунаримни ўрганган қанчадан-қанча ворисларим қолади. Гапим тўғрими?

— Кел, иш тўғрисида гаплашайлик. Менинг ишимда яна қандай тартибсизликлар бор?

— Сендаги тартибсизлик битта: сен фақат мажлислардагина раиссан, кундалик ишларда бўлса Островнов раис. Ҳамма бало шунда. Менинг фаҳмлашимча, сен қўшчилар билан баҳорда бирга яшашинг, умумий хўжаликда қандай ишлаш лозимлигини кўрсатиб, ўртак бўлишинг, ўзинг ҳам ер ҳайдашни ўрганишинг керак эди, бу иш колхоз раиси учун зиён қилмайди. Аммо ҳозир ҳам нима учун далада юрганинга узил-кесил тушуволмаи гарангман. Наҳотки сен ишлаган заводнинг директори кун-узун кун токарлик станогининг олдида турса! Ҳеч ақлим бовар қилмайди!

Шалий колхоздаги кам-кўстлар, Давидов кўрмай қолаётган, Яков Лукич, ҳисобчи ва омборчининг саяйи-ҳаракатлари билан ундан яширилаётган нарсалар ҳақида узоқ гапирди. Ҳамма гапидан чиққан хулоса шу бўлдики, колхоз тузилгандан бошлаб, то шу кунгача қилинган ёмон ишларнинг ҳаммасига сиртдан ёввош кўринган Яков Лукич бошчи экан.

— Сен нима учун бирон марта ҳам мажлисда чиқиб гапирмадинг? Наҳотки колхознинг ишига жонинг ачимаса? Яна: «Мен—пролетарьятман!» дейсан. Ўзинг гапириб ўзинг эшитсанг, мажлисларда қорангни ҳам кўрсатмасанг, пролетариат бўлиб қаёққа бординг?

Шалий бошини қуйи солганча узоқ индамай қолди, узиб олган гиёҳини ўйнатди, мўрт ва еп-енгил гиёҳ унинг каттакон, қарийб эгилмайдиган қора бармоқларида шу қадар ғалати кўриндики, Давидов

беихтиёр жилмайиб қўйди. Шалий оёғи остидаги нима-нидир диққат билан кўздан кечирарди. Унинг жавоби гўё шунга алоқадордек эди. Узоқ жимликдан сўнг сўради:

— Сен баҳордаги бир мажлисда, Атаманчуковни колхоздан ҳайдаш керак, деган эдинг-а?

— Ҳа, шундай масала қўйган эдим. Хўш, нима эди?

— Уни ҳайдадингларми?

— Йўқ. Таассуфки, ҳайдаш керак эди.

— Таассуф ўз йўли билану, гап таассуфда эмас..

— Нимада бўлмаса?

— Бу нарсага ким қарши чиқиб сўзлаганини эслагин. Эслолмайсанми? Бўлмаса мен эслатиб қўяй: Островнов ҳам, Афонька омборчи ҳам, Люшня ҳам, яна ўн бештача одам гапирган эди. Сенинг яхши маслаҳатингни мажлисда ўшалар чипакка чиқариб, халқни сенга қарши қилиб қўйишди. Бинобарин, Островнов ёлғиз иш кўраётгани йўқ. Буни фаҳмляяпсанми?

— Гапир.

— Гапираман. Сен нима учун мендан, нега мажлисда чиқиб гапирмайсан, деб сўраяпсан? Мен бир марта чиқарман, икки марта чиқарман. Учинчи марта чиқиб гапиришга муяссар ҳам бўлолмайман. Мени шу устахонанинг ўзида яқингинада оловга қиздириб ўз қўлимда тоблаган бир парча темир билан сулайтиришади-ю, нутқларим ҳам, нотиқликларим ҳам адои тамом бўлади. Йўқ, йигит, мен нотиқлик қилишга қариб қолдим, ўзларинг нотиқлик қилаверинглар, мен ҳали темирчиликда тўполнинг ҳидигә роса тўйиб олмоқчиман.

— Сен хавфни ваҳима билан жуда кўпиртириб юбординг, ота, факт!— деди қатъиятсизлик билан Давидов, у бус-бутун темирчи ҳозиргина айтиб берган гапларнинг таъсирида эди.

Аммо темирчи бақрайган қора кўзларини Давидовга тикканча кулиб турарди:

— Чоллик қилиб кўзим ўтмай, ўзинг айтганингдек кўпиртираётгандирману, хўш, сен бўлсанг, улардан келаётган бу хавф-хатарни мутлақо кўрмаяпсан

Ешлик ташвиши узил-кесил кўзингни тиндириб қўйибди. Мен сенга бу гапни узил-кесил айтяпман.

Давидов индамай қолди. Энди ўй суриб қолиш навбати унга келди. У узоқ ўй суриб қолди, энди Шалий эмас, ўзи қўлида гиёҳ ўрнига ердан олган аллақандай занглаган шурупчани ўйнамоқда эди... Уй суриш дақиқаларида кўзга илк бор тушиб қолган нарсани қўлда ўйнатиш ёки юлқилашдек бу таърифи қийин одат кўпчиликка хос...

Вақт аллақачон тушдан оғиб кетган. Соялар қочган, тикка тушаётган жазирама қуёш нури темирчиликнинг чим билан ёпилган, бурган босган, чўккан томини, яқин орада турган ўроқ машиналарни, йўл бўйидаги чанг босган ўт-ўланларни иссиқ тафти билан қиздирмоқда. Гремячий Логни жимжит тушки сукунат чулғаган. Уйларнинг дарчалари ёпиқ, кўчаларда ҳеч ким йўқ, ҳатто эрталабдан бери тор кўчаларда дайдиб юрган бузоқлар ҳам анҳор томонга қочиб, оқтол билан самбиттолнинг қуюқ соясига яширинишган. Давидов билан Шалий эса ҳамон офтоб шувоқда ўтиришарди.

— Темирчиликка, сояга кирайлик, бўлмаса мен бундай офтобга кўникмаганман,— деди жазирама иссиққа чидаёлмаётган Шалий, юзи билан ёрғоқ бошидаги терни артиб.— Қари темирчи ҳам — бамисоли қари бекаойимнинг ўзи: улар офтобдан қочишади, бутун умрларини ҳар қайсилари ўз кўйларича сояда ўтказишади...

Улар сояга ўтиб темирчиликнинг шимол томонидаги илиқ ерга ўтиришди. Шалий Давидовга яқинроқ ўтириб, худди печакка кириб қолган аридек гўнғиллаб гапира бошлади.

— Хопров билан хотинини ўлдиришдими? Ўлдиришди. Нима учун ўлдиришди? Мастбозлик қилибми? Йўқ, мутлақо ундай эмас, йигит... Бир балоси бор. Бировни беҳудадан-беҳудага ўлдиришмайди. Мен эсини еган чол буни шундай деб ўйлайман: агар у Совет ҳокимиятининг хушига ёқмай қолган бўлса, уни қамоққа олиб, зимдан эмас, ҳукм чиқариб ўлдиришарди, модомики, уни кечаси ўғринчасига, зимдан, қолаверса хотини билан бирга ўлдиришган экан, у

Совет ҳокимияти душманларининг хушига ёқмай қолган, худди шундай! Қани, айт-чи, унинг хотинини нима учун ўлдиришган? Шунинг учунки, у ўша қотилларни ҳукуматга тутиб бериши мумкин эди, уларни яхши танирди. Уликларнинг тили йўқ, улардан хавотир олмас бўлади, йигит... Бўлган гап шу, мен сенга гапнинг узил-кесилини айтсам, худди шундай!

— Эҳтимол, биз уларнинг ҳаммасини сенсиз ҳам билармиз, фаҳмлаётгандирмиз, аммо ким ўлдирганлигини эса ҳеч ким билмайди.— Давидов индамай қолди, айёрлик ишлатиб, илова қилди:— Ҳеч ким ҳеч қачон билолмайди ҳам!

Шалий унинг охириги сўзларини гўё эшитмагандек бўлди. У оқи кўпайиб кетган соқолини тутамлаб, яйраб жилмайди:

— Соя жуда ҳам роҳат-а. Эски замонда бошимдан шундай бир воқеа ўтган эди, йигит. Бир вақт мен ғалла ўрими арафасида тавриялик бир бойнинг саккизта ғилдирагига чамбарак солиб бердим. Ҳали, ҳали эсимда, чоршанбамиди, жумамиди, ҳар қалай, бегим кун араваларни олиб кетгани келди. Ҳақимни тўлади, ишимни мақтади, ширинкома чиқариб, меҳмон қилди, араваларни олиб кетгани от келтирган хизматкорларини ҳам чақирди. Ичдик. Кейин мен меҳмон қилдим. Буни ҳам ичиб бўлдик. У бадавлатгина хохол эди, бойлардан бўлса ҳам жуда хушфеъл одам эди. Шундай қилиб, унинг айш қилгиси келиб қолди, йигит. Менинг ишим бор эди, қўл-қўлга тегмайдиган пайт, бало-баттар буюртмаларнинг сон-саноғи йўқ. Мен унга: «Сен Трофим Денисович, хизматкорларинг билан ичавер, мени маъзур тутасан, йигит, иложим йўқ, ишим кўп» дедим. У рози бўлди. Улар ароқ билан овора бўлиб қолишди, мен эса темирчиликка қараб кетдим. Қаллам ғувиллаб кетяпти, аммо гандиракламай оёқ устида бемалол юрибман. Қўлим ҳам ихтиёримда, лекин ўзим роса мастман, йигит. Бу фалокатнинг устига устахонанинг олдига қўнғироқли уч отли тарантас келиб тўхтади. Чиқдим. Енгилгина четан тарантаснинг соявони тагида бизнинг машҳур помещчик Селиванов ўтирибди; ўтакетган димоғдор, бу дунёда ўхшаши йўқ қанжиқ

одамлардан эди... Унинг девордек оппоқ оқариб кетган кучери қўли қалтираганча чап томондаги шатак отнинг ён қайишини ечяпти. Беҳабар экан, йўлда отнинг тақаси тушиб қолибди. Тўра шунинг учун унга роса дашном беряпти: «Унақасану, бунақасану, ишдан ҳайдаб юбораману, қаматтириб қўяману, сенинг касофатингдан поездга кеч қоладиган бўлдим»,— хуллас, шунақанги гаплар. Аммо бизнинг Донда, йигит, чоризм даврида казаклар помешчикларга унча таъзим-тавозе қилишмасди. Селиванов важи ҳам шундай эди: зотан у энг бой помешчик бўлгани билан мен бир туфуриб қайтиб кириб кетаверсам ҳам бўларди. Мен ароқдан кайфим тарақ ҳолда ташқарига чиқиб, тўранинг эшик олдида кучерини бўралаб сўкиб, унга дашном бераётганига қулоқ солиб турдим. Жаҳлим чиқиб узил-кесил ғазабим қўзиб келяпти, йигит. Селиванов мени кўриб қолиб: «Ҳой, темирчи, бу ёққа кел!» деб қичқирди. Мен ҳам унга: «Ишинг бўлса ўзинг кела қол» демоқчи бўлдим, бошқа фикрга келдим: яқин кишимнинг олдига кетаётгандек илжайиб кетяпман, тарантасининг олдига бориб, қўлимни узатдим-да, «Саломатмисан, биродар! Ҳол-аҳволларинг қалай?» дедим. Таажжубланганидан қаншаридаги олтин кўзойнаги тушиб кетди; агар кўзойнаги қора тасма билан боғлаб қўйилмаганида чил-чил бўлиши турган гап эди. У кўзойнагини қаншарига яна қўндириб олди, мен бўлсам қўлимни узатганимча турибман, қўлим қорақуядан қоп-қора, кир-яғир. У бўлса менинг қўлимни худди кўрмагандай, ароқ ичиб юборгандай башараси тиришган, тишини гириҳ қилганча: «Нима, мастмисан? Панжангни кимга узатяпсан, исқирт башара?» дейди. «Нега билмас эканман,— сенинг кимлигингни жуда яхши биламан! Сен билан биз оғани биродардекмиз: сен қуёшдан зонт тагига қочасан, мен бўлсам — тупроқ томли темирчиликка қочаман: мен бегим куни бўлса ҳам ичганман, буни жуда яхши пайқабсан, аммо сен ҳам, афтидан, меҳнаткаш одамлар ичадиган якшанба кунларигина ичмасанг керак: бурнинг қип-қизил бўлиб турибди... Шундан маълум бўладики, сен билан икковимиз оқсуяк зотиданмиз, бошқаларга сира ўхшамаймиз.

Хўш, борди-ю, сенинг қўлинг оқ бўлиб, менинг қўлим қора бўлгани учун менга қўлингни беришдан ҳазар қилаётган бўлсанг — бу сенинг виждонингга ҳавола. Улсак, икковимиз ҳам баб-баравар оқариб кетамиз».

Селиванов индамайди, фақат лабларини қисиб-қимтайди, турқи бузилади. «Нима, отингни тақалаб берайми?— деб сўрайман.— Биз бу ишни бирпасда болаймиз. Аммо кучерни беҳуда сўкяпсан; кучеринг ювош одамга ўхшайди. Сен ундан кўра мени сўк. Сен билан темирчиликка кириб эшикни зичлаб ёпамиз, ана ундан кейин сен мени сўкиб кўр, биродар. Мен довюрак одамларни яхши кўраман»,— дейман.

Селиванов индамайди, аммо турқи борган сари гоҳ ундай, гоҳ бундай бўлиб ўзгаряпти. Гоҳ оқариб кетади, гоҳ қизариб кетади,— аммо индамайди. Мен унинг шатак отини тақалаб, тарантаснинг олдига бордим. У худди мени кўрмагандай, кучерга кумуш бир сўмликни узатиб: «Анави сурбетга бер», дейди. Мен кучердан пулни олиб тарантасда ўтирган Селивановнинг оёқлари остига улоқтирдим, ўзим бўлсам таажжублангандай илжайиб: «Бу нима қилганинг, биродар, ахир шу арзимаган ишга ҳам қариндошдан пул олиб бўладими? Сенга инъом-эҳсон қиламан, қовоқхонага кириб менинг соғлиғимга ич!» дейман. Шундан кейин менинг помешчигим оқармади ҳам, қизармади ҳам, кўм-кўк бўлиб кўкарди-кетди; менга қараб чийиллаганча чинқирди: «Сенинг соғлигинггами... ҳаром қотгур, аблаҳ, сурбет, сицилист, э фалонингга писмадон! Станица атаманига шикоят қиламан! Қамоқда чиритаман!»

Давидов шу қадар қаттиқ қаҳ-қаҳлаб юбордики, темирчиликнинг тоmidан бир гала чумчуқ чўчиб учиб кетди. Шалий мийиғида кулганча тамаки ўрай бошлади.

— Демак, «биродаринг» билан мўроса қилолмаб-сизлар-да?— сўзларни аранг айтиб сўради Давидов.

— Мўроса қилолмадик.

— Пул нима бўлди? Тарантасдан улоқтириб юбордим?

— Улоқтириб кўрсин-чи... Пули билан бирга жўнаб қолди. Гап пулда эмас, йигит...

— Нимада бўлмаса?

Давидов ёшларга ўхшаб шундай хушчақчақ кулардики, Шалийнинг ҳам нашъаси ошиб кетди. У хохлаганча, қўл силтади:

— Мен бир оз ножўя иш қилиб қўйдим.

— Гапирсанг-чи, Сидорович. Мунча чўздинг?— Давидов жиққа ёш кўзлари билан Шалийга тик қараб турарди.

У бўлса, яккаш қўлини силтаб, соқол босган оғзини катта очганча йўғон, янгроқ овоз билан куларди.

— Қани гапир, гапирсанг-чи, мунча маҳтал қилдинг!— деб ёлворарди шу лаҳзада яқиндагина бўлиб ўтган жиддий суҳбатни унутиб, ўзини бирдан бошланган оний хушчақчақлик ҳукмига топширган Давидов.

— Нимасини гапирдим... Нима дедим! У мени, сурбет ҳам деди, ярамас ҳам деди, ҳар бало деди, йигит. Охири мутлақо жазаваси тутиб, тарантасни оёғи билан тепганча: «Сицилист, фалон-пистон! Турмага қаматаман!» деб бақирди. Мен ўша пайтларда сицилист нима эканлигини билмас эдим... Революция нима эканлигини билардим-у, «сицилист»ни билмас эдим, мен бу энг ёмон, қаттиқ тегадиган ҳақорат деб ўйлабман... Мен унга: «Ўзинг сицилистсан, итвачча, дабдалангни чиқармасимдан қорангни ўчир!» дедим.

Давидов янги қаҳқаҳадан мук тушиб олди. Шалий у тўйиб кулиб олгунча индамай турди-да, кейин гапини тугатди:

— Эртасига мени станица атамани чақиртирди. У мендан бор гапни суриштирди, сенга ўхшаб кулди, станица маҳкамасидаги қамоқхонага қамамай жўнатиб юборди. Ўзи камбағалроқ оиладан чиққан офицер эди, оддий бир темирчининг бой помешчикни шу қадар шарманда қилгани унга хуш келди. Фақат мени жўнатаётганда насиҳат қилди: «Сен эҳтиёт бўл, казак, тилингни тийиброқ юр, ҳозир шундай замонки, бугун сен тақа қоқаётган бўлсанг, эртага сенинг тўрт оёғингни шундай тақалаб қўйишадикки, этап билан то Сибирга етгунингча тайганмай кетасан. Тушундингми?» — «Тушундим,— дедим,— жаноби олийлари». — «Хўп, жўна, қорангни кўрсата кўрма, Сели-

вановга, роса таъзирини бердим, деб қўяман». Ана, шунақа ишлар бўлган эди, йигит...

Давидов сўзамол темирчи билан хайрлашмоқчи бўлиб ўрнидан турган эди, аммо темирчи унинг кўйлаги енгидан тортиб, яна ёнига ўтқазди-да, гуйқусдан сўраб қолди:

— Шундай қилиб, Хопровларни ким ўлдирганлигини ҳеч қачон билишолмайди дейсанми? Янглишяпсан, йигит. Билиб олишади. Узил-кесил билиб олишади, вақти келиб узил-кесил билиб олишади.

Афтидан чол бир нарсани биладиганга ўхшарди. Шунинг учун ҳам Давидов очигига кўча қолди.

— Сен кимдан гумон қиласан, Сидорович?— дангал сўради у, Шалийнинг оқи қизғиш қора кўзларига синовчан назар билан тикилиб.

Шалий унга қараб қўйиб, чалғитиб жавоб берди:

— Бу масалада, йигит, янглишиб қолиш ҳеч гап эмас...

— Хўш, ҳар қалай-чи?

Энди Шалий иккиланмай қўлини Давидовнинг тиззасига қўйди-да, деди:

— Менга қара, кўмакчим, лафз деган нарса пулдан ҳам қиммат: бирон гасодиф бўлгудек бўлса, мени айтди демайсан. Бўптами?

— Бўпти.

— Бўлмаса, бу ишда ҳам Лукичнинг қўли йўқ эмас. Мен бунга сенга узил-кесил айтяпман.

— Ҳе, биро-да-а-ар...— деди ҳафсаласи пир бўлиб Давидов.

— Мен Селивановга «биродар» эдим, сенинг отанг тенгиман,— деб қўйди гижиниб Шалий.— Ахир мен сенга, Хопровларни Яков Лукич чопиб ташлаган, деяётганим йўқ-ку, бу ишда унинг қўли бўлиши керак, деяпман. Агар худо ақлингни кам қилиб яратмаган бўлса, бунга тушунишинг керак, йигит.

— Исботи қани?

— Нима, сен терговчи бўлиб кетганмисан?— ҳазиллашиб сўради Шалий.

— Гапни бир бошладингми, Сидорович, ҳазилга олмай, бир чеккадан ҳаммасини айт. Бекинмачоқ ўйнаб ўтиришимизнинг ҳожати йўқ.

— Терговчиликка ярамас экансан, йигит,— деди Шалий қатъият билан.— Сен жин чалгур ҳовриқмай тургин, мен сенга ҳаммасини айтиб бераман, узил-кесил айтиб бераман, сен ҳанг-манг бўлишингни билсанг бўлгани. Мана сен ҳа йўқ, ҳу йўқ, Лушка билан топишиб қолдинг, уни бошингга урасанми? Сенга шу шалақдан бошқа хотин топилмадими?

— Ҳе, бу ишнинг сенга дахли йўқ,— унинг гапини чўрт кесди Давидов.

— Йўқ, йигит бу ишнинг менгагина эмас, бутун колхозга дахли бор.

— Нима учун энди?

Шунинг учунки, сен бу дайди қанжиқ билан топишганидан бери ёмонроқ ишлайдиган бўлиб қолдинг. Шапқўр бўлиб қолдинг... Яна, сенга дахли йўқ, дейсан. Бу сенинг бошингга келган фалокат эмас, йигит, ҳаммамизнинг, бутун колхознинг бошига келган фалокат. Сен, ҳойнаҳой, Лушка икковимизнинг ошиқ-маъшуқлигимиз ими-жимиди, деб ўйласанг керак, ҳолбуки, хутордагилар сизларнинг мирларингдан сирларинггача билишади. Мана, биз чоллар ҳам баъзан йиғилишиб қолсак, сени офат теккур бу Лушкадан қандай қилиб ажратиб олишни гаплашиб қоламиз. Нима учун бундай қиламиз? Шунинг учунки, Лушкага ўхшаган хотинлар эркакларни ишга ундамайди, аксинча, ишдан алақситади, шу сабабдан биз сендан ташвишланаямиз... Сен ювош, ичмайди-ган, яхши йигитсан, хуллас — унча чакки эмассан, у аблаҳ бўлса шундан фойдаланаяпти: сенинг бўйнингга миниб олиб, ниқтаяпти. Қандай ниқтаётганини ўзинг ҳам биласан, йигит, ниқтагани ниқтаган, яна эл-юртга: «Мен мана шунақаларни миниб олганман!» деб кеккаяди. Эҳ, Давидов, Давидов, топган хотининг ярамайди... Бир якшанбада биз чоллар Бесхлебновнинг уйи тагида ўтирган эдик, олдимиздан сен ўтиб қолдинг, Бесхлебнов бобо орқангдан қараб шундай деди: «Бизнинг Давидовни бир тарозида тортиб кўриш керак эди — унинг оғирлиги Лушкагача қанча бўлди экану, ҳозир қанча экан. Лушка уни ярим этидан тушириб элаб олган бўлса ҳам ажаб эмас, бу инсофданмас, чоллар, унга — эланган ун тегиб, биз-

га — кепаги қоладими...» Гапимга ишонасанми, йигит, шу гапларни эшитиб сен учун орим келиб кетди! Нима десанг де, орим келиб кетди. Агар сен менинг устахонамда шогирд бўлганингда, хутордагиларнинг биронтаси ҳам «ғинг» деёлмасди, ахир сен бутун хўжалигимизнинг бошисан-ку... Бош деган — ҳазил гап эмас, йигит. Эски вақтда гуноҳ қилиб қўйган казакларни халойиқнинг ичида калтаклаётганда айтиладиган бир матал бўлгучи эди: «Танингга дард тегса ҳам, бошингга гард тегмасин». Бизнинг колхозимизнинг бошига келсак, гард тегмаган деб бўлмайди, унга сал чирк теккан. Бу бош Лушкага суркалиб қора юқтириб олган. Сен биронта дурустроқ қизми ёки беваними топганингда сенга ҳеч ким ҳеч нарса демасди, сен бўлсанг... Эҳ, Давидов, Давидов, кўзингни шапоқ босиб қолибди! Мен шундай деб ўйлайман, сен Лушканинг ишқи-муҳаббати туфайли эмас, виждонинг азобланиб этдан тушяпсан, виждонан азобланыпсан, мен гапнинг узил-кесилини айтяпман.

Давидов темирчилик олдидан ўтган йўлга, тупроқда ағанаётган чумчуқларга қарарди. Унинг юзи хийла оқаринқираган, пўст ташлаётган ёноқларида кўкимтир доғлар пайдо бўлган эди.

— Хўп, гапни калта қил!— деб ғудирлади у ва Шалийга ўгирилди. — Кўнглим бусиз ҳам беҳузур бўлиб турибди, чол!

— Кайф тарқаётганда кўнгил беҳузур бўлса, одам энгил тортади,— деди гап қистириб Шалий.

Ноқулайлик ва хижолатдан ўзини бир оз ўнглаб олиб, Давидов қуруққина гапирди:

— Сен менга Островновнинг иштирокчи эканлиги ҳақида исбот келтир. Исбот ва фактсиз бу туҳматга ўхшаб кетяпти. Островнов сенинг дилингни оғритгани учун унинг ғийбатини қиляпсан, факт! Хўш, қандай исботларинг бор? Айт!

— Беҳуда валақлаяпсан, йигит,— жиддий жавоб берди Шалий.— Менинг Лукичга қандай адоватим бўлиши мумкин? Меҳнат куни важиданми? Мен бари бир ўз ҳақимни кетказмайман, ҳақимни албатта оламан. Исботим йўқ. Хопровнинг хотинига суиқасд қи-

либ, ўлдираётганларида каравотнинг тагида ётган эмасдим.

Қудратли, яғриндор чол девор орқасидаги шарпага қулоқ солди-да, бирдан енгилгина ўрнидан турди. Бир минутча диққат билан қулоқ солиб, кейин эринчоқлик билан эран-қаран кир чарм фартуғини бошидан ошириб ечар экан, гапирди:

— Менга қара, йигит, меникига борайлик, бир кружкадан муздек сут ичиб, гапимизни ўша ерда, соя салқинда тугата қолайлик. Қулоғингга айтадиган гапим бор...— У Давидовга энгашди. Унинг қаттиқ шивири хуторнинг яқин қўраларигача эшитилган бўлса керак:— Менинг шайтонваччам қулоқ солиб турганга ўхшайди... У ҳар бир кавакка тиқилиб одамни гаплашгани ҳам қўймайди, қулоғини тутгани тутган. Худойим-эй, бунинг касофатидан кўрган кўргиликларимнинг сон-саноғи йўқ! Ўзи бебош, ялқов, ўтакетган тантиқ, аммо темирчилик ишига уқуви зўр! Шайтонвачча нимага ёпишса ҳамки, уддалайди! Бир чекаси етимча. Шу сабабдан ҳамма қилиқларига чидайман, уни одам қилмоқчиман, ўлиб кетсам орқамда ҳунаримни биладиган шогирдим қолсин.

Шалий темирчиликка кириб куядан қорайиб кетган дастгоҳга фартуғини ташлади-да, Давидовга қисқагина: «Кетдик!» деганча уйига қараб йўл олди.

Давидов Шалийдан эшитган ҳамма гаплар тўғрисида ўйлаб кўриши учун тезроқ ёлғиз қолгиси келар, аммо Хопровларнинг ўлдирилишига алоқадор бўлган гап тугамаганлиги учун, айниққа ўхшаб лапанглаб кетаётган темирчининг орқасидан борарди.

Давидов йўл бўйи индамай боришни ноқулай ҳисоблади, шунинг учун сўради:

— Оиланг каттами, Сидорович?

— Ўзиму гаранг кампирим, бутун оилам шу.

— Фарзанд кўрган эмасмисан?

— Ёшлигимда иккита фарзанд кўрган эдим-у, умрларини бермаган экан, ўлиб кетишди. Учинчи болани хотиним ўлик туғди, ўшандан кейин бўйида бўлмади. Ёш, соппа-соғ эди-ю, нечукдир пушти қуригандек туғмас бўлди-қолди, вассалом! Нималар қилмадик, қанча уринмадик — ҳеч бир иш чиқмади. Ўша

йиллари хотиним фарзанд тилаб Киевдаги лаврага пиёда борди, бари бир фойдаси бўлмади. Кетаётганида мен унга: «Сен менга ҳароми хохловачча олиб келсанг ҳам майли» дедим.— Шалий вазминлик билан димоғ қоқиб, гапни тугатди:— У мени, яғир аҳмоқ, деб қаргади-да, иконага чўқиниб чиқиб кетди. Баҳордан кузгача юриб, овора бўлиб қайтиб келди. Ушандан буён мен етим болаларни тарбиялаб, темирчилик ҳунарини ўргатадиган бўлдим. Болаларни ўлгудек яхши кўраман, аммо худо ўзимга ҳеч фарзанд ато қилмади; шундай ҳам бўлар экан, йигит...

Озода меҳмонхона қоронғи, жимжит салқин эди.

Ёлиб қўйилган дарчаларнинг тирқишларидан сарғиш нур тушиб турарди. Яқингинада ювилган полдан тошчўп ва сезилар-сезилмас ёвшан ҳиди анқирди. Шалий ҳовурдан нам босган хурмачада ертўладан сут олиб чиқиб, столга иккита кружка қўйди-да, хўрсинди:

— Кампирим полизга равона бўлибди. Қасофатга иссиқ ҳам кор қилмайди. Қандай исботларинг бор, деб сўраялсанми? Узил-кесил айтаман: Хопровларни ўлдириб кетишган куни эрталаб мен уларни кўргани бордим, Хопровнинг марҳума хотини, ҳар нечук, менинг кумам бўларди. Аммо уйга ҳеч кимни киргизишмаяпти, эшикнинг олдида милиционер турибди, терговчи келишини кутяпти. Мен ҳам зинапоя олдида турдим... Қарасам, зинапоядаги бир из кўзимга таниш кўриняпти... Зинапояга кўп из тушгану, аммо бир из— четроқда, панжарага яқин.

— Сенга унинг нимаси таниш кўринди?— сўради дарҳол қизиқиб қолган Давидов.

— Пошнасидаги нағали. Из яп-янги, кечаси тушган, худди муҳр босгандек, нағали ҳам таниш... Хуторда бундай нағал биргина одамнинг этигида бор эди, шекилли. Танимаслигим ҳам мумкин эмасди, чунки бу — нағални мендан олган эди.

Давидов сути ичилмай қолган кружкани сабрсизлик билан бир четга қўйди.

— Тушунмаяпман. Очикроқ гапирсанг-чи.

— Бунинг тушунмайдиган жойи йўқ, йигит. Бундан икки йилча муқаддам, яккахўжалик вақтимизда баҳор арафасида бир куни Яков Лукич устахонамга

кириб, бричкасининг ғилдиракларига чамбарак солиб беришимни илтимос қилиб қолди. «Олиб кела қол, ҳозирча ишим кам», дедим. Олиб келди, устахонамда ярим соатча ўтирди, у ёқ-бу ёқдан ҳангамалашдик. У кетмоқчи бўлиб ўрнидан турди, қўранинг олдида темир-терсакка қизиқиб, уни титкилади, темир-терсакларимнинг ичида ҳар хил эски-туски, қақир-қуқирлар бор эди. У инглиз ботинкаларидан суғуриб олинган, бутун пошнани эгаллайдиган иккита эски нағал толиб олди, улар граждандар урушидан бери ётган эди — менга шундай деди: «Сидорович, мен шу нағалларинг-ни олсам, буларни этигимга қоқаман, бўлмаса, қариб қолганимданми яккаш товонимни сургаб босиб, этигим билан чўқойимга пошна қоқаверишдан зерикиб кетдим». Мен унга: «Ола қол, яхши одамдан расво матоҳни аярмидим, Лукич. Бу нағаллар пўлатдан, агар тушириб қўймасанг ўла-ўлгунингча ҳам соб қилломайсан» дедим. Нағалларни чўнтагига солиб, чиқиб кетди. Бу албатта унинг ёдидан кўтарилиб кетган, менинг бўлса, эсимда турибди. Изда худди ўша нағалнинг аксини кўрдим... Бу менинг дарров шубҳамни оширди. Бу ерда бу из нима қилади, деб ўйладим...

— Хўш, ундан кейин-чи? — вазмин суҳбатдошини қистади Давидов.

— Шундан кейин: «Қани Лукич билан учрашиб кўрай-чи, пойафзалларини қандай тутаркан» деб ўйладим. Мен уни, лемех учун темир сўрамоқчи бўлиб иш билан қидириб юргандек, атайлаб излаб топдим, оёғига қарасам, оёғида — пийма! Ушанда қаттиқ совуқ эди. Гап орасида айтган бўлиб: «Ўлдирилганларни кўрдингми, Лукич?» деб сўрадим. «Йўқ, ўликларга, айниқса ўлдирилганларга ўлсам ҳам қараёлмайман, — дейди. — Буни юрагим кўтармайди, — дейди. — Аммо бари бир ҳозир бориб келишга тўғри келади». Мен яна, бошқа гапларнинг орасида айтган бўлиб: «Марҳумни кўрганингга кўп бўлганмиди?» деб сўрайман. «Ҳа, анча бўлди, — дейди, — ўтган ҳафта кўрган эдим. Орамизда шунақа ёвузлар бор экан! — дейди. — Шундай паҳлавон одамни ўлдиришибди, нима учунлиги номаълум. Узи ювош одам эди, ҳеч кимга озор берган эмасди. Лаънатиларнинг қўли синсин!»

Аъзойи баданим титраб-қақшаб кетди! У шу муно-
фиқона сўзларни айтяпти-ю, мен тиззаларимгача қал-
тираб, ичимда ўйлаяпман: «Сен ўзинг кечаси ўша ерда
бўлгансан, итвачча, агар Хопровни ўзинг чопмаган
бўлсанг, биронта қўли эпчилроқ одамни бошлаб олиб
боргансан». Аммо мен унга сира ҳам сир бой берма-
дим, шу йўсинда ажралишдик. Бироқ унинг изини
текшириш фикри миямга худди тақадаги михдек ўрна-
шиб қолди. У этигидан мен берган совғани тушириб
қўйдимикан ё йўқми? Мен унинг пиймасини ташлаб,
этигини кийишини икки ҳафтагача кутиб юрдим. Кун
бир оз илиб, қор сал-пал эриши билан мен устахонада-
ги ишимни ташлаб атайи правленнега бордим. Лукич
ўша ерда экан, оёғида этик! Бир оздан кейин қўрага
чиқди. Мен орқасидан чиқдим. У сўқмоқдан бурилиб
омбор томонга қараб кетди. Дарров изига қарадим —
нағалларимнинг изи босияпти, икки йил мобайнида
ҳам тушиб қолмабди!

— Сен, лаънати чол, нега ўшанда ҳеч нарса де-
маган эдинг? Нега тегишли жойга бориб айтмаган
эдинг?— Давидовнинг юзига қон қуюлиб кетди. Алам
қилганидан гижиниб, столни муштуми билан бир урди.

Аммо Шалий энсаси қотганча уни бошдан-оёқ кўз-
дан кечириб, сўради:

— Сен нима, мени ўзингдан аҳмоқроқ деяпсанми,
йигит? Мен бун сендан олдинроқ ўйлаган эдим. Хўш,
мен қатлдан уч ҳафта ўтиб кетгандан кейин тергов-
чига айтсам, зинапоядаги изни қаёқдан топардим?
Панд еганимча қолаверардим.

— Сен ўша куниёқ айтишинг керак эди! Ярамас
қўрқоқ, сен очиқдан-очиқ Островновдан қўрққансан,
факт!

— Бу томони ҳам бор,— унинг фикрига қўшила
қолди Шалий.— Островнов билан орани бузиш хатар-
ли, йигит... Бундан ўн йил бурун, у ҳали ёшроқ пайти-
да Антип Грач билан икковлари келишолмай, уришиб
кетишди, Антип ўшанда унинг роса таъзирини берган
эди. Бир ойдан кейин кечаси Антипнинг ёзлик ошхона-
сига ўт кетди. Ошхонаси уйига яқин жойга солинган,
ўша кечаси шамол ҳам қулай, ошхонадан уй томонга
қараб эсаётган эди, хуллас, уйни ўт олиб кетди. Бутун

қўра ловиллаб ёнди. Омборлар ҳам омон қолмади. Илгари Антипнинг туппа-тузук уйи бор эди, ҳозир бўлса сомонли лойдан урилган кулбада яшайди. Лукич билан олишсанг шунақа бўлади. У аллақачонлардаги кекини ҳам кўнглидан чиқармайди, ҳозиргилари тўғрисида гапирмай ҳам қўя қолай. Аммо гап бунда эмас, йигит. Мен ўзимнинг шубҳамни дарров милиционерга айтишга ботинолмадим: ҳеч юрагим бетламади, бундай нағаллар Яков Лукичдагина борлигига қатъий амин эмас эдим. Текшириб кўриш керак эди — чунки граждандар уруши вақтида хуторимиздагиларнинг ярмиси инглизча ботинка кийиб юрарди. Бир соатдан кейин Хопровларнинг зинапоясига шу қадар кўп из солиб юборишибдики, туянинг изини отнинг изидан ажратиб олиш маҳол эди. Ана шунақа гап, йигит, ҳар томонлама яхшилаб ўйлаб кўрилса, бу унча-мунча жўн иш эмас. Мен бугун сени ўроқ машиналарни кўргани эмас, ҳасратлашгани чақирган эдим.

— Жуда кеч ўйлабсан, ҳафтафаҳм...— деди таъна билан Давидов.

— Ҳали ҳам кеч эмас, сен тезроқ кўзингни очманг, ана унда кеч бўлади, мен буни сенга узил-кесил айтяпман...

Давидов бир оз жим тургач, ётиғи билан гапиришга тиришиб жавоб берди:

— Менинг тўғримда, Сидорович, менинг ишим тўғрисида сен жуда кўп тўғри гапларни айтдинг, бунинг учун сенга раҳмат. Мен ишимни бошқача олиб боришим керак, факт! Одам янги ишни бирданига олиб кетавермас экан!

— Бу тўғри,— унинг фикрига қўшилди Шалий.

— Хўш, сенинг ишингга тайинланган иш ҳақи масаласини ҳам кўриб чиқамиз, бу ишни тузатамиз. Островновни жиноят устида қўлга туширмадикми, энди атрофида овора бўлишимизга тўғри келади. Бу ишга анча вақт керак бўлади. Аммо бу гапларимизни ҳеч кимга айта кўрма. Эшитдингми?

— Унимни чиқармайман!— деб ишонтирди Шалий.

— Яна биронта айтадиган гапинг йўқми? Бўлмаса мен ҳозир мактабга кетаман, мудирда ишим бор.

— Айтаман. Сен узил-кесил Лукерьянинг баҳридан ўт! У сени хароб қилади, йигит...

— Ҳе, жин урсин сени!— гижинганча хитоб қилди Давидов.— Унинг тўғрисида шунча гаплашдик, бўлдида. Мен сени суҳбатимизнинг охирида биронта жўяли маслаҳат айтарсан десам, сен яна эски гапни бошлаясан...

— Сен қизишма, қари одамнинг гапига яхшилаб қулоқ сол. Мен сенга беҳуда гапирмайман, шуни билиб қўйки, кейинги пайтларда у сен билангина апоқ-чапоқлашаётгани йўқ... Агар қоқ пешанамдан ўқ емай десанг, у қанжиқдан узил-кесил воз кеч!

— Мен кимдан ўқ ерканман?

Давидов ишонқирамаганидан қатъият билан қимтилган лаблари илжайди, бироқ Шалий буни сезиб газаби қўзиб кетди:

— Сен нега тиржаясан? Ҳозирча тирик юрганинг учун худога шукур қил, кўзи кўр гумроҳ! Тушунолмай гарангман: у нега сен туриб, Макарга ўқ узди экан?

— «У» деганинг ким?

— Ким бўларди, Тимошка Тиртиқ! Ҳайронман, Макарни бошига урадим! Мен сени огоҳлантириб қўйгани чақирган эдим, сен бўлсанг менинг Ваняткамдан баттар тиржаясан.

Давидов беихтиёр чўнтагини ушлаб, кўкраги билан столга ётди.

— Тимошка? У қаёқдан келади?

— Қочиб келган. Қаёқдан келарди бўлмаса?

— Сен уни кўрдингми?— оҳиста шивирлаб сўради Давидов.

— Бугун чоршанбами?

— Ҳа, чоршанба.

— Мен уни шанба куни кечаси сенинг Лушканг билан бирга кўрган эдим. Ўша куни подадан сигиримиз қайтиб келмади, ўша фалокатни қидиргани чиққан эдим. Лаънатини ярим кечага яқин уйга ҳайдаб келаятсам, хуторнинг ёқасида уларга дуч келиб қолдим.

— Сен янглишмадингмикан?

— Тимошкани мен билан адаштирди деб ўйлаясанми?— заҳарханда қилди Шалий.— Йўқ, йигит, чол бўлсам ҳам кўзим ўткир. Улар, молнинг ўзи қо-

ронгида қанғиб юрган бўлса керак, деб ўйлашди шекилли, мен унинг орқасидан келаётган эдим. Хўш, аввал улар мени кўришмади. Лушка: «Вой, қуриб кетгур сигир экан, Тимоша, мен одам деб ўйлабман», дейди. Мен ҳам етиб келдим. Дастлаб у сапчиб турди, унинг кетидан дарров Тимошка ҳам турди. Қулоқ солсам,— затворни шарақлатяпти. Ўзи бўлса индамайди. Хўш, мен уларга осойиштагина «Ўтираверинглар, ўтираверинглар, яхшилар! Сизлар билан ишим йўқ, сигиримни ҳайдаб келяпман, подадан адашиб қолибди...» дейман.

— Хўп, энди ҳаммаси тушунарли,— деди Давидов Шалийдан кўра ҳам ўзига, вазминлик билан скамьядан турди.

У темирчини чап қўли билан қучоқлаб, ўнг қўли билан унинг тирсагини қаттиқ сиқди.

— Ҳаммаси учун сенга раҳмат, қимматли Ипполит Сидорович!

Кечқурун у Шалий билан қилган суҳбатини Нагульнов ва Размётновга айтди, хуторда Тимофей Тиртиқнинг пайдо бўлганини дарҳол ГПУнинг район бўлимига маълум этишни таклиф қилди. Аммо бу янгиликни ажойиб бир осойишталик билан қарши олган Нагульнов, эътироз билдирди:

— Ҳеч қаерга маълум қилишнинг ҳожати йўқ. Улар бутун ишимизни барбод қилиб қўйишади, холос. Тимошка аҳмоқ эмас, у хуторда яшамайди, район гучиларидан биронтаси пайдо бўлди дегунча дарров жуфтакни ростлаб қолади.

— ГПУдагилар яшириқча, кечаси келишса, у бунга қаёқдан билиши мумкин?— сўради Размётнов.

Нагульнов унга хушфезллик билан кулиб қаради:

— Ақлинг болаларнинг ақлига ўхшайди, Андрей. Ҳамиша овчини олдин бўри кўради.

— Сенда қандай таклиф бор?— деб савол берди Давидов.

— Менга беш-олти кун муҳлат беринглар, сизларга Тимошкани тирикми-ўликми олиб келиб топшираман. Андрей икковларинг кечалари, ҳар қалай, эҳтиёт бўлинглар: квартираларингдан бемаҳалда чиқманг-

лар, чироқ ёқманглар, сизлардан талаб қилинадиган нарсалар шу. У ёғини менга қўйиб бераверинглар.

Нагульнов ўзининг режаларини муфассал гапириб беришдан қатъиян бош тортди.

— Хўп, майли, ишга кириш,— рози бўлди Давидов.— Аммо билиб қўй, агар Тимофейни қўлдан чиқариб юборсанг, кейин ўла-ўлгунизмизча ҳам қидириб тополмаймиз.

— Хотиржам бўл, қочиб қутулолмайди,— мулойим жилмайиб ишонтирди Нагульнов ва кўкиш қовоқларини пастга туширди, бир лаҳзагина кўзларида чақнаган учкун ўчди.

XI БОБ

Лушка ҳамон холасиникида яшарди. Сариқ дарчалари майишган, деворлари кўҳналикдан қийшайиб ерга чўккан, қўға томли уй анҳор ўтган жарнинг ёқасидагина қўнқайиб турар эди. Кичкинагина қўрани ўт-ўлан билан бурган босган. Лушканинг холаси Алексеевнанинг хўжалигида сигири билан кичкина полизчасидан бошқа ҳеч нарсаси йўқ эди. Қўрани анҳор томондан ихота қилиб турган пастаккина четанининг бир жойидан раҳна очиб қўйилган эди. Урта яшар уй бекаси ўша ердан қатнаб анҳордан сув ташир, полиздаги карам, бодринг ва помидорларни суғорар эди.

Раҳнанинг олдида говтиканинг қирмизи ва бинафша каллалари мағрур қаққайиб турар, қалин бўлиб кетган наша ўсар, четан бўйлаб қозиқлар орасида қовоқ палакларни чирмашиб ётар, уни қўнгироқдек сариқ гуллар нақш бўлиб безаган, эрталаблари очилаётган кўк карнай гулларнинг мавжидан товланар, узоқдан аломат бир гиламга ўхшар эди. Бу овлоқ жой эди. Эртасига эрталаб анҳор қирғоғи бўйлаб Алексеевнанинг қўраси олдидан ўтиб кетаётганида Нагульнов худди шу жойни мўлжаллаб қўйди.

Тумови тузалишини кутиб у икки кунгача ҳеч нарса қилмади, учинчи куни қоронғи тушиши биланоқ, пахталигини кийиб, киши билмас кўчага чиқди-да, анҳор томонга тушди. Қоп-қоронғи ойсиз кечада туни

бўйи четан олдидаги наша тагида ётди, аммо раҳна олдига ҳеч ким келмади. Тонгда Макар уйига кетди, бир неча соат ухлаб, кундузи пичан ўроғини бошлаган биринчи бригадага жўнади, қоронғи тушиши билан эса у яна раҳна яқинида ётарди.

Ярим кечада уй эшиги оҳиста гирчиллади. Четаннинг тирқишларидан Макар зинапояга чиққан қора дуррани танғиб ўраган хотин кишининг қорасини кўрди. Макар Лушкани таниди.

Лушка зинапоядан аста-секин тушиб, бир оз турди-да, кейин кўчага чиқиб, тор кўчага бурилди. Макар қадамини оҳиста босиб ундан ўн қадамча берироқда кетмоқда эди. Ҳеч нарсадан хабарсиз Лушка аланг-ламасдан ўтлоқ томонга қараб кета бошлади. Улар хутор ташқарисига чиқишган ҳам эдики, шу пайт лаънати тумов Макарга панд бериб қўйди: у қаттиқ аксириб юборди — дарҳол муккасидан ерга қапишиб олди. Лушка шахт билан орқасига қаради. У қўлларини кўксига босганча, нафаси тиқилиб ҳансираб, бир дақиқача қимирламай серрайиб турди. Лифчиги бирдан торлик қилиб қолди, чакка томирларида қон тепа бошлади. Лушка саросимани енгиб, хавотир билан майда йўргалаганча Макарга қараб келди. У тирсақларини тираганча ерда ётар, Лушкани ер остидан кузатар эди. Лушка уч қадамча нарида тўхтаб, бўғиқ овоз билан сўради:

— Кимди?

Тўнқайиб турган Макар индамай бошини пахталигининг бари билан яширмоқда эди. Лушка уни таниб қолишини мутлақо истамас эди.

— Вой, ўлай!— қўрқиб кетиб шивирлади Лушка ва хуторга қараб чопди.

... Тонгга яқин Макар Размётновни уйғотди, скамейкага ўтираётиб тундлик билан гапирди:

— Бир марта аксириб, бутун ишни расво қилиб қўйдим!.. Ердам бер, Андрей, бўлмаса Тимошкани қўлдан чиқариб юборамиз!

Ярим соатдан кейин улар иккови қўш отли аравада Алексеевнинг қўрасига етиб келишди. Размётнов отларнинг тизгинини четанга боғлаб, ҳамроҳидан олдин зинапояга чиқди-да, қийшиқ эшикни тақиллатди.

— Ким?— сўради уй бекаси уйқусираб.— Ким керак?

— Тур, Алексеевна, сигир соғадиган маҳал бўлди,— дадил гапирди Размётнов.

— Кимсан?

— Менман, Совет раиси, Размётновман.

— Қаллаий саҳарлаб нима жин уриб изғиб юрибсан?— деди норозилик билан хотин.

— Иш бор, эшикни оч!

Эшикнинг илгаги шарақлади, Размётнов билан Нагульнов ошхонага киришди. Хотин наридан-бери кийиниб, индамасдан чироқни ёқди.

— Квартирантканг уйдами?— Размётнов кўзлари билан меҳмонхона эшигини имо қилди.

— Уйда. У сенга саҳар мардондан нима учун керак бўлиб қолди?

Размётнов жавоб бермай эшикни тақиллатиб баланд овоз билан гапирди:

— Ҳой, Лукерья! Тур ўрнингдан, кийин. Ҳарбийчасига беш минутда отланиб бўласан!

Лушка яланғоч елкасига рўмол ташлаганча оёқ яланг чиқди. Қора мағиз оқиш болдирларида ички юбкасининг уқаси оппоқ бўлиб турарди.

— Кийин,— буюрди Размётнов таъна билан бошини чайқаб:— ақалли устки юбкангни кийиб чиқмайсанми... Ўлгудек беҳаё жувонсан-да!

Лушка келганларни тусмол ва диққат билан кўздан кечириб, очилиб жилмайди:

— Бу ердагиларнинг ҳаммаси ўзимизга тегишли одамлар-ку, кимдан тортинишим керак?

Ҳатто уйқули юзи билан ҳам қизлардек дуркун ва сўлим эди, бу лаънати Лушка! Размётнов жилмайиб, завқини яширмай сўзсизгина унга суқланиб боқар эди. Макар печкага суяниб турган бека хотинга мижжа қоқмай қаттиқ тикилмоқда эди.

— Нима ваядан келдинглар, қимматли меҳмонлар?— сирғилиб тушаётган рўмолни Лушка елкасини карашма билан қимирлатганча тузатиб қўйди.— Одам ҳодис, сизлар Давидовни қидириб юрганларнинг йўқми?

Энди у сурбетларча намоёишкорона илжайиб, чақ-

наган шўх кўзларини мағрур сузганча, собиқ эри билан кўз уриштирамоқчи бўлиб турар эди. Аммо Макар унга ўгирилиб вазминлик билан хотиржам қаради-да, сўзларни ўшандай вазминлик ва хотиржамлик билан салмоқлаб жавоб берди:

— Йўқ, биз сенинг уйингдан Давидовни эмас, Тимофей Тиртиқни қидирыпмиз.

— Уни бу ердан қидириш керак эмас,— деди сурбетлик билан Лушка, аммо нечукдир сесканиб елкаси қалтираб кетди.— Уни совуқ юртлардан қидириш керак, менинг лочингинамни сизлар ўша ёқларга жўнатиб юборгансизлар, ҳайдаб юборгансизлар...

— Ўзингни гўлликка солма,— деди ҳамон ўшандай хотиржамлик билан, ўзини тийиб турган Макар.

Макарнинг Лушка учун сира ҳам кутилмаган бу хотиржам осойишталиги унинг жинини қўзитди, у баланд келмоқчи бўлди:

— Бугун кечаси хутор ташқарисига чиқиб кетаётганимда изимдан қувган сенмасидинг, эргинам?

— Ҳар қалай танибсан-да?— Макарнинг лабларида сезилар-сезилмас заҳарханда кўринди.

— Йўқ, қоронғида таниёлмадим, ўтакамни ёриб юбординг, ўргилай! Югура-югура хуторга келганимдан кейингина, сен эканлигингни фаҳмладим.

— Шундай довярак аблаҳ нега қўрқасан?— қўполлик билан сўради Размётнов, Лушканинг қитиқловчи кўрки туфайли пайдо бўлган маҳлиёликка жўрттага қўполлик билан барҳам беришга тиришиб.

Лушка қўлларини биқинига тираб, унга еб юборгудек бўлиб ўқрайди:

— Сен мени аблаҳ дема! Сен бу сўзни Маринканга бориб айт, ажаб эмаски, Демид Индамас абжанингни чиқарса. Менга озор бериш осон, менинг ёнимда ҳимоячиларим йўқ...

— Ҳимоячиларинг керагидан ортиқ,— заҳарханда қилди Размётнов.

Аммо Лушка унга заррача ҳам эътибор қилмай, Макардан сўради:

— Нега орқамдан кетаётган эдинг? Мендан муддаонг нима? Мен дориламон қушман, қаёққа учсам шу ёққа учавераман. Агар ёнимда ёрим Давидов кетаёт-

ган бўлса, изимизда изғиб юрганнинг учун ундан яхшилиқ кўрмасдинг!

Макарнинг оқариб кетган ёноқлари остида қаттиқ тугунлар ўйнади, аммо у бутун иродасини йиғиб, ўзини тийиб олди, индамади. Ошхонада унинг мушт бўлиб қисилган бармоқлари қирсиллагани аниқ эшитилди. Размётнов хавфли томонга бурилиб кетаётган суҳбатни тугатишга ошиқди:

— Шунча гаплашдик, бас! Қани, отланинглар, сен ҳам Лукерья, сен ҳам, Алексеевна. Сизлар қамоққа олиндинглар, ҳозир сизларни районга олиб борамиз.

— Нима учун энди?— суриштирди Лушка.

— Уша ерда биласан.

— Борди-ю, бормасам-чи?

— Оёқларингни худди қўйдек боғлаймиз-у, олиб кетаверамиз. Тепингани ҳам қўймаймиз. Қани, бўл!

Лушка бир неча секунд иккиланиб турди-да, кейин тисарила бориб чаққонлик билан эшикдан ичкарига кириб кетди, уни ёпиб ичкарисидан илгагини солмоқчи бўлди. Аммо Макар вақтни бой бермай эшикни унча куч сарф қилмасдан юлқиб очди-да, меҳмонхонага кириб, овозини кўтариб огоҳлантирди:

— Сен билан биров ҳазил-мазақ ўйнаётгани йўқ! Кийин, қочишни хаёлингга ҳам келтирма. Мен сенинг кетингдан қувиб ҳам юрмайман, сен аҳмоққа ўқ етиб олади. Тушундингми?

Лушка ҳарсиллаганча ғижим тўшакка ўтирди.

— Чиқиб тур, мен кийинаман.

— Кийинавер. Уялишингнинг ҳожати йўқ: мен сени минг оҳангда кўрганман.

— Хўп, жин урсин сени,— деди ғижинмай, бўшашиб Лушка.

У кечасилик қўйлаги билан юбкасини ечиб ташлаб, яланғоч ҳолда жувонларга хос кўрки билан савлат тўкканча бемалол юриб сандиқ томонга ўтди-да, уни очди. Макар унга қарамас, лоқайд ва ҳаракатсиз нигоҳи деразага тикилган эди...

Беш минутдан кейин оддийгина чит қўйлак кийган Лушка:

— Мен отланиб бўлдим, Макарушка,— деди. У.

Макарга ювош бўлиб қолган ғамгинроқ кўзлари билан қаради.

Ошхонада, кийинган Алексеевна сўради:

— Уйни кимга қолдираман? Сигирни ким соғади? Полизга ким қарайди?

— Буни биз ўз зиммамизга оламиз, холажон, сен қайтиб келгунингча ҳамма ёқ ҳозирдагидек саранжом-саришта бўлади,— тинчитди уни Размётнов.

Улар қўрага чиқиб, аравага ўтиришди. Размётнов тизгинни қўлига олиб қамчинни жаҳл билан силтади-да, отларни қаттиқ елдириб кетди. У қишлоқ совети олдида тўхтаб аравадан сакраб тушди.

— Қани, ойимчалар, тушинглар!— Дастлаб ўзи йўлакка кириб, гугурт чақди-да, қоронғи ҳужранинг эшигини очди.— Ичкарига кириб, жойлашинглар.

Лушка сўради:

— Районга қачон борамиз?

— Тонг отсин, борамиз.

— Нега бўлмаса бу ерга яёв олиб кела қолмай, аравада олиб келдинглар?— деб суриштиришини қўймасди Лушка.

— Савлат учун,— жилмайди қоронғиликда Размётнов.

Чунки у ҳар нарсани билгиси келаверадиган бу хотинларга асл муддаоларини айтиши мумкин эмас эди-да, уларни қишлоқ советига келаётганларида йўлда битта-яримта кўриб қолишини истамаганликлари учун аравада олиб келишган эди.

— Бу ерга экан, пиёда келаверсак ҳам бўлар эди,— деди Алексеевна ва чўқиниб ҳужрага кирди.

Ҳазин хўрсиниб Лушка ҳам индамай унинг орқасидан кирди. Размётнов ҳужрани қулфлади, шундан кейингина баланд овоз билан хитоб қилди:

— Лукерья, менга қара: сизларни едириб-ичириб турамиз, эшикдан чап томондаги бурчакда ҳар хил ҳожатлар учун пақир турибди. Шовқин солмай, эшикни дукиллатмай хотиржам ўтиришларингни илтимос қилман, бўлмаса, худо ҳақи, қўл-оёқларингни боғлаб, оғизларингга латта тиқамиз. Масала жиддий. Хўп, ҳозирча хайр! Мен эрталаб келиб хабар оламан.

Иккинчи қулфни қишлоқ советининг кўча эшиги-

га солди-да, зинапояда кутиб турган Нагульновга гапирди — унинг овозида илтижо оҳанги сезилди:

— Мен уларни бу ерда уч сутка ушлаб тураман, ундан ортиқ ушлаб туролмайман, Макар. Билганингни қил, борди-ю, Давидов билиб қоладиган бўлса — икковимиз ҳам балога қоламиз!

— Билмайди. Отларни олиб бориб қўйиб, кейин муваққат маҳбусаларга бирон егулик нарса олиб кел. Хўп, раҳмат, мен уйга кетдим...

... Йўқ, тонг олдидаги кўкиш қоронғиликда Гремицкий Логнинг бўм-бўш тор кўчаларида кетаётган илгариги азамат ва адл қомат Макар Нагульнов эмас эди... У ғамгин мункайиб, бошини қуйи солганча, аҳён-аҳёнда каттакон кафтини кўкрагининг чап томонига боса-боса сургалиб кетмоқда эди...

* * *

Давидовнинг кўзига кўринмаслик учун Нагульнов кундузларини пичан ўроғида ўтказиб, хуторга кечқурун қайтиб келарди. Иккинчи куни кечқурун пистирмага боришдан олдин Размётновнинг олдига келиб сўради:

— Мени Давидов қидиргани йўқми?

— Йўқ. Уни ўзим ҳам кўрганим йўқ. Икки кундан бери анҳордаги кўприкни тузатяпмиз, қиладиган ишим кўприкда бўлишу, маҳбусаларимиздан югуриб бориб хабар олиб келиш.

— Улар қалай?

— Кеча кундузи Лушка ёмон қутурди! Эшикка яқинлашсам — менга ҳар бало отларни тақади. Аммо лаънати маст казакдан ҳам баттар сўкинади! Бунақа ҳикматларни қаёқдан ўрганиб олди экан? Аранг тийибман. Бугун тинчиб қолди. Йиғлаяпти.

— Йиғлайверсин. Ҳадемай аза тутади.

— Тимошка қорасини кўрсатмас,— гумонсиради Размётнов.

— Келади!— Нагульнов мушти билан тиззасига урди, уйқусиз тунлардан салқиган кўзлари чақнаб кетди.— Лушкадан кўнгил узиб қаёққа кетарди? Келади!

—... Дарҳақиқат, Тимофей келди. Эҳтиёткорликни унутиб, учинчи кун иккисига соат иккиларга яқин у раҳна олдида пайдо бўлди. Уни хуторга рашк ҳайдаб келдимикан? Ёки очликми? Эҳтимолки, иккаласи ҳамдир, ҳар қалай, у сабри чидамай келди...

У анҳор томондаги сўқмоқдан худди йиртқич ҳайвондек сассизгина биқиниб келди. Макар унинг оёқлари остида кесак шитирлаганини ҳам, қуруқ бурган шохи қирсиллаганини ҳам эшитмади, ўзидан беш қадам нарида бирдан олдинга энгашироқ одамнинг қораси пайдо бўлар экан, Макар бехосдан сапчиб тушди.

Унг қўлида милтиқ ушлаган Тимофей қимирламай сергаклик билан қулоқ солиб турарди. Макар нафас олмай наша орасида ётарди. Юраги бир лаҳзагина қаттиқ уриб, кейин яна бир маромда тепа бошлади, аммо оғзи қақраб тахир бўлиб кетди.

Анҳор томонда чуриллаб мошак сайради. Хуторнинг бир четида сигир маъради. Анҳор орқасидаги аллақайси пичанзорда бедана янгроқ овоз билан сайрай кетди.

Макар учун отиш қулай эди: Тимофей гавдасини ўннга буриброқ унга чап томонини тутганча ҳамон эҳтиёт билан ниманидир тинглаб турарди.

Тирсагидан букилган чап қўлига Макар оҳистагина наган милини қўйди. Пахталигининг энги шудрингдан ҳўл бўлган эди. Макар бир лаҳзагина ҳаяллади. Йўқ, Нагульнов аллақандай аблаҳ кулакларга ўхшаб душманга орқаворатдан ўқ узмайди! Макар қимирламай турганича, баланд овоз билан хитоб қилди:

— Ажалга юзингни ўғир, газанда!

Худди трамплин кўтариб ташлагандай Тимофей олдинга қараб четга сакради. Милтигини ўқталди-ю, аммо Макар чаққонлик қилиб қолди. Намхуш сўкунатда нагандан отилган ўқнинг овози унча қаттиқ янграмай, бўғиққина эшитилди.

Милтиқни тушириб юбориб тиззалари букилганча Тимофей аста-секин, Макарнинг назарида, чалқанчасига йиқилиб тушгандек бўлди. Макар унинг заранг сўқмоққа орқаси билан залварли гурсиллаб тушганини эшитди.

Макар яна ўн беш минутча қимирламай ётди. «Бир хотинга тўп-тўп бўлиб келишмайди, эҳтимол, анҳор бўйида дўстлари яшириниб уни кутишаётгандир?»— деб ўйларди у қулогини ниҳоятда динг қилиб. Аммо чор атрофда сукунат ҳукм сурарди. Уқ отилгандан кейин индамай қолган мошак, бўлиб-бўлиб журъатсизгина яна чуриллай бошлади. Суръат билан тонг яқинлашиб келмоқда эди. Тим кўк осмоннинг шарқий уфқидаги энсизгина қизғишлик кенгайиб, ёйилиб бормоқда. Анҳор орқасидаги толларнинг шох-бутоқларини ҳам кўз илғайдиган бўлиб қолди. Макар ўрнидан туриб, Тимофейнинг олдига борди. У ўнг қўлини чўзиб юборганча чалқанча ётарди. Унинг қотиб қолган, аммо ҳали жилосини йўқотмаган кўзлари бақрайиб турарди. Улар бу ўлик кўзлар сўниб бораётган хира юлдузларни ҳам, тиккада таралиб бораётган, ости кумушнамо тусдаги қўнғир булутни ҳам, енгилгина ҳарир туман ҳовури қоплаган бепоен осмон сатҳини ҳам гўё завқдан лол бўлиб ҳайрат билан томоша қилаётгандек эди.

Макар ўликни этигининг учи билан итариб кўриб, оҳиста сўради:

— Хўш, ўйнаб-ўйнаб муродингга етдингми, ярамас?

Ўлик бўлса ҳам кўркам эди бу хотин-халажнинг эркатойи ва арзандаси. Қуёш тегмаган оппоқ ва муссаффо пешанасига бир тутам қора сочи тушиб ётар, лўппи юзи енгилгина ним пуштилигини йўқотиб улгурмаган, қора мўйлов майсаси босган, чўччайган юқори лаби бир оз кўтарилиб, йилтироқ тишларини кўрсатиб турар, бундан бир неча кунгина бурун Лушкани ютоқиб ўпган кўркам лабларига ҳайратли табасум шарпаси яширинган эди. «Анча эт қўйибсан, йигит!»— деб ўйлади Макар.

Ўликни бамайлихотир кўздан кечираётган Макар ҳозир яқингинадаги қаҳрини унутган, ўзини мамнун ҳам ҳис қилмас, диққат ва ҳорғин эди, холос. Уни узоқ кунлар ва йиллар давомида ҳаяжонлантирган нарсаларнинг ҳаммаси, юрагини қизғин қондан жўшдириб, алам, рашк ва дарддан титратган нарсаларнинг ҳамма-ҳаммаси Тимофейнинг ўлими билан бирга ҳозир

аллақаёқдаги йироқларга қайтмас бўлиб кетган эди.

У ердан милтиқни олди, ҳазар билан ижирганиб чўнтақларини тинтиди. Пиджагининг чап чўнтагини пайпаслаб ғадир-будур «лимонча» граната топди, ўнг чўнтагида тўртта милтиқ патронлари обоймасидан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Тимофейнинг ҳеч қандай ҳужжати йўқ эди.

Кетишдан олдин Макар ўликка охирги марта қаради ва шундагина унинг устидаги каштали қўйлаги янгигина ювилганини, сабза ранг шимининг тиззалари — афтидан хотин кишининг қўли билан бўлса керак — пухта қилиб ямалганини кўрди. «Афтидан, у сени дурустгина боқиб парвариш қилганга ўхшайди», — алам билан ўйлади Макар, раҳнага аранг оёқ қўяркан.

Жуда барвақт бўлишига қарамай, Размётнов Макарни эшик олдида қарши олди, унинг қўлидаги милтиқ, патронлар ва гранатани оларкан, мамнуният билан гапирди:

— Демак қулатдингми? Довюрак йигит эди. бежавотир яшарди... Мен сенинг ўқ узганингни эшитиб, ўрнимдан туриб кийиндим. Югуриб бормоқчи эдим, қарасам — ўзинг келяпсан. Анча енгил тортдим.

— Менга қишлоқ советининг калитини бер, — илтимос қилди Макар.

Размётнов нима эканлигини фаҳмласа ҳам, сўради:

— Лушкани чиқариб юбормоқчимисан?

— Ҳа.

— Бекор қиласан!

— Ишинг бўлмасин! — деди бўғиққина Макар. — Мен уни бари бир яхши кўраман, ярамасни...

У калитларни олиб индамай бурилди-да, этикларини сургаб босганча қишлоқ советига қараб кетди.

* * *

Қоронги йўлакда Макар қулфнинг оғзини дарров топа қолмади. Ҳужра эшигини очгач, секингина чақирди:

— Лукерья! Бу ёққа чиқ.

Бурчакда похол шитирлади. Лушка чурқ этмай остонага келиб, эринчоқлик билан бошидаги оқ дуррасини тузатди.

— Зинапояга чиқ.— Макар четланиб унга йўл берди.

Зинапояда Лушка қўлларини орқасига қилиб, индамай панжарага суянди. Суянчиқ қидирдимикан? Индамай кутиб турди. У ҳам худди Андрей Размётновга ўхшаб тунни билан ухламаган, тонгда бўғиқ ўқ овозини эшитган эди. Афтидан ҳозир унга Макар нимани айтишини фаҳмлаган бўлса керак. Унинг ранги ўчган, чуқур тушган қуруқ кўзларида Макарга таниш бўлмаган янги бир ифода яширинган эди.

— Мен Тимофейни ўлдирдим,— деди Макар унинг азоб чеккан қора кўзларига тик боқиб, аммо назари беихтиёр равишда шу қадар қисқа фурсат ичида — икки куннинг ичидаёқ Лушканинг эҳтиросли, серистигно дудоқлари четидан умрбод ўрин олган аламли ажинларга кўчди.— Ҳозир уйингга бориб лаш-лушларингни бўғчага туг-да, хутордан бутунлай жўнаб қол, бўлмаса аҳволинг ёмон бўлади... Сени суд қилишади.

Лушка индамай турарди. Макар хижил бўлиб ҳовлиққанча чўнтакларидан ниманидир қидирди. Сўнгра аллақачонлардан бери ювилмай кирдан қорайиб кетган, ғижимланган уқали дастрўмолни кафтида узатди.

— Бу сеники. Мендан чиқиб кетганингда қолган экан... Ол, бу энди менга керак эмас...

Лушка совуқ бармоқлари билан дастрўмолни ғижим кўйлагининг енгига тиқиб қўйди. Макар нафасини ростлаб, гапирди:

— У билан видолашмоқчи бўлсанг — қўраларингнинг олдида, раҳнанинг тагида ётибди.

Улар бир-бирлари билан энди ҳеч қачон учрашмайдиган бўлиб индамай ажралишди. Макар зинапоя босқичларидан тушаётиб, унга бепарволик билан бош ирғаб қўйди. Лушка эса уни кўзлари билан кузатиб қоларкан, узоқ тикилиб, мағрур бошини таъзим билан қуйн эгди. Ҳамиша шиддатли ва бир оз одамовироқ бу одам ҳаётларидаги охирги учрашув пайтида кўзига бошқачароқ бўлиб кўриндимикан? Қим билади...

Очиқ жазирама кунлар қуруқ водийлардаги пичанларни ҳам етилтириб юборди, даштдаги пичан ўроғига ниҳоят Гремячий колхозининг охирги, учинчи бригадаси ҳам киришди. Бу бригаданинг ўроқчилари даштга жума кунни эрталаб чиқиб кетишди, шанба кунни кечқурун эса Давидовнинг квартирасига Нагульнов кириб келди. Худди сўнгги кунларда қариб қолгандек, мункайган, соқоли ўсиб кетган Нагульнов анчагача индамай ўтирди. Унинг қора тук босган тик энгагида Давидов илк марта мўйсафидлик қировининг жиლოსини кўрди.

Мезбон ҳам, меҳмон ҳам ўн минутча индамай чекиб ўтиришди, бу вақт ичида биронталари ҳам чурқ этишмади, ҳеч қайсилари ҳам олдин сўз бошлагилари келмас эди. Аммо кетар олдидан Нагульнов сўраб қолди:

— Любишкиннинг ҳамма одамлари ўроққа чиқиб кетдимикан, сен текширмадингми?

— Кимларни ажратган бўлсак ҳаммаси чиқиб кетган, нима эди?

— Сен эртага эрталабдан унинг бригадасига бориб ишлари қай йўсиндалигини кўрсанг бўларди.

— Жўнашлари биланоқ дарров бориб текшира-мизми? Барвақт эмасми?

— Эртага якшанба.

— Хўш, якшанба бўлса нима бўпти?

Нагульновнинг қурғоқ лабларида сезилар-сезилмас заҳарханда кўринди.

— Унинг бригадасидагиларнинг ҳаммаси черков афюнига мубтало бўлган диндорлар, хотин зотидан бўлганлари айниқса мубтало. Жўнашга-ку жўнаб кетишди-я, аммо байрам кунни ўла қолишса ҳам ўришмайди! Қараб тур, хотин-халаждан битта-яримтаси Тубянской черковига жўнаб қолса ҳам ажаб эмас, вақт бўлса ғанимат, об-ҳаво ҳам панд бериб қўйиши мумкин. Ана унда хашак эмас, итнинг тагига тўшайдиган поҳол ўрамиз.

— Дуруст. Мен эрталаб барвақтроқ бориб текшириб келаман. Ҳеч кимнинг ишни ташлаб кетишига

йўл қўймайман! Огоҳлантирганинг учун раҳмат. Сенинг гапингга қараганда, нега фақат Любишкиннинг одамларигина ҳаммаси диндор?

— Хўш, бу матох бошқа бригадаларда ҳам етиб ортади-ю, аммо учинчида сероброқ.

— Тушунарли. Сен эртага нима иш қилмоқчисан? Биринчига бориб кела қолсангмикан?

Нагульнов истар-истамас жавоб берди:

— Мен ҳеч қаёққа бормайман, бир неча кун уйда ётаман. Аъзойи баданим ланж... Худди уч каррадан калтаклашиб, беш каррадан эзгилангандайман...

Гремячий ячейкасида шу нарса одат ҳукмига кириб қолган эдики, дала ишлари вақтида ҳар бир коммунист далада бўлиши керак эди. Одатда далага райкомдан кўрсатма олинмасидан анча бурун чиқиб кетар эдилар. Бу гал ҳам Нагульновнинг бригадалардан биронтасида ҳозир бўлиши зарур эди-ю, аммо Давидов ўртоғининг аҳвол-руҳиясини яхши тушунганлиги учун шундай дея қолди:

— Майли, уйингда қола қол, Макар. Шундай қилганимиз дурустроқ ҳам шекилли: ахир раҳбарлардан биронтаси ҳар эҳтимолга қарши хуторда бўлиши керак-ку.

Охирги жумлани Давидов Макарга очиқ тарзда хайрихоҳлик билдиролмаганлиги учунгина айтди. Нагульнов ҳам гўё шу нарса учунгина келгандек хайрлашмасдан чиқиб кетди. Аммо бир дақиқадан кейин хонага қайтиб кириб, гуноҳкорона кулди:

— Эсим кирарли-чиқарли бўлиб қолибди, хайрлашиш ҳам эсимдан чиқибди. Любишкиннинг олдидан қайтиб келганингдан кейин менга келиб гапириб бер, у ерда диндорлар қандай яшашётган экан, кўзлари қаёқда экан: отларнинг оёқлари тагидами ёки Тубянской черковининг тепасидаги бутдами. Сен ўша чўқинган тентакларга айтиб қўй, Исо қадимги одамларгагина очарчилик йили, шунда ҳам қанча замонлардан бери атиги бир мартагина осмондан манна ёрмаси ёғдирган, казакларга кишлик хашак тайёрлаб бермайди, унга ишониб юришмасин! Хуллас, у ерда динга қарши пропагандани бор бўйича йўлга қўй! Бундай пайтларда хусусан нималарни гапириш керак-

лигини ўзинг ҳам биласан. Афсуски, сен билан бирга кетаётганим йўқ-да, бўлмаса динга қарши ишда мен сенга катта фойда етказишим мумкин эди. Ҳар қалай, мен унча ўткир нотик эмасману, аммо, оғайни, менинг муштим ҳар қандай мунозарада иш бериб қолади, Бир мартагина тушириб қўйсам, рақибим эътироз билдириб қолади, чунки тикка туриб эътироз билдиргани дуруст, чўзилиб ётганча эътироз билдириб бўларканми? Чўзилиб ётиб айтилган эътирозлар инобатга олинмайди!

Нагульнов бирдан жонланиб, хушчақчақ кўзларини чарақлатди-да, шундай деди:

— Кел, Сёма, мен ҳам сен билан бирга бора қолай! Бир бало бўлиб диний англашилмовчилик баҳонасида хотин-халаж билан ораларингда ишқал чиқиб қолгудек бўлса, мен сенга жуда ҳам асқатишим мумкин. Сен бизнинг хотин-халажни биласан-ку: улар сени баҳорда аввал чала чўқишган бўлса, энди албатта чўқий-чўқий ўлдиришади. Мен бўлсам жонингга ора кираман! Мен бу иблисваччаларга қандай муомала қилишни яхши биламан!

Ўзини кулиб юборишдан аранг тийиб Давидов чўчиганча қўлларини силтади:

— Йўқ, йўқ! Нима деяпсан! Менга сенинг ҳеч қандай ёрдамнинг керак эмас, ўзим эплайман! Балки беҳуда хавотир олаётгандирсан? Халқ коллективлаштиришнинг дастлабки ойларидагига қараганда анчагина онгли бўлиб қолган, факт! Сен бўлсанг, Макар, эски андоза билан ўлчаяпсан, буниси ҳам — факт!

— Ўзинг биласан, борсам ҳам бўлади, бормасам ҳам бўлади. Сенга иш бериб қоларман, деб ўйлаган эдим, агар сен шунақа мағрур қаҳрамон бўлсанг — ўзинг эплайвер.

— Сен хафа бўлма, Макар,— деди ён босиб Давидов.— Сен диний хурофотларга қарши курашга ярамас экансан, аммо бу соҳада чатоқ иш қилиб қўйишинг, эҳ-ҳа, жуда чатоқ иш қилиб қўйишинг мумкин экан!

— Бу масалада сен билан тортишишни истамайман,— деди Нагульнов қуруққина.— Кўзингга қара, панд еб юрма! Сен бу кечаги хусусий мулкчиларнинг

оғзига анқайишга ўрганиб қолгансан, мен бўлсам, уларни партизанлик виждоним амр этганидек ташвиқот қиламан. Хўп, мен кетдим. Яхши қол!

Улар худди анчагача кўришмайдигандек эркакчасига қаттиқ қўл сиқишишди. Нагульовнинг қўли тошдек қаттиқ ва совуқ, яқингинада шўх чақнаб турган кўзларида яна изҳор этилмаган, сир тутилган бир дард намоен бўлди. «Ҳозир унинг аҳволи оғир...» — деб ўйлади Давидов ачиниш ҳиссини базўр енгиб.

Эшикнинг қабзасини ушлаганча Нагульов Давидовга ўгирилди, аммо унга эмас четроққа қараб турарди, гапира бошлаганида ҳам овозида енгил хирқироқ пайдо бўлди.

— Менинг собиқ рафиқам, сенинг жоннинг хутордан аллақаяёққа чиқиб кетди. Эшитдингми?

Лушканинг бир неча кун муқаддам Гремячий Лог билан, ўзига қадрдон таниш жойлар билан умрбод видолашганидан сира ҳам хабарсиз Давидов ҳангманг бўлиб, ишонч билан деди:

— Бундай бўлиши мумкин эмас! У ҳужжатсиз қаёққа кета оларди? Холасиникида, Тимофей ҳақидаги гап-сўзлар бости-бости бўлишини кутиб ётгандир. Дарҳақиқат, одамларга қандай юз билан кўринади. Тимофей важида иши хунукроқ бўлиб чиқди..

Макар кулиб қўйди. «Мен билан сенинг вазимиздан иши чиройлироқ чиққанмиди?» демоқчи ҳам бўлди-ю, аммо бошқа гапни айтди:

— Паспорти қўлида эди, хутордан чоршанба куни чиқиб кетди, мен сенга гапнинг аниғини айтяпман. Тонгда катта йўлга чиқиб олганини ўзим кўрдим, қўлида тугунча, кийимлари бўлса керак, тепада бир оз туриб хуторга бир қараб қўйди-да, кўздан ғойиб бўлди алвасти! Холасидан, Лукерья қаёққа қараб равона бўлди, деб суриштирдим. Аммо холаси ҳеч балони билмас экан. Лукерья унга, бошим оққан томонга кетаман, деганмиш. Вассалом. Бу лаънати шалоқнинг оқибати келиб-келиб шундай бўлди...

Давидов индамасди. Илгари Макардан хижолат бўлиб, уялиб юрарди, уни яна шу туйғу чулғаб олди. Лоқайд кўринишга тиришиб, ўзи ҳам Макарнинг юзига қарамай, четга тикилганча оҳиста гапирди:

— Хўп, оқ йўл тилаймиз! Унга ҳеч ким ачинмайди.

— У умри бино бўлиб бировнинг ачинишига муҳтож бўлган эмас, аммо ҳар хил ишқ-муҳаббат важида Тимошка сен билан икковимизни йўлда қолдириб кетди, оғайни. Буниси, сенинг таъбиринг билан айтсак, факт! Хўш, нега бурнингни жийирасан? Ёқмаяптими? Бу иш менга ҳам унча ёқмайди, оғайни, аммо ҳақиқатдан қочиб қутула оласанми! Сен билан менинг Лукерьяни қўлдан чиқариб юборишимиз ҳеч гап эмас эди. Нима учун? Шунинг учунки, у шундай бир хотин, шайтондан ҳам баттар, хотин эмас! Уни жаҳон революциясининг дардида куйган деб ўйлайсанми? Ула қолса ҳам куймас! У колхозларни ҳам, совхозларни ҳам, Совет ҳокимиятининг ўзини ҳам бошига урмайди! Унга фақат сайилгоҳларга бориш, камроқ ишлаш бўлса, кўпроқ ликилласа, унинг бутун партиясиз программаси ана шундан иборат! Бундай хотинни ёнингда тутадиган бўлсанг — қўлларингни қора мойга булғаб унинг юбкасига шартта ёпишиб, кўзингни чиртта юмиб, бутун ёруғ дунёни эсингдан чиқариб юборишинг керак. Мен ўйлайманки, сал мудраб кетсанг борми, бамисоли заҳарли илон пўстини ташлаб чиққанидек, у ҳам дарров юбкасидан сирғилиб чиқиб, ширяланғочлигича сайилгоҳга физиллаб қолади. Худою худоваччаларнинг қаҳрига учраган бу Лукерья шунақа! Шунинг учун ҳам Тимошкага ёпишиб олган эди. Тимошка гармонини кўтарганича хуторда ҳафталаб изғигувчи эди, менинг квартирамнинг рўпарасида айланарди, бу орада Лушкани дағ-дағ титроқ тутиб, шўрлик менинг уйдан чиқиб кетишимга маҳтал бўларди. Сен билан икковимиз бу ликконгбозни нима илинж билан ушлаб тура олишимиз мумкин эди? Уни деб революция билан кундалик совет ишимиздан воз кечишимиз керакмиди? Шериклик пул йиғиб трёхрядка гармонь сотиб олишимиз керакмиди! Бу ҳалокатнинг ўзи. Ҳалокат билан буржуазияча айнишнинг ўзи! Йўқ, биринчи дуч келган бутоққа ўзини уч марта осса ҳам оссинки, сен билан биз, Сёма, уни деб, ўша ярамасни деб ўз ғоявий партиявийлигимиздан воз кечмаймиз!

Нагульнов яна жонланиб, қаддини ростлади.

Унинг ёноқлари қизарди. У эшик кесакисига суяниб тамаки ўради-да, икки-уч марта қаттиқ-қаттиқ сўриб тортгач, осойишта ва секинроқ, гоҳо шивирлаб гапира бошлади:

— Сенга очигини айтсам, Семён, мен собиқ хотиним Тимошканинг ўлигини кўрса, йиғлаб юборар, деб қўрққан эдим... Йўқ! Холасининг гапига қараганда, Лушка йиғламай. дод-вой қилмай унинг олдига борибди-да, тиз чўкиб оҳистагина: «Менга қараб қанот қоқдинг, десам, сени ажал ҳайдаб келган экан, лочингинам... Сени бало-қазодан сақлаб қололмаганим учун мени кечир»,— дебди. Кейин бошидан дуррасини ечиб, тароғини олибди-да, Тимошканинг сочини тараб кокилини тузатибди. Лабидан ўпибди-да, жўнаб қолибди. Ундан йироқлашибди-ю, бирон марта ҳам орқасига қарамабди!

Узоқ давом этмаган жимликдан кейин Макара яна баландроқ овоз билан гапира бошлади. Давидов унинг хирқироқ овозида бирдан унча яширинилмаган гурурланиш оҳангини сезиб қолди:

— Шундай хайрлаша қолибди. Қалай, ажойиб-а? Лаънати хотиннинг дийдаси жуда ҳам қаттиқ экан! Хўп, мен кетдим. Яхши қол!

Макара шунинг учун келган экан-да... Давидов уни кўча эшиккача кузатиб қўйиб, ним қоронғи хонасига қайтиб кирди-да, ечинмасданоқ ўзини ўринга ташлади. Унинг ҳеч нарса эслагиси, ўйлагиси келмас, тезроқ ухлаб қолиб шу билан қутулгиси келар эди. Аммо уйқу келмас эди.

Пала-партишлик, эҳтиётсизлик қилиб Лушка билан алоқа боғлаганига хаёлида ўзини нечанчи бор ҳам койир эди! Уларнинг муносабатларида ишқ-муҳаббатдан ҳатто асар ҳам йўқ эди-я... Тимофей пайдо бўлган эдики, Лушка у билан, Давидов билан ўйлаб турмай дарров алоқасини узиб, яна Тимофейнинг пинжига кирди-да, ҳеч нарсага қарамай, хушторининг этагини тутди-кетди. Афтидан, дарҳақиқат, илк муҳаббат кўнгилдан чиқмас экан... Бир оғиз сўз айтмай, хайрлашмай хутордан жўнаб қолибди. Дарҳақиқат, бунини бошига урармиди? Лушка ўзига ардоқли бўлган марҳум одами билан хайрлашибди. Бунда

Давидовнинг нима даҳли бор? Ҳамма иш ўз расамади билан. Лушка билан ораларида бўлиб ўтган бу нопок воқеа бамисоли тугамай чала қолган ёмон бир мактуб. Вассалом!

Давидов энсизгина каравотда безовталаниб ағдарилар, ихрар эди, икки марта ўрнидан туриб тамаки чекди, тонгга боргандагина уйқуга кетди, кун ёришиб кетганда уйғонди. Қисқагина уйқу уни тетиклаштирмаган эди, йўқ! У худди қаттиқ мастликдан кейин бўладигандек ланжлик билан турди: чанқаган, боши зирқираб оғрир, оғзи қақраган, ўқтин-ўқтин енгил ўқчиқ тугар эди. Аранг, тиз чўкиб узоқ вақт этигини қидирди, каравотнинг тагини, столнинг тагини қўли билан пайпаслади, хонанинг бўш турган бурчакларини таажжубланиб кўздан кечирди, қаддини ростлаб этиклари оёғида эканлигини кўргандан кейингина, гижиниб томоғини қирганча шивирлади:

— Бўларинг бўпсан, матрос, муборак бўлсин! Бўлса шунчалик бўлади-да, факт! Лаънати Лушка! Хутордан жўнаб кетганига тўрт кун бўлибди-ю, ҳали ҳам миямдан чиқмайди...

Қудуқнинг олдида белигача яланғочланиб терлаб, қизиб кетган елкасидан узоқ сув қўйиб оҳ-воҳлади, ингради, бошини чайди—ҳадемай ўзини бир оз енгил ҳис қилиб, колхоз отхонасига қараб кетди.

XIII БОБ

Бир соатдан кейин у учинчи бригаданинг қўшхонасига яқинлашиб қолган эди. Аммо узоқданоқ бригадада аҳвол чатоқ эканлигини пайқади: ўроқ машиналарнинг ярмидан кўпи бекор турар, дашт бўйлаб у ер-бу ерда тушовланган отлар юрар, қувраган пичан уюмларини ҳеч ким йиғмас, уфққача биронта ҳам ғарам кўринмас эди...

Бригада будкаси яқинига тўшалган шолча устида олтита казак карта ўйнамоқда, еттинчиси — дабдала бўлиб кетган чориғини ямамоқда, саккизинчиси эса будканинг орқа ғилдираги яқинида сояга чўзилиб, гижим ва кир брезент плашчга юзини қўйганча ух-

ламоқда эди. Давидовни кўришлари билан ўйинчилар, биттаси мустасно, ҳаммалари эринчоқлик билан ўринларидан турдилар. Биттаси тирсагига ёнбошлаганча, афтидан, ҳозиргина ютқазиб қўйгани алам қилганча ўй суриб, картани аста-секин чийламоқда эди.

Ғазабидан оқариб кетган Давидов ўйинчиларнинг тепасига яқин бориб, овози қалтираганча қичқирди:

— Қилаётган ишларинг шуми?! Нега ўрмаяпсизлар? Любишкин қани?

— Ахир бугун якшанба-ку,— журъатсизгина жавоб берди ўйинчилардан аллаким.

— Нима, об-ҳаво сизларга қараб ўтирадимиз?! Емғир ёғиб қолса-чи?!

Давидов отнинг бошини тез бурган эди, от ёнбоши билан келиб шолчани босаркан, оёғи остидаги нарса-нинг ғайри оддийлигидан бирдан чўчиб кетиб, сапчиди-да, четга қараб сакради. Давидов қаттиқ қалқиб кетди, оёғи узангидан чиқиб кетай деди-ю, ҳар қалай ўзини эгарда тутиб қолди. У орқага ташланиб тизгинни таранг тортди-да, бир жойда ўйноқлаётган отни араб эплаб олгач, яна ҳам қаттиқроқ қичқирди:

— Любишкин қаёқда деяпман?

— Ҳов ана ўряпти, дўнгликдаги чапдан иккинчи ўроқ машина. Бунча шовқин соласан, раис? Эҳтиёт бўл, яна кекирдагинг йиртилиб кетмасин...— деди кесатиб, лўппи юзини қалин сепкил босган оқиш қоши қаншарида туташиб кетган пастак бўйли ўрта яшар казак Устин Рикалин.

— Нега танбаллик қиляпсизлар?! Мен ҳамманглардан сўраяпман!— Давидов ғазаб ва қичқириқдан энтикиб кетай деди.

Бир оз жимликдан сўнг хуторда Давидов билан ён қўшни бўлиб яшайдиган дардчил ва ювош Александр Нечаев жавоб берди:

— Отларни қайдайдиган одам йўқ, гап шу. Хотин-халаж билан ҳизлар черковга кетишди, хўш, биз чорночор байрам қилишга мажбур бўляпмиз. Лаънати-лардан, бу ишни қўя туринглар, деб илтимос қилган эдик, сира-сира кўнишмади, яқинларига ҳам йўлатишмади! Яъни, уларни ушлаб туришнинг эвини қилол-

мадик. Ундай деб ҳам, бундай деб ҳам ялиниб кўрдик, ҳеч кўндиролмадик, сўзимизга ишон, ўртоқ Давидов!

— Ишондим ҳам дейлик. Аммо нега сиз эркаклар ўзларингиз ишламаяпсизлар?— энди бир оз босиқлик билан, аммо ҳамон беҳуда қичқириброқ сўради Давидов.

Отнинг ҳеч тинчлангиси келмас, мункиб кетиб, ҳуркаклик билан қулоқларини чимираб, териси тагидан майда титроқ ўтар эди. Давидов тизгинни таранг тортганча отнинг бошини бўшатмай, унинг ипакдек майин, иссиқ бўйнини силар, сабр билан жавоб кутар эди, аммо бу гал сукут нечукдир чўзилиб кетди...

— Бирга ишлагани одам йўқ. Хотин-халаж йўқ, деяпман-ку,— деди энди истар-истамас Нечаев бошқаларга аланглар экан, чамаси уларнинг қувватлашларини умид қилиб.

— Нега ҳеч ким бўлмас экан? Саккиз киши бекор ўтирибсизлар. Тўртта ўроқ машинани ҳайдашларинг мумкинмиди? Мумкин эди. Сизлар бўлса, карта ўйнаб ўтирибсизлар. Сизларнинг колхоз ишига шундай муносабатда бўлишларингизни кутмаган эдим, шундай қиларсизлар деб ўйламаган эдим, факт!

— Сен нима деб ўйлаган эдинг бўлмаса? Бизни, булар одам эмас, иш ҳайвони, деб ўйлаганмидинг?— писанда билан сўради Устин.

— Бу билан нима демоқчисан?

— Ишчиларнинг дам олиш кунлари борми?

— Бор, аммо заводлар якшанба кунлари ҳам тўхтамай ишлаб туради, ишчилар ҳам сизлар бу ерда карта ўйнаб ўтирганларингизга ўхшаб цехда карта ўйнаб ўтиришмайди. Тушундингми?

— У ерда якшанба кунлари бошқа сменалар ишласа керак, бу ерда бўлса, биз худди тавқи лаънат осилгандек, ёлғиз ўзимиз ишлаймиз! Душанбадан шанбагача — бўйнимизда хомут, якшанба куни ҳам тушмайди, бу қандай тартиб ўзи ахир? Совет ҳокимияти шундай амр қилганми? У, меҳнаткашларнинг орасида турли тафовутлар бўлмаслиги керак, деб амр қилган, сизлар бўлса қонуларни бузиб ўз фойдаларингизга буришнинг пайдансизлар.

— Нима деб валақлаяпсан? Нималар деб валақлаяпсан?— гижиниб хитоб қилди Давидов.— Мен бутун колхоз моллари билан ҳаммаларингизнинг сигирларингизни қишлик хашак билан таъминламоқчиман. Тушундингми? Нима, бу менинг фойдам эканми? Шахсан менга нафи тегарканми? Нималар деб валақлаяпсан, ҳовлиқма?!

Устин парвосизгина қўл силтади:

— Сизларга планни вақтида бажарсанглар бўлгани. У ёғига дунёни ўт олиб кетса ҳам ишларинг йўқ. Бизнинг молларимиз жуда тушларингизга кириб чиққан бўлса керак. Мен гапингга дарров ишониб қўя қолдим! Кўкламнинг бошида станциядан Войсковойга уруғ ташиганимизда қанча ҳўкиз йўл-йўлакай узала тушиб ўлиб қолди? Сон-саноғи йўқ! Сен бўлсанг бизни лақиллатяпсан!

— Войсковойдаги колхознинг ҳўкизлари шунинг учун йўлда ўлиб қолдики, сенга ўхшаган унсурлар ғаллани ерга кўмиб қўйишган эди. Колхозга киришган эди-ю, ғаллаларини яшириб қўйишган эди. Ахир, ерга уруғ сепиш керакмиди? Шу сабабдан уруғлик олиб келгани ҳўкизларни узундан-узоқ жойга ҳайдаб боришга тўғри келди. Шу сабабдан улар қирилди, факт! Бу нарсани ўзинг билмайсанми?

— Сизлар планни тўлдирсанглар бўлгани, шунинг учун пичан деб жон куйдирияпсан,— деб ўжарлик билан ғўнғиллади Устин.

— Нима, пичанни мен ўзим ейманми? Кўпчиликнинг фойдаси учун ҳаракат қиляпман! Бунга планнинг нима даҳли бор?— тоқати тоқ бўлиб, сабри тугаб қичқирди Давидов.

— Сен дағдаға қилма, раис, мени шовқин-сурон билан қўрқитолмайсан. Мен артиллерияда хизмат қилганман. Хўп, майли кўпчиликнинг фойдаси учун ҳаракат қиляпсан ҳам дейлик, одамларнинг тинкамадорини қуришиб уларни кечаю кундуз ишлашга мажбур қилишнинг нима ҳожати бор? Планнинг даҳли бор жойи шу! Сен район бошлиқларининг олдида ўзингни кўрсатишга тиришасан, райондагилар бўлса, ўлкадагиларнинг олдида ўзларини кўрсатишнинг пайдан, сизларни деб биз жабр тортишимиз керак. Сен

халқ ҳеч нарсани кўрмайди, деб ўйлайсанми, халқни кўр деб ўйлайсанми? У кўриб турибди, аммо сизларга ўхшаган амалпарастлардан қочиб қутулиб бўларми-ди! Чунончи, сени, сенга ўхшаган бошқаларни ҳам амалдан тушира олармидик? Йўқ! Шу сабабдан сизлар кўнгилларингга келганини қияпсизлар, Москва бўлса — узоқ. Москва сизлар бу ерда нима ҳунарлар кўрсатаётганларингизни билмайди...

Нагульнов тахминларининг акси ўлароқ Давидов тўқнашганда ҳам хотин-халаж билан тўқнашмади. Аммо бу билан унинг иши енгиллашмаган эди. Қазакларнинг сергакланиб жим турганларидан Давидов бу ерда бақириқ-чақириқ фойда бермаслигини, қайтага ишни бузиб қўйиши мумкинлигини пайқади. Камоли сабр-тоқат қилиб, энг ишончли восита билан ҳаракат қилиш — уқтириш керак эди. Устиннинг ғазабли юзини диққат билан кўздан кечираркан, енгил тортиб ўйлади: «Яхши ҳам Макарни бирга ола келмаганим! Бўлмаса ҳозир муштлашиш, дўппослашиш бошланиб кетаркан...»

Қандай бўлмасин вақтдан ютиш, Устин билан бўладиган, эҳтимолки, унинг ёнини олиши мумкин бўлганлар билан бўладиган олишиш режасини пишитиш учун, Давидов сўради:

— Мени раисликка сайлашаётганида ёқлаб овоз берганмидинг, Устин Михайлович?

— Йўқ, бетараф қолган эдим! Мен сенга нима учун овоз берарканман? Сени худди қопдаги мушукдай ўтқазиб кетишди.

— Мен ўзим келганман.

— Бари бир, қопдаги мушук бўлиб келгансан, мен сенинг қандай одамлигингни кўрмай-билмай туриб, сенга қандай овоз беришим мумкин эди!

— Ҳозир сен менга қаршимисан?

— Бўлмаса-чи? Албатта қаршиман!

— Унда мени вазифамдан тушириш ҳақида колхознинг умумий мажлисида масала қўй. Мажлис қандай қарор қилса, шундай бўлади. Лекин ўз таклифингни яхшилаб асосла, бўлмаса шарманда бўласан!

— Шарманда бўлмайман, хавотир олмай қўя қол, бу ишнинг ҳам мавриди келар, ҳозир қисталанг эмас.

Сен ҳозирча раисмисан, бизга жавоб бер: бизнинг дам олиш кунларимизни нима қилдинг?

Бундай саволга жавоб бериш осон эди-ю, аммо Устин Давидовга оғиз ҳам очирмади.

— Нима учун районда, яъни станицада хизматчи оймчалар якшанба кунлари башараларига упа-элик чапиб, кун-узун кун кўчама-кўча ўйнаб юришади, кеч-қурунлари ўйинга тушишади, кино кўргани боришад-ю, бизнинг хотинларимиз билан қизларимиз якшанба кунлари ҳам қора терга тушиб шалаббо бўлишлари керак?

— Ёз куни иш мавсумида...

— Бизда ҳамма вақт иш мавсуми — қишда ҳам, ёзда ҳам, йил ўн икки ой — иш мавсуми.

— Мен айтмоқчиманми...

— Чакагингни қариштирмай қўя қол! Гапирининг ҳам ҳожати йўқ!

Давидов таъкид билан қўл кўтарди:

— Туратур, Устин!

Аммо Устин бидирлаганча унинг гапини бўлди:

— Мен ҳали ҳам олдингда худди хизматкордек тикка турибман, сен бўлсанг, худди тўрадек эгарда ўтирибсан.

— Сабр қилсанг-чи, сени одам деб илтимос қиляпман!

— Сабр қилишимнинг ҳожати йўқ! Сабр қилсам-қилмасам сендан бир жўяли гап эшитиш қийин!

— Мени гапиргани қўясанми, йўқми?— тутақиб қичқирди Давидов.

— Сен менга бўкирма! Мен сенга Лушка Нагульнова эмасман!— Устин керкиб кетган бурун катаклари билан ютоқиб нафас олди-да, қандайдир синиқ овоз билан бақириб гапира кетди:— Бари бир сенинг беҳуда акиллашингга йўл қўймаймиз! Мажлисларда меъдангга текканча гап соту, бу ерда гапни биз гапираримиз. Сен бизнинг карта ўйнаганимизни юзимизга солма, раис! Биз колхозда ўзимиз хўжайинимиз: хоҳласак ишлаймиз, хоҳламасак дам оламиз, бизни байрам куни зўрлик билан ишлатолмайсан. Чоғинг келмайди!

— Гапингни тамом қилдингми?— ўзини аранг тийиб сўради Давидов.

— Йўқ, тамом қилганим йўқ. Гапимнинг охирида айтиб қўяй: сенга бизнинг тартиб-қоидаларимиз ёқмаётган бўлса — қаёқдан келган бўлсанг ўша томонга қараб йўқол! Сени ҳеч ким хуторимизга чақириб келган эмас. Худо хоҳласа, сенсиз ҳам кунимиз ўтиб қолар. Сен кўрар кўзимиз эмассан!

Бу очиқдан-очиқ иғво эди. Давидов Устиннинг гапини қаёққа бураётганини жуда яхши биларди, аммо газабини тийиб туролмади. Унинг кўзлари тиниб кетди, Устиннинг қошлари туташган қаншарига, нечукдир ялпайиб кетган лўппи юзига бир лаҳзача илғамай тикилиб турди, қамчи сопини қаттиқ сиқиб ушлаган ўнг қўлига қон қуюлаётганини, оғирлашиб, бармоқларининг бўғинларигача санчиқли қаттиқ оғриқ кираётганини аранг ҳис қиларди.

Устин қўлларини бепарвогина шимининг чўнтақларига тикиб, оёқларини керганча унинг қаршисида турарди... Нечукдир, яқингинадаги сиполиги дарров ўзига қайтиб келган Устин ҳозир уни казаклар сўзсиз қувватлаб турганларини пайқаб, устунлик ўзи томонидалигига ишонганча сурбетлик билан осойишта илжаяр, чуқур тушган мовий кўзларини сузар эди. Давидов эса тобора бўзариб борар, оқариб кетган лабларини индамай қимирлатар, бирон оғиз сўз айтолмас эди. У зўр бериб ўзи билан курашар, бир нима бўлиб ўзини тутолмай қолишдан сақлаш учун бебош, бемулоҳаза қаҳрини тийиб олиш учун бутун иродасини ишга солар эди. Устиннинг овози аллақайқандир, худди йироқлардан эшитилаётгандек бўлар, Давидов Устиннинг гапларининг маъносини, унинг овозидаги таҳқир оҳангларини ҳам аниқ пайқамокда эди...

— Сен нега оғзингни каппа-каппа очасану ўзинг балиқдек ғиқ этмайсан, раис? Тилинг лол бўлиб қолдими ёки айтадиган гапинг қолмадими? Гапирмоқчи бўлгандек эдинг шекилли, ўзинг бўлсанг оғзингга талқон солгандек индамайсан... Ҳақиқатга қарши чиқолмайсан деганлари тўғри экан! Йўқ, раис, сен яхшиси биз билан олишма, беҳуда нарсалар учун қизишма.

Сен яхшиси осойиштагина отингдан туш-да, биз билан карта ўйна, «ким қолса — аҳмоқ» деган ўйинни ўйнайлик. Бу, оғайни, ақл ишлатадиган ўйин, бу сенга колхозга раҳбарлик қилиш эмас...

Устиннинг орқасида турган казаклардан бири оҳиста кулиб юборди-ю, бирдан тўхтади. Будка олдида бир лаҳзагина хунук сукунат ҳукм сурди. Фақат Давидовнинг ҳансираб нафас олаётгани, узоқдаги лобогрейкаларнинг шитир-шитири билан зангори осмондаги кўз кўрмайдиган тўрғайларнинг кишини аллалаб бепарволик билан сайрашлари, наво қилишларигина эшитиларди, холос. Ҳар қалай, уларнинг будка яқинида тўпланишиб турган, ҳаяжонланган одамларнинг орасида нима бўлаётгани билан ишлари йўқ эди...

Давидов қамчини аста-секин баланд кўтариб, отини пошнаси билан ниқтади, шу ондаёқ Устин шахт билан олдинга қадам ташлаб чап қўли билан отнинг сўлиғи тагидан ушлади-да, ўзи ўнгга ташланиб, Давидовнинг оёғига тақалиб келди.

— Урмоқчимисан дейман? Қани уриб кўр-чи!— деди у таҳдид билан секин.

Бирдан унинг ёноқ суяклари бўртиб чиқди, кўзларида хушчақчақ писанда йилтиради, тоқатсиз кутиш белгилари кўринди.

Аммо Давидов сарғайиб кетган этигининг қўнжини қамчини билан қаттиқ уриб, Устинни бошдан-оёқ кузатганча жилмайишга тиришиб, баланд овоз билан деди:

— Йўқ, сени урмайман, Устин, йўқ! Буни умид қилма, оқ унсур! Агар менинг қўлимга бундан ўн йил бурун тушганинга унда бошқа гап эди... Унда умрбод унингни ўчирган бўлардим, контра!

Устинни оёғи билан енгилгина четга суриб, Давидов отдан тушди.

— Хўп, майли, Устин Михайлович, юганни ушлардингми, энди отни етаклаб бориб боғлаб кел. Биз билан карта ўйна, дейсанми? Марҳамат, жоним билан! Қани сузинглар, факт!

Иш мутлақо кутилмаган томонга бурилиб кетди. Казаклар бир-бирларига қараб олишди, иккиланиш-

ди, кейин индамай шолча атрофига ўтира бошлашди. Устин отни будка гилдирагига боғлаб келиб, қалмоқчасига чордона қурганча Давидовнинг рўпарасига ўтирди, унга аҳён-аҳёнда тез қараб қўяр эди. Йўқ, у мутлақо Давидов билан тўқнашганимда мағлуб бўлдим, деб ўйламасди, шунинг учун ҳам гапни давом эттиришга аҳд қилди:

— Сен дам олиш кунлари тўғрисида бари бир ҳеч нима демадинг, раис! Масалани пайсалга солдинг...

— Сен билан ҳали кейин гаплашамиз,— маънодор писанда қилди Давидов.

— Буни қандай тушуниш керак? Менга пўписа қиляпсан дейман?

— Йўқ, нега энди! Карта ўйнагани ўтирдикми, демак, бошқа гапларни четга қўя турамиз. Гаплашиб олишга вақт топамиз...

Аммо энди Давидов хотиржам бўлган сари Устиннинг ҳаяжони ортиб борарди. Уйинни охиригача ўйнамай картани ўкинч билан шолчага ташлади-да, тиззаларини қучоқлади.

— Уйин кўнгилга сиғармиди, келинлар, яхшиси дам олиш кунлари тўғрисида гаплаша қолайлик. Сен, бу дам олиш кунлари тўғрисида фақат одамларгина ташвишланяпти, деб ўйлайсанми, раис? Кошки эди! Кеча эрталаб мен отларни қўшгани борсам, саман биянинг ҳасратидан чанг чиқиб, одамга ўхшаб тилга кириб нима дейди дегин: «Эҳ, Устин, Устин, бу колхоздаги турмуш қандай турмуш бўлди! Мени бегим кунлари ҳам ишлатишади, кечаю кундуз бўйнимдан хомут тушмайди, байрам кунлари ҳам қўшишади. Илгариги вақтда унақа эмасди! Илгари мени якшанба кунлари ишлатишгувчи эмасди, мени қўшиб ё меҳмондорчиликка, ёки бўлмаса тўй-ҳашамга боришгувчи эди. Илгари мен минг чандон яхши кун кўрардим!»

Қазақлар паст овоз билан бўлса ҳам барабар кулиб юборишди. Улар Устинга хайрихоҳдек эдилар. Аммо Давидов кекирдагини қўли билан силаб, секингина:

— Уша аломат бия колхозгача кимники экан? — дегач, улар унинг оғзини пойлаб жим бўлиб қолишди.

Устин муғамбирона кўз сузиб, ҳатто Давидовга им ҳам қоқиб қўйди:

— Меники деб ўйлаётгандирсан ҳали? Менинг сўзларимни айтган деб ўйларсан? Йўқ, раис, бу важи-га янглишдинг! У Титокнинг бияси эди, бу кулаклардан мусодара қилинган ҳайвон. У эгасининг қўлида якка хўжаликлик вақтида колхоздагидек тамаддиқ қилмас эди: қишнинг кунлари нишхўрдга қайрилиб ҳам қарамасди, ҳамма тиши фақат сули кавшаб ейлиб кетган. Кун кечирган эмас, айш-ишрат қилган деса ҳам бўлади!

— Демак, тиши ейлиб кетган бўлса, қари бия экан-да?— бехосдан сўраган бўлди Давидов.

— Қари, қари, ёши анчага бориб қолган,— унинг фикрига қўшила қолди рақибининг панд беришини хаё-лига ҳам келтирмаган Устин.

— Унда бу сўзамол биянинг гапига қулоқ солиб беҳуда иш қилибсан,— деди ишонч билан Давидов.

— Нега беҳуда бўлар экан?

— Шунинг учунки, кулак биясининг гап-сўзлари ҳам кулакча бўлади.

— Ҳозир у колхозчи-ку...

— Сиртдан қараганда сен ҳам колхозчисан, асли-да бўлса — кулакларнинг хушомадгўйисан.

— Ҳе, сен жуда қаттиқ кетдинг, раис...

— Ҳеч қаттиқ кетганим йўқ, факт фактлигича қолади. Ундан кейин, қари бия бўлса гапига қулоқ солиб нима қилардинг? Қариб, миясини еб қолганга ўхшайди! Ешроқ, ақллироқ бўлса — у сен билан бу йўсинда гаплашмаслиги керак эди!

— Қандай гаплашиши керак эди?— энди сергакланиб сўради Устин.

— У сенга шундай дейиши керак эди: «Эҳ Устин, Устин, кулакларнинг думи! Сен итвачча, қишнинг кунни мутлақо ишламадинг, кўкламда ҳам ишламадинг, ўзингни касалликка солдинг, ҳозир ҳам астойдил ишлагинг келмаяпти. Мен саман бияни қишда нима билан боқасан-у, ўзинг ҳам қишда нима ейсан? Шу тариқа меҳнат қиладиган бўлсак, икковимиз ҳам очликдан ҳаром ўламиз!» У сен билан ана шундай деб гаплашиши керак эди!

Давидовнинг охирги сўзларини умумий қаҳқаҳа кўмиб кетди. Нечаев худди нўхат ағдараётган қизларга ўхшаб куларди, қизларга ўхшаб ингичка овоз билан қийқирарди Йўғон овозли Герасим Зяблов ҳатто ўрнидан сагчиб туриб, ғалати чўнқайиб, хахолар, худди рақс вақтидагидек этигининг қўнжини шапатилаб-шапатилаб қўяр эди. Кекса Тихон Осетров кўкиш соқолини тутамлаганча чинқириб юборди:

— Ерга мукка туш, Устин, бошингни кўтарма! Давидов сени тупроқ билан қориштириб юборди!

Аммо сира хижолат бўлмаган Устиннинг ўзи ҳам Давидовни таажжубда қолдириб кулар, унинг кулгиси сира ҳам зўраки ва ясама эмас эди.

Бир оз жимлик чўккач, Устин биринчи бўлиб гапирди:

— Ҳа, мени йиқитдинг, раис. Тағимдан бу қадар чаққонлик билан чиқиб кетарсан деб ўйламаган эдим. Аммо, кулакнинг думисан, деганинг беҳуда гап, мени кўкламда ўзингни касалликка солдинг, деганинг ҳам бўўтон. Сен бу ваядан, раис, мени кечир, ёлғон гапиряпсан!

— Исбот қил!

— Нима билан исбот қиламан?

— Фактлар билан.

— Бизнинг ҳазил-мазақ гапларимизга фактнинг қандай дахли бўлиши мумкин?— журъатсиз илжайиб сўради бир оз жиддийлашиб қолган Устин.

— Сен лақиллатмай қўя қол!— деди жаҳл билан Давидов.— Бизнинг гапларимиз мутлақо ҳазил эмас, сен бошлаб қўйган иш ҳам мутлақо ҳазилакам иш эмас. Фактлар бўлса — очик-ойдин кўришиб турибди: сен колхозда деярли ишламаяпсан, онгсиз унсурларни орқангдан эргаштиришга тиришяпсан, ўзинг учун хавф-хатарли бўлган гапларни гапиряпсан, масалан, мана бугун бўлса, ишга чиқишни барбод қилишга муваффақ бўлдинг: сенинг касофатинг билан бригаданинг ярми пичан ўрмаяпти. Жин урсин, бунинг нимаси ҳазил?

Устиннинг қизиқ чимирилиб турган қошлари яна қаншарида туташди-да, қатъий бир тўғри чизиқ ҳосил қилди:

— Дам олиш кунлари тўғрисида гап очиб бирдан кулакнинг думи билан контрага айланиб қолдимми? Демак, фақат сенинг гапиришинг мумкин экан-у, биз ёқ этмай, тилимизни тишлаб ўтиришимиз керак экан-да?

— Бунинг учунгина эмас!— қизгин эътироз билдирди Давидов.— Сен ўзингнинг бутун хатти-ҳаракатинг билан инсофсизлик қиляпсан, факт! Сен нега дам олиш кунлари ҳақида гап сотасан, ахир қишда ойига йигирма кундан дам олгансан-ку! Елғиз сен эмас, бу ерда ҳозир бўлганларнинг ҳаммаси ҳам. Сизлар қишда молларнинг тагини тозалаш билан уруғлик саралашдан бошқа нима иш қилдинглар? Бошқа ҳеч қандай иш қилганларинг йўқ! Ҳеч нарса! Иссиқ печкада маза қилиб ётдинглар! Ҳар соат ғанимат бўлган бир пайтда, пичан ўрими хавф-хатар остида турган қизгин бир пайтда ўзларингга махсус дам олиш куни ўйлаб чиқаришга нима ҳақларинг бор? Хўш, виждонан айтинглар-чи!

Устин индамасдан мижжа қоқмай Давидовга тик боқиб турарди. Унинг ўрнига Тихон Осетров гапирди.

— Ҳозир тўнғиллаб ўтиришнинг ҳожати йўқ, донликлар. Давидов тўғри айтяпти. Ўзимиз хато қилиб қўйдикми, хатомизни ўзимиз тузатишимиз керак. Бизнинг ишимиз шунақаки, ҳамма вақт ҳам байрам қилишга муваффақ бўлавермаймиз, кўпинча қиш кунларигина байрам қиламиз. Илгари, якка хўжалик вақтимизда ҳам шундай эди Қайси биримиз Покровдан олдин хўжалигимиздаги ишларимизни саранжом қилиб олардик? Фаллани ўриб-йиғиб олмасингдан — шудгор кўтаришга тушишинг керак эди. Давидов тўғри айтяпти, биз бугун хотин-халажни бекорга черковга жўнатдик, ўзимиз қўшхонада якшанбалик қилиб ўтирганимиз важигга келсак — буни гапирмасак ҳам бўлади. Гапнинг қисқаси, хато қилиб қўйдик! Ўзимизга ўзимиз гуноҳ қилиб қўйдик, вассалом! Буларнинг ҳаммаси сендан, Устин, бизни сен йўлдан урдинг, ғаламис иблис!

Устин худди ўқ доридек повуллаб кетди. Унинг мо-вий кўзлари тиниб ғазаб билан чақнади:

— Сен пахмоқ соқол аҳмоқнинг ақлинг ўзингдами ё эсдан чиқариб уйингда қолдирганмисан?

— Эсдан чиқариб қолдириб келганга ўхшайман...

— Бўлмаса хуторга ғизиллаб бориб, олиб кел!

Нечаев илжаяётганини кўрсатмаслик учун оғзини энсиз кафти билан тўсиб, бир оз хижолат бўлган Осетровдан чийиллаганича сўради:

— Сен, ақлингни пухтароқ яшириб келганмидинг, ишқилиб, Тихон Гордеич?

— Сенга нима ташвиши тушди?

— Ахир бугун якшанба-ку...

— Хўш, нима бўпти?

— Келининг эрталабдан у ёқ-бу ёқни йиғиштириб, полларни супириб-сидирган бўлса, сен ақлингни сўри ёки печканинг тагига яшириб қўйган бўлсанг, албатта, супургига илаштириб, қўрага супуриб олиб чиқиб ташлайди. Қўрада ақлингни товуқлар бирпасда тит-пит қилиб ташлашади. Яна ўла ўлгунингча ақлсиз ўтмагин, Гордеич, мен шунинг ташвишини қилипман...

Ҳамма, Давидов ҳам кулди, аммо казакларнинг кулгилари нечукдир унча ҳушчақчақ эмас эди... Бироқ яқингинадаги жиддият кўтарилган эди. Бундай ҳолларда одат бўлганидек, ҳушчақчақ ҳазил-мутойиба бошланиб кетиши мумкин бўлган жанжалнинг олдини олиб қолди. Дили оғриган Осетров бир оз ҳовридан тушгач, Нечаевга мурожаат қилиб, шундай деб қўйди:

— Чамамда, Александр, сенинг уйда қолдириб келгулик ҳеч нарсанг йўққа ўхшайди, ўзингда ҳам ақл зотидан асар йўққа ўхшайди. Сен мендан ақлirroқ экансанми? Ҳозир сенинг хотининг ҳам Тубянскойга равона бўлганча йўлни одимлаб кетяпти, ўзинг ҳам карта ўйнашдан воз кечганинг йўқ.

— Гуноҳқорман! Гуноҳқорман!— ҳазил билан қутулмоқчи бўлди Нечаев.

Аммо Давидов суҳбатнинг оқибатидан қаноатланмаган эди. У Устинни чинакамига мулзам қилгиси келарди:

— Хўп, келинлар, дам олиш кунлари тўғрисидаги гапни узил-кесил тугатайлик,— деди у Устинга қаттиқ тикилиб.— Сен қишда кўп ишладингми, Устин Михайлович?

— Қанча ишлаш керак бўлса шунча ишладим.

— Аниқроғи-чи?

— Ҳисоблаганим йўқ.

— Қанча меҳнат кунинг бор?

— Эсимда йўқ. Менга бунча ёпишиб олдинг? Агар қиладиган ишинг бўлмаса, бекорчиликдан зерикаётган бўлсанг ўзинг ҳисоблаб кўра қол.

— Ҳисоблаб ўтиришимнинг ҳам кераги йўқ. Агар сен унутган бўлсанг, мен колхоз раиси сифатида унутишим мумкин эмас.

Ёнидан ҳеч қўймайдиган қўйин дафтарчаси бу гал Давидовга жуда ҳам иш берди! Давидовнинг бармоқлари қўйин дафтарчанинг кир саҳифаларини шошапиша варақларкан яқингинадаги ҳаяжондан ҳамон титраб турарди.

— Фамилиянгни топдим, меҳнатсевар! Мана сенинг ишлаганларинг: январь, февраль, март, апрель ва майда ҳаммаси бўлиб, ҳозир айтаман, ҳаммаси бўлиб йигирма тўққиз меҳнат куни. Хўш, қалай? Дўндириб ишлабсанми?

— Ишингнинг унча чўғи йўқ, Рикалин!— деди ўкинч ва таъна билан казаклардан бири, Устинга қараб.

Аммо Устин бўш келмоқчи эмас эди:

— Менинг бу ёқда ҳали ярим йил вақтим бор, жўжани кузда санайдилар.

— Жўжани кузда санаймизу, меҳнат кунини — ҳар кун ҳисоблаймиз,— деди Давидов кескин.— Сен, Устин, бўркингда билиб қўй: биз колхозда иш ёқмасларга ўрин бермаймиз! Ҳар қандай саботажчиларни тепиб ҳайдаймиз. Колхозда бизга текинтомоқлар керакмас! Ўзинг ўйлаб кўр: қаёққа қараб кетяпсан, қаёққа қараб буриляпсан? Осетровнинг меҳнат куни — икки юзга боради, бригадангиздаги бошқа одамларники ҳам юздан ошади, ҳатто Нечаевга ўхшаган дардчилларники ҳам, беморларники ҳам юзга яқин, сеники бўлса — атиги йигирма тўққизга! Ахир бу шармандалик-ку!

— Менинг хотиним бетоб, хотин-қизлар касалига чалинган, ҳафталаб бош кўтаролмай ётади. Бундан

ташқари — олтига болам бор, — деди тундлик билан Устин.

— Узинг-чи?

— Нима ўзим?

— Нима учун ёлчитиб ишламайсан?

Устиннинг ёноқлари яна олчадек қип-қизариб кетди, ғазабли сузилган мовий кўзларида хунук учқунлар кўринди.

— Нега менгагина бақрайиб, менинг кўзим билан башарамга тикилиб қолдинг? — мушт бўлиб қисилган чап қўлини ғазаб билан силтаб қичқирди у, унинг ғўлабир калта бўйнидаги кўк томирлари қабариб чиқди. — Нима, мен сенга Лушка Нагульноваманми ёки дардингда куяётган Варька Харламоваманми?! Сен аввал менинг қўлимни бир кўриб, ундан кейин мендан иш талаб қил!

У куч билан қўллари олдига чўзди. Давидов шундагина Устиннинг дабдала бўлган ўнг қўлида ёлғизгина кўрсаткич бармоғи қаққайиб, қолган бармоқларининг ўрни бужмайиб қорайиб турганини кўрди.

Давидов гарангсиб қаншарини қашиди:

— Ҳали шунақами... Бармоқларингдан қаерда ажрагансан?

— Қримда, Врангель фронтида. Сен мени оқ деб атадинг, мен бўлсам — худди қўнғир тортган тарвуздек — пуштиман: оқларда ҳам бўлганман, икки ҳафтача яшиллар билан ҳам апоқ-чапоқлашганман, қизилларда ҳам бўлганман. Оқларда хизмат қилганимда — хушёқмаслик билан жанг қилдим, кўпинча орқа томонларда дайдиб юрдим, оқларга қарши урушганимда — севинсанг арзийди — бармоқларимдан ажрадим. Ичирадиган, яъни рюмка ушлайдиган энагам бутуну. — Устин чап қўлининг калтабақай йўғон бармоқларини қимирлатди. — Тўйдирадиган энагам бўлса ногирон — чўлтоқ...

— Уқ парчаси олиб кетганми?

— Қўл гранатаси.

— Шаҳодат бармоғинг қандай қилиб омон қолган?

— Тепкини босиб турган эдим, шунинг учун омон қолган. Уша кунни мен иккита врангелчини ўлдирган

эдим. Бир нима билан хун тўлашим керак эдими? Бу қон тўкканим учун худонинг қаҳри келди, унга тўртта бармоғимни инъом қилишимга тўғри келди. Ҳали ҳам осон қутулдим, деб ўйлайман. Аҳмоқлик қилиб калламнинг ярмисини даъво қилиб қолса ҳам ажаб эмасди.

Давидовнинг хотиржамлиги аста-секин Устинга ҳам ўтди. Улар энди бамайлихотир гаплашишар, такасалтанг Устин аста-секин ҳовридан тушмоқда эди, ҳатто унинг лабларида одатдаги кинояли табассуми ҳам пайдо бўлди.

— Охиргисини ҳам бериб қўя қолмабсан-да, битта ўзини нима қиласан?

— Бировнинг ғаниматига жуда ҳам жўмард экансан, раис! У битта бўлса ҳам хўжалигимга жуда-жуда керак.

— У сенга нима учун керак?— сўради Давидов кулгисини тийиб.

— Керак бўладиган ўрни озмунчами... Хотинимнинг бирон феъли ёқмай қолса кечаси у билан хотинимга пўписа қиламан, кундузлари у билан тишимни кавлаб, одамларни лақиллатаман. Камбағал бўлганим учун карам шўрвада гўштни йилига бир марта кўраман, ҳолбуки, ҳар куни тушликдан кейин кўчада кетаётганимда шу бармоғим билан тишимни кавлаб туфураман, одамлар ҳойнаҳой, «Бу лаънати Устин хўп бадавлат-да! Ҳар куни гўшт ейди, уйдан сира гўшт аримайди!», дейишса керак. Сен бўлсанг, битта бармоқни нима қиласан, дейсан... У менга хизмат қилиб турибди! Одамлар мени бадавлат деб ўйлашсин. Ҳар қалай, бу менга хуш ёқади!

— Гапга печан экансан,— деди беихтиёр илжайиб Давидов.— Бугун пичан ўрасанми?

— Шундай ёқимли суҳбатдан кейин — албатта!

Давидов Осетровга ўгирилди. Унга ёши катта бўлгани учун мурожаат қилди:

— Хотин-қизларингиз Тубянскойга кетганига анча бўлдимми?

— Бир соатча бўлиб қолди.

— Улар кўпчиликмиди?

— Ўн иккитача. Бу хотин-қиз зоти бамисоли қўй-

нинг ўзи: биттаси бир ёққа қараб кетса, қолганлари ҳам уюри билан ўша ёққа қараб жўнайди. Баъзан тиррақи совлиқ ҳам бутун уюрни эргаштириб кетади. Биз фалокатга йўлиққур Устиннинг гапига кириб ўроқ вақтида байрам қилиб ўтирибмиз!

Устин хушфеъллик билан кулиб қўйди.

— Яна мен гуноҳкор бўлдимми? Сен пахмоқ соқол, бировларнинг гуноҳини менга ағдарма! Хотин-халаж ибодат қилгани кетган бўлса бунинг менга нима дахли бор? Уларни Атаманчукова кампир билан хуторимиздаги яна бир кампир тўғри йўлдан оздирди. Тонг отиши биланоқ, бизнинг қўшхонамизга келиб ташвиқот қилишга тушди! Бугун муқаддас фидой биби Гликериянинг байрами, сизлар гуноҳ қилиб қўйишдан қўркмай пичан ўрмоқчисизлар, эгачилар, дейди... Хуллас йўлдан уришди. Мен кампирлардан: қайси Гликерия? Нагульнова эмасми? У дарҳақиқат фидойи, умри бино бўлибдики, ким кўрганга жонини фидо қилади, деб қоларманми... Вой-бў, кампирларим тўс-тўполон кўтариб мени қуршаб қолишди-ку! Атаманчукова кампир ҳатто қўлтиқ таёғини ўқталиб урмоқчи эди, хайриятки, чап бериб қолганим, бўлмаса пешанам голланд ғозининг қаншаридек ғурра бўлиб чиқарди. Бу орада ўзимизнинг хотинлар итнинг думига тўнғиз тароқ ёпишгандек менга шундай ёпишиб олишдики, қўлларидан аранг қутулиб чиқдим... Мен нега бу қадар бадбахт одам эканман? Бугун ҳеч омадим келмаяпти! Буни қаранглар яхшилар, эрталабнинг ўзиданоқ кампирлар билан ҳам, хотин-халаж билан ҳам, раис билан ҳам, кўк соқол Гордеич билан ҳам уришиб қолдим. Бунга ҳунар керак ахир!

— Сен бунга ҳунарвандсан! Сен бу ҳунарни қўшниларингдан қарз олиб ўтирмайсан. Сен кичкиналигингдан бери худди уришқоқ хўрозга ўхшаб ҳамма билан юлқишиб келасан. Уришқоқ хўрознинг, сўзим эсингда бўлсин, тожи доим қонаб юради...— деди огоҳлантириб Осетров.

Аммо унинг гапи Устиннинг қулоғига кирмади ҳам. У шўх, ботир кўзлари билан Давидовга тикилганча гапида давом этди:

— Аммо бугун агитаторлар важдан омадимиз келиб, ёлчиб қолдик: бизга яёв ҳам келишяпти, уловда ҳам келишяпти... Темир йўл яқинроқ бўлганида — паровозда ҳам келишарди! Лекин сен чинакам ташвиқотни бизларнинг кампирларимиздан ўрганишинг керак экан, раис... Уларнинг сендан ёшлари ҳам каттароқ, айёроқ, тажрибалари ҳам кўпроқ. Улар осойишта гаплашишади, мулойимлик билан, ниҳоятда хушмуомалалик билан уқтиришади; шунинг учун ҳам муддаоларига эришишади. Улар қоқ мўлжалга уришади! Сен бўлсанг қандай иш кўряпсан? Қўшхонага етиб келмасингдан бутун даштни бошингга кўтариб: «Нима учун ишламаяпсизлар?» деб бўкирасан. Ҳозирги замонда ким халққа бундай муомала қилади? Ҳозир у, яъни халқ, Совет ҳокимияти даврида, илгари сандиқда ётган гурурини ишга яратяпти. Биров унга ўшқириб, пўписа қилса ёқтирмайди. Галнинг қисқаси, биров гашига тегишини хуш кўрмайди, раис! Дарвоқе, ўрни келганда қистириб ўтай, казакларга илгари, подшоҳ замонида ҳам атаманлар унча ўшқиримасди — кексаларнинг дилини оғритиб қўйишдан кўрқисарди. Нагульнов икковларинг ҳам аллақачон пайқаб олишларинг керак эди, ҳозир замон ўзгариб кетган, эски одатларни ташлашнинг фурсати етган... Агар сен пастроқ тушмаганингда, мени бугун пичан ўришга рози бўларди, деб ўйлайсанми? Ула қолсам ҳам рози бўлмасдим! Сен ўзингни бир оз тийтичг, қаҳрингдан тушиб юмшадинг, биз билан карта ўйнашга рози бўлдинг, ётиғи билан гаплашдинг. Шунинг учун нима десанг мен розиман! Мени нима кўйга солсанг сол, нима десанг розиман: карта ўйна десанг, карта ўйнайман, ғарам бос десанг, ғарам босаман.

Устиннинг гапини диққат билан тинглаб турган Давидов ўкинч билан ўзини қойиди, аччиғланиб гижинди. Утакетган шўх бу казак баъзи бир нарсаларда дарҳақиқат ҳақли эди, шекилли. Ақалли шу нарсада ҳақли эдики, Давидов бригадага келиши биланоқ, уқтиришни сўкиш билан ўшқиримдан бошламаслиги керак экан. Шунинг учун ҳам, Устин шама қилганидек, дастлаб мўлжалдан адашиб қолди. Нима

юз бердики, у ўзини туголмай қолди? Давидов холис-лик билан, сидқидилдан, ўз-ўзига иқрор қилиши керак эдики, у аста-секин Нагульновнинг одамлар билан муомала қилишдаги қўполлигини ўзлаштириб олибди, Андрей Размётнов қўллаши мумкин бўлган таъбир билан айтганда, жиловсиз бўлиб кетибди,— мана бунинг оқибати: унга кесатиқ билан аллақандай кампирлардан ўрнак олишни маслаҳат беришяпти, улар эҳтиёт билан, мулойимлик билан ҳаракат қилиб, мўлжалдан ҳеч адашмай, ўз мақсадлари йўлида муқаррар равишда муваффақиятга эришишармиш. Ҳаммаси очиқ-ойдин равшан. У ҳам қўшхонага осойишта келиб, осойишта гапириши, одамларга байрам кайфиятларининг ҳозир ўринсиз эканлигини уқтириши керак экан, у бўлса ҳаммага бақириб-чақириб, ҳатто қамчинни ишга солишига ҳам оз қолди. Бир лаҳзагина вақтнинг ичида колхозни барпо қилишдек ҳамма ишини ҳайф кетказиши, кейин бўлса райком столига партия билетини қўйиши ҳам ажаб эмас экан... Мана бу нарса ҳаётида чинакам даҳшатли ҳалокат бўларди!

Агар ўзини вақтида босиб қолмаганида нима аҳволга тушиши мумкинлигини ўйлаши биланоқ Давидов сесканиб кетди, бир лаҳзагина елкасидан жунжиктирувчи совуқ титроқ жимирлаб ўтганини сизди...

Бутун вужудини кўнгилни ғаш қилувчи ташвишлар чулғаб олган Давидов шолчада сочилиб ётган карталарга кўз узмай тикилиб турар, нечукдир граждандлар уруши йиллари «очко» ўйинига ишқибоз бўлганлигини бирдан эслаб: «Мен чув тушдим! Ўн олти очконинг устига яна ўнтача олиб қўйдим, факт!» деб ўйлади. Ўзининг енгилтаклик қилиб қўйганига иқрор бўлиш унинг учун анча ноқулай эди, аммо у журъат қилиб, гарчи ичида бунга қарши бўлса-да, ҳар қалай шундай деди:

— Амалда мен беҳуда кекирдак чўзибман, бу масалада сен ҳақлисан, Устин! Сизларнинг ишламаётганларингиздан хафа бўлиб кетдим-да, ахир, нима дейсан? Қолаверса, сен ҳам мен билан мулойим гаплашганинг йўқ. Биз сўкишсиз ҳам бир муомала қилишимиз мумкин эди. Хўп, буни бас қилайлик! Бор,

аравага энг чопқир отлардан қўш, сен Нечаев, бир жуфт дурустроғини мана бу дрожкига қўш.

— Хотинларнинг изидан қувасанми?— таажжубланганини яширмасдан сўради Устин.

— Шундай. Хотинларга ҳам уқтириб, уларни ҳам бугун ишлашга унатмоқчиман.

— Улар сенга бўйсунитармикан?

— У ёғи бир гап бўлар. Уқтириш — буйруқ эмас.

— Хўп, майли, сенга худойи таоло билан Ченстохов маъбудаси ёр бўлсин! Менга қара, раис, мени ҳам ўзинг билан бирга ола кет! А?

Давидов иккиланмай, рози бўлди.

— Бирга борамиз. Аммо сен хотинларни ишга кўндиришимга ёрдам берасанми?

Устин иссиқдан пўрсилдоқ бойлаган лабларини тириштириб илжайди:

— Сенга менинг ўринбосарим ёрдам беради, мен уни албатта бирга ола кетаман!

— Қанақа ўринбосаринг?— Давидов гарангсиб Устинга қаради.

Устин аста будка томонга борди-да, уйилиб ётган зипунлар тагидан сопида ҳашаматли шокиласи бор янги узун қамчини суғуриб олди.

— Ўринбосарим шу бўлади. Дурустми? Шу қадар ҳайбатлики қўяверасан! Бир шарангғласа бир йўла уқтириб, йўлга солиб қўя қолади. Менинг чапақайлигимга қарама!

Давидов қовоғини солди:

— Сен бу қилиғингни ташла! Мен сенга хотинларни черттирмайман ҳам, аммо ўринбосарингни яринингда бажонидил синаб кўрардим!

Аммо Устин кулунч билан кўзини суза қолди:

— Бир чол маза қилиб иримчик чучвара емоқчи экан, ит пок-покиза қилиб тушириб кетибди... Менинг гражданлар уруши инвалиди сифатида имтиёзларим бор, хотинларни қанча савасанг шунча семирив, шунча ювош тортишади. Хотинимдан қиёс қилиб айтяпман. Бўлмаса кимни савалайсан? Турган гапки хотинларни! Нега қўрқасан? Мен иккита-учтасини бошлаб ачитиб қолсам қолганлари лип этганча аравага чиқиб олади!

Шу билан гап тамом деб ҳисоблаб у будка тагида ётган юганларни олди-да, отларни тутгани тепаликка қараб кетди. Унинг орқасидан Нечаев билан бошқа казаклар ҳам жўнаб қолишди, ёлғиз Осетровгина қолди.

— Сен, Тихон Гордеич, нима учун пичан ўргани бормаяпсан?— сўради Давидов.

— Сенга Устиннинг важидан илтимосим бор эди. Мумкинми?

— Гапир.

— Сен у аҳмоқдан хафа бўлма, худо ҳақи! Ёнқайиш думининг тагига тушиб қолса, тентак бўлади-қолади,— илтимос билан гапирди Осетров.

Аммо Давидов унинг гапини бўлди:

— У ҳеч ҳам аҳмоқ эмас. Колхозча турмушнинг ошкора душмани! Биз бундайлар билан курашиб келганмиз, бундан буён ҳам беомон курашамиз!

— У нега душман бўларкан?— ҳайрат билан хитоб қилди Осетров.— Сенга айтиб қўяй, жаҳли чиқса ўзини йўқотиб қўяди, вассалом! Мен уни кичкиналигидан биламан, азалдан шунақа ўжар. Лаънатини революциягача чолларимиз қайсарлиги учун хутор маъракаларида жуда кўп савашган. Савашганда ҳам на ўтира оладиган, на ёта оладиган қилиб савашарди,— у бўлса парвойига келтирмасди! Бир ҳафтача бўксасини қўнқайтириб юрарди-да, яна эски ҳунарига тушарди: ҳеч кимга кун бермайди, ҳаммадан иллат қидиради, яна жон-жаҳди билан қидиради! Бамисоли ит бурга қидиргандай қидиради! Нега энди у колхознинг душмани бўларкан? Умри бино бўптики, бойларга кўз очирмай келди, ўзининг турмуши бўлса — кўрсанг кайфинг учади! Уйи қийшайиб қолган, қулай-қулай деб турибди, хўжалигида битта сигири билан бир жуфт қўтир қўйи бор, қўли сира пул кўрган эмас. Қаширга тирноғи-ю, кавшашга тиши — бутун бойлиги шундан иборат, холос! Бунинг устига хотини дардчил, болалари қийнаб, муҳтожлик мутаб юборди... Эҳтимолки, шу сабабдан ҳаммага тиш қайрайверса керак. Сен бўлсанг — душман дейсан. Сафсатабоз-у, душман эмас.

— У сенга қариндош эмасми? Уни нега ҳимоя қилияпсан?

— Гап шундаки, қариндош-да, жияним бўлади.

— Шунинг учун жон куйдирияпсанми?

— Бўлмаса-чи, ўртоқ Давидов? Бири-бирдан кичик олтита боласи бор, тили бўлса — бир қулоч. Мен унга неча марта: «Тилингни тий, Устин! Тилинг бошингга етмасин. Жаҳл устида бир бало деб алжиб қўйиб, бирдан Сибирга жўнаб қолмагин, унда ич-этингни ейсан-у, фойдаси бўлмайди!» деганман. У бўлса менга: «Сибирда одамлар тўрт оёқлаб эмак-лаб юришадими? Мени у ерда ҳам ел емайди, мен—пишиқман!» дейди. Шунақанги аҳмоқки, бир пулга қиммат! Унинг болаларида нима гуноҳ? Уларни тарбиялаш маҳол. Уларни ҳозирги замонда етим қилиб қўйиш ҳеч гап эмас.

Давидов кўзларини юмиб, узоқ ўйланиб қолди. Бу дақиқада у ўзининг бахтсиз, аччиқ, ўксиз болалик даврини эсламадимикан?

— Унинг аҳмоқона гапларидан жаҳлинг чиқмасин,— такрорлади Осетров.

Давидов юзини қўли билан силаб, ҳушига келгандек бўлди.

— Менга қара, Тихон Гордеич,— лўнда-лўнда қилиб оҳиста гапирди у.— Ҳозирча мен Устинга тегмайман. Колхозда бақадри ҳол ишлаб турсин, биз унга оғир иш бермаймиз, кучи етган ишни қилиб турсин. Борди-ю, йилнинг охирида меҳнат кунлари камлик қилиб қолса, қарашамиз: болалари учун умум-колхоз фондидан ғалла ажратиб берамиз. Тушундингми? Лекин сен унга менинг номимдан хуфия айтиб қўй, агар у яна бир марта бригадада бузуқилик қилиб, одамларни йўлдан уриб, ҳар бало ишларга ундар экан, унда яхшилик кўрмайди! Вақт ғаниматда эсини йиғсин! Мен у билан ортиқ ҳазиллашмоқчи эмасман, унга худди шундай деб қўй. Мен Устинга эмас, унинг болаларига ачиняпман!

— Яхшилигинг учун раҳмат, ўртоқ Давидов! Устинга кек сақламаганинг учун ҳам раҳмат — Осетров Давидовга таъзим қилди.

Унинг бирдан ғазаби қўзиб кетди:

— Сен нега таъзим қиласан? Мен сенга икона эмасман! Менга таъзимнинг ҳожати йўқ, айтдимми, ваъдамнинг устидан чиқаман!

— Бизда эски замонлардан бери таомил шу: миннатдорчилик билдирсанг таъзим қиласан,— жавоб берди сиполик билан Осетров.

— Хўп, майли, отахон, менга шу гапни айтсанг: Устиннинг болаларининг кийим-кечаклари қандай? Улардан нечгаси мактабга қатнайди?

— Қиш кунлари қўрага чиққудек кийимлари йўқлигидан ҳаммалари печкадан тушмай ўтиришади, ёзда увадаларини оқизиб чопқиллаб юришади. Мусодара қилинган буюмлардан унча-мунча тегиб қолган эди, аммо бу билан уларнинг устини бутлаб бўлармиди? Бу йил қишда Устин йигитча ўглини ҳам мактабдан чиқариб олди: на устида бору на оёғида. Йигитча кап-катта бўлиб қолган, ўн иккиларда, лўлиларга ўхшаб чувринди бўлиб юришдан уялади...

Давидов шахт билан гарданини қашиди-да, Осетровдан тез ўгирилиб олди.

— Бор, ўроғингни ўр.

Унинг овози бўғиқ, хунук янграр эди. Осетров Давидовнинг мункайган гавдасига диққат билан қаради-да, яна бир марта қуюқ таъзим қилиб, аста-секин ўроқчилар томонга қараб кетди.

Давидов бир оз тинчланиб, йироқлашаётган Осетровнинг орқасидан узоқ қараб қолганча, ўйлади: «Бу казаклар аломат халқ! Устиннинг қанақа одам эканлигини пайқаб, билиб ол-чи. Ашаддий душманми ёки тили дилида борини яширмайдиган маҳмадона жангарими? Шу тариқа улар кун сайин менга янгидан янги жумбоқлар беришгани-беришган... Бу жин ургурларнинг ҳар бирини синчиклаб билиб ол-чи. Нима ҳам қилардим, билиб оламан-да! Зарур бўлса, булар билан бир пуд эмас, бир қоп тузни бирга еб бўлса ҳамки, бари бир синчиклаб билиб оламан, факт!»

Унинг ўйларини Устин бўлди. У от чоптирганча иккинчисини етаклаб келди.

— Дрожкига қўшиб нима қиламиз, раис? Кел, бошқа аравага қўша қолайлик. Агар хотинлар қай-

тишга кўнадиган бўлса, аравада ичак-чавоқлари узилиб қолмас!

— Йўқ, дрожкини қўш,— деди Давидов. У ҳамма режасини ўйлаб бўлган, иши ўнгидан келган тақдирда дрожки нима иш бериши мумкинлигини билар эди.

*
* * *

Аравани қирқ минутча тез ҳайдаб борганларидан кейин улар узоқдан ола-қуроқ ясашиб олган бир тўп аёлларни кўришди, аёллар сойнинг нариги беткайидаги ёзлик йўлдан аста-секин тепага чиқиб кетишмоқда эди.

Устин Давидовга ёндашди.

— Қани, раис, ерга қапишиб ол! Ҳозир хотинлар сени иккинчи марта сазойи қилишади!..

— Бир кўр: «Кўрамиз!» деган экан,— деди дадил Давидов, отларни тизгин билан саваркан.

— Така-пука бўлмаяпсанми?

— Нега така-пука бўларканман? Улар атиги ўн иккита-ку, эҳтимол, сал ортиқроқдир.

— Уларга мен ҳам қўшилсам-чи?— деб сўради Устин нечукдир илжайиб.

Давидов унинг юзига диққат билан тикилди. Аммо унинг гапи жиддийми ёки ҳазиллашяптими,— буни аниқлаёлмади.

— Унда иш қанақа тус олади? Унда нима бўлади?— яна сўради Устин, аммо энди илжаймас эди.

Давидов отларини шартта тўхтатиб, аравадан тушди-да, дрожкининг олдига келди. Қўлини пиджанинг ўнг чўнтагига тиқиб, ундан Нестеренко совға қилган тўппончани олди-да, Устиннинг тиззасига қўйди.

— Мана бу ўйинчоқни олиб, кўздан нарироққа яшириб қўй. Бирор гап бўлиб, сен хотинларга қўшилиб кетадиган бўлсанг, васвасамни босолмай, ҳаммадан олдин сенинг каллангдан туйнук очиб қўймай, деб қўрқаман.

У қамчи сопини Устиннинг терлаб кетган қўлидан

Ўсонликча суғуриб олди-да, қулочкашлаб туриб қамчини йўлдан узоқроқ жойга улоқтириб ташлади.

— Энди жўнайлик! Сен ниқтаброқ ҳайда, Устин Михайлович, қамчининг бориб тушган жойни ҳам яхшилаб эслаб қўй. Қайтаётганингда ола кетамиз, факт! Тўппончани бўлса қўшхонага қайтиб борганимизда берасан, чуҳ де!

Хотин-қизларга етиб олгач, Давидов уларни чаққонлик билан четлаб ўтди-да, аравани йўлга кўндаланг қилди. Устин отларини араванинг олдида тўхтатди.

— Барно ойимчалар, саломатмисизлар!— ясама хушчақчақлик билан саломлашди диндор хотинлар билан Давидов.

— Саломатмиз, ҳазиллашмаётган бўлсанг,—ҳамманинг ўрнига жавоб берди шаддод бир хотин.

Давидов аравадан сакраб тушиб, кепкасини олди-да, бошини қўйи солди:

— Колхоз правлениеси номидан сизларнинг ишга қайтишларингизни илтимос қиламан. Мени сизларнинг олдингизга эркакларингиз юборишди. Улар аллақачон ўроққа тушишган.

— Биз сайилгоҳга эмас, ибодатга кетяпмиз!— дея тутақиб қичқирди қип-қизил юзи тердан йилтираб турган ўрта яшар бир хотин.

Давидов ёғимланган кепкасини икки қўли билан кўкрагига босди:

— Уримдан кейин тўйгунларингча ибодат қилинлар, ҳозир мавруди эмас. Уни қаранглар — булут босиб келяпти, ўроққа тушган жойларингизда биронта ҳам ғарам уйилмабди. Пичан нобуд бўлади-ку! Ҳаммаси чириб кетади-ку. Агар пичан нобуд бўладиган бўлса қишда чорва ҳам нобуд бўлади. Буни мендан кўра ўзинглар ҳам яхши биласизлар!

— Сен булутни қаерда кўрдинг?— кулиб сўради ёшгина бир қиз.— Осмон худди ювилгандек мусаффо-ку!

— Барометр ёмғирдан дарак беряпти, бунга булутнинг дахли йўқ,— яккаш чап берарди Давидов.— Ҳадемай албатта ёмғир ёғади! Юринглар, ўргилай ойимчалар, келар якшанбага бориб ибодат қила қо-

ларсизлар. Сизларга нима фарқи бор? Чиқинглар, елдирганча учириб кетаман! Чиқинглар, ўргилиб кетайлар, бўлмаса иш қолиб кетяпти.

Давидов илиқ-иссиқ сўзларини аямай колхозчи аёлларга ялиниб-ёлворарди. Улар ҳам иккиланиб, гарангсиб, бир-бирлари билан шивирлаша бошлашди. Шу пайт Давидов мутлақо кутмаган бир ҳолда Устин унинг жонига ора кирди: У Нечаевнинг лўппи ва бўйдор хотинининг орқасидан сездирмай келиб даст кўтариб олди-да, кулиб, зўр бериб муштлаганига ҳеч эътибор қилмай, уни физиллаганича олиб бориб эҳтиёт билан араванинг орқасига ўтқазиб қўйди. Хотин-қизлар кула-кула қийқирганларича ҳар томонга тўзиб кетишди.

— Аравага ўзинглар чиқинглар, бўлмаса ҳозир қамчинимни оламан!— кўзларини ола кула қилиб, овози борича бўкирди Устин. Аммо шу ондаёқ хахлаб кулиб юборди:— Лекин чаққон-чаққон бўлинглар, рўдапо алвастилар!

Аравада тик турганча бошидан сирғилиб тушган рўмолини тузата-тузата Нечаевнинг хотини қичқирди.

— Қани, чиқинглар, эгачилар, тезроқ! Нима, сизларни кутиб туравераманми? Қадри-қимматимизни кўрдингларми, бизни олиб кетгани раиснинг ўзи келибди!

Хотин-қизлар уч томондан келиб бир-бирларини турткилай-турткилай, кулиша-кулиша, Давидовга қараб-қараб қўйиб бемалол аравага чиқиб олишди. Йўл устида иккита кампир қолди.

— Тубянскойга ёлғиз ўзимиз боришимиз керакми, қуриб кетгур бетавфиқ?— Атаманчукова кампир Давидовга еб юборгудек ўқрайди.

Аммо Давидов ўзининг собиқ матрослик вақтидаги ҳамма илтифоткорлигини ишга солиб, таъзим-тавозе қилганча пошналарини бир-бирига уриштирди:

— Нега энди пиёда бораркансизлар, бибигиналарим? Мана сизлар учун махсус дрожки, шунда жўнанглар. Бемалол ибодатларингни қилинглар. Сизларни Устин Михайлович олиб боради. Ибодат тугагунча кутиб туради, кейин хуторга олиб келиб қўяди.

Ҳар бир дақиқа ғанимат, кампирларнинг розилигини кутиб ўтиришнинг ҳожати йўқ эди! Давидов уларнинг қўлларидан етаклаб дрожкининг олдига олиб борди. Атаманчукова кампир яккаш тархашлик қилар, аммо Устин унинг орқасидан одоб билан секингина ниқтаб бормоқда эди. Кампирларни бир амаллаб ўтқазишди, Устин тизгинни қўлига оларкан оҳиста, жуда оҳиста гапирди:

— Шайтондан ҳам айёр экансан, Давидов!

Шунча вақтдан бери у илк мартагина раисининг фамилиясини атади.

Давидов бунини кўнглидан ўтказиб, хомушгина жилмайди: уйқусиз кеча ва бошидан кечирган ташвишлар қор қилиб, энди уни уйқу босмоқда эди.

XIV БОБ

— Бу йил пичан хўп бўлиб берди-да! Ёғингарчилик ишимизни расво қилмай, ўроқни қурғоқчиликда битириб олсак борми — пичанга маярғаб бўлиб қоламиз!— деди Агафон Дубцов Давидовнинг соддагина кабинетига кириб, чоллардек томоқ қирганча ҳорғинлик билан скамьяга ўтираркан.

Яхшилаб ўрнашиб ўтиргандан сўнгина офтобда айниб кетган фуражкасини ёнига қўйиб, чит қўйлагининг енги билан қуёшдан қорайган чўтир юзидаги терни артди-да, жилмайганча Давидов ва унинг столи олдида ўтирган ҳисобчи ва Яков Лукичга мурожаат қилди.

— Саломат бормисан, раис, сизлар ҳам саломат-мисизлар, маҳкама каламушлари!

— Ғаллакор Дубцов келди!— пиқиллаб кулди ҳисобчи.— Бу амакимга диққат билан назар солинг, ўртоқ Давидов! Сен ҳам ғаллақормисан, Агафон?

— Сенинг фикрингча, бўлмаса мен кимман?— Дубцов ўқрайганча ҳисобчига тикилди.

— Ким бўлсанг ҳамки, ғаллакор эмассан.

— Ҳар қалай-чи?

— Сенинг кимлигингни айтишга тил ҳам бормайди...

Дубцов қовоғини солиб яна ҳам тундлашиб кетди, унинг қорайган юзи гўё баттар қорайиб кетгандек бўлди. Ғазаби ичига сиғмай гапирди:

— Ҳой, кўп тантиқлик қилаверма, фикрингча мен ким эканлигимни тезроқ айт. Агар сўзинг томоғингга тиқилиб қолган бўлса, яғринингга бир тушираман, дарровгина тилга кирасан!

— Сен худди лўлининг ўзисан!— деди ҳисобчи қатъий.

— Ия, нега энди лўли бўларканман? Нима учун лўли бўларканман?

— Беҳуда эмаслиги кўришиб турибди.

— Бурга ҳам беҳуда чақмайди, бир ният билан чақади. Сен ҳам менга малол келадиган муддаонгни очиб айг.

Ҳисобчи кўзойнагини олди-да, қалами билан қулогининг орқасини қашиди.

— Сен ғижинма, Агафон, сўзларимнинг мағзини чақ. Ғаллакорлар далада ишлашади, шундайми? Лўлилар бўлса, хуторма-хутор дайдиб, тиланчилик қилишади, бежо турган нарса бўлса — ўғирлаб кетишади. Мана сен ҳам: нима учун хуторга келдинг? Ўғирлик қилгани келмагандирсан-ку? Демак, бирон нарса тилагани келгансан. Тўғри айтдимми?

— Тилагани эмиш...— деб қўйди журъатсизгина Дубцов.— Нима, сизларни кўриб кетгани келишим ҳам мумкинмасми? Ўзим шунчаки, ёки, чунончи, биронта иш билан келиб-кетишим ҳам мумкинмасми? Сен менга изм бермайсанми, тўрткўз каламуш?

— Дарҳақиқат, нима учун келдинг?— жилмайиб сўради Давидов.

Аммо Дубцов саволни эшитмагандек бўлди. У ним қоронғи хонани кўздан кечириб, ҳавас билан хўрсиниб қўйди:

— Онангни эмгур баъзи одамларга хўп маза! Деразаларининг дарчалари ёпиб қўйилган, уйларига муздек сувни шакароб қилиб сепиб қўйишган: жимжит, ним қоронғи, салқин; биронта пашша ҳам йўқ, биронта чивин ҳам гингилламайди... Фалонингга писмадон даштда бўлса тонгдан шомгача офтоб куйдиради, кундуз кунни бўлса сўна худди молга ўхшатиб

қонингни сўради, ҳар хил ярамас пашшалар худди хира хотинингдан ҳам баттар ёпишиб талайди, кечаси бўлса чивин тинчлик бермайди. Чивин бўлганда ҳам расмона чивин эмас, гвардияча жуссали чивин! Айтсам ишонмайсизлар, оғайнилар, ҳар биттаси—нақ чумчуқдек келади, қонга тўйгандан кейин ҳатто чумчуқдан ҳам катта бўлиб кетади, рост айтяпман! Турқиға қарасанг аллақандай сарғиш шумшук, тумшуғи ҳам салкам бир вершокча келади. Бу лаънати зипунинг устидан чақиб қолса борми — найзасини бир суқишдаёқ худо ҳақи, эт-этингдан ўтказиб юборади! Биз ҳар қандай қанотли газандалардан шу қадар азоб чекапмизки, уларнинг дастидан шу қадар кўп қон тўкапмизки, ростини айтсам, граждандар урушида ҳам бунчалик бўлмаган эди.

— Ёлғонни ҳам роса дўндирадиган бўлибсан-да, Агафон!— кула-кула қойил бўлди Яков Лукич.— Сен бу борада ҳадемай Шчукаръ бобони ҳам йўлда қолдириб кетасан.

— Ёлғон гапириб нима қиламан? Сен бу ерда соясалқингинада ўтирибсан-да, даштга чиқиб боргин— ўшанда кўрасан,— деб ғижинди Дубцов, аммо сузилган шўх кўзларида анчагача табассум аримай турди.

У бригаданинг машаққатлари ва эҳтиёжлари ҳақидаги ясама, ҳасратли ҳикоясини яна давом эттиравириши ҳам мумкин эди-ю, аммо Давидов унинг гапини шартта бўлди:

— Бас! Айёрлик ишлатиб оби дийда қилмай, бизни лақиллатма. Очигини айт: нима учун келдинг? Ердан сўраганими?

— Берсанглар ошиқчалик қилмасди-я.

— Нимадан сиқилган жойинг бор, етимча: даданми ё ойданми?

— Ҳазилни хўп болайсан-да, Давидов, аммо бизнинг зуваламиз йиғи-сиғидан эмас, кулги-қаҳқаҳадан йўғрилган.

— Мен сендан астойдил сўраяпман: сизларга нима етишмаяпти? Одамми?

— Одам ҳам етишмайди. Терновая балканинг ёнбағирларида — ўзинг ҳам кўргансан — пичан жуда яхши ўсган, аммо қияликлар билан ҳар хил ўнғирлар-

га ўроқ машина солиб бўлмайди, бригададаги чалгичиларнинг баракаси йўқ. Шундай пичаннинг бекорга нобуд бўлиб кетаётгани жуда алам қиляпти!

— Бўлмаса сенга яна иккита-учта ўроқ машина юбора қолайлик, чунончи, биринчи бригададан олиб бўлса ҳам?— қувлик билан сўради Давидов.

Дубцов ҳасратли хўрсиниб, ўзи эса Давидовга ғамгин ҳолда синовчан назар билан узоқ қараб турди. Ҳадеганда жавоб бермай, охирги марта хўрсинди-да, деди:

— Йўқ демасдим. Қари қиз сўқир куёвни ҳам қайтармас экан... Мен шундай деб ўйлайман: колхоздаги ишимиз кўпчиликнинг иши, кўпчиликнинг фойдасига лизмат килади, бошқа бригададан ёрдам олишни орномус деб билмайман. Тўғрими?

— Мулоҳазанг тўғри. Аммо бегона отлар билан пичан ўриш, икки суткалаб пичан ўриш орномус эмасми?

— Бегона отларинг нимаси?— Дубцовнинг овозида шундай самимий ҳайрат оҳанги янградик, Давидов кулиб юбораёзди:

— Билмагандай ўсмоқчилайсан-а? Любишкнинг икки жуфт отини ўтлаб юрган жойидан ҳайдаб олиб кетган ким, билмайсанми? Бир жиҳатдан, ҳисобчимиз ҳам ҳақли: сенинг табиатингда лўлиларга хос бир нарса бор: тиланишни ҳам яхши кўрасан, бировларнинг отларига ҳам лоқайд қаролмайсан...

Дубцов ўгирилиб, нафрат билан туфурди:

— Шулар ҳам от бўлдими! Бу қирчангилар бизнинг бригадамизга ўзлари адашиб келиб қолишди. Уларни ҳеч ким ҳайдаб олиб келгани йўқ, қолаверса — ўзимизнинг колхозимизга тегишли бўлгандан кейин нега бегона бўларкан?

— Нега бўлмаса ўша қирчангиларни дарров учинчи бригадага жўната қолмай то эгалари келиб ўроқ машиналарингдан чиқариб олиб кетгунларича қараб турдинг?

Дубцов кулиб юборди:

— Эгаларини қаранглар! Ўз томонларидан отларини икки кунгача қидириб топишолмабди! Эга деган ҳам шўнақа бўладими? Улар эга эмас, лапашанг!

Хўп, бу ўтиб кетган гап, биз Любишкин билан ярашиб ҳам олдик, ўтган ишга салават. Мен бўлсам, бу ерга ёрдам сўраб эмас, муҳим бир иш билан келдим, Муҳим бўлмаса ўримни ташлаб кела олармидим? Қолаверса, биз ҳеч қандай ёрдамсиз ҳам ишни ўз кучларимиз билан эплаймиз. Бу қари каламуш ҳисобчи Михеич бўлса мени дарров лўлига чиқариб қўйди. Бу адолатдан эмас! Биз жуда қўлимиз қисқалик қилиб қолгандагина ёрдам сўраймиз. Шунда ҳам тишимизни тишимизга қўйиб ёрдам сўраймиз, бўлмаса иззатнафсимиз йўл қўймайди... Бу шўрлик Михеичнинг қишлоқ хўжалиги бобида нимага ҳам фаҳми етарди? У чўтнинг соққасидан бунёдга келган, ўлганда ҳам шу билан ўлиб кетади. Сен уни менга бир ҳафтагина бериб тур, Давидов, бригадамга олиб чиқиб кетай. Уни лобогрейкага пичан ирғитгани ўтқазиб қўйиб, отларни ўзим ҳайдайман. Мен унга қандай ишлаш кераклигини ўргатиб қўяман! Умри бино бўлиб ақалли бирон марта кўзойнагини тер боссин-да!

Ҳазиломуз суҳбат жанжалга ўтиб кетиш хавфи ҳам бор эди-ю, аммо Давидов шоша-пиша савол бериб бунинг олдини олиб қолди:

— Қандай муҳим ишинг бор эди, Агафон?

— Нима десам экан энди... Бу иш биз учун, албатта, муҳим, аммо сизлар бунга қандай қарар экансизлар, буниси бизга узил-кесил номаълум... Хуллас, мен учта ариза олиб келдим, улар, албатта сиёҳ билан ёзилган. Ҳисобчимиздан чўлтоққина бўёқ қалам сўраб олиб ўзагини доғ сувда эритдик-да, ҳаммамиз бир тариқада шу аризаларимизни битдик.

«Текинхўрлик кайфиятлари» учун Дубцовнинг қаттиқ таъзирини беришга тайёрланиб турган Давидов энди қизиқиб қолиб сўради:

— Қандай ариза?

Унинг саволига эътибор бермай, Дубцов гапида давом этди:

— Буларни менинг фаҳмимча, Нагульновга олиб бориш керак эди-ю, аммо у уйда йўқ, биринчи бригадада экан. Шунинг учун бу қоғозларни сенга беришга қарор қилдим. Қайтиб олиб кетолмайман-ку!

— Аризаларинг нима тўғрисида?— сабрсизлик билан қайта сўради Давидов.

Дубцовнинг жиддийлашган юзида бояги хушчақчақликдан асар ҳам қолмади. У ошиқмасдан кўкрак чўнтагидан синиқ суяк тароқ парчасини олиб тердан ёпишиб қолган сочларини юқорига тараб ўзини тузатди-да, шундан сўнггина ички ҳаяжонини босганча сўзларини лўнда-лўнда қилиб гапира бошлади:

— Биз ҳаммамиз, яъни уч киши шу ишга талабгор бўлиб қолдик, партияга кирмоқчимиз. Биз Гремячий ячейкамиздан бизни большевистик партиямизга қабул қилишини сўраймиз. Биз узоқ вақт кечалари билан ҳар қанақасига мулоҳаза қилиб кўрдик, ўзаро ҳар хил музокаралар ўтказдик, бир оғиздан қарорга келдик — кирамиз! Ётар олдидан даштга қараб кетамиз-да, бир-биримизни танқид қилишга тушамиз, аммо бари бир ҳар қайсимиз бир-биримизни партияга муносиб деб топдик, энди сизлар ўзаро қандай қарорга келсанглар — шу қарор, қарор. Бизларни биттамыз оқларда хизмат қилганини пеш қилаверди, мен унга шундай дедим: «Сен оқларда муте оддий аскар бўлиб беш ой хизмат қилгансан. Қизил Армияга бўлса ўз ихтиёринг билан қочиб ўтиб, унда икки йил командир бўлиб хизмат қилдинг, демак, сенинг кейинги хизматинг енгиб кетади, сен партияга муносибсан». Иккинчимиз айтдикки, сен Давидов, аллақачонлароқ уни партияга таклиф қилган экансан-у, у ҳўкизларидан кўнглини узолмаганлиги учун кўнмаган экан. Ҳозир у ҳам шундай дейди: «Кулакларнинг болалари қўлларига қурол олиб эски замонни қайтармоқчи бўлиб турганида хусусий мулкдан кўнгил узолмаслик ярашадими! Ўзимнинг собиқ хусусий ҳўкизларим билан бошқа молларимга ачинишдан астойдил воз кечиб, худди бундан ўн йил илгаригидек Совет ҳокимиятини ёқлаб, коммунистлар билан бир сафда туриш учун партияга ёзиламан». Мен ҳам шундай фикрдаман, шу тариқа ҳаммамиз ариза ёздик. Сидқидилдан айтганда, ҳаммамизнинг аризамиз ҳам унча лўнда қилиб ёзилган эмас-у, аммо...— шу орада Дубцов Михеич томонга кўз қирини ташлаб қўйиб, галини тугатди:— ахир бизлар ҳисобчилик билан мирзаликдан таълим

олган эмасмиз-да. Бироқ битганларимизнинг ҳаммаси чин ҳақиқат.

Дубцов индамай қолди, пешанасини босган герни яна бир марта кафти билан артди-да, чап томонига энгашиброқ, шимининг ўнг чўнтагидан газетага ўралган аризаларни олди.

Бу нарса мутлако ҳаёлга келмаган эдики, хона бир дақиқача жимжит бўлиб қолди. Ҳозир бўлганлардан биронтаси ҳам чурқ этмади, аммо Дубцовнинг сўзларини ҳар қайсилари ўзларича кутиб олдилар: ҳисобчи навбатдаги маълумотдан бошини кўтариб, ҳайрат билан кўзойнагини пешанасига суриб қўйди ва мижджа қоқмай ҳанг-манг бўлганча шанхур кўзлари билан Дубцовга тикилиб қолди; Яков Лукча нафратли ва гуна истеҳзосини яширолмай угирилиб олди, Давидов эса хурсандликдан яйраб жилмайганча ўзини стулнинг суюнчиғига шундай ташлаб юбордики, остидаги стул ўйноқлаб, зорлангандек ғижирлади.

— Бизнинг ҳужжатларимизни қабул қилиб ол, ўртоқ Давидов,— Дубцов газетани очиб Давидовга қинғир-қийшиқ йирик ҳарфлар билан тўлатилган бир неча варақ дафтар қоғозни узатди.

— Кимлар ариза ёзди?— янгроқ овоз билан сўради Давидов.

— Кичик Бесхлебнов, мену Кондрат Майданников.

Аризаларни қабул қилиб оларкан, Давидов ҳаяжонини босганча гапирди:

— Бу жуда таъсирли факт, бу сиз ўртоқ Дубцов билан Майданников ва Бесхлебнов ўртоқлар учун ҳам, биз — Гремячий партиячесининг аъзолари учун ҳам катта воқеа. Шу бугуноқ аризаларингизни Нагульновга топшираман, сен ҳозир бригадага жўнаб ўртоқларни огоҳлантириб қўй, якшанба куни уларнинг аризаларини очиқ партия мажлисида кўрамиз. Кечқурун соат олтида мактабда бошлаймиз. Ҳеч қандай амалий кечикиш бўлмаслиги керак, вақтида етиб келинглар. Айтмоқчи, бу ишдан ўзинг кўзқулоқ бўласан. Тушданоқ дурустроқ отларни қўшиб хуторга тушиб келинглар. Яна бир гап. Қўшхонала-

рингда тушиб келишларингиз учун аравадан бошқароқ нарса борми?

— Бричка бор.

— Хўп, ана ўшанга тушиб хуторга марҳамат қиласизлар.— Давидов яна қандайдир гўдакларча яйраб жилмайиб қўйди. Аммо шу ондаёқ Дубцовга имо қилди:— Мажлисга куёвлардек ясаниб келасизлар! Бундай иш одамнинг умрида бир марта бўлади, ошнажон. Бу шундай воқеаки, ошна... Бу худди ёшликка ўхшайди, азизим; қайта такрорланмайди.

Афтидан, у сўз тополмас эди, астойдил ҳаяжонланганча индамай қолди, кейин бирдан ташвишланиб сўради:

— Брикканг тузуккинами?

— Тузуккина, тўртта филдираги бор. Унда гўнг ташиса бўлади, кундуз куни одам тушса бўлмайди, ори келади, фақат кечаси қоронғида юрса бўлади. Шалағи чиқиб, сўлоғи ўйнаб кетган, ўзи ҳам мен билан тенгқур бўлса керак. Кондратнинг айтишига қараганда, уни хуторимиздаги казаклар Наполеондан Москванинг яқинида тортиб олишган экан..

— Ярамайди!— деди Давидов қатъий.— Сизларга рессорли дрожки қўшдириб Шчукаръ бобони юбораман. Айтялман-ку, бундай воқеа одамнинг умрида бир марта бўлади, деб.

У ўзи яхши кўрган, ишонган одамларнинг партияга киришларини тантаналироқ нишонлагиси келарди. Шунинг учун ҳам, бу ажойиб кунни ҳашаматлироқ қилиш учун яна қандай чоралар кўриши мумкинлигини ўйлаб қолди.

— Якшанбага мактабни суваб, оқлаш керак, яп-янгидек бўлиб турсин,— деди ниҳоят у Островновга фаромушлик билан қараб.— Атрофини супуриб-сидириб, майдонча билан мактаб ҳовлисига қум сепиш керак. Эшитдингми, Лукич? Ичкаридаги поллар, парталар қиртишлаб тозалансин, шифтлар ювилсин, хоналар шамоллатилсин, хуллас тўла-тўкис тартибга келтирилсин!

— Борди-ю, халойиқ кўпайиб кетиб ҳамма мактабга сифмай қолса-чи, унда нима бўлади?— деб сўради Яков Лукич.

— Клуб қуриш керак эди — ўшанда сөз бўларди! — деди Давидов оҳиста, жавоб бериш ўрнига ширин хаёл суриб. Аммо дарҳол ҳуши ўзига келди: — Болалар билан ўсмирлар мажлисга киргизилмаса ҳамма сиғади. Лекин мактабни бари бир шундай бир... хўш, чунончи, байрамдагидек қилиб қўйиш керак!

— Кафолатчиларни нима қиламиз? Бизнинг томонимизни ким олади? — савол берди Дубцов кетишидан олдин.

Давидов унинг қўлини қаттиқ сиқиб жилмайди:

— Сен кафолат берувчиларни айтяпсанми? Топилади! Бугун кечқурун сизларга гавсиянома ёзамиз, факт! Хўп, оқ йўл. Биздан ҳамма ўроқчиларга салом айт, улардан илтимос қилки, пичанни тобидан ўтказиб юборишмасин, пичанлар ғарамга уюлмай қувраб қолмасин. Иккинчи бригадага ишонса бўладими?

— Бизга ҳамма вақт ишонавер, Давидов, — деб жавоб берди Дубцов ўзига хос бўлмаган жиддийлик билан ва хайрлашиб чиқиб кетди.

* *
*

Эртасига эрталаб жуда барвақт Давидовни квартирасининг эгаси уйғотди:

— Тур, истиқоматчим, сенга жанг майдонидан отлиқ чопар келди... Устин Мўлоқ учинчи бригададан яйдоқ от чоптириб келибди, калтак еганроқ, кийими ҳам бежороқ...

Уй эгаси оғзи қулоғида тиржаярди. Аммо Давидов уйқусираб нима гаплигини дарҳол тушуна қолмади; гижимланган ёстиқдан бошини кўтариб, лоқайдлик билан ланжгина сўради:

— Нима дейсан?

— Сенга чопар келди, деяпман, афти-башараси дабдала, ёрдам сўраб келганга ўхшайди...

Давидов уй эгаси сўзларининг маъносини шундан кейингина фаҳмлаб, шоша-пиша кийина бошлади. У даҳлизда кечаси билан ҳам совимаган илиқ сув билан башарасини апир-шапир чайиб, зинапояга чиқди.

Пастки босқичнинг олдида бир қўлида тизгинни ушлаб, иккинчи қўли билан эса чопиб келганидан

ўйноқлаётган ёш бияга қамчи ўқталиб Устин Рикалин турарди. Офтобда ўнгиб кетган кўк кўйлагининг бир неча жойи этагигача йиртилиб тушган, кифтида аранг турар, чап юзи ёноғидан энгагича кўм-кўк мўматалоқ бўлиб кетган, кўзи бўлса, қип-қизариб шишиб чиққан, ўнг кўзи газаб ва қаҳр билан чақнамоқда эди.

— Буни қаердан орттириб келдинг?— қизиқиб сўради саломлашишни ҳам унутиб зинапоядан тушган Давидов.

— Талон, ўртоқ Давидов! Талон-торожнинг ўзи, вассалом!— дея қичқирди хирқираб Устин.— Итваччаларни қара, шундай ҳам иш қиладими, а?! Ҳайноқлай-вермасанг-чи, лаънат теккан!— Устин оёғини босиб олаёзган отга яна қаҳр билан қамчи силтади.

— Тушунтириброқ гапирсанг-чи,— илтимос қилди Давидов.

— Бундан ортиқ тушунтириброқ гапириш ҳам қийин! Қўшни эмиш булар, уйнинг куйгур, офат теккур, текинхўрлар! Мана бунга нима дейсан? Тубянскойликлар, тишинг тўкилгур қўшниларибиз бугун кечаси ўғринча, Калинов Уголга ўғринча келиб ўттиз фарамча пичанимизни олиб кетишибди. Тонг ёришганда қарасам — иккита кеч қолган аравага пичанимизни бошишяпти, атроф эса шип-шийдам, биронта ҳам фарам кўринмайди! Мен отга минганимча олдиларига югуриб бордим: «Бу нима қилганларинг, фалон-писмадонлар?! Нимага асосланиб бизнинг пичанимизни ортып-сизлар?!», дедим. Улардан бери роқдаги аравада турган бир газандаси кулиб: «Сизларники эди — энди бизларники бўлди. Бировнинг еридаги пичанини ўрманлар» дейди. «Нега бировники бўларкан? Кўзинг оқиб тушганми, чек қоziғи қаерда турганини кўрмайпсанми?» дедим. У бўлса: «Ўзинг кўзингни яхшилаб очиб қара, қоziқ сенинг орқангда турибди-ку. Бу ер азалдан бизники. Тубянскойга қарайди. Ғайрат қилиб бизга пичан ўриб берганларингиз учун сизларни худо ёрлақасин» дейди. Ҳали шунақами? Қоziқ масаласида фирибгарлик ишлатмоқчимисизлар? Хўш, мен уни оёғидан тутиб аравадан сургаб туширдим-да, бировнинг ери билан ўз ерини адаштирамай кўзини очиброқ юриши учун чўлтоқ қўлим билан қаншарига бир

туширдим... Боплаб бир туширган эдим, қулаб тушди, туриш беролмади. Шундан кейин қолган учтаси чопиб келди. Яна биттасини ер тишлатдим, ўшандан кейин уларни уришга вақтим бўлмади, чунки улар мени тўртовлашиб уришди. Ахир бир одам тўрт одамга бас кела олармиди? То бизникилар муштлашгани етиб келгунларича улар мени худди пасхадаги тухумдай безаб ташлашди, кўйлагимни ҳам дабдала қилишди. Ахир, бу газандалик эмасми? Энди хотинимга қандай қилиб кўринаман? Хўп, уришса ура беришмайдими, гирибонимга ёпишиб кўйлагимни нега шилишади? Энди мен уни нимага яратаман? Полиздаги қўриқчига бера қолай десам бунақа жулдур увадани устига илишдан қўриқчи ҳам ор қилади, қизларга лента қилиб улашиб берай десам — тақишмайди: тўғри келмайдиган мата... Хўп, ўша тубянскойликлардан биронтаси даштда ёлғиз ўзимга рўпара келиб қолмасмикан! Ушанда худди менга ўхшаб хотинининг олдига кўм-кўк мўматалоқ бўлиб борарди!

Давидов Устинни қучоқлаганча кулиб юборди:

— Хафа бўлма, кўйлак топилиб кетади. Мўмата-лоғинг бўлса тўйгача тузалиб қолади.

— Сенинг тўйинггачами?— деб кесатди Устин.

— Хуторда бўладиган биринчи тўйгача. Мен ҳали ҳеч кимга совчи қўйганимча йўқ. Якшанба кuni сенга тоғанг нима дегани эсингдами? «Жангари хўрознинг тожи ҳамиша қонаб юради».

Давидов жилмаяр, ичида эса ўйлар эди: «Сен азизим, Устин, ўз хусусий пичанинг учун эмас, колхоз пичани учун уришиб кетганинг жуда ҳам соз-ку. Бу жуда ҳам таъсирли факт-ку!»

Аммо Устин хафа бўлиб четланди:

— Сен зўр бериб тиржаяяпсан-у, Давидов, менинг ҳамма қовурғаларим зирқираб кетяпти. Сен ҳиринг-ҳиринг билан қутулиб қўя қолмай, дарров отга миниб Тубянскойдан пичанни олиб кел. Икки аравасини биз олиб қолдик, улар кечаси қанча олиб кетишган экан?! Талончилик қилганлари учун пичанларимизни худди хуторимизнинг ўзига олиб келиб беришсин, шунда адолатли иш бўлади.— Лат еб қонаган, шишган лабларини табассум билан аранг очди:— Кўриб турарсан.

йичанни хотин-халажнинг ўзи олиб келади, казаклари бизга келгани ботинишолмайди. Уғирликка бўлса нуқул казакларнинг ўзлари келишибди. Шундай йигитлар сараланиб келишибдики, тўртовлашиб муштлари билан парваришлашга тушганларида, ҳатто беҳузур бўлиб кетдим... Мени ерга яқинлаштиришмайди, йиқилгани қўйишмайди, хун бўлиб кетай дедим! То бизникилар етиб келишгунча қўлма-қўл ўтказиб туришди. Мен ҳам чўлтоқ қўлимни аямадим-у, аммо зўрдан-зўр чиқса зўр думини қисади, деган гап бор.

Устин яна жилмайишга ҳаракат қилган эди, ижирганибгина қўл силтаб қўя қолди:

— Бизнинг Любишкинни кўрсанг борми, кула-кула ичагинг узиларди, ўртоқ Давидов: атрофимизда зир югуриб айланади, девордан сакраб ўтишга чоғланган теваддай тисарилади, «Уларнинг дабдаласини чиқар, болалар! Ур, улар калтак кўтарадиган, мен уларни биламан!» деб бўкиради. Ўзи бўлса уришга аралашмай, ўзини тийиб турибди. Менинг тоғам Осетров тутақиб кетиб, унга: «Бизга ёрдамлашсанг-чи, бесўнақай ахта! Ё орқангга чипқон чиққанми?» деб қичқиради. Любишкин бўлса йиғламоқдан бери бўлиб унга жавобан бўкиради: «Иложим йўқ! Мен партия аъзосиман, қолаверса — бригадирман! Уларни уриб дабдаласини чиқаринглар, мен бир амаллаб сабр қиламан!» Ўзи бўлса нуқул атрофимизда гир айланади, ўзини босиш учун тишини ғижирлатади... Хўп, вақт кетмасин, бор тезроқ, нонушта қилиб ол, бу орада мен сенга биронта от топиб эгарлаб келаман, бригадага бирга борамиз. Чолларимиз, уни топиб келмасанг кўзимизга ҳам кўринма, дейишди. Биз ўзимизнинг ҳалол пичанимизни ҳаромтомоқларга туҳфа қилмоқчи эмасмиз!

Тубянскойга бориш масаласини ҳал бўлган деб ҳисоблаган Устин бияни зинапоя панжарасига боғлади-да, правление қўрасига қараб кетди. «Поляницанинг олдига бориш керак,— деб ўйлади Давидов.— Агар пичанни унинг изми билан олиб кетишган бўлса, у билан жанжаллашишимиз турган гап. У эшакдан ҳам баттар қайсар, лекин бари бир боришга тўғри келади».

Давидов янги соғилган бир кружка сутни апир-шанир ичиб бир бурда суви қочган нонни кавшаб бўлиши билан кўча эшик олдиға Нагульновнинг саман отида янги кўйлак кийган, одатдан ташқари чаққон бўлиб кетган Устиннинг келганини кўрди.

XV БОБ

Гарчанд улар райкомда бир неча мартагина учрашган, бир-бирларини кўпроқ орқаворотдангина билсалар-да, Тубянскойдаги «Красний луч» колхозининг раиси — йигирма беш мингчи, Днепропетровскдаги металлургия заводларидан бирининг собиқ тоқари — Никифор Поляница Давидовни колхоз правлиениеси биносида худди қадрдон ошнасидек қарши олди:

— Э-э-э, қимматли ўртоқ Давидов! Болтиқ денгизчиси! Бизнинг ҳамма кўрсаткичлар бўйича қолоқ колхозимизга сени қайси шамол учирди? Қани тўрға чиқ, ўтир, қадрли меҳмонимиз бўласан!

Поляницанинг сепкил босган ялпоқ юзида муғамбирона ясама табассум ўйнар, қора кўзларида кўркўрона мулойимлик йилтилар эди. Учрашувдаги ҳаддан ташқари икром-эъзоздан Давидов бад олди, у қуруққина саломлашиб столға ўтирди-да, ошиқмасдан атрофға кўз ташлади.

Давидовнинг назарида колхоз раисининг кабинети галати кўринди: кенгина хонаға охра билан бўялган кадка ҳамда сопол туваклардаги чанг босиб кетган гуллар қалаштириб қўйилган, уларнинг ораларида кир табуреткалар билан бирға эскигина вена стуллари ғарибона мунғайиб турибди; эшик олдида зангланган пружиналари ўйнаб чиққан, доғ бўлиб кетган, аломат бир шаклдаги диван, деворлар «Нива»дан қирқиб олинган суратлар ва гоҳ Руснинг Киевда чўқинтирилишини, гоҳ Севастополь қамалини, гоҳ Шипкадаги жангни, гоҳ 1904 йилдаги уруш вақтида япон пиёда аскарларининг Ляоян яқинидаги атакасини тасвирлайдиган жўн литографиялардан ола-қуроқ бўлиб кетган.

Раис столи тепасида Сталиннинг сарғайиб кетган

портрети, рўпарадаги деворда эса Морозов ип фабрикасининг пашшалар чаплаштириб юборган рангдор реклама сурати осилган. Суратда қирмизи нимчали азамат тореодор қутурган ҳўкизнинг шохини ип сиртмоқ билан чирмаб олганча сапчиётган ҳайвонни бир қўли билан ушлаган, иккинчи қўли билан эса бемалол қиличига суяниб турган эди. Тореодорнинг оёғи остида оқ ипининг ярми чувалган катта ғалтак ётарди, наклейкасидаги «Номер 40» деган ёзув аниқ кўриниб турарди.

Кабинетнинг жиҳозини бурчакдаги оқ тунука тасмалар қоқилган каттакон сандиқ мукамаллаштирган. Афтидан, у ҳойнаҳой, Поляница учун пўлат сандиқ вазифасини бажарса керак: ҳажми сандиққа муносиб, ялтиратиб тозаланган баҳайбат омбор қулфи сандиқда биринчи даражадаги энг муҳим ҳужжатлар сақланаётганидан дарак берарди.

Давидов Поляницанинг кабинетини тезгина кўздан кечириб чиқаркан, ўзини жилмайишдан тиёлмади, ammo Поляница унинг кулгисини ўзича тушунди:

— Кўриб турибсан, қулайликларга эга бўлган ҳолда ўрнашдим,— деди у мамнуният билан.— Ҳамма нарсани илгариги кулак ҳўжайин вақтида қандай бўлса, шундайлигича сақлаб қолдим, хонанинг бутун ташқи қиёфасини сақлаб қолдим, фақат пар тўшакли каравот билан ёстиқларни фаррош хотиннинг хонасига олиб чиқиб қўйишларини буюрдим, умуман эса файзини сақладим, шуни билиб қўй, ҳеч қандай маъмуриятчилик йўқ! Ҳеч қандай расмиятчилик йўқ! Ҳа, очигини айтсам, ўзим ҳам уй-жой шароитини яхши кўраман, хоҳлайманки, одамлар ҳам ҳузуримга кирганларида ийманишмасин, ўзларини худди уйларидагидек сезишсин... Гапим тўғрими?

Давидов жавоб беришдан қочиб елкасини қисдида, дарҳол муддаога кўчди:

— Менинг сенга айтадиган бир кўнгилсиз гапим бор эди, қўшни.

Поляницанинг кичкина айёр кўзлари терисининг гўштдор қатларида йўқолиб кетаёзди, худди майда антрацит парчаларидек қоп-қорайиб товланди, қуюқ қора қошлари юқори кўтарилди, чимирилди.

— Яхши қўшнилари орасида кўнгилсиз гап нима қилади? Сен мени кўрқитяпсан, Давидов! Сен билан биз ҳамини сув билан балиқдек тотув бўлиб келган эдик, ҳозир дабдурустдан, кўнгилсиз гапим бор, деб ўтирибсан. Мен бунга сира ҳам ишоналмайман! Нима десанг де, аммо мен ишонмайман!

Давидов Поляницанинг кўзларига тикилиб турарди, аммо-лекин улардан ҳеч бир маъно уқолмади. Поляницанинг юзи ҳамон илгаригисидек мулойим ва сир бермас, лаблари мулойим, осойишта жилмайиб турар эди. Афтидан «Красний луч» колхозининг раиси туғма артист бўлса керакки, ўзини усталик билан тутиб, сирини бой бермас, ўйинни ҳам устомонлик билан олиб бормоқда эди.

— Бугун кечаси бизнинг пичанимизни сенинг кўрсатманг билан олиб келишдими?— дангал сўради Давидов.

Поляницанинг қошлари яна ҳам юқорида кўтарилди:

— Қанақа пичан, дўстим?

— Расмона, даштда ўсадиган пичан.

— Энди эшитиб турганим! Олиб келишибдими? Бизнинг тубянскойликлар-а? Мумкин эмас! Ишонмайман! Ўлдирсанг ҳам, отиб ўлдирсанг ҳам ишонмайман. Шунини билиб қўйки, Семён, дўстим, «Красний луч»нинг колхозчилари социалистик далаларимизнинг ниҳоятда соф виждонли заҳматкашлари, сенинг гумонларинг уларнинг шаънигагина эмас, колхоз раиси сифатида менинг шаънимга ҳам ҳақорат! Бу нарсани жиддий равишда билиб қўйишингни илтимос қиламан, дўстим.

Ғаши келганини билдирмай Давидов осойишта гапирди:

— Менга қара, қалбаки дўстим, мен сенга Литвинов эмасман, сен ҳам менга Чемберлен эмассан, дипломатиябозлик қилишимизнинг ҳам ҳолати йўқ. Пичани сенинг кўрсатманг билан олиб келишганми?

— Яна гапирасан-а, дўстим, қайси пичани айтяпсан ўзи?

— Ахир бу оқ новвос ҳақидаги эртаққа ўхшаб кетяпти-ку!— ғазаб билан хитоб қилди Давидов.

— Билиб қўй дўстим, мен жиддий сўраяпман, сен қандай пичан ҳақида гапиряпсан?

— Қалинов Уголдаги пичан ҳақида. У ердаги пичанзорларимиз ёнма-ён, сизлар бизнинг пичанимизни ўғирлаб келибсизлар, факт!

Поляница англашилмовчилик яхшиликча ойдинлашганидан севиниб кетгандек ориқ сонларини қаттиқ шапатилаб урди-да, қаҳ-қаҳлаб кулиб юборди.

— Гапни шундан бошлаб қўя қолсанг бўлмасмиди, ошна! Бўлмаса яккаш — пичан-пичан дейсан, қандай пичанлигини айтмайсан. Сизлар Қалинов Уголда янглишибми ёки жўрттагами бизнинг еримиздаги пичанни ўрибсизлар. Биз ўша пичанни мутлақо қонуний равишда олиб келдик. Тушундингми, дўстим?

— Йўқ, қалбаки дўстим, тушунмадим. Агар ўша пичан сизларники бўлса, унда нега ўгринчасига кечаси олиб кетдинглар?

— Бу бригадирнинг иши. Ҳайвон учун, одамлар учун ҳам кечаси ишлаш яхши, салқин бўлади, пичанни шунинг учун ҳам кечаси ташишган бўлса керак. Сизлар кечаси ишламайсизларми? Чакки қилибсизлар! Жазирама кун ўртасида ишлашдан кўра, кечаси, айниқса ойдин кечада ишлаш анча енгил.

Давидов заҳарханда қилди:

— Ҳозир кечалар ҳам қоронғи, факт!

— Ҳе, биласанми, қоронғи кечада ҳам қошиқни янглишмасдан оғзингга олиб борасан.

— Айниқса, қошиқда бегонанинг бўтқаси бўлса...

— Сен бу гапингни қўй! Билаб қўйки, сенинг шамаларинг «Красний луч»нинг соф виждонли, анчагина онгли колхозчиларининг шаънига ҳам, раис сифатида менинг шаънимга ҳам қаттиқ ҳақорат. Ҳар қалай, биз заҳматкаш одамлармиз, фирибгар эмасмиз, шуни билиб қўй!

Давидовнинг кўзлари чақнаб кетди, аммо у ҳамон ўзини босиб гапирди:

— Сен дабдабали сўзларингни қўй, қалбаки дўстим, бўладиган гапга кўчайлик. Шу йилнинг баҳорида Қалинов Уголда сойнинг икки томонидаги чек қозиқлари жойидан кўчирилганлиги сенга маълумми? Сенинг соф виждонли колхозчиларинг уларни кўчириб, чега-

ра чизигини тўғрилаб, бизнинг тўрт-беш гектарча ери-
мизни тортиб олишган. Шу сенга маълумми?

— Дўстим! Бу гапни қаёқдан топиб гапиряпсан?
Сенинг гумонсирашинг, билиб қўйки, ҳеч қандай гу-
ноҳсиз одамларнинг шаънига...

— Ҳадеб валақлаб ўзингни гўлликка солаверма!—
Поляницанинг гапини бўлди беихтиёр қизиша бошла-
ган Давидов.— Нима, сен мени анойи лақма деб ўйла-
япсанми? Сен билан жиддий гаплашсам, сен майна-
возчиликка олиб, иззат-нафсингни пеш қиляпсан. Бу
ёққа келганимда Қалинов Уголга шахсан ўзим кириб,
менга колхозчилар айтган нарсаларни ўзим текшириб
кўрдим: пичан ташиб кетилган, қоziқлар кўчириб
қўйилган, факт! Сен бу фактдан ҳеч бир қочиб қуту-
лолмайсан.

— Мен ҳеч қаёққа қочмоқчи ҳам эмасман. Мана
мен қаршингда туриш-турмушим билан турибман,
менга билак яланғочлаб ёпишавер, аммо... ёпишиш-
дан бурун қўлларингни яхшилаб ғудур қилиб ол! Қўл-
ларингни яхшилаб ғудур қилиб ол, дўстим, бўлмаса
мен, шуни билиб қўйки, бўлмаса налим балиққа ўх-
шаб шилт этиб чиқиб кетаман...

— Тубянскойликлар қилган иш баримта деб атала-
ди, бунинг учун сен жавоб берасан, Поляница!

— Бу нарсани, дўстим,— чек белгиларининг кўчи-
риб қўйилганлигини исботлаш керак ҳали. Сенинг га-
пинг, дўстим, исботсиз гап, холос. Пичанингга эса там-
ға босиб қўйилган эмас.

— Бўри тамғалик қўйни ҳам ўнгариб кетади.

Поляница сезилар-сезилмас жилмайиб, ўзи эса
таъна билан бош чайқар эди:

— Аттанг, аттанг! Мана энди бизни бўрига ҳам
ўхшатапсан! Нима десанг деявер, аммо қоziқларни
биров суғуриб олиб кўчириб қўйганига ишонмай-
ман.

— Сен ўзинг бориб текшириб кўр. Ахир белгилар-
нинг эски ўрни қолганми? Қолган! Уша жойнинг туп-
роғи ҳам юшоқроқ, ўт-ўлани ҳам пастакроқ, айлан-
маси ҳам кафтдагидек кўриниб турибди, факт! Хўш,
бунга нима дейсан? Хоҳлайсанми — ўша ерга бирга
бора қоламиз. Бўптими? Йўқ, ўртоқ Поляница, мени

чалғитолмайсан! Хўш, нима дейсан, борамизми ё йўқми?

Давидов жавоб кутганча индамай чекмоқда, Поляница ҳам ҳамон бамайлихотир жилмайганча индамай турар эди. Гуллар қалаштириб ташланган хона дим. Деразаларнинг хира ойналарига пашшалар урилиб бир оҳангда гўнғилларди. Фикуснинг ялтироқ яшил вазмин япроқлари орасидан Давидов зинапояга чиққан ёш жувонни кўриб қолди, жуда барвақт тўлишиб кетган, аммо ҳамон кўрккли бу жувон нимдошгина юбка кийган, енги калта ичкўйлагини юбкаси ичига тикқан эди. Кафти билан кўзини қуёшдан тўсганча у кўчанинг аллақаеригадир қараб турарди. Бирдан жонланиб, ёқимсиз чийилдоқ овоз билан чинқирди:

— Фенька, қиз бўлмай ўлгур, бузоқни ҳайдаб чиқ! Сигир подадан қайтганини кўрмайпсанми?

Поляница ҳам деразадан жувоннинг елкасигача очиқ яланғоч лўппи, сутдек оппоқ қўлига, дурраси остидан тўзиб чиқиб шамолда ўйнаётган майин қўнғир сочларига қаради-да, нима учундир лаблари билан тамшаниб, хўрсиниб қўйди:

— Правлениенинг фарроши, шу ерда истиқомат қилиб, бу ерни озода тутиб, супуриб-сидириб туради. Туппа-тузук хотин-у, аммо жуда шанғи, шанғиллашини ҳеч ташлатолмаяпман... Далага боришимнинг эса ҳожати йўқ, Давидов. Сен бориб кўрган бўлсанг шунинг ўзи бас. Мен сенга пичанни қайтариб бермайман, қайтариб бермайман, бўлган гап шу, вассалом! Бу жанжалли иш: бу ерда ер тузиш ишлари беш йил бурун ўтган экан, тубянскойликлар билан гремачий-логликларнинг ўртасидаги бу доври ажрим қилиш сен билан бизнинг ишимиз эмас.

— Бундай бўлса — ким ажрим қилиши керак?

— Район ташкилотлари.

— Яхши, мен сенинг фикрингга қўшиламан. Аммо ер жанжали — ўз йўлига-ю, сен пичанни қайтариб бер. Уни биз ўрганмизми, у бизники.

Афтидан, Поляница ўз нуқтаи назарида беҳуда кўринган суҳбатга барҳам бермоқчи бўлди шекилли. У энди илжаймасди. Столда чўзилиб ётган ўнг қўли-

нинг бармоқлари бирин-сирин қимирлаб бош бармоғи аста-секин шаҳодат бармоғи билан ўрта бармоғининг ўртасидан чиқди. Буни кўзи билан имо қилиб қўйиб, Поляница нима учундир ўз она тилида гапирди:

— Бунинг нималигини биласанми? Бу — зорманда. Менинг сенга жавобим шу! Ҳозирча хайр, мен ишлашим керак. Яхши бор!

Давидов заҳарханда қилди:

— Сенга қараб турсам, тентакнамороқ баҳсчи экансан... Наҳотки сўз тополмасдан, менга бозордаги чайқовчи хотинларга ўхшаб қўлингни шунақа қилиб кўрсатсанг? Бу исбот эмас, оғайначилиш! Хўш, шу лаънати пичанни деб устингдан прокурорга шикоят қилайми?

— Хоҳлаган одамингга шикоят қил, марҳамат! Хоҳласанг — прокурорга, хоҳласанг — райкомга, мен сенга пичанни қайтариб бермайман, ерни ҳам бермайман, шуни билиб қўй,— яна рус тилига кўчиб жавоб берди Поляница.

Бошқа гапирадиган гап қолмаган эди, Давидов ўр-нидан туриб, мезбонга ўйчанлик билан қаради.

— Сенга қараб туриб таажжубланаман: сен ишчи, большевик одам бўлсанг-у, қисқа фурсат ичида кекирдагинггача майда хусусий мулкчилик ботқоғига ботиб қолсанг? Сен дастлаб кулакнинг жиҳози билан мақта-ниб, бу хонанинг ташқи қиёфасини сақлаб қолдим, дединг, аммо фикримча, сен кулак уйининг ташқи қиёфасинигина эмас, ички руҳини ҳам сақлаб қолганга ўхшайсан, факт! Бу руҳ ярим йилнинг ичида ўзингнинг ҳам суяк-суягинггача сингиб кетибди! Агар йингирма йил олдинроқ туғилганинда борми, сен албатта бориб турган кулак бўларкансан, сенга амалий гапни айтяпман!

Поляница елкасини қисиб, ўткир чақнаётган кўзларини яна териси қатига яширди.

— Мендан кулак чиқиши-чиқмаслигини билмайман-у, аммо сен, Давидов, билиб қўйки, сен поп бўлмаганинда ҳам албатта черков оқсоқоли бўлардинг.

— Нега энди?— самимий таажжубланди Давидов.

— Шунинг учунки, сен, собиқ матрос кекирдагинг-гача диний хурофотларга ботиб кетибсан. Шуни билиб

қўйки, агар мен райком секретари бўлганимда — бу ҳунарларинг учун партия билетингни столимга қўйиб қўйган бўлардинг.

— Қанақа ҳунарларим учун? Сен нималар деяпсан?— Давидов таажжубдан ҳатто елкаларини кўтариб қўйди.

— Ўзингни гўлликка солма! Нима тўғрисида гапирётганимни жуда яхши биласан. Биз бу ерда бутун ячейка билан динга қарши курашяпмиз, икки марта колхоз билан хуторнинг умумий мажлисида черковни ёпиш ҳақида масала қўйсаг-у, сен бўлсанг нима қиляпсан? Сен, билиб қўй, бизнинг йўлимизга тўғоноқ соляпсан, сен шундай қиляпсан!

— У ёғини ҳам гапир, эшитиб олай-чи, сенга қарши қандай тўғоноқлар солаётган эканман.

— Сен нималар қиляпсан, ўзи?— деб давом этарди энди анчагина қизиша бошлаган Поляница.— Сен якшанба кунлари кампирларни колхоз отлари қўшилган аравада черковга ибодат қилгани олиб боряпсан. Шундай қиляпсан! Бизнинг хотин-қизлар, билиб қўйки, буни менга пеш қилиб кўз очиршмаяпти: «Сен, фалон-писмадон, черковни ёпиб, уни клуб қилмоқчисан. Гремячийнинг раиси бўлса, диндор хотинларни иззат-икром қилиб, ҳатто байрам кунлари уларни от-аравада черковга юборади».

Давидов беихтиёр қаҳ-қаҳлаб кулиб юборди:

— Шунга айтаётганмидинг ҳали! Мен шунақа диний хурофотларга берилиб гуноҳ қилиб қўйган эканман-да! Бу унча ваҳима қиладиган нарса эмас-ку!

— Эҳтимол, сен учун унча ваҳима қиладиган нарса эмасдир, аммо биз учун, билиб қўйки, энг расво нарса!— тутақиб гапида давом этди Поляница.— Сен колхозчиларга валлакатлик қилиб, ҳамманинг кўзига яхши кўринишни истайсан. Бизнинг динга қарши ишимизга раҳна соляпсан. Тавба, коммунист ҳам шунақа бўладими! Бошқаларни майда хусусий мулкчилик кайфиятлари учун қоралайсан-у, ўзингнинг қилаётган ишларинг бўлса, расвойи радди маърака. Сиёсий онгинг қани? Большевиктик мафкуравийлигинг, динга нисбатан мурасизлигинг қани?

— Шошма, мафкураларинг ҳовлиқма! Оғзингга қараб-

роқ гапир!.. «Валлакатлик қиласан» деганинг нимаси? Кампирларни нима учун от-аравада жўнатганимнинг сабабини биласанми? Нима мақсадда бундай иш тутганимни биласанми?

— Сенинг ўша мақсадларингга каттакон минорадан туриб туфурдим! Кўнгилга келган мақсадингни амалга оширавер-у, лекин бизнинг динга қарши курашда кўзда тутган мақсадларимизга футур етказма. Ўзинг биласан, нима десанг деявер, сенинг хулқ-атворинг масаласини райком бюросига қўйдираман, шуни билиб қўй!

— Мен, очигини айтсам, сени ақллироқ одам бўлсанг керак деб ўйлаган эдим, Поляница,— деди ўкинч билан Давидов ва хайрлашмасдан чиқиб кетди.

XVI БОБ

Давидов Гремячийга келаётганида йўлдаёқ, тубянскойликларнинг ерни босиб олиб пичанни ташиб кетганликлари ҳақидаги ишни район прокуратурасига бермасликка қарор қилди. У бу борада район партия комитетига ҳам мурожаат қилмоқчи эмас эди. Энг аввал Калинов Уголнинг этагидаги бу жанжалли ернинг илгари аслида кимга қарашли бўлганини пухта аниқлаш керак, шундан кейингина, масаланинг ҳал этилиши оқибатига қараб ҳаракат қилиш керак эди.

Поляница билан ораларида бўлиб ўтган суҳбатни ўкинч билан эсларкан, Давидов фикран мулоҳаза қиларди. «Ҳа, бу гуллар билан хонадонча файзнинг ишқибози роса сурбет экан! Ақли бир дунё деёлмайсану, қувроқ, кўпчилик аҳмоқларга ўхшаб кўр-кўрона қувлиги бор. Аммо бунақалар анойи бўлмайди. Пичаннинг розилиги билан ташиб кетишган, аммо масаланинг муҳим жойи бунда эмас, қозиқларда. Қозиқларни унинг фармойиши билан кўчириб қўйган бўлишлари мумкин эмас. Бундай ишга у журъат қилмайди: қалтис. Борди-ю, қозиқларнинг кўчириб қўйилганидан хабардор бўлиб, кўз юмиб қўя қолган бўлса-чи? Унда бу иш жуда ҳам хунук гап! Колхознинг тузилганига ярим йил бўлмай, ишни қўшниларнинг ерларини бо-

сиб олиш билан ўғирликдан бошласа — колхозчиларни роса йўлдан уради-ку! Ахир, бу уларни яккахў-жалик ҳаётидаги илгариги одатларга қайтариш деган гап-ку: ҳеч нарсадан ҳазар қилмасликка, ҳар қандай йўллар билан мумкин қадар кўпроқ юлиб олишга унлаш-ку. Йўқ, бу иш ярамайди! Ер худди бизники эканлигини аниқлашим биланоқ райкомга тушиб бораман; икковимизнинг ҳам эсимизни киргазиб қўйишсин: меникини кампирлар учун, Поляницаникини — колхозчиларни зараркунандаларча тарбиялаётгани учун.

Отнинг бир маромда йўртиб боришидан Давидов мудраб кетди, бирдан мудроқ ичида Тубянскойдаги зинапояда турган семиз хотин тасаввурида аён кўринди, у жирканиб лабини буриштирганича уйқусираб ўйлади: «Қанчадан-қанча беҳуда эт билан ёғни ортмоқ-лаб олибди... Бундай иссиқда, ҳойнаҳой, бижғиб юрса керак, факт!» Шу ондаёқ ҳаддан ташқари хушомадгўй хотираси гўё қиёслаш учун қилгандек унинг кўз ўнгиде Лушканинг қизларнинг вужудидек тикмачоқ тик қоматини, мулойим хиромини, кулиб турувчи зийрак ёқимтой кўзлари билан ер остидан қараганча одатда сочини тузатаётгандаги латиф қўлларининг таърифлаш қийин бўлган жозибадор ҳаракатини аниқ-очиқ намоён қилди... Давидов туйқусдан қалқиб кетгандек сапчиб тушиб, эгарда қаддини ростлаб ўтирди, қаттиқ оғриқдан ижиргангандек отига ачитиб қамчи урди-да, уни чоптириб кетди...

Шу кунлар ичида омонсиз хотираси ўзи унутгиси келган, аммо ҳозирча унутолмаётган Лушканинг қиёфасини гоҳ иш устида суҳбатлашаётганида, гоҳ ўйлар билан банд бўлган дақиқаларида, гоҳ уйқуси ичида эсига келтириб бемаврид қаттиқ ҳазиллашмоқда эди...

У тушда Гремячийга етиб келди. Островнов билан ҳисобчи нима учундир қизгин суҳбатлашмоқда эдилар, аммо Давидов эшикни очиши билан — хона ичида, гўё команда берилгандек, бирдан жимжитлик чўкди.

Йўл ва иссиқдан толиққан Давидов столга ўтириб, сўради:

— Сизлар нима тўғрисида баҳслашаётган эдинглар? Нагульнов правлениега кирмадимми?

— Нагульнов келгани йўқ,— ҳаяллаб жавоб берди Островнов ва дарров ҳисобчига қаради.— Биз баҳслашаётганимиз йўқ эди, ўртоқ Давидов, назарингизда шундай туюлганга ўхшайди, умуман, у ёқ-бу ёқдан, асосан хўжалик ишларидан гаплашаётган эдик. Хўш, тубянскойликлар пичанимизни берадиган бўлишдимми?

— Яна тайёрлаб қўйишимизни сўрашяпти... Сенинг фикрингча бу кимнинг ери?

Островнов елкасини қисди:

— Ким билади дейсиз, ўртоқ Давидов, бу қоронғи иш. Дастлаб бу ер Тубянской хуторига кесиб берилган эди, бу революциягача бўлган эди, Совет ҳокимияти даврида бўлса, Калинов Уголнинг бош томони бизга тегди. Йигирма олтинчи йилдаги охирги бўлишда эса тубянскойликларни яна ҳам нарироққа суришди, чегара қаердан ўтганлигини мен билмайман, чунки менинг ерим бошқа томонда эди. Бундан икки йилча бурун у ернинг пичанини Титок ўриб олиб юрди. Ўз билгича ўриб олармиди ёки ўша ерни камбағалларнинг биронтасидан енг ичида сотиб олганми — бунисини айтолмайман, билмайман. Осон йўли — район ер тузувчиси ўртоқ Шпортнойни таклиф қила қолайликда? У эски карталарга қараб чегара қаердан ўтганини дарров аниқлаб беради. Йигирма олтинчи йилда худди унинг ўзи бизда ер тузиш ишларини ўтказган эди, ўша билмаса бошқа ким биларди?

Давидов хурсандчилик билан қўлларини бир-бирига ишқаб, чеҳраси очилиб кетди:

— Жуда соз! Ер кимга қарашли эканини Шпортной билиши кераклиги факт. Мен бўлсам ер тузиш ишларини биронта келгинди ер тузувчилар гуруҳи ўтказган бўлса керак, деб ўйлабман. Ҳозир Шчукарни қидириб топиб айтгин, дарҳол айғирларни линейкага қўшин-у, станицага бориб, Шпортнойни олиб келсин. Мен унга хат ёзиб бераман.

Островнов чиқиб кетди, аммо беш минутдан сўнг мийғида кулганча қайтиб кириб Давидовни бармоғи билан имлаб чақирди:

— Пичанхонага юринг, аломат бир ишни кўрасиз...

Правление кўрасини хутордаги ҳамма ерлардаги-дек ёз ойлари-нинг энг жазирама кунларидагина бўладиган тушки сассиз жимжитлик чулғаган эди. Қуёшда сўлаётган ўт-ўланларнинг ҳиди анқимоқда, отхонадан қурғоқ от тезагининг ҳиди келмоқда эди. Давидов пичанхонага яқинлашаркан, унинг димоғига янгигина ўрилиб қурғаброқ қолган сергул пичаннинг талх атри урилдики, бир лаҳзагина назарида гўё даштда ҳозиргина уйилган хушбўй пичан ғарами олдида тургандек туюлиб кетди.

Эшикнинг бир тавақасини эҳтиёт билан очиб Яков Лукич ўзини четга олди-да, Давидовни олдинга ўтказиб юбориб, паст овоз билан гапирди.

— Мана буларни томоша қилинг. Буларнинг бир соат бурун қирғин бўлиб уришганларига одам сира ҳам ишонмайди. Улар ухлаётганларида ярашишади, шекилли.

Кўзлари қоронғиликка кўникмагунча Давидов дастлабки дақиқада омборхонанинг ўртасига тартибсизгина уйиб қўйилган пичаннинг тепасига томнинг тирқишидан тўғри тушиб келиб санчилган қуёш шуъласидан бошқа ҳеч нарсани кўрмади, кейин эса пичан устида ухлаётган Шчукаръ бобо ва унинг ёнида — ғужанак бўлиб ётган Трофимнинг қорасини илғади.

— Эрталабдан бери бобо такани қамчи билан тирқириб юрган эди, ҳозир бўлса — кўриб турибсиз, бирга ётишибди,— деди энди шанғиллаб Яков Лукич.

Шчукаръ бобо уйғониб кетди. У тирсагига суялмасданоқ Трофим хашакдан тўрт оёқлаб сапчиганча ерга сакраб тушди-да, бошини пастга эгганча, бир неча марта пўписа ва таҳдид билан соқолини силкитиб кўйди.

— Шохдор иблисни кўрдингларми, яхшилар?— деди мажолсизгина бўшашган овоз билан Шчукаръ, жангга тайёрланган Трофимни кўрсатиб.— Кечаси билан сурункасига хашакнинг устида изғиб ғужғон ўйнади, аксириб, тишларини ғижирлатди. Мени бир секунд ҳам ухлатмади, лаънати! Эрталаб бўлса бир неча марталаб олишдик, мана ҳозир келиб тиқилибди, уйғотиб юборган эдингларки, уришишга шайланяпти,

алвасти. Шу тариқа изимдан қолмаса қандай кун кўрдим? Улим-йитим бўладиганга ўхшаб турибди. Бир кунмас-бир кун ё мен ўлдираман ёки у менинг оч биқинимга шохини ботиради-да, Шчукаръ бобонинг фотиҳасини ўқийверасизлар! Хуллас калом, бу шохдор иблис билан оқибатда яхшилик билан ажралишмаймиз, бу қўрадан ўлик чиқмай иложи йўқ.

Шчукарнинг қўлида бирдан қамчи пайдо бўлди, бироқ у қамчини силтаб ҳам улгурмаган эдики, Трофим икки сапчишда омборхонанинг қоронғи бурчагига етиб бориб, гашга тегиб ерни туёқлари билан тўқиллатганча, у ёқдан ёнган кўзларини ўқрайтириб Шчукарга тикилди. Чол қамчини бир четга қўйиб, ҳасрат билан бош чайқади.

— Бу газанданинг нобакорлигини кўрдингларми? Ундан фақат қамчи билан жон сақлайман, шунда ҳам ҳамма вақт эмас, чунки бу алвасти лаънати ҳеч кутмаган жойларимда олдимдан чиқиб қолади! Эртаю кеч қамчини қўлимдан қўймайман. Бу така мени бир қадам ўз ихтиёрим билан одим бостирмайди! Ҳеч ақл бовар қилмайдиган жойларда пайдо бўлиб қолади. Чунончи, кечаги кунни мисолга олиб кўрайлик: омборхонанинг орқасидаги овлоқ бурчакка катта ҳожат билан борадиган бўлиб қолдим. Атрофга кўз ташласам — така кўринмади. «Ҳа, худога шукур, лаънати Трофим бирон ерда салқинда ётганга ўхшайди ёки қўранинг орқасида ўт чимдиб юргандир» деб ўйладим. Кўнглим хотиржам бўлиб омборхонанинг орқасига ўтиб, эндигина яхшилаб ўрнашиб ўтиришим билан у лаънати ҳозир у нозир бўлиб, калласини бир томонга қийшайтирганча мен томонга қараб диконглаб келяпти, менга ҳамла қилиб биқинимдан сузмоқчи. Чор-ночор ўрнидан турдим... Уни қамчи билан ҳайдаб юбориб яна бошқатдан ўрнашган эдимки, яна муюшдан чиқиб келяпти... Шу тариқа мени бир неча бор васвасага солди! Ҳафсалаларимни пир қилди. Шу ҳам тирикчилик бўлди? Оёғимда бод касали бўлса, ўзим ҳам ёшгина бўлмасамки, худди машқ қилаётган солдатларга ўхшаб бир неча марта ўрнидан туриб қайтиб ўтираверсам. Бундан оёқларимни қалтироқ босиб, белимга санчиқ киради. Мен бу Трофимнинг касофа-

тидан, очигини айтсам, охирги саломатлигимдан ҳам ажралиб, ажаб эмаски, ҳожатхонада ўлиб қолишим мумкин! Бир вақтлари кун-узун кун ҳам бургутдек қаққайиб ўтираверишим мумкин эди, ҳозир битта-яримтани чақириб қўлтиғимдан суяб туришини илтимос қилсам ҳам бўладиган бўлиб қолган... Бу лаънати Трофим мени шундай шармандан-шармисорликка дучор қилди! Туф-э!

Шчукаръ ғазаб билан туфурди ва пичанни қўллари билан пайпаслаганча узоқ тўнғиллаб сўкинди.

— Маданий яшаш керак, бобо, омборхоналарнинг орқасида изғиб юрмай, ҳожатхонага бориш керак,— кула-кула маслаҳат берди Давидов.

Шчукаръ унга ғамгингина қараб қўйиб, умидсизлик билан қўл силтади.

— Утиролмайман! Кўнглим кўтармайди. Мен сенга шаҳар табааси эмасман. Умрим бино бўлибдики, очиқ ҳавода ёзилишга одатланганман. Теварак-атрофимдан ғир-ғир шабада эсиб турмаса бўлмайди! Қишининг қаҳратон совуғида ҳам мени каталагингга ҳайдаб киргизолмайсан, сизларнинг ҳожатхоналарингга кирдим дегунча бадбўй ҳиддан димоғим тарс ёрилиб, кўнглим айниб кетади-да, йиқилиб тушаёзаман.

— Хўп, бу масалада жонингга ора киришим қийин экан. Билганингни қилавер. Ҳозир линейкага отларни қўшгин-да, станицага бориб ер ўлчовчини олиб кел. Бу бизга жуда зарур. Лукич, сен Шпортнойнинг қаерда квартирада туришини биласанми?

Жавоб ололмай, Давидов ўгирилиб қараган эди, Островнов чиқиб кетган экан: Шчукарнинг йўлга узоқ отланишини яхши билгани учун отхонага отларни қўшгани чиқиб кетган эди.

— Станицага бир секундда жўнаб қоламан, бу иш — менга пучакча ҳам эмас,— деб ишонтирди Шчукаръ.— Лекин сен менга бир масалани тушунтириб берсанг, ўртоқ Давидов: нима учун собиқ кулакларнинг ҳамма махлуғи ҳам, улардан ҳар бирининг феъли ҳам эгаларининг феълига ўхшайди, яъни ўтакетган ёвуз, уччига чиққан маккор бўлади? Чунончи, мана шу ғаддор Трофимни олиб кўрайлик: нима учун у бирон марта бўлса ҳам, хўш, чунончи, Яков Лукичининг

думғазасидан сузиб қолмаса-да, яккаш таниб олгани мен бўлсам? Чунки унинг ҳидидан кулақларга яқинлигини билиб олган, шу сабабдан унга тегмайди, бутун аламини мендан олади.

Еинки, дуч келган кулак сигирини олиб кўрайлик: у ҳеч қачон колхоз сут соғувчисига ўзининг кулак сифатида тугатилган меҳрибон бекасига берганчалик сут бермайди. Хўп, бу бир ҳисобда тўғри ҳамдир: бекаси уни лавлагими, ювиндими, шунга ўхшаган, ҳар хил тар мевалар билан боққан, сут соғувчи бўлса унга ўтган йилги қурғоқ хашакдан бир тутам ташлайди-да, елинининг олдида мудроқ босганча ўтириб, сут кутади.

Чунончи, кулақларнинг дуч келган теватини олиб кўр-чи: у нима учун фақат жулдур кийимда юрган камбағалларга ташланади? Хўш, чунончи, мана менга дейлик? Бу жиддий масала. Мен бу тўғрида Макардан сўрасам, у: «Бу — синфий кураш» дейди. Синфий кураш нима эканлигини бўлса — тушунтирмади, кулганча ишига қараб кетди. Бу синфий курашингни бошимга ураманми, хутордаги ҳар бир теватдан олазрак бўлиб хавотир олиб юрсам? Унинг соф виждонли теватми ёки кулак сифатида тугатилганларга мансуб эканлиги манглайига ёзиб қўйилмаган бўлса. Борди-ю, у кулакнинг тевати, Макарниинг таъбирича, мениннг синфий душманим бўлса, мен нима қилишим керак? Кулак сифатида тугатишим керак! Хўш, чунончи, уни қандай қилиб тугатасан, яъни тириклай пўстинини шилиб оласанми? Ҳеч иложи йўқ! У сендан олдинроқ теригинангни шилиб олади. Демак, масала равшан: аввал бу синфий душманни сиртмоқ солиб ўлдириб, кейин пўстинини шилиш керак. Мен яқинда Макарга шу таклифни айтган эдим, у: «Сен бунақада хутордаги итларнинг ярмисини қириб ташлайсан, тентак чол» дейди. Икковимиздан қайси биримиз тентак эканлигимиз — номаълум, буни аниқлаш керак. Менингча, мен эмас, Макарсал тентакроқ бўлса керак... «Заготсирье» ит терисини ошлаш учун қабул қилади-ми? Қабул қилади! Бугун давлат бўйлаб кулак сифатида тугатилганларнинг қанчадан-қанча теватлари қаровсиз, эгасиз, бошвоқсиз қанғиб юрибди? Мильён-

мильён! Борди-ю, шуларнинг ҳаммасининг терисини шилиб олиб кейин ошлатилса, жунидан пайпоқ тўқилса қандай бўлади? Шундай бўладики, Россиянинг ярми хром этик кийиб юради, ит жунидан тўқилган пайпоқ кийиб юрса умрбод боддан халос бўлади. Мен бу нарсанинг эм бўлишини марҳума бувимдан эшитган эдим, мен сенга айтсам, дунёда бундан кўра яхши эм бўладиган нарса йўқ. Гапириб ўтиришнинг нима ҳожати бор, ўзим ҳам бодга гирифтор эдим, ит жунидан тўқилган пайпоқларгина жонимга ора киради. Шулар бўлмаса мен аллақачон эмаклаб қолардим.

— Бобо, бугун станицага жўнаш хаёлинг борми?— қизиқди Давидов.

— Албатта бор, лекин сен гапимни бўлмай, бу ёғини эшит. Итларнинг терисини ишга яратиш ҳақидаги зўр фикр миямга шундай келди — мен икки кеча-кундуз ухламай, менинг фикримдан давлатга, хусусан, ўзимга қанча пул фойда келишини ўйлаб кўрдим. Менинг бу фикримдан давлатга, хусусан эса, ўзимга қанча пул фойда келиши мумкин? Агар қўлим қалтирамаганида, ўзим марказга ёзиб юборардим, қарабсанки, омадим келиб, ақлли тадбирим учун ҳукуматдан менга бирон нарса тегиб қоларди. Кейин ҳамма гапни Макарга айтмоқчи бўлдим. Мен зиқна эмасман. Олдига бориб бор гапни айтдим-да, шундай дедим: «Макарушка! Мен — қари одамман, менга ҳар қандай сармоёю мукофотларнинг ҳожати йўқ, сени ўла ўлгунимча бахтиёр қилиб қўймоқчиман: сен менинг фикримни марказий ҳукуматга ёзиб юбор, урушда қатнашганинг учун олганинга ўхшаган орден оласан. Хўш, бунинг устига-устак сенга пул ҳам бериб қолишса — икковимиз ўртасидан расамади билан бўлиб оламиз. Сен хоҳласанг, ўзингга орден сўрашинг ҳам мумкин, менга — тугадиган ғунажинми ёинки ақалли гўсалагами етадиган пул тегиб қолса ҳам рози бўлардим».

Бошқа одам бўлганда оёғимга йиқилиб миннатдорчилик билдирарди Хўш, Макарушка ҳам миннатдорчиликни болади... Вой, стулидан сапчиб туриб кетдику! Бир сўкиб ўтакамни ёрди! «Сен қариган саринг аҳмоқ бўлиб кетяпсан! Қалла деб ошқовоқни кўтариб

юрисбан!» деб шанғиллайди. Ўзи бўлса ҳар бир сўздан кейин — унақа, бунақа, фалон-писмадон деб турибди,— кўз очирмайди! У менинг ақлимдан нуқсон тояпти! Ким гапирса ҳамки, у тилини тишласа бўларди! Ундай ақлавондан ўргилиб кетай, ўзи ҳам емайди, бировга ҳам едирмайди. Мен унинг ҳалқуми қуришини кутиб, ўзимча: «Майли, ирғишлайверсин, бари бир стулга илгари ўтирган жойи билан бориб ўтиради» деб ўйлаяпман.

Макарушка сўкина-сўкина тинкаси қуриди шекилли, ўтирди-да, «Хумордан чиқдингми?» деб сўради. Гарчанд биз у билан иноқ дўст бўлсак ҳам, шундан кейин менинг ғазабим қўзиб кетди. «Борди-ю,— дедим мен унга,— ҳаллослаб қолган бўлсанг дамингни олиб бошидан бошла, мен сабр қилишим мумкин, ошиқадиган ишим йўқ. Аммо нега жиннинг қўзиб сўкиняпсан, Макарушка? Мен сенга яхшилик қиляпман-ку. Сенинг бу фикринг учун Россия бўйлаб жамики газеталарда ёзиб чиқишади!» Шундан кейин у бамисоли мен чолворининг ичига доғ сув қуйиб юборгандек эшикни тарақлатиб ёпганча уйдан отилиб чиқиб кетди!

Кечқурун мен ўқитувчи Шпиннинг олдига маслаҳатлашгани бордим. У ҳар қалай, ўқимишли одам. Унга бор гапни айтдим, Макардан шикоят қилдим. Аммо лекин бу ўқимишли одамларнинг ҳаммаси ҳам, менингча доводирроқ, анчагина доводирроқ одамлар! Менга нима дейди дегин? Тиржайиб: «Ҳамма буюк одамлар ҳам ўз фикрлари учун қувғин, таъқибга дучор бўлишган, бу азиятга сен ҳам чида, бобо» дейди. Уз кўнглида менга таскин берди! У ўқитувчи эмас, лўттибоз, маккор! Чидашдан менга нима фойда? Сигир нақдгина қўлимга кириб қолган эди-я, ҳатто думини ушлаш ҳам насиб қилмади. Ҳаммаси Макарнинг кожбахслигидан! Қуриб кетмагур ошна ҳам шунақа бўладими? Бунинг касофатидан уйда ҳам дилсиёҳлик... Кампиримга, ақлли тадбирим учун худойи таоло бизга сигир ато қилиб қолса ҳам ажаб эмас, деб мақтаниб қўйган эдим-да. Ҳа, ато қилиш шунчалик бўлар-да! Кампирим бўлса мени эгов бўлиб эговляпти: «Айтган сигиринг қани? Яна ёлгон гапирдингми?» Ундан ҳам турли-туман азиятлар чекишимга

тўғри келяпти. Ҳар қандай буюк одамлар азият чеккан экан, менинг азият чекишим худонинг даргоҳида ҳам фарз, ҳам қарз.

Шу тариқа менинг яхшигина фикрим беҳудага оқибатсиз қолиб кетди. На чора? Йўқни йўндириб бўлмайди...

Давидов эшик кесакисига суянганча сассиз кулиб турарди. Шчукаръ эса сал ҳовридан тушиб, ошиқмасдан оёқ кийимини кия бошлади, энди Давидовга эйтибор ҳам бермай завқ-шавқ билан ҳикоясини давом эттирди:

— Ит жунидан тўқилган пайпоқ — бодга жуда яхши даво! Мен ўшанақа пайпоқни қиши билан кийиб юрдим, бирон марта ҳам ечмадим, оёқларим баҳорга-ча илвираб кетган бўлса ҳам, кампирим итнинг бадбўй ҳиди анқиб кетганлиги сабабли мени уйдан бир неча марталаб ҳайдаб чиқарган бўлса ҳамки, мен боддан халос бўлдим. Сал кам бир ойча макиённинг атрофида айланган жўжахўроздек ўйноқлаб юрдим. Бундан умуман қандай фойда чиқди? Ҳеч қандай фойда чиққани йўқ! Чунки яна аҳмоқлик қилиб баҳорда оёғимдан нам ўтказиб қўйдим-да, балога дучор бўлдим-қўйдим! Аммо бу — вақтинчалик нарса; мен бу дарддан унча қўрқмайман. Яна биронта сержун ювош теватни ушлашим билан жунини олсам, тағин бодни кўрмагандек мусаффо бўлиб тузалиб кетаман! Ҳозир менинг қандай одимлаб юраётганимни кўряпсанми? Худди арпа еб бўккан ахтага ўхшайман, шифобахш пайпоқни кийиб юрай — яна ёш йигитдай ўйинга тушиб кетадиган бўлиб қоламан. Шуниси борки, кампирим итнинг жунини йигириб ундан менга пайпоқ тўқиб беришга кўнмайди. Итнинг ҳидидан боши айла-ниб, чарх тепасида томоғига ўқчиқ келади. Аввал ўқчиб-ўқчиб, кейин томоғига бир нарса тиқилади-да, ниҳоят, шундай кўнгли айниб кетадики, туриш-турмуши билан ичак-чавоғи ташқарига чиқиб, астарпахтаси ағдарилиб кетади. Шунинг учун, билганини қилсин, мен уни бундай ишга мажбур қилмайман. Жунни ўзим ювиб, ўзим офтобда қуришиб, ўзим йигириб пайпоқ тўқиганман. Муҳтожлик одамни не расво кўйларга солмайди, ошна...

Буниси ҳам ҳеч гап эмас, буниси ҳам баҳарнов, шуниси расвоки, менинг кампирим — бориб турган қора баттол юҳо! Бурноғи йили ёзда оёғим қақшаб оғриди. Нима қилиш керак? Лоп этиб эсимга ит жундан тўқиладиган пайпоқ тушиб қолди. Шундай қилиб, бир куни эрталаб қўшнимизнинг қанжиғини қоқ нон билан алдаб даҳлизга олиб кирдим-да, чечан сартарошлардек жунини тап-тақир қилиб олдим. Фақат қулоқларида—кўрк учун, думининг учуда—пашшасини қўриши учун бир тутамдан жун қолдирдим. Айтсам ишонмайсан, ундан нақ ярим пудча жун қирқиб олдим!

Давидов юзини кафтлари билан яшириб кулгидан нафаси қисилганча инграб қўйди:

— Кўп эмасми?

Аммо Шчукаръ бобо бундан ишкавроқ саволларни эшитганда ҳам гангиб қолмас эди. Лоқайдлик билан елкасини қисди-да, муроасага кела қолди:

— Ҳа, эҳтимол сал камроқ бўлса ҳам бордир. Ун-ўн икки қадоқ келиб қолар, тарозида тортиб кўрибманми. Лекин ўша ит шу қадар сержун эдики, хўш, бамисоли шлёнск зотидаги қўйга ўхшарди! Унинг жундан ўла-ўлгунимча пайпоқ тўқиб кияман, деб ўйлаган эдим, қаёқда, бир жуфт тўқиб бўлар-бўлмасимданоқ қолганига кампиримнинг қўли етиб қолиб, бир толасини ҳам қўймай қўрада куйдириб юборди. Менинг кампирим кампир эмас, ваҳший йўлбарс! Ёвузликда у мана бу лаънати такадан сира ҳам қолишмайди, у билан Трофим — жуда хил тушган, худо ҳақи, гапимга ишонавер! Хулласи калом, у бисотимдаги ҳамма жунни куйдириб юбориб, мени хонавайрон қилди-қўйди! Бўлмаса, ўша итга жунини олаётганимда жим турсин деб каттакон бир халтадаги қоқ нонни едирган эдим, шундай бўлган эди...

Аммо лекин итнинг ҳам омади келмади: жунини олганимдан кейин қўлимдан юлқиниб чиқиб кетди, устидаги ортиқча юк бўлган жундан халос қилганим учун мендан мамнундек кўринган эди, ҳатто яйраб кетгандан шокилалани думини ҳам силкитиб қўйган эди, кейин — зинғиллаганича анҳорга югурди, сувдаги аксига кўзи тушиши билан ори келиб увиллаб юборди...

Одамлар кейинчалик менга айтишларича, у анҳорда изғиб юрибди: афтидан, орига чидаёлмай ўзини сувда ғарқ қилмоқчи бўлганга ўхшайди. Аммо бизнинг анҳордаги сув чумчуқнинг тўпиғидан ҳам келмайди, ўзини қудуққа ташлаш фаҳмига келмабди, ақли калталиқ қилибди. Таъна қилиб бўлармиди? Ҳар қалай, тилсиз махлуқ, ёинки, чунончи дарранда: ақли кўтаҳ, одамнинг ақлига ўхшаган эмас...

У уч кечаю кундуз қўшнимизнинг омбори тагида увиллаб ётди, увиллайвериб юрак-бағримни эзиб юборди, аммо омборнинг тагидан чиқмади, демак, иснодга қолиб ўлди, шу тариқа эл кўзига кўринишга ори чидамади. Шундай қилиб, хутордан йўқолиб кўздан ғойиб бўлди, кузгача кўринмади, яна жуни чиқиши билан эгасиникига кириб келди. Шундай орли қанжиқ эканки, баъзи хотинлардан ҳам ориятлироқ экан, худо шоҳид, гапимга ишонавер!

Шундан кейин мен қатъий бир қарорга келиб қўйдим: борди-ю, яна биронта итнинг жунини оладиган бўлсам, қанжиғига тегмайман, устки либосидан маҳрум қилиб иснодга қўймайман, биронта теватни танлаб оламан: бу хумпарларнинг унча ори йўқ, қайси бирини устара билан қиртишласанг ҳамки қулоқ қоқмай туради.

— Сафсаталаринг қачон тамом бўлади?— Шчукарнинг гапини бўлди Давидов.— Сен жўнашинг керак-ку. Тезроқ бўл!

— Ҳозир-да! Ҳозир пойафзалимни кияман-у, тайёр бўламан. Худо ҳақи, гапимни бўлмай тур, бўлмаса фикрим чалғиб кетиб, нимани гапираётганим эсимдан чиқиб қолади. Шундай қилиб, айтаманки: Макарушка мени тентак деб ўйлайдию, аммо қаттиқ янглишади! У менга ақл ўргатишга ёшлиқ қилади, масалага чуқур шўнғиб кирмайди, бўксаси кўриниб туради, мен бамисоли қари чумчуқ бўлсам, мени тўфон билан лақиллага олмайсан, ҳа, лақиллатолмайсан! Макарнинг ўзи мендан ақл ўрганса чакки бўлмайди. Ҳа, шундай.

Шчукаръ бобонинг одатдаги сўзамоллиги қўзиб кетди. Размётновнинг таъбири билан айтганда, Шчукаръ «юриб кетди», энди уни тўхтатиш маҳолгина

эмас, мутлақо мумкин эмас эди. Ҳаётда ҳеч омади келмаган чолга ҳамма вақт очиқ кўнгиллик, меҳрибонлик билан, ачиниброқ қарайдиган Давидов лекин бу гал, ҳар қалай, унинг қиссасини бўлишга журъат қилди:

— Шошма, бобо, тўхта! Сен зудлик билан станицага бориб, ер ўлчовчи Шпортнойни олиб келишинг керак. Уни танийсанми?

— Мен станицада сенинг Шпортнойнингнигина эмас, у ердаги ҳамма итларни ҳам беш қўлимдек танийман.

— Итлар важигга сен жуда миришкорсан, факт! Аммо менга Шпортной керак. Тушундингми?

— Олиб келаман, дедим-ку, келинчакни никоҳга етказиб келгандек етказиб келаман, вассалом. Лекин сен гапимни бўлма. Нега одамнинг гапини бўлаверадиган бунча расво одатинг бор-а? Сен, Давидов, Макарушкадан ҳам расво бўлиб кетяпсан, худо ҳақи! Нагульнов-ку Тимошкани отиб ташлади, у қаҳрамон казак, у гапимни бўлса бўлаверсин, мен уни бари бир ҳурмат қиламан. Сен нима қаҳрамонона иш қилиб қўйгансан? Мен сени ниманг учун ҳурмат қилишим керак? Ҳурмат қилишимга узил-кесил биронта ҳам сабаб йўқ! Бутун умримни расвои жаҳон қилган мана бу иблис такани ливольверт билан отиб ташлагин, мен сени умрбод дуойи жонингни қилай, сени Макардан ҳам кўра яхшилаб ҳурматингни бажо келтирай. Макар — қаҳрамон! У ҳамма илмларни ўқиб бўлиб, ҳозир англис тилини ҳижжалаб ўрганияпти; менга ўхшаб ҳамма нарсага ҳам фаҳми етади, ҳатто хўрозларнинг қичқиришларини пайқашда ҳам ҳукамо. У Лушкани ҳам ҳайдаб юборди, сен бўлсанг уни бағрингга олдинг, Тимошка ёвузни ҳам бир ўқ билан ухлатиб қўя қолди...

— Чоринггни тезроқ кийсанг-чи! Мунча имиллайдисан?!— сабрсизланиб хитоб қилди Давидов.

Шчукаръ бобо хашак устида инқиллаб-синқиллаб иврсиганча минғирлади:

— Чорингнинг боғичини боғлаяпман, кўрмайдисанми? Қоронғида боғлаш амри маҳол экан!

— Ёруққа чиқмайсанми?

— Шу ернинг ўзида ҳам бир амаллаб боғлаб ола-

ман. Ҳа-а-а, менинг Макарушкам шунақа. Ўзи ўқиб-ўрганиб қолмасдан менга ҳам таълим бериш пайдан...

— Нималардан таълим беряпти?— жилмайиб сўради Давидов.

— Ҳар хил илмлардан,— чалғитиб жавоб берди Шчукаръ бобо, унинг тафсилотларга ўтгиси келмасди, шунинг учун ҳам истар-истамас такрорлади:— Ҳар хил илмлардан, деяпман-ку. Тушундингми? Мен ҳозир ажнабий сўзларга киришдим. Бунга нима дейсан?

— Ҳеч тушунмадим. Қанақа ажнабий сўзларга?

— Шунақа бефаросат экансан, сўраб нима қилардинг,— дея ғижиниб қўйди Шчукаръ бобо ва шу қадар қийноқ-қистоқ билан берилган саволлардан норози бўлганини очиқ билдириб, хафа бўлиб бурнини тортди.

— Ажнабий сўзлар сенга ўликка дори асқатгандек асқатса керак. Сен чаққонроқ отлан,— ҳамон жилмайганча илтимос қилди Давидов.

Шчукаръ худди ғаши келган мушукдек ғижинди:

— Чаққонроқ бўл эмиш! Гапини қаранглар! Чаққонлик бурга тутаетганингда ёки кечаси ўйнашининг уйдан қочиб, эри сени тириқтириб изингдан етай-етай деб қолганда керак бўлади... Қуриб кетгур қамчини сира тополмаяпман! Ҳозиргина қўлимда ушлаб турган эдим, ерга кирдими, осмонга учдими, йўқ бўлди-қолди, таканинг касофатидан қўлимда қамчи бўлмаса бир қадам ҳам жиллолмайман... Хайрият, топдим! Картузим қаёқда экан? Сен кўрмадингми, ўртоқ Давидов, картузимни? Бош томонимда турган эди-я... Эсим ҳам кирарли-чиқарли бўлиб қолибди ўзи... Ҳа, хайрият, картузни ҳам топдим, энди зипунимни ҳам топиб олсам, тайёрман-да. Хаҳ, иблис, Трофим! Уни ўша пичанга икки буклаб тиққанга ўхшайди, энди кечгача қидиришимга тўғри келади. Эсимга тушди! Зипуним уйда қолган эди... Шундай жазирамада зипунни нима қиламан? Уни бу ерга олиб келиб нима қилардим?

Давидов эшик томонга қараб, Островновнинг оҳиста нималардир, деб линейкага қўшилган айғирларни ўнглаганча меҳр билан силаб-сийпаётганини кўрди.

— Яков Лукич отларни аллақачон қўшиб бўлибди-ю, сен бўлсанг ҳали ҳам отланиб бўлганинг йўқ! Қачонгача ивирсийсан, ипириски чол?— жаҳл билан хитоб қилди Давидов.

Шчукаръ бобо овози борича болохонадор қилиб сўкинди.

— Қуриб кетсин, шундай ҳам офат кун бўладими! Бир ҳисобда станицага бориш ҳам керак эмас эди. Булар яхшилиқнинг аломати эмас! Ахир ўзинг ўйлаб кўр, карлузимни қидириб топган эдим, энди тамаки халтам ғойиб бўлди. Бу яхшилиқнинг аломатими? Йўқ, яхшилиқнинг аломати эмас. Йўлда бирон фалокат юз берадиганга ўхшаб турибди.. Вой тавба, тамаки халтамни йўқотсам-қўйсам-а! Уни Трофим ямлаб ютмагандир-ку ахир! Ҳа, хайрият, тамаки халтамни топиб олдим, энди жўнайверсам ҳам бўлади... Сафаримни эртага қолдира қолсакмикан-а? Белги бераётган аломатлар жуда расво... Инжилда ҳам,— Матфейнинг қайси боблиги хотиримда йўқ,— жин урсин, қайси боби бўлса ҳам бари бир: «Агар сен, мусофир, сафарга отланаётиб ёмон аломатлардан воқиф бўлиб қолсанг, остона ҳатлаб эшикка чиқмай, қорангни ўчириб ўтир» деб бежиз айтилган эмас. Ана энди ўзинг масъулият билан айт, ўртоқ Давидов: мен бугун борайми ё бормайми?

— Ҳозироқ жўна, бобо!— деб жиддий буюрди Давидов.

Шчукаръ хўрсинганча, аммо сўз қайтармай хашак тепасидан орқаси билан сирғилиб тушди-да, оёғини чолларга хос сургаб босганча қамчинини судраб, қоронғи бурчакда биқиниб олган такага хавотир билан аланглай-аланглай эшикка қараб йўналди.

XVII БОБ

Шчукаръ бобони амал-тақал билан жўнатгач, Давидов мактабга бориб, мактаб биносини якшанбагача байрамдагидек тусга киритиш учун яна нималар қилиш мумкинлигини ўша ерда аниқламоқчи бўлди. Бундан ташқари у мудир билан гаплашиб, у билан

бирга мактаб ремонтни учун қанча ва қандай қурилиш материаллари керак бўлишини, бинони ўқув йилининг бошланишига бемалол ва пухтароқ ремонт қилиш учун бу ишга қачон киришиш кераклигини мўлжаллаб кўрмоқчи эди.

Гремячий Логга келганидан бери энг қизғин иш пайти энди яқинлашиб келаётганини Давидов сўнги кунлардагина қаттиқ сизди: пичан ўроғини тугаллаган ҳам эдиларки, ғалла ўрим-йиғими етиб келиб қолди, кузги жавдар кўз ўнгида қорая бошлади; у билан айни бир вақтда арпа етила бошлади; колхознинг якка хўжаликларнинг лахтак-лахтак ерларига нисбатан одатдагидан ташқари катта кунгабоқар ва жўхори пайкаллари бегона ўтлар босиб кетиб, улар жимгина ўтоқ кутиб ётарди, буғдой ўроғи ҳам яқинлашиб қолган эди.

Ғалла ўрим-йиғими бошлангунча кўпгина ишларни амалга ошириш: хуторга мумкин қадар кўпроқ хашак ташиб қўйиш, хирмонларни ғалла янчишга тахт қилиб қўйиш, илгари кулакларга тегишли бўлган омборларни бир жойга кўчиришни тугаллаш, колхоздаги биттаю битта буғ молотилкани созлаб қўйиш керак эди. Бундан ташқари ҳам сон-саноксиз катта ва кичик ташвишлар Давидовнинг зиммасига тушган, ҳар бир иш ўзига мунтазам ва узлуксиз диққат-эътибор берилишни қатъият билан талаб қилар эди.

Давидов ғичир-ғичир эски зинапояни босганча мактаб остонасига кўтарилди. Эшик олдида ўн ёшлар чамасидаги тиқмачоқдек оёқ яланг қиз четланиб, унга йўл берди.

— Сен ўқувчимсан, жоним?— меҳр билан сўради Давидов.

— Ҳа,— секин жавоб берди қизалоқ ва дадиллик билан Давидовнинг оёғидан бошигача кузатиб чиқди.

— Мудирларингиз қаерда туради?

— У ҳозир йўқ, хотини билан иккови ҳозир анҳорнинг нарёғида, полизда карам суғоришяпти.

— Чатоқ бўлди-ку... Мактабда ҳеч ким борми ўзи?

— Муаллимамиз Людмила Сергеевна бор.

— У нима қиляпти?

Қизалоқ жилмайди.

— Қолоқ болалар билан шуғулланыпти. Ҳар куни тушдан кейин улар билан шуғулланади.

— Уларни шатакка олаётган экан-да?

Қизалоқ индамай бош силкиди.

— Жойида!— деди мамнуният билан Давидов ва ним қоронғи йўлакка кирди.

Узун йўлакнинг ичкарироғидан болаларнинг чувир-чувири эшитилиб турарди. Давидов бўш синфларни эгаларча кўздан кечириб ошиқмай ўтиб бораркан, охирги хонанинг қия очиқ эшигидан олдинги қатордаги тиркаб қўйилган парталарда бемалол ўтирган ўн чоқли ёш болаларни ва уларнинг олдидаги — ёшгина муаллимани кўрди. Жингалак, қўнғир сочлари калта қирқилган, пастак бўйли, озғингина, хипчагина ўқитувчи муаллимадан кўра ўсмир қизга ўхшаб кетарди.

Давидов аллақачонлардан бери мактаб остонасига қадам босмаган, ҳозир офтобда айнаган кепкасини чап қўлидағимизлаганча синф эшиги олдида тураркан, ажойиб бир туйғуни бошидан кечирарди. Мактабга бўлган азалий эҳтироми туфайли, бирдан узоқ болалик йилларини эслаб кетганидан шу дақиқада унинг қалбида қандайдир иштиёқли ҳаяжон бош кўтарди...

У эшикни ботинмай очди-да, муаллимага секин мурожаат қилди:

— Кирсам рухсатми?

— Кириг, — унга жавобан қиз боланинг ингичка овози янгради.

Муаллима Давидовга ўгирилди, қошлари тааж-жуб билан чимирилди, аммо уни танигач, ийманиб гапирди:

— Кириг, марҳамат.

Давидов қовушмай таъзим қилди.

— Салом. Халақит берганим учун кечиринг, мен бир дақиқага кирдим... Бу охирги синфни ҳам кўздан кечирсам, мен мактаб ремонти масаласида келдим. Кутиб туришим мумкин.

Болалар ўринларидан туриб саломга пойма-пой жавоб беришди, Давидов қизга қараркан дарҳол ўйлади: «Мен — илгариги ҳамёни катта бадқовоқ мактаб мутасаддийларига ўхшадим... Муаллима ҳам қўрқиб

кетиб, қизариб-бўзаряпти. Шу вақтда келиб нима қиларканман!»

Қиз Давидовнинг олдига келди.

— Бу ёққа ўтинг, марҳамат, ўртоқ Давидов! Бир неча минутдан кейин дарсимни тамомлайман. Ўтиринг, марҳамат. Ё Иван Николаевични чақириб кела қолайми?

— У ким бўлди?

— Мактаб мудиримиз—Иван Николаевич Шпинь. Сиз ҳали у кишини танимайсизми?

— Танийман. Ташвишланманг, мен кутиб тураман. Машғулотингиз тугагунча шу ерда ўтира турсам мумкинми?

— Ҳа, албатта! Ўтиринг, ўртоқ Давидов.

Қиз Давидовга қарар, у билан гаплашар, аммо ҳамон хижолатдан ўзига келолмас, зўр бериб қизарар, ҳатто гарданларигача пушти тусга кирган, қулоқлари бўлса қип-қизариб кетган эди.

Давидовнинг мана шу нарсага тоқати йўқ эди! Хусусан шунинг учун тоқати йўқ эдики, биронта қизариб кетаётган хотинга қараб қолса, нима учундир ўзи ҳам қизара бошлар, шу сабабдан ҳамиша баттарроқ хижолат бўлиб ўнғайсизланар эди.

У чоғроққина стол олдидаги кўрсатилган стулга бориб ўтирди, қиз эса дераза томонга бориб, ўқувчиларга сўзларни ҳижжалаб айтганча ёздир бошлади:

— О-нам биз-га... Ёздингизми, болалар? Биз-га ов-қат пи-шир-ди. «Пиширди» сўздан кейин нуқта қўйинглар. Такрорлайман.

Жумлани икки марта ёзгач, болалар Давидовга мароқ билан тикилишди. У мўйловини силаётгандек ясама сиполик билан юқори лабини силади-да, болаларга самимият билан имо қилиб қўйди. Улар илжайишди, тотув муносабатлар йўлга туша бошлагандек эди-ю, муаллима яна қандайдир жумлани одатдагидек бўғинма-бўғин ҳижжалаб айтишга тушиши билан болалар яна дафтарларига энгашиди.

Синфда қуёш ва чанг, камдан-кам шамоллатиладиган бинога хос зах ҳид анқирди. Деразаларнинг таггинасига ёпишиб келган сиренлар билан акациялар

салқин бермасди. Шабада япроқларни ўйнатар, чай-қатар, чақа полда шуълалар ўйнар эди.

Қошларини диққат билан чимирганча Давидов ҳисобга киришди. «Икки кубометрча қарағай тахта керак — полнинг баъзи жойларидаги тахталарини янгиламаса бўлмайди. Дераза ромлари дуруст, қўшоқлари қай аҳволда экан, бормикан, суриштириб билиш керак. Бир яшик ойна сотиб олиш керак. Эҳтиётдан олиб қўйилган бир тахта ҳам ойна бўлмаса керак, болалар ойналарни синдирмасин десанг — бунинг ҳеч иложи йўқ, факт! Қўрғошиндан қилинадиган оқ бўёқ топсак яхши бўларди, шифтлар, дарчалар, ромлар билан эшикларни бўяш учун бу матоҳдан қанча кетар экан? Дурадгорлардан аниқлаб олиш керак. Зинапояни янгилаш керак. Ўз тахталаримиз билан эпласак ҳам бўлади: иккита толни тилдирсак — бинойидек бўлади. Ремонт бизга анча пулга тушади... Утинхонанинг томига янги похол босиш керак. Бу ердаги иш ошиб-тошиб ётибди, факт! Омборларни тугатишимиз билан дурадгорлар бригадасини бутунлай шу ёққа жўнатаман. Мактабнинг томини ҳам бўятиш керак эди... Пул қаёқда? Улиб-тирилиб бўлса ҳам мактаб учун пул топмай қўймайман! Факт! Улиб-тирилишимнинг ҳам ҳожати йўқ: яроқсизга чиқарилган ҳўкизлардан бир қўшини сотсак — мўмайгина пул бўлади. Бу ҳўкизлар важида райижроком билан юлқишишга тўғри келади, бўлмаса ҳеч иш чиқмайди... Хуфия сотиб юбора қолсам аҳволим чатоқ бўлармиди... Майли бир таваккал қиламан. Нестеренко қўлаб юбормасмикан?»

Давидов қўйин дафтарчасини олиб, ёзди: «Мактаб. Тахта, мих, ойна — бир яшик. Том учун паришча яшил бўёқ. Оқ бўёқ. Алиф...»

Қошини чимирганча охириги сўзни ёзиб ҳам бўлган эдики, шу вақт найчадан отилган чайналган ҳўл қоғоз соққача пешанасига юмшоққина келиб тегиб, ёпишиб қолди. Давидов туйқусдан сесканиб кетди, шу ондаёқ болалардан кимдир муштини оғзига тутганча пиқиллаб кулиб юборди. Парталар устидан кулги саси шивирлаб ўтди.

— Нима гап ўзи? — жиддий сўради муаллима.

Унга вазмин сукунат жавоб бўлди.

Қоғозни пешанасидан олиб жилмайганча Давидов болаларни наридан-бери кўздан кечириб чиқди: оқиш, қўнғир, қора сочли бошлар партага энгашиб олган, аммо қуёшда қорайган қўлларнинг биронтаси ҳам ёзаётгани йўқ эди...

— Бўлдиларингми, болалар? Энди навбатдаги жумлани ёзинглар...

Давидов кулиб турган кўзларини қуйига эгилган бошлардан узмай сабр билан кутди. Мана, ўғил болалардан бири ўгринчасига аста-секин бошини кўтарди. Давидов кўз ўнгида қадрдон танишини кўрди: баҳор кези бир куни далада учратгани Федотка Ушаковнинг ўзи. Қисилган кўзлари билан тикилиб турар, лаблари қизғиш, оғзи қулоғига етгудек бўлиб яйраб жилмаймоқда эди. Давидов унинг муғамбирона башарасига қараб тураркан, ўзи ҳам барала кулиб юбораёзди, аммо ўзини босиб, шоша-пиша қўйин дафтаридан бир варақ тоза қоғоз йиртиб олди-да, уни оғзига солиб, муаллимага ўқтин-ўқтин қараб ва Федоткага хушчақчақлик билан имо қилганча чайнай бошлади. Федотка унга астойдил тикилиб турар, аммо кулаётганини сездирмаслик учун оғзини қўли билан тўсар эди.

Давидов Федотканинг сабрсизлигидан ҳузур қилганча, чайналган қоғозни ҳафсала билан ошиқмай юмалоқлади-да, чап қўли бош бармоғининг тирноғига қўйиб, худди нишонга олаётгандек чап кўзини қисди. Федотка лунжларини шишириб хавотир билан бўйнини ичига олди,— ҳар қалай соққача кичкина эмас, вазмингина эди... Давидов пайт пойлаб туриб соққачани Федоткага қараб енгилгина чертиб юборган эди, у дарҳол бошини пастга олмоқчи бўлиб пешанасини партага тарақлатиб уриб олди. У қаддини ростлаб, муаллимага тикилди, қўрқиб кўзи ола-кула бўлганча, қизариб кетган пешанасини қўли билан аста-секин силай бошлади, Давидов эса сассиз эшилиб кулганча, ўгирилиб олди-да, одатига кўра юзини кафтлари билан яширди.

Дарҳақиқат, унинг бу хатти-ҳаракати кечириб бўлмайдиган бачканалик, қаерда ўтирганлигини унутмаслиги керак эди. У ўзини босиб, гуноҳкорона табассум

билан муаллимага қия қараган эди, унинг ҳам деразага ўгирилиб кулгисини яширишга тиришаётганини кўриб қолди. Унинг хипчагина елкалари учмоқда, гижимланган дастрўмолини ушлаган қўли эса кулги зўридан тирқираб чиқиб кетган ёшни артиш учун кўзларига қараб интилмоқда эди.

«Ана сенга бадқовоқ мутасаддий...— деб ўйлади Давидов.— Бутун дарсни расво қилдим. Бу ердан жуфтакни ростлаш керак».

Юзини жиддий қиёфага киритиб у Фетодкага қаради. Симобдек жонсарак бола партада сабрсизлик билан ижирганиб ўтирганча, бармоғи билан оғзини кўрсатмоқда эди, кейин оғзини очди: бир вақтлардаги кемшик ўрнида — ҳали бор бўйича ўсиб чиқмаган, зиҳлари кўркамгина арра-арра бўлиб турган иккита сербар, кўкиш оппоқ тиш кўриниб турарди. Давидов уларни кўраркан, беихтиёр жилмайиб қўйди.

У болаларнинг юзларига, парталарга энгашиган ранго-ранг сочли бошларга тикиларкан, руҳан ҳузур қилмоқда эди, аллақачонлардир ўзи ҳам Федотканинг партасидаги қўшнисига ўхшаб хат ёзаётганида ёки расм солаётганида бошини пастга эгганча тилини чиқариб, унинг ҳар бир ҳаракати билан машаққатли ишида ўзига ёрдам берганини беихтиёр хотирасидан ўтказди. Баҳор кези Федотка билан биринчи марта танишган вақтидагидек яна хўрсиниб ўйлади. «Сизлар машаққат чекмай яшайсизлар, палапонлар, ҳозир ҳам машаққат чекмай яшаяпсизлар, ахир мен беҳуда жанг қилганмидим? Менинг болалик вақтимдагига ўхшаб шўрларингнинг шўрвасини ичишларинг учун эмасдир, ахир?»

Уни ширин хаёл оғушидан яна ўша Федотка чиқарди: партада жонсараклик билан типирчилаганча у Давидовнинг диққатини ўзига оғдирди, имо-ишоралар қилганча, тиши қай аҳволда эканлигини кўрсатишини талаб қилиб туриб олди. Давидов пайт пойлаб туриб, муаллима ўгирилганда таассуф билан қўлларини ёзганча, тишларини кўрсатди. Давидовнинг оғзидаги таниш кемшикни кўраркан, Федотка кафтларини оғзига тутганча пиқиллаб кулиб юборди, кейин эса ҳузур билан яйраб-ййраб жилмайди. Унинг бутун ғо-

либона қиёфаси аён-ошкор шундай деб турарди: «Сени доғда қолдириб кетдим-ку, амаки! Менинг тишим чиқди-ю, сеники — чиқмабди!»

Аммо бир дақиқадан кейин шундай бир ҳодиса рўй бердики, буни Давидов кейин-кейингача ҳам юраги шувилламасдан эслаёлмас эди.

Шўхлиги ошиб кетган Федотка Давидовнинг диққатини яна ўзига тортиш учун, партани оҳистагина тақиллатди, Давидов унга фаромушлик билан қарагач эса — Федотка кибр билан ўзини орқага ташлаб, ўнг қўлини шимининг чўнтагига тикди-да, ундан «лимонча» қўл гранатасини олиб яна дарров солиб қўйди. Буларнинг ҳаммаси шу қадар тез юз бердики, Давидов дастлаб гангиб кўзларини пириллатди, шундан кейингина оқара бошлади...

«Қаёқдан олди экан?! Қапсюль қўйилган бўлса-чи? Ўриндиққа уриб олса борми, унда... Эҳ, жин урсин, нима қилсам экан?» — кўзларини юмиб даҳшат билан ўйлади, у пешанасида, энгагида, бўйнида муздек реза тер пайдо бўлганини ҳам сезмади.

Дарҳол бирон чора кўриш керак эди. Аммо қандай чора кўриш керак? Сапчиб туриб гранатани тортиб олсинми? Борди-ю, бола қўрқиб кетиб қўлидан юлқиниб чиқиб, қолаверса, фалокат босиб ўзини ҳам, бошқаларни ҳам ўлдириб қўйишидан беҳабар ҳолда гранатани улоқтириб юборса-чи... Йўқ, бундай қилиш ярамайди. Давидов бу йўлни мутлақо рад этди. Ҳамон кўзини очмай машаққат билан йўл қидирар, фикрини ошиқтирар, тасаввур эса унинг ихтиёридан ташқари портлашнинг сарғиш алаңасини, қисқагина аянчли қичқириқни, болаларнинг дабдала бўлиб кетган таналарини кўз ўнгида гавдалантирмоқда эди...

Тер томчилари пешанасидан аста-секин оқиб тушиб, қаншарининг ёнларидан думалаганча келиб кўз косаларини ачитаётганини эндигина сезди. У дастрўмолини олмоқчи бўлиб чўнтагида қадрдон бир дўсти аллақачонлар совға қилган қаламтарошни топиб қолди. Давидовнинг миясига бир фикр келди: ўнг қўли билан қаламтарошни олиб, чап қўлининг енги билан пешанасидаги қуюқ терни артди-да, қаламтарошни умрида биринчи бор кўраётгандек намойишкорона

диққат билан ўйнаганча синчиклаб кўздан кечира бошлади Узи эса Федоткага қия қараб қўярди.

Қаламтарош эскигина, пичоқлари ейилиб кетган, аммо ёнбошидаги садаф тахтачалари қуёшда хирагина жилоламоқда, иккита пичоқчаси, отвёртка ва пармадан ташқари яхшигина жажжи қайчиси ҳам бор эди. Давидов аҳён-аҳёнда Федоткага қараб қўйганча бу ғаниматларнинг ҳаммасини бирма-бир очиб кўрмоқда эди. Федотка қаламтарошдан маҳлиё кўзларини узмасди. Бу қаламтарошгина эмас, каттакон хазина эди! У бунақа чиройли нарсани кўрмаган эди. Давидов қўйин дафтарчасидан бир варақ тоза қоғоз йиртиб олиб шу ондаёқ қайчини чаққонлик билан ишлатганча от калласини ясаркан — Федотканинг завқшавқи ошиб кетди!

Ҳадемай дарс тугади. Давидов Федотканинг олди-га бориб шивирлаб сўради:

— Қаламтарошни кўрдингми?

Федотка туфугини ютганча, индамай бош силкиди.

Давидов энгашганча шивирлади:

— Айирбошлашамизми?

— Нимани нимага?— ундан ҳам секинроқ шивирлади Федотка.

— Қаламтарошни чўнтагингдаги темирга.

Федотка рози бўлиб шу қадар жон-жаҳди билан бош силкидики, Давидов унинг энгагини ушлаб туришга мажбур бўлди. Бу қаламтарошни Федотканинг қўлига тутқазиб, гранатани эҳтиёт билан кафтига олди. Унинг капсюли йўқ эди. Давидов ҳаяжондан нафаси тиқилганча қадини ростлади.

— Сизларнинг сир гапларинг борга ўхшайди,— деб жилмайди ёнларидан ўтиб кетаётган муаллима.

— Бу билан икковимиз эски қадрдонмиз, анчадан бери кўришмаган эдик. Бизни кечиринг, Людмила Сергеевна,— деди эҳтиром билан Давидов.

— Сиз менинг дарсимга келиб ўтирганингиздан хурсандман,— деб қўйди қиз қизариб.

Унинг хижил бўлаётганини сезмай Давидов илтимос қилди:

— Ўртоқ Шпинга айтиб қўйсангиз: шу бугун кеч-қурун правлениега менинг олдимга борсин. Бориши-

дан олдин мактабни қандай ремонт қилишимиз керак-лигини хомчўт қилиб чиқсин. Сметани ҳам ўйлаб кўрсин. Хўпми?

— Яхши, унга ҳамма гапингизни айтаман. Сиз бизга бошқа келмайсизми?

— Бўш вақт топиб албатга бир кириб чиқаман, факт!— деб ишонтирди Давидов ва бундан олдинги суҳбатларига мутлақо алоқасиз ҳолда дафъатан сўради:— Сиз кимникида турасиз?

— Агафья Гавриловна деган кампирникида. У кишини танийсизми?

— Танийман. Сизнинг оилангиз каттами?

— Ойим билан иккита укам Новочеркасскда туришади. Сиз бу нарсаларни нега сўраяпсиз?

— Сизнинг тўғрингизда бирор нарса билишим керак-ку ахир. Мен сизнинг қизларга хос сирларингизни суриштираётганим йўқ-ку?— ҳазил билан жавоб бериб қутулди Давидов.

Зинапоя олдида бир тўда болалар Федоткани қуршаб олганларича қаламтарошни томёша қилмоқда эдилар. Давидов хурсанд Федоткани четга чақириб, сўради:

— Уйинчоғингни қаердан топиб олган эдинг, Федот Демидович? Қайси жойдан?

— Кўрсатайми, амакижон?

— Албатта!

— Юр. Ҳозир бора қолайлик, бўлмаса кейин менинг вақтим бўлмайди,—деб жиддийлик билан таклиф қилди Федотка.

У Давидовнинг кўрсаткич бармоғини қўли билан маҳкам ушлаб, шунчаки бир кишини эмас, кимсан раисни етаклаб кетаётганидан ниҳоятда гурурланганча аҳён-аҳёнда ўртоқларига қараб-қараб қўйиб, кўчадан алпон-талпон кета бошлади.

Улар унча ошиқмай шу тариқа кетиб боришар, аҳён-аҳёндагина қисқа-қисқа гаплашиб қўйишар эди.

— Сен айниб қолмайсанми?— деб сўради Федотка олдинга югуриб ўтаркан, Давидовнинг кўзларига ташвиш билан тикилиб.

— Э, нима деяпсан! Аҳдимизни бузмаймиз,—уни тинчитди Давидов.

Улар эркакларга хос сипогарчилик билан сукут сақлаб беш минутча юриб боришди, кейин Федотканинг сабри чидамади — Давидовнинг бармоғини қўлидан қўйиб юбормай, яна олдинга югуриб ўтди-да, пастдан юқорига қараганча хайрихоҳлик билан сўради:

— Қаламтарошингга ачинаётганинг йўқми? Айирбошлаганингга ўкинаётганинг йўқми?

— Мутлақо! — қатъий жавоб берди Давидов.

Яна индамай кета бошлашди. Аммо, афтидан, қандайдир андиша Федотканинг кичкинагина юрагига тинчлик бермас эди, шекилли, афтидан, Федотка бу мовазани Давидов учун ниҳоятда нафи кам деб ҳисобларди, шекилли, шунинг учун ҳам узоқ сукутдан кейин гапирди:

— Хоҳлайсанми, мен устига сопқонимни ҳам қўшиб берайми? Хоҳлайсанми?

Давидов Федоткага эриш кўринган очиққўллик билан бепарвогина рад этди:

— Йўқ, нега энди! Сопқонинг ўзингда тураверсин... Ахир бошма-бош айирбош қилдик-ку? Факт!

— «Бошма-бош» деганинг нима бўлади?

— Сендан — у, мендан — бу деганим, тушундингми?

Йўқ, Федотка кўп нарсага тушунолмай гаранг эди. Айирбошлаш важида кап-катта кишининг бундай энгилтаклик қилиши Федоткани ниҳоятда таажжублантирди, у ҳатто бад олиб қолди... Офтобда ярқираб турган серҳашам қаламтарош билан ҳеч нимага ярамайдиган думалоқ бир темир, — йўқ, бунда бир гап борга ўхшайди! Бир оздан кейин пишиқ-пухта Федотка йўл-йўлакай яна бир таклиф киритди:

— Хўп, сопқонимни олгинг келмаётган бўлса ўйнайдиган бақайларимни бера қолайми? Устига устакда, а? Бақайларимнинг қанақалигини биласанми? Яп-янгигина, шунақа!

— Менга бақайларинг ҳам керак эмас, — хўрсиниб кулганча рад этди Давидов. — Агар бундан йигирма йил бурунроқ бўлганда — мен бақай берсанг йўқ демасдим, ипигинам. Мен уни сендан жон-жон деб олардим, ҳозир ташвишланмасанг ҳам бўлади, Федот Де-

мидович! Нега бунча ташвишланыпсан? Қаламтарош — умрбод ўзингники, факт!

Яна сукунат. Яна бир неча минутдан кейин савол тушади:

— Амакижон, мен сенга берган думалоқ темир ниманинг темири? Веялканикими?

— Сен уни қаердан топиб олдинг?

— Ҳозир кетаётган бостирмамиздаги веялканинг тагидан. У ерда шалоғи чиқиб эскиб кетган бир веялка қулаб ётибди, ўшанинг тагида ётган экан. Биз бекинмачоқ ўйнаётган эдик, мен бекинмоқчи бўлган эдим, қарасам шу думалоқ темир ётибди. Дарров олдим.

— Ҳа, бу веялканинг бир қисми. Унинг ёнида узунчоқ темир кўрмадингми?

— Йўқ, у ерда бошқа ҳеч нарса йўқ эди.

«Ҳа, хайриятки йўқ экан, бўлмаса сен менга шундай бир иш орттирган бўлардингки, нариги дунёда ҳам тагига етиб бўлмасди»,— деб ўйлади Давидов.

— Бу веялканинг қисми сенга жуда ҳам керакми?— қизиқди Федотка.

— Жуда ҳам керак.

— Хўжалик учун керак бўладими? Бошқа веялка учун керак бўладими?

— Ҳа, факт!

Қисқа сукутдан сўнг Федотка йўгон овоз билан гапирди:

— Агар бу қисм хўжаликда керак бўладиган бўлса, ўкинма, мен билан айирбошлаб тўғри иш қилибсан, ўзингга қаламтарош керак бўлса, янгисини сотиб оларсан.

Ўз ёшига нисбатан анча сермулоҳаза Федотка шундай хулосага келиб, хотиржамлик билан жилмайди. Афтидан, унинг кўнгли тинчиб, жойига тушган эди.

Улар йўлда қилган суҳбат шундан иборат эди, аммо бу суҳбат уларнинг қиммат буюмларни айирбошлашдаги битимларининг хотимасидек бўлди...

Энди Давидов Федотка уни қаёққа бошлаб кетаётганини аниқ биларди, чап томондаги тор кўчадан бир вақтлар Тимофей Тиртиқнинг отасига қарашли бўлган иморатлар кўриниши билан қамиш ёпилган бостирмани кўрсатиб сўради:

— Үша ердан топдингми?

— Билишингга қойилман, амаки!— завқ билан хитоб қилди Федотка ва Давидовнинг бармоғини қўйиб юборди.— Энди ўзинг ҳам менсиз топиб борасан, мен кетдим, вақтим жуда зиқ!

Давидов унинг кичкина қўлларини катта кишининг қўлларини сиққандек сиқиб хайрлашаркан, деди:

— Мени керакли жойга бошлаб келганинг учун сенга катта раҳмат, Федот Демидович. Сен мендан кириб хабар олиб тур, бўлмаса мен сени соғиниб қоламан. Ахир мен якка-ёлғизман-а...

— Хўп, бир кириб чиқарман,— раъя қилиб ваъда берди Федотка.

Бир оёғида айланганча, афтидан, ошналарини чақриб икки бармоғини оғзига тиққанча зўр билан ҳуштак чалди-да, шундай шаталоқ отиб чолиб кетдики, орқасидан чанг кўтарилиб, қорайган товоиларигина лип-лип кўриниб қолди.

Давидов Дамасаковларнинг қўрасига кирмай колхоз правлениесига қараб кетди. Одатда правление мажлислари ўтадиган ним қоронғи хонада Яков Лукич билан омборчи шашка ўйнамоқда эдилар. Давидов столга ўтириб қўйин дафтарчасидан йиртиб олинган бир варақ қоғозга ёзди: «Хўжалик мудирини Я. Л. Островновга. Менинг меҳнат кунларим ҳисобидан муаллима Л. С. Егоровага 32 кг. жайдари буғдой уни, 8 кг. сўк, 5 кг. чўчқа ёғи беринг». Давидов имзо қўйгач, муштини тик энгагига тираб ўй сурганча жим турди-да, сўнгра Островновдан сўради:

— Егорова Людмила деган муаллима қизимиз қандай туради?

— Нону квас билан тамаддиқ қилиб кун кечиради,— шашкани суриб, қисқа жавоб берди Островнов.

— Мен ҳозир мактабда бўлдим, ремонт масаласи билан қизиқдим, муаллимани ҳам кўрдим... Озғин, куздаги хазонга ўхшаб у ёғидан бу ёғи кўриниб турибди, демак — тўйиб овқат емас экан! Шу бугуноқ унинг кампирига мана бунда ёзилган нарсаларни жўнатинглар, факт! Эртага текшираман. Эшитдингми?!

Фармойишни стол устида қолдириб, Давидов тўпна-тўғри Шалийга қараб кетди.

У чиқиб кетиши билан Яков Лукич тахтадаги доналарни аралаштириб юбориб, елкаси оша бармоғи билан эшик томонни кўрсатди:

— Теватни кўрдингми? Аввал Лушка Нагульнова билан эди, кейин Варька Харламовани домига илинтирди, энди бўлса дарров муаллимага ўтибди. Қанжиқларининг ҳаммасини колхоз ҳисобига боқадди... Хўжалигимизни мутаб совуради, ҳаммаси ўйнашларига исроф бўлади!

— У Харламовага ҳеч нарса ёзиб бермаган эди, муаллимага бўлса—ўзининг ҳисобидан ёзиб берибди,— деб эътироз билдирди омборчи.

Аммо Яков Лукич такаббуруна илжайди:

— Варькага у пул-мул берса керак, муаллима оладиган нарсаларнинг ҳақини колхоз тўлайди. Унинг хуфия буйруғи билан мен Лушкага озмунча озиқ-овқат ташидимми? Ҳа, шуни билиб қўй!

Тимофей Тиртиқ ўлгунига қадар Яков Лукич у билан Лушкани колхоз омборидаги озиқ-овқат билан роса таъминлади, омборчига бўлса шундай дегувчи эди:

— Давидов менга қаттиқ тайинлаб, Лушкага таъби хоҳлаганча озиқ-овқат бериб туришимизни буюрди. Яна: «Сен ёки омборчи чурқ этиб оғиз очадиган бўлсанглар — ўзларингни Сибирда кўраверинглар!»— деб пўписа ҳам қилди. Шунинг учун, ўргилай, унингни чиқарма, тарозида тортмасдан ёғ, асал, ундан беравер. Каттаконларни тергаш сен билан бизнинг ишимиз эмас.

Омборчи ҳам Островнов талаб қилган нарсаларнинг ҳаммасини берар, яна худди унинг маслаҳатига амал қилиб озиқ-овқатлар кам чиқиб қолмаслиги учун бригадирларга нарса бераётганда чаққонлик билан тарозидан уриб қолар эди.

Нима учун Яков Лукич ҳозир ҳам қулай пайтдан фойдаланиб, Давидовни яна бир марта қоралаб қолмаслиги керак?

Бекорчиликдан зериккан Островнов билан омборчи яна анча вақтгача Давидов, Нагульнов ва Раз-

мётновни «роса чайнашди». Бу орада Давидов билан Шалий аллақачон ишга киришишган эди: Фрол Тиртиқнинг бостирмаси ёруғроқ бўлиши учун Давидов томга чиқиб, икки тоқи устидаги похолни паншаха билан тушириб, сўради:

— Хўш, қалай, мўйсафид, энди кўриняптими?

— Томни бузиб юбординг! Ҳозир бу ер кўрадаги-дек ёп-ёруғ бўлиб кетди,— бостирма ичкарисидан жавоб берди Шалий.

Давидов кўндаланг тўсиндан бир неча қадам юриб бориб, чиринди босган юмшоқ ерга енгилгина сакраб тушди.

— Қаердан бошлаймиз, Сидорович?

— Яхши раққослар ўйинни ҳамма вақт печкадан бошлашади, сен билан биз қидиришни девор тагидан бошлайлик,— деди йўғон овоз билан кекса темирчи.

Темирчиликда наридан-бери ясалган бурғуларни — учи найза йўғон темир калтакларни қўлларига олганча улар девор тагидан ёнма-ён юриб, бурғуларни ерга қаттиқ санча-санча аста-секин нариги девор тагида турган веялка томон кета бошладилар. Веялкадан бир неча қадам берида Давидовнинг бурғуси сопиғача юмшоқ ерга ботиб кетиб, металга тегиб бўғиқ тарақлади.

— Мана, хазинангни ҳам топдик,— кулиб қўйди Шалий белкуракни қўлига оларкан.

Аммо Давидов белкуракни ўзига томон тортди.

— Аввал мен бошлай-чи, Сидорович, мен ёшроқман.

У бир метр чуқурликка кавлаб тушгач, яхлит бир тугунча чиқди. Ёлланган брезентга «Максим» станокли пулемёти ҳафсала билан ўраб қўйилган экан. Уни чуқурдан икковлари биргалашиб чиқариб, брезентни индамай очиб кўришди-да, яна шундай сукут билан кўз уриштириб, индамай чека бошлашди.

Тамакини икки марта тортгандан кейин Шалий гапирди:

— Тиртиқлар Совет ҳокимиятини астойдил синаб кўришмоқчи экан-да...

— «Максим»ни пишиқ-пухта сақлаб қўйишганини қара: зангламабди ҳам, чирк ҳам босмабди, ҳозир-

нинг ўзидаёқ лента жойласанг ҳам бўлаверадиган! Қани, ўрани яна бир титкилаб кўрай-чи, балки яна у-бу нарса топиб қолармиз...

Ярим соатдан кейин Давидов ўра оғзига пулемёт ленталари жойланган тўртта рух қути, милтиқ, милтиқ патронлари солинган, ўқларининг бир қисми ишлатилган яшик, бир парча чирик клеёнкага ўралган капсулли саккизта қўл гранатаси териб қўйди. Фишт деворнинг тагига кириб кетган ўрада хонаки ғилоф ҳам ётарди. Унинг бўйига қараганда, унда бир вақт милтиқ сақланганга ўхшайди.

Қуёш ботгунча Давидов билан Шалий темирчиликда пулемётни бўлак-бўлак қилиб, пухталаб тозалашди. Қош қорайгач, мулойим оқшом сукунатида пулемёт Гремячий Лог устида жанговарона ва шиддатли тариллади. Бир марта узун, икки марта калта, яна бир марта узун тариллаб тинди, яна — хуторга, сўлган ўт-ўланларнинг талх иси, қизиган қора тупроқ ҳиди анқиётган, кундузги жазирамадан сўнг ҳордиқ чиқараётган даштга жимлик чўкди.

Давидов ўрнидан туриб, оҳиста гапирди:

— Яхши машина экан! Ажабтовургина машина экан!

Унга жавобан Шалий фахрланиб йўғон овоз билан гапирди:

— Ҳозироқ Островновникига борамиз, бурғуларни олиб унинг қўраси билан четан атрофини титкилаб чиқамиз! Уйини ҳам ялписига тинтамиз, ундан шунча андиша қилиб юрганимиз ҳам бўлар.

— Эсингни едингми, чол!— совуққина жавоб берди Давидов.—Ким бизга ўзбошимчалик билан тинтув ўтказиб, бутун хуторни бесаранжом қилишимизга рухсат беради? Йўқ, сен эсингни еб қўйибсан, факт!

— Тиртиқникидан пулемёт топдикми, Островнов хирмонидаги бирон жойга уч дюймли тўп кўмиб қўйган! Эсини еган мен эмас, сен ақлли аҳмоқ экансан, мен сенга очиғини айтсам, гап шу! Шошмай тур, бир вақти келарки, Лукич тўпини қазиб олиб тўппа-тўғри сенинг квартирангни мўлжалга олиб ўққа тутиб берсин, ана унда фактни кўрасан!

Давидов қаҳ-қаҳлаб кулиб чолни қучоқламақчи

бўлган эди, аммо у терс бурилиб, ғазаб билан туфурди-да, хайрлашмасдан тўнғиллаб сўкинганча хуторга қараб кетди.

XVIII БОБ

Сўнгги вақтларда, одатдагидек, Шчукаръ бобонинг ҳеч омади келмай қўйди, бугунги кун эса бутунлай катта-кичик дилсиёҳлик ва ҳаттоки бахтсизликлардан иборат бўлиб чиқдики, сутканинг охирига бориб ҳиссасига тушган кўпдан-кўп кўргуликлардан ғоятда тинкаси қуриган Шчукаръ илгаригига қараганда яна ҳам баттарроқ ирим-чиримга ишонадиган бўлиб қолди... Йўқ, модомики, эрталабданоқ белги берган аломатлар аён-ошкор хунук экан, ҳар ҳолда у пала-партишлик билан Давидовнинг гапига лақ этиб кўниб, станицага боришга рози бўлмаслиги керак эди...

Колхоз правлениеси қўрасидан чиққач, Шчукаръ бобо икки кварталча жой юрар-юрмас, отларни йўл ўртасида тўхтатди-да, линейкадан тушмай, мунгайиб ўтирганча чуқур ўй суриб қолди... Дарҳақиқат, мулоҳаза қилса арзигудек эди: «Тонготарга яқин туш кўрсам, мени ола бўри тириқтириб юрганмиш. Нима учун ола энди? Нима учун энди, албатта, мени тириқтириши керак эди? Тириқтирса ёруғ дунёда мендан бошқа одам қуриб қолганми? Хўш, бошқа ёшроқ, чопқирроқ одамни тириқтирсин эди, мен бир четда туриб томоша қилиб турардим, ваҳоланки, мен тушимда ҳам бировларнинг жадиға қолишим керак! Менга бу эрмакларнинг мутлақо ҳожати йўқ. Уйғонсам, юрагим қинидан чиқиб кетай деб ўйноқлаяпти, шу ҳам уйқу-ю, ҳузур-ҳаловат бўлдими, қурибгиналар кетсин! Қолаверса бу бўри нега паққос олаю мутлақо кўк эмас? Бу яхшиликнинг аломатими? Шуниси борки, яхшиликнинг аломати эмас. Расво аломат, демак, сафар бурнимдан чиқиб, бир балога йўлиқмасам гўрга эди. Унгимда нима бўлган эди? Гоҳ картузимни тополмайман, гоҳ тамаки халтамни, гоҳ зипунимни... Бу ҳам дуруст аломатлардан эмас... Давидов-

нинг сўзига кирмаслигим, жойимдан ҳам жилмаслигим керак эди!»— ғамгинлик билан ўй сурарди Шчукаръ бобо, ўзи эса бўм-бўш кўчани, четанларнинг панасида сояда ётган турли-туман бузоқларни, кўчанинг тупроғида уймалашаётган чумчуқларни фаро-мушлик билан кўздан кечирарди.

У мутлақо изига қайтишга қарор қилган ҳам эдики, аммо яқингинада Давидов билан ораларида бўлиб ўтган тўқнашувни эслаб фикридан қайтди. Ушанда ҳам худди шу бугунгига ўхшаб у ёмон аломатлардан таъби гирриқ бўлганча расво бир туш кўргангани баҳона қилиб биринчи бригадага боришдан мутлақо бош тортган, Давидовнинг одатдаги очиққина, ҳатто мулойимгина кўзлари дафъатан совуқ тусга кириб тундлашиб ўқрайиб кетган эди. Шчукарнинг кайфи учиб кетиб, кўзларини пириллатганча ялиниб-ёлворган эди: «Сёмушка, ўргилиб кетай! Кўзларингдаги менга қадалаётган игналарни суғуриб ташла! Ҳозир сенинг кўзларинг худди занжирбанд теватнинг кўзларидек сержаҳл бўлиб ўқрайиб кетди. Ўзинг биласан-ку, занжирда ётиб яхши одамларга ириллаб акиллайдиган бу лаънати газандаларни ёмон кўраман. Орамизга совуқчилик тушириб нима қиламиз? Майли, жин урсин сени, сен шунақа кожбаҳс, қайсар экансан, борсак бора қолайлик. Аммо борди-ю, йўлда бирон нарсага йўлиққудек бўлсак — мендан эмас!»

Бобонинг гапларини эшитаркан Давидов кулиб юборган, кўзлари ҳам дарҳол қадимги ҳолига қайтиб хушчақчақ бўлиб қолган эди. У Шчукарнинг қуришқоқ озғин елкасига вазмин кафти билан уриб қўйиб, шундай деган эди: «Гап бундай бўпти, факт! Қани кетдик, чол, сенинг омон-эсонлигинг учун кампирингга ўзим жавоб бераман, мендан бўлса хавотир олмай қўя қол».

Шуларнинг ҳаммасини эсларкан Шчукаръ бобо жилмайиб қўйди, энди иккиланмасдан отларни тизгин билан ҳайдади. «Станицага бораман! Аломатларга қирғин келсин, бирон кор-қол рўй бергудек бўлса — Давидов жавоб бераверсин, йўлда менинг бошимга тушиши мумкин бўлган ҳар қандай расво кор-қол учун жавоб бериш ниятим йўқ! Давидов ҳам менга

яхши қарайдиган йигит, унинг ҳам ғазабини қўзитиб юришнинг ҳожати йўқ».

Хутор устида ҳамон эрталабки овқатга ёқилган тезакнинг ачимсиқ тутуни эсиб юрар, енгил шабада гуллаётган олабўтанинг чучук ҳидини йўл бўйлаб таратиб юрар, Шчукаръ бобо ёнларидан ўтаётган мол қўраларидан болаликдан таниш бўлган сизир тезаги ва янги соғилган сут ҳиди келмоқда эди. Хира кўзларини сузганча пахмоқ бўлиб қолган соқолини одатдагича силаб-силаб қўйиб, чол чор атрофга — соддагина хутор ҳаётининг қалбига қадрдон бўлиб қолган манзараларига қараб қўярди; бир марта эринчоқлигини енгиб астойдил юлқилашаётган чумчуқларни линейка филдираклари остидан учириб юбориш учун ҳатто қамчини ҳам силтаб қўйди, аммо Антип Грачнинг ҳовлиси олдидан ўтаркан, димоғига янги ёпилган нон ҳиди билан одатда Гремячийдаги хотинлар нон ёпишда зувала тагига тўшайдиган карамнинг қитиқловчи атри урилди-ю, шундагина кеча тушдан бери овқатланмаганини сизди. Тишсиз оғзи бирдан сув очиб кетди, кўнгли озиб, тинка-мадорини қуришиб юборди.

Отларни шартта тор кўчага буриб Шчукаръ бобо станицага жўнашидан олдин бирон нарса еб олиш учун уларни қўраси томон қараб ҳайдади. Узоқданоқ уйининг мўрисида тугун чиқмаётганини кўрди-да, мамнунгина жилмайиб ўйлади: «Кампирим пишириб-куйдириб бўлиб, ҳозир дам оляпти. Бағримда бамисоли аллақайси бир буюк княгиняга ўхшаб яшаяпти. На ғам-ғуссаю, на шунга ўхшаган ҳасрат-надоматни билади...»

Шчукарънинг таъби тирриқликдан ва ҳасратли диққатбозликдан даррўвгина хушчақчақ мамнунликка ўтиши учун кўп нарса даркор эмасди. Унинг гўдакларга ўхшаган соддадил феъли шунақа эди ўзи. Тизгинларни эринчоқлик билан тортқилаб-тортқилаб қўйганча ўй сурарди: «У нима сабабдан осмондаги малакдек яшайди? Ўз-ўзидан маълумки — мен сабабли! Мен қишда бузогимни сўйиб чакки қилмаган эканман, худо шоҳид — чакки қилмаган эканман! Бузоқ бўлмаганлиги учун кампирим жуда очилиб яшнаяпти-да! Пишириб-куйдириб бўлдим — дарров ён-

бошлаб уйқуни уради. Бузоқ ўсиб сигир бўлса борми, каллайи саҳарлаб туриб лаънатишни соғиши, подага олиб чиқиб қўшиши керак бўларди, сигир бўлса кун-узун кун сўналардан жон сақлайман деб шаталоқ отиб чопганча уйга шўпгайиб кириб келарди. Уни яна жўнатишинг керак бўларди, қишда ейиши учун ем-хашак тайёрлашинг, қўрасини тозалашинг, турадиган бостирмасининг томини қамиш ёки похол билан ёпишинг керак бўларди... Овора-сарсонгарчилик! Ҳамма қўй-қўзиларни ҳам жойи ростон қилиб, яна ҳам тўғри иш қилдим! Уларни ҳам подага ҳайдаб, сурувдан адашиб кетмаса эди, бўри бўғизлаб кетмаса эди, деб лаънатиларнинг ташвишида юракларинг ачишарди. Бундай расволарнинг ташвишида юрагим эзилишининг ҳеч ҳожати йўқ, узундан-узоқ умрим мобайнида шу қадар эзилиб адо бўлганки, дилим эски пайтавадек илма-тешик бўлиб кетган бўлса ҳам ажаб эмас! Боз устига чўчқа бола ҳам йўқ, бу ҳам тўғри иш! Чунончи, мечкай чўчқани бошимга ураманми? Бирламчи, ёғни меъёрдан ошиқроқ еб юборсам, жиғилдоним қайнайди, иккиламчи, бисотимда бор ун икки ҳовучча ҳам келмаса, ҳозир уни нима билан боқардим? Ҳозирнинг ўзидаёқ очликдан ҳаром қотиб, чийиллайвериб юрак-бағримни эзиб юборарди... Бундан ташқари, чўчқа — мижгов бир махлуқ; гоҳ ўлатдан қирилади, гоҳ шунга ўхшаган ҳар бало сарамасларга йўлиқади. Бундай мурдорни боққудек бўлсанг, бугун бўлмаса ҳам эртага ўлиб қолади, деб турасан. Яна бутун кўра сасиб-бижғиб кетади, димоғларинг торс ёрилади, чўчқа бўлмаса — чор атроф мусаффо, ўт-ўланларнинг, поллиз-сабзавотларнинг, шунга ўхшаган нашаларнинг ҳиди анқиган. Соф ҳавони ўлгундек яхши кўраман! Ўша мечкайми, ё қолаверса, чўчқами, қурибгиналар кетсин, уларнинг дастидан азоб-уқубатга қолишга тоқатим бор эканми! Ҳовлида иккитагина озода макиён билан хушбичимгина хўроз донлаб юрса, чол-кампирга ўла-ўлгунимизча шу ҳайвонларнинг ўзи ҳам кифоя, бойишса, ёшлар бойий қолишсин, бизга давлатнинг ортиқча ҳожати йўқ. Макарушка ҳам мени қувватлаб: «Сен бобо, чинакам пролетарьят бўлиб олдинг, майда хусусий мулкдан воз

кечиб яхши иш қилдинг» дейди. Хўш, мен унинг бу гапига астойдил хўрсиниб жавоб бердим: «Пролетарьят бўлиб юриш эҳтимол яхшидир-у, ammo мен умрбод квас билан ёвгон карам шўрва ичиб кун қўришга рози эмасман. Пролетарьятни худо ярлақасин, борди-ю, меҳнат кунларига гўштми ёки чунончи, карам шўрвага солиш учун ёғ бериб қолишмаса қишгача оёғимни ростлаб қолишим ҳам ажаб эмас. Унда пролетар деган унвонимнинг нима нафи тегади? Кузга бориб меҳнат кунимнинг чўғини қарайман, бўлмаса мен дарров яна майда хусусий мулкчилигимга ўтиб оламан».

Шчукаръ бобо ўйчанлик билан кўзини сузиб, энди барала гапириб юборди:

— Турмушимизнинг кам-кўсти кўплигидан қаттиқ гуноҳларга ботяпмиз. Ҳамма ишлар янгича бир йўриқда. Яхши бир ўйинчининг муқомларидек нуқул аллақандай тушуниб бўлмайдиган оҳангжамалар билан кетиб борапти...

У отларни четанга боғлаб зўрға турган эшикни очди-да, баргизуб босган сўқмоқ бўйлаб хонадон бошлиғига хос виқор билан аста-секин юрганча зинапоёга қараб кетди.

Ошхона ним қоронғи, меҳмонхонанинг эшиги ёпиқ эди. Шчукаръ бобо ёғ босиб кетган чалпақдек япасқи фуражқаси билан Трофимнинг касофатидан бир лаҳза ҳам қўлидан ташламайдиган қамчинини скамейкага қўйди-да, аланглаб, ҳар эҳтимолга қарши чақирди:

— Кампир! Омонмисан ишқилиб?

Меҳмонхонадан заифгина овоз эшитилди.

— Номига омонман... Кеча кечқурундан бери бош кўтармай ётибман. Ҳамма ёғим сирқираб оғрияпти, тинка-мадорим йўқ, шундай совқотяпманки, пўстин ёпинсам ҳам исимаяпман... Безгакка чалинганга ўхшайман... Сен нимага келдинг, чол?

Шчукаръ меҳмонхонанинг эшигини очиб, остонада туриб қолди.

— Ҳозир станицага кетяпман. Сафар олдидан тамаддиқ қилиб олгани кирдим.

— Нима иш билан кетяпсан?

Шчукаръ гурурланиб соқолини силади-да, гўё хуш келмагандек жавоб берди:

— Жиддий бир командировка чиқиб қолди, ер ўлчовчини олиб кетгани кетяпман. Ўртоқ Давидов: «Уни менга ўзинг олиб келмасанг, бобо, сендан бошқа ҳеч ким олиб келолмайди» дейди. Бутун районга биттаю битта ер ўлчовчи, ўша Шпортной деган одам менга таниш бўлади, мени ҳурмат қилганидан албатта келади,— деб тушунтирди Шчукаръ. Шу ондаёқ дарҳол жиддий оҳангда муддаога кўчди:— Егулик бирон нарса олиб кел-чи, вақт жуда зиқ.

Кампир баттароқ ингради.

— Вой, шўргиналарим қурсин! Энди сенга нима едирдим? Мен бугун овқат қилмаган эдим, қозон осмаган эдим. Полизга кириб бодринг узиб чиқа қол, ертўлада қатиқ бор, кеча қўшнимиз олиб чиққан эди.

Шчукаръ бобо вафодорининг гапини аён-ошкор нафрат билан эшитиб, ниҳоят тутақиб кетди:

— Янги бодринг еб устидан қатиқ ичгин деяпсанми? Паққос эсингни еб қолибсан, қари астролябия! Бу нима қилганинг — мени бор обрўйимдан ажралсин деяпсанми? Ўзинг биласан-ку, ичимнинг гоятда мазаси йўқлигини, бунақа овқатдан йўлда ичим паққос бузилиб роса суради, унда мен станицада нима қилишим керак? Иштонимни қўлимда кўтариб юришим керакми? Ҳолбуки, айғирлардан бир қадам ҳам нари жилишим мумкинмас, унда ҳолим нима кечади? Кўчанинг қоқ ўртасида қолган обрўйимдан ҳам айрилайми? Саломат бўласиз! Бодрингларингни ўзинг еб, тафт бостисига қатиқ ҳам ич, менинг бундай таваккалга тоқатим йўқ! Менинг вазифам ҳазилакам вазифа эмас, кимсан ўртоқ Давидовнинг ўзини олиб юраман, сенинг бодрингларингни еб фалокат босишини ўзимга эп кўрмайман. Тушундингми, қари апробация?

Кампир ётган кўҳнагина ёғоч каравот сирли ғижирлаб қўйди. Шчукаръ бобо шу ондаёқ сергакланди. У дашном бериб бўлмаган ҳам эдики, кампири дафъатан ҳайрон қоларлик даражада ўзгарди-қўйди: у чаққонлик билан каравотдан сакраб тушди-да, қаҳр-ғазаби ошганча шиддат билан қўлларини биқи-

нига тираб олди. Гижим пешанабоғини қўнқайтириб қўйиб гап бошлаганида яқингинадаги заиф овози қўрслашиб металлдек янграй бошлади:

— Кўнглинг нимани хоҳлаган эди, қари тўнгак, сени сергўшт керам шўрва билан боқишим керакми-ди? Ёки кўнглинг чалпак билан қаймоқ тусаяптими? Мен буларнинг ҳаммасини қаёқдан оламан, омборинг шипшийдам бўлса, сичқонлардан бошқа ҳеч нарса бўлмаса, улар ҳам очидан ўлай деб ётган бўлса! Мени қачонгача ҳар бало ярамас сўзлар билан ҳақорат қиласан? Нега энди мен сенга астролябия билан пробация бўларканман? Макарка Нагульнов сени ҳар хил беҳаё китобларни ўқишга ўргатиб қўйган бўлса сен аҳмоқ терингга сиғмай кетяпсанми? Мен — вафодор хотинман, бутун умримни сенга вафо қилиб ўтказдим, шўртумшуқ, қариган чоғимда мени атаб чақиргани от тополмай қолдингми?!

Иш Шчукаръ кутмаган хунук бир қиёфага кириб бормоқда эди. Шунинг учун ҳам у ошхона ичкарисига бир оз чекинмоқчи бўлиб чаққонлик билан тисариларкан, муроса билан гапирди:

— Хўп, қўй, қўйсанг-чи, кампир! Булар мутлақо ҳақорат сўзлар эмас, китобда бор эркалайдиган сўз. Жонгинам деса ҳам, астролябия деса ҳам, бари бир... Содда қилиб «ўргилай» десанг китобдаги «апробация» дегани бўлади. Худо ҳақи, гапимга ишон, Макарушка, ўқи, деб тутқизган қалин китобда шундай деб ёзилган, ўз кўзим билан кўриб ўқиганман, сенинг кўнглингга бўлса нима бало гаплар келяпти. Саводсизлигингни батамом тугатмаганлигингни оқибати бу! Мен ўқиётганимга ўхшаб ўқишинг керак, унда сенинг ичингдан ҳам ҳар хил сўзлар чиқадиган бўлади, мендан қолишмайдиган бўласан, факт!

Шчукарнинг овозидаги писанда таъсири шу қадар кучли эдики, кампир ҳовридан тушди, аммо эрига ҳамон диққат билан тикилганча хўрсиниб қўйди:

— Уқий десам мавруди ўтган, ҳожати ҳам йўқ. Сен қари кузан ўлгур ҳам ўз тилингда гаплашавсанг бўларди, бўлмаса халойиқ сени қип-қизил аҳмоқ, деб куляпти.

— Одамни одам қиладиган кулги,— деди қўрслик билан Шчукаръ бобо, аммо ортиқ баҳслашмади.

Чоғроққина товоқдаги қатиққа бир бурда суви қочган нонни ҳафсала билан узоқ тўғраб, аста-секин астойдил чайнаганча деразага қараб ўй сурди: «Станицага ошиқиб мени нима жин урди? Одам биров ўлишнинг пайига тушиб, унинг имонини келтириб ўгириб, фотиҳасини ўқиш керак бўлганда — ошиқиш керак. Шпортной бўлса — поп эмас, ер ўлчовчи, Давидов ҳам мутлақо ўлишнинг пайдидан бўлиб тургани йўқ, ўпкамини қўлтиқлаб нима қилдим? Нариги дунёга бориб олишга ҳаммамиз ҳам улгурамиз, ҳали ҳеч ким ажалнинг иштиёқида навбатда тургани йўқ... Шунинг учун ҳозир хутордан чиқиб бораман-у, биронта сойга қараб буриламан-да, ҳеч қайси бир иблисга кўринмай, тўйгунимча ётиб ухлайман, бу орада отлар ҳам ўт чимдиб туришади. Кечқурун Дубцовнинг бригадасига кириб бораман, Куприяновна мени албатта овқат билан сийлайди, хўш, кечаси салқингинада станицага етиб бораман. Борди-ю, худо кўрсатмасин, Давидов буни билиб қоладиган бўлса—мен унга бор гапни очиқчасига айтиб қўя қоламан: «Лаянати таканглар Трофимни йўқотинглар — шунда мен ҳам йўлда ётиб ухламайдиган бўламан. У кечаси билан атрофимдаги хашакда чавандозлик қилиб чиқади, шундан кейин одамнинг уйқуси уйқу бўлиб қаёққа борди? Диққатбозликдан бошқа нарса эмас!»

Дубцовга меҳмон бўлиш иштиёқидан ҳузур қилиб чехраси очилиб кетган Шчукаръ жилмайиб қўйди, аммо кампири шунда ҳам таъбини тирриқ қилди:

— Худди фалаж одамга ўхшаб мунча аранг кавшанмасанг? Сени биров ишга юборгандан кейин гўнг титкилаган қўнғиздай имиллайвермай тезроқ жўнасанг-чи. Китобдан ўрганган аҳмоқона сўзларингни ҳам эсингдан чиқариб юбор! Буларни менга айта кўрма, бўлмаса яғринингда косов ўйнатаман, шуни билиб қўй, қари аҳмоқ!

— Ҳар қандай калтакнинг икки учи бор,— мужмалгина минғиллади Шчукаръ бобо.

Аммо маликасининг юзидаги ғазабли ажинларни

кўриши билан қатиқни апир-шапир ичди-да, хайр-лашди:

— Сен ёта қол, ўргилай, ўрнингдан беҳуда турма, омон-эсон дардингни тортиб ётавер, мен кетдим.

— Худо ёр бўлсин!— унча рўйхуш бермайроқ оқ йўл тилади кампири ва ўгирилиб олди.

*

* * *

Хутор билан Червленая балканинг этагига етгунча бўлган олти километр йўлни Шчукаръ бобо отларни секин ҳайдаб босиб ўтди, у ширингина мудраб борар, аҳён-аҳёнда мункиб кетар, тушки жазирама иссиқ ниҳоятда элитганидан бир марта линейкадан мункиб тушиб кетишига ҳам сал қолди. «Бунақада башарамнинг абжағини чиқариб олишим ҳам ҳеч гапмас»,— хавотир билан ўйлади Шчукаръ сой томонга бурилаётиб.

Червленаянинг ўзанида ҳали ўроқ тегмаган пичан муаттар талх ҳид таратганча белдан уриб турарди. Сойнинг юқорисидан, аллақасдан лойли ўзандан чашма жилға шилдираб оқмоқда эди. Унинг суви шу қадар шаффоф ва муздек эдики, ҳатто отлар ҳам уни аҳён-аҳёнда оз-оздан қултумлаб-қултумлаб эҳтиёт билан тишлари орасидан симирардилар. Жилға атрофи муздеккина салқин, баланд кўтарилган қуёш уни тўла-тўқис қиздиришдан ожиз эди. «Қандай роҳат!»— деб шивирлаб қўйди Шчукаръ отларни чиқараркан. У отларни тушовлаб ўтлагани қўйиб юборди-да, ўзи эса эскигина зипунчасини итбурун бутасининг соясига солиб чалқанчасига ётди, жазирамадан тусини йўқотган оқиш-мовий осмонга худди шу осмонга ўхшаган туссиз-мовий кекса кўзларини тикканча, кундалик тирикчилик хаёлларига берилди:

«Бундай ҳузур-ҳаловат қўйнидан мени кечгача бигиз билан чуқилаб ҳам чиқариб ололмайсан. Тўйиб ухлаб, кўҳна суяк-сўнгаларимни офтобда тоблаб олиб, кейин Дубцовнинг олдига меҳмондорчиликка, бўтқахўрликка бораман. Уйдан нонушта қилолмаган эдим, дейман, мени албатта тўйдиришади, бу нарса муқаррар! Нима учун энди бригададагилар, албатта

ёвгон бўтқа ейиши керак ёки аллақабдаги расво ўмочнинг тамаида қозонда қошиқ изғитиши керак? Бу Дубцов ўрим вақтида рўза тутиб юрадиган йигитлардан эмас. Бу чўтир шунақа айёрки, бир кун ҳам гўштсиз туrolмайди. Бировнинг сурувидан қўй ўғирлаб келиб бўлса ҳамки, ўроқчиларини боқади!.. Тушликка камида тўрт қадоқча келадиган бир бўлак-кина қўй гўштини тушириб олса чакки бўлмасди! Айниқса, қовурилган, ёғлиққина бўлса, ённки, жилла қурса, жиззалик қуймоқ бўлса, аммо тўйиб есанг... Қаймоқли иримчик чучвара ҳам табаррук овқат, ҳар қандай имон тилашдан ҳам аъло, айниқса ўргилиб кетайларни тарелкангга кўпроқ солиб беришса, яна бир марта кўпроқ, уйиброқ солиб бериб кейин тарелкани эҳтиёт билан силкитиб қўйишса-да, қаймоқ тагигача силқиб тушиб, ҳар бир чучвара бошдан-оёқ қаймоққа чўмилса. Агар шу чучвараларни сенга тарелкага эмас, қошиқ яйрагундек чуқурроқ бир идишга солиб беришса, унда яна ҳам сўлимроқ бўлади!»

Шчударь бобо ҳеч қачон шикампарварлиги билан ном чиқарган эмас, қорни оч эди, холос, Ўзининг узоқ ҳузур-ҳаловатсиз умри давомида камдан-кам қорни тўйиб овқат еган, назарида лаззатли туюлган турлитуман таомларни тушидагина еб тўяр эди. Тушида гоҳ қайнатилган қўй қорнини ея ётган бўлар, гоҳ ҳавол-ҳавол каттакон чалпакни ўраб-ўраб қаймоққа булаганча оғзига тикаётган, гоҳ ғознинг калла-поча, ичак-чавоғи солинган лаззатли уграни яккаш апиршапир оғзи куйганча ичаётган бўлар эди... Ҳар бир оч одамга ўхшаб узун кечалар давомида унинг тушига нималар кирмас эди, аммо у бундай тушлардан кейин, албатта хафа бўлиб уйғонар, баъзан ҳатто аччиғланиб уйғонар ва ўзича гапирар эди: «Бу васвасанинг беҳудадан беҳуда тушимга кирганини қара! Турмуш эмас, майнавозчиликнинг ўзи: тушингда, терингга сизмай шундай уграни туширасанки, еган билан тўймайсан, ўнгингда бўлса — кампиринг тумшуғининг тагига бўктирилган нонни олиб келиб қўяди, лаънаг тексин бу бўктирилган нон деган иблисга!»

Бундай гушлардан кейин Шчукаръ бобо нонушта-гача қўрғоқ лабларини аста-секин ялаб юрар, фақирона нонушта вақтида эса ҳасратли хўрсинганча, қўлида кемтик қошиқ, бўшашиб фаромушлик билан товоқдан картошка доналарини қидирар эди.

Бута остида ётаркан Шчукаръ бригадада тушликка нима овқат тортилишини анчагача ўйлаб ётди, кейин эса бехосдан Яков Лукичнинг онасининг маъракасида ейилган овқатни хотирлаб ниҳоятда нафсини қўзитиб олдики, яна қорни қаттиқ очганини ҳис қилди, мудроғидан асар ҳам қолмади, ғижинганча туфуриб, соқолини аста артди-да, қапишиб кетган қорнини пайпаслаганча, кейин барала гапира бошлади:

— Бир бурда нон билан бир кружка қатиқ — ахир бу чинакам маҳсулдор эркакка овқатлик қилармиди? Овқат эмас, пучаккина ел! Бир соат бурун қорним худди лўлининг чилдирмасидек таранг эди, ҳозир-чи? Ҳозир бўлса, умуртқамга қапишиб қолди. Худойи таологинам-эй! Умрим бино бўлибдики, бир бурда ризқ-насиба нонимни, қорнимни нима билан қаппайтиришни ўйлайман. Умр бўлса панжангнинг орасидан ўтган сувдек ўтиб кетяпти, тугаб бораётганини ҳам билмай қоласан. Шү Червленая сойидан яқингинада ўтмаганмидим! Ушанда ҳамма итбурунлар қийгос гуллаб бутун сойни оппоқ момик чулғаган эди! Шабада эсгудек бўлса, хушбўй оппоқ гул сой бўйлаб учиб. қор бўрон вақтидаги қордек гир-гир айланарди. Пастдаги бутун йўл оппоқ эди, хотин-халажнинг ҳар қандай упа-элигидан ҳам хушбўй эди, ҳозир бўлса ўша баҳорги гуллар қорайиб гойиб бўлибди, мутлақо, паққос йўқ бўлибди! Менинг савил умрим ҳам қариган чоғимда унниқиб кетди, ҳадемай шўрлик Шчукаръ ҳам тайпоқ туёқлари тарвақалайганча дунёдан ўтди, бу хумпарга ҳеч бир чора йўқ...

Шчукаръ бобонинг фалсафий-лирик мулоҳазалари шу билан тамом бўлди. Узига ўзи ачиниб кетиб, Шчукаръ озгина йиғлаб ҳам олди, бурнини қоқиб, қизариб кетган кўзларини енги билан артди-да, мудрай бошлади. Уни ғамгин ўй босса ҳамиша уйқуси келарди.

Уйқуга кетаркан ҳатто шу аҳволда ҳам ўз феълига ихтилоф қилмай яйраб жилмайди, ҳузур билан кўз-

ларини сузди, уйқу босиб ўйлади: «Дубцовнинг бригадасида тушлик овқатга албатта янги сўйилган қўй гўшти гортилади, кўнглим айтиб турибди! Хўш, бир ўтиришда тўрт қадоқни туширолмасман-у, албатта, мен бир оз ҳовлиқиб ошириброқ юбордим, аммо уч қадоқми ёки чунончи уч ярим қадоқми — бошимни кўтармасдан шипириб ташлайман! Уша қўй гўшти столда бўлса бас. У ёғига Шчукаръ янглишиб қолмайди, мўлжалдан адашмай тўппа-тўғри оғзига ташлаб туради, хотиржам бўлинг!»

Соат учларга бориб жазирама авжига чиқди. Шарқдан кўтарилган қуруқ, иссиқ шабада Червленная балкага қизиб кетган ҳаво олиб келмоқда эди, ҳадемай у ерда яқингинадаги салқиндан асар ҳам қолмади. Бунинг устига ғарбга оғаётган қуёш гўё Шчукаръни таъқиб қилаётгандек эди, у букланган зипунчасига юзини қўйганча мук тушиб ётар, қуёш шуъласи уни яна пайпаслаб, кейин эса жулдур қўйлагидан ўтиб озгин яғринини ачитиб санчила бошлагач, у уйқусираганча секингина сояга сурилар, аммо бир неча дақиқадан кейин шилқим қуёш чолнинг яғринини яна аёвсиз куйдира бошлар, Шчукаръ қорни билан сурилганча яна четга қочишга мажбур бўлар эди. Уч соат бадалида кўз очмай сурила-сурила кичикроқ бута атрофининг ярмичасини айланиб чиқди. Ниҳоят, жазирамадан тинкаси қуриб кўлчиган, тердан шалаббо бўлган Шчукаръ уйғониб ўтирди-да, кафтини соябон қилиб қуёшга қараганча ёжиниб ўйлади: «Худонинг кўзини қара, ўзинг кечиргил, парвардигор, ундан бутанинг тагига яшириниб ҳам қутулолмайсан! Салкам ярим кун мени бута атрофида худди қуёнга ўхшаб диконглашга мажбур қилди. Шу ҳам уйқу бўлдими? Бу уйқу эмас, балойи офат! Линейканинг тагига ёта қолсам бўларкан-у, аммо худонинг кўзи мени у ерда ҳам қидириб топарди, бийдай тап-тақир далада ундан қочиб қутулиб бўлсан!»

Томоқ қириб инқиллаб-синқиллаганча, у ниҳоятда тўзиган чориқларини ошиқмасдангина ечиб, шимининг почаларини шимарди-да, заҳарханда қилиб жилмайди, бошини ғамгин чайқаб, қоқ суяк оёқларини анчагача кўздан кечириб турди. Кейин бўриқиб кет-

гай юзининг тафтини босиш учун ювингани жилга томон қараб кетди.

Шу дақиқадан бошлаб унинг ҳаётидаги кўнглисиз саргузаштлар ипи бир чеккадан чувай бошлади...

Жилга ўргасидаги очиқ жойга бориш учун майда қиёқ орасидан оёқларини баланд кўтариб икки қадам ҳам юрмаган эдики, бирдан чап оёғи билан муздек ва сирғанчиқ, ғимирлаётган бир нарсани босиб олганини, шу ондаёқ тўпигидан юқориқоғни бир нарса чаққанганини ҳис қилди. Шчукаръ бобо чап оёғини чаққонлик билан сувдан тортиб олиб, худди ботқоқ ўртасидаги турнадек ўнг оёғида тураверди. Аммо у чап томонидаги қиёқ шитирлаб ундан тезгина илангбиланг из ўтганини кўраркан, ранги қиёқнинг тусидек кўм-кўк кўкариб кетди, кўзлари бўлса аста-секин қинидан чиқа бошлади...

Чол қаёқдан чопқир бўлиб кетди экан! Гўё аллақачон ўтиб кетган ёшлиги қайтиб келгандек эди: икки сакрашдаёқ қирғоққа чиқиб олди, бир дўнгликка ўтириб олгач, оёғидаги иккита кичкинагина қизил нуқтачани синчиклаб кўздан кечириб, ола-кула кўзлари билан ўқтин-ўқтин бадбахт жилғага қараб қўярди.

Аста-секин дасглабки қўрқуви босилиб мулоҳаза қилишга қурби етадиган бўлгач, у оҳиста шивирлади:

— Ана, худога шукур, бошланди ҳам... Бу лаънати аломатлар шундан белги берган экан! Мен бу овсар Давидовга, бугун хатарли, станицага бориш керакмас, десам қани кўнса, икки оёғини бир этикка тиқиб, борасан, деб туриб олди, мана сафаримнинг оқибати. У яккаш: «Мен — ишчилар синфиман» дейди. Ишчилар синфи нега мунча шиддатли бўлар экан? Агар у бирон ишга жазм қилса — хотиржам бўлинг, сенинг тинкангни қуритса қуритадики, муддаосига эришмай қўймайди! Мана муддаосига ҳам етди, итвачча, энди мен нима қилишим керак?

Дафъатан Шчукарнинг миясига бир фикр келиб қолди: «Ҳозироқ ярадаги қонни сўриб ташлаш керак! Мени заҳарли қора илон чаққанга ўхшайди, қиёқнинг орасидан ғизиллаб қочди-ку! Беозор илон ёинки,

чунончи ўқ илон сиполик билан ўрмалайди. Бу аблаҳ бўлса худди чақмоқдек отилиб билангланганча жўнаб қолди. Мендан роса қўрқиб кетди! Аммо бир савол туғилади—ким-кимдан кўпроқ қўрқди: мен унданми ё у менданми?»

Бу мураккаб саволни ечишга вақт йўқ, вақт жуда зиқ эди, бобо ҳам ҳаялламай дарҳол ўтирди-да, икки букилганча уввало тиришса ҳамки, оғзини сира ҳам ярага олиб боролмади. Шундан кейин у товони ва оёғининг учини икки қўллаб ушлаб шу қадар жонжаҳди билан ўзига қараб тортиб юбордики, тўпиғида нимадир қарсиллаб кетди, қаттиқ оғриқдан чол чалқанчасига йиқилиб тушди. У беш минутча қимирламай ётди. Шчукаръ ўзига келгач, чап оёғининг бармоқларини аста-секин қимирлатиб кўриб, ниҳоятда гарангсиганча ўйлай бошлади: «Илон чаққандан бошланган эди, энди бу ёғи тобора авжига чиқяпти... Одамнинг ўз ихтиёри билан ўзи оёғини чиқариб қўйиши мумкинлигини умримда биринчи марта кўришим. Бу машмашани кимга айтсанг ҳамки, ишонмайди. «Шчукаръ яна ёлғон гапиряпти!» дейди. Ана сенга аломатлар. Шунақанги кўйларга соляпти. Хаҳ, лаънат теккур Давидов! Мен уни одам деб яхшиликча айтдим-а. Энди нима қилишим керак? Отларни қандай қилиб қўшаман?»

Бироқ ортиқ ҳаяллаш мумкин эмас эди. Шчукаръ аста-секин ўрнидан туриб, чап оёғини эҳтиёт билан босиб кўрди. У жуда севиниб кетди, оғриқ унча зўр эмас эди, гарчанд машаққат билан бўлса ҳам юра олиши мумкин эди. Кичкина бир думалоқ кесакни кафтида эзғилаб, уни туфугига қорғач, ҳафсала билан ярасига чаплаб, шикастланган оёғини эҳтиёткорона босганча отлар томон оқсоқланиб кетаётган ҳам эди, дабдурустдан ўзидан тўрт метрча нарироқда, жилғанинг нариги бетида, шундай бир нарсани кўриб қолдики, кўзлари ўйнаб, лаблари қаҳр-ғазабдан титраб кетди: нариги томонда, офтоб рўяда кулча бўлиб ётган бир ўқ илон ҳузур билан мудрамоқда эди. Унинг ўқ илон эканлигига ҳеч қандай шубҳа йўқ: унинг бошида қизғиш-сариқ «кўзгу» йилтираб турар эди...

Шчукарнинг роса жини қўзиб кетди. Унинг нутқи ҳеч бунчалик кўтаринки ҳаяжонли ва нафратли бўлмаган эди. Касал оёғини олдинга чиқариб, қўлини тантанали равишда чўзганча у титроқ овоз билан гапира бошлади:

— Урмаловчи ғаддор! Совуққон аблаҳ! Кўзойнакли вабо! Мени, яъни маҳсулдор эркакнинг ўтакасини ёриб юборган сенмидинг ҳали, ярамас газанда?! Мен лақма бўлсам, сен эмас, ҳалол қора илон дебман! Агар бу масалани текширадиган бўлсак, сен ўзинг аслида кимсан? Урмалаб юрган ярамассан холос, вассалом! Сени яна бир оёқ билан тепкилаб титиғингни ўйнатиб юбориш керак, фақат шундай қилишга тўғри келади. Агар сен баттолнинг касофатидан оёғимни чиқариб олмаганимда сени албатта шундай қилган бўлардим, шуни билиб қўй.

Шчукаръ нафасини ростлаб, туфугини ютди. Уқ илон мармардек хушбичим калласини кўтарганча умрида илк бор ўзига қаратиб айтилаётган нутқни гўё тинглаб гургандек эди. Шчукаръ даммини олиб, давом эттирди:

— Беҳаё кўзларингни бақрайтирганча мижжа ҳам қоқмайсан-а, иблис? Осонгина қутулиб кетаман деб ўйлаяпсанми ҳали? Йўқ, ўргилай, ҳозир сен мендан бугунги меҳнат кунингни, тегадиган улушларингнинг ҳаммасини оласан! Сендақанги адаптердан ўргилдим-ку! Мен сенинг шундай бошлаб таъзирингни берайки, сендан фақат анфиладагина қолсин, факт!

Шчукаръ бобо қаҳр-ғазабли кўзларини ерга қадаган эди, Червленная балканинг юқорисидаги аллақаяқлардан баҳор сувлари юмалатиб келган майда тошлар орасида каттакон бир силлиқ сой тошини кўриб қолди. Оёғи шикастланганини ҳам унутиб, олдинга шахдам қадам ташлади. Тўпири қаттиқ оғриқдан сирқираб кетиб, бобо ёнбошига қулаб тушди. У оғизга олиб бўлмайдиган сўзлар билан сўкинар, аммо тошни ерга ташламас эди.

У инграб, инқиллай-синқиллай ўрнидан тургунча — ўқ илон ғойиб бўлган эди. Унинг қораси ҳам кўринмасди. Ер ёрилиб ерга кириб кетгандек эди! Шчу-

карь тошни тушириб юбориб гарангсиганча қўллари-ни ёзди.

— Ё тавба, бу қандай корибад бўлди! Бу бетав-фиқ қаёққа ғойиб бўлди экан? Яна сувга шўнгиб кет-ганга ўхшайди. Бир омад кетгандан кейин кетаверар экан. Уйлайманки, иш бу билан тугамаса керак... Мен қари лақма у билан айтишиб ўтирмай, индамас-дан қўлимга тош олиб дастлабданоқ бошига, қоқ бо-шига туширишим керак эди. Бўлмаса бу газандани ўлдиролмайсан, иккинчи марта ураман десам мўл-жалимдан адашишим ҳам мумкин эди, факт. Энди нимани ураман, у иблис шўнгиб кетди-ку? Шуниси чатоқ!

Шчукаръ бобо яғринини қашиб жилға бўйида яна бир оз турди-да, кейин ҳафсаласи пир бўлганча қўл силта оқсоқлана-оқсоқлана отларни аравага қўш-гани қараб кетди. У жилғадан хийлагина узоқлашиб кетмагунча ҳар эҳтимолга қарши бир неча марта ор-қасига қараб-қараб қўйди...

...Шабада эсаётган дашт қудратли ва баҳайбат кўрагини тўлатиб, ўрилган пичаннинг маст қилувчи, ҳамиша ҳазинроқ атрини ҳидлаб бир маромда нафас олмоқда, йўл четигаги сийрак дубзорлардан салқин ҳаво, чиринди дуб хазонининг ўлик, аммо тетикланти-рувчи ҳиди келмоқда. Аммо шунгининг бултурги хазо-нидан эса нечукдир ёшлик, баҳор, эҳтимолки, сал-пал бинафша ҳиди анқимоқда эди. Турли-туман ҳидлар-нинг бундай омухтасидан тўпори одам нечундир ҳам-ма вақт, айниқса, ўзи ёлғиз қолган пайтларида хий-лагина юраги эзилиб, кўнгли бузилиб кетади... Аммо Шчукаръ бобо бунақалардан эмас эди. Қасал оёғини букланган зипунига жойлаштириб қўйиб, ўнг оёғини эса бепарвогина линейкадан осилтирганча, тишсиз оғзи қулоғига етгундек яйраб жилмаймоқда, йиллар ўтиши билан тусини йўқотган кўзларини мамнуният билан сузмоқда, пўст ташлаган жажжигина қизил бурни эса жонажон даштининг қадрдон хушбўй ҳид-ларини ютоқиб искаганча бесаранжом керкимоқда эди.

Нима учун ҳаётдан завқланиб севинмаслиги керак эди? Оёғининг оғриги аста-секин босила бошлади,

шарқдаги йироқ бир жойдан шамол олиб келган бутлук қуёшни узоқ бир муддатга тўсиб қўйди, увалар, дўнгликлар, тепаликлар ва сойликлар бўйлаб қуюқ кўкиш соя суза бошлаб, нафас олиши енгиллашди, қолаверса, уни олдинда мўл-кўл кечки овқат кутмоқда эди. Йўқ, нима десангиз деяверинг, ҳозир Шчукаръ бобонинг аҳволи унча чакки эмас эди!

Тепаликнинг белида, узоқдан иккинчи бригаданинг дала будкаси ва қўшхонаси кўриниши билан Шчукаръ ҳафсаласизгина йўртиб кетаётган отларни тўхтатди-да, линейкадан тушди. Тўпиғидаги вазмин зирқироқ ҳали босилмаган, аммо у ҳар қалай икки оёғини босиб озод туриши мумкин эди, шунинг учун чол аҳд қилди: «Мен уларга сув ташувчи эмас, кимсан колхоз правлениесининг кучери келаётганини бир кўрсатиб қўяй. Ўртоқ Давидовни, Макарушкани, яна бошқа каттакон бошлиқларни олиб юрибманми, аравани ҳам шундай ҳайдаб борайки, одамлар узоқдан кўриб, ҳаваслари келсин!»

Тунги манзил яқинлашиб қолганини сезган отларни тинчитиб, тўнғиллаб, зорланиб инграганча чол линейкада оёқларини кериб тик туриб олди-да, тизгинни таранг тортиб, мардонавор ҳайқирди. Айғирлар сапчиб елиб кетишди. Қияликдан тушган сари улар тобора тезроқ елишарди, ҳадемай қаршидан эсанг шамол Шчукарънинг камарсиз кўйлагининг орқасини пуфаклек шишириб, кўпчитиб юборди, ўзи эса ҳамон отлардан илдамлашларини илтимос қилар, оёғининг оғриғидан ижирғанганча қамчисини хушчақчақ силтар, чийиллаб чинқирар эди: «Ўргилиб кетайлар, шахтларингдан қайтма!»

Уни аввал қўшхона яқинида юрган Агафон Дубцов кўриб қолди:

— Аллақайси бир жин урган отларни тавриячасига тикка туриб ҳайдаб келяпти. Қара-чи, Прянишников, бизга ташриф буюрган ким экан?

Тўла-тўкис босиб бўлинмаган пичан ғарами устидан Прянишников хушчақчақлик билан қичқирди:

— Агитбригада келяпти: Шчукаръ бобо.

— Жойида,— деди мамнуният билан жилмайиб Дубцов.— Бўлмаса зерикиб, диққат бўлиб кетдик.

Чол биз билан бирга овқатланади, шарт шуки, оғай-нилар, кечаси уни жўнатмай олиб қоламиз.

Ўзи эса будка тагидан қопини олиб, уни наридан-бери титкилади-да, оғзи очилган чоракталиқ ароқни чўнтагига тиқди.

ХІХ БОБ

Щучукаръ бобо оз-моз ёғ солинган суюқ сўк бўтқадан икки товоғини туширгач, ҳузур қилиб яйраб кетди, уни енгилгина мудроқ босди. Сахий ошпазга миннатдорчилик билан қараб гапирди:

— Меҳмондорчиликларингиз ва ароқларингиз учун ҳаммаларингизга раҳмат, сенга, Куприяновна, қуюқ таъзим. Агар билмоқчи бўлсанг, сен мутлақо хотин эмас, бир сандиқ тилласан, факт. Бўтқа пиширишдаги бунақа пазандалигинг билан рўдаполарга эмас, Михаил Иванович Калининнинг ўзларига хизмат қилишга муносибсан. Қалламни гаровга қўяман, астойдил ғайрат кўрсатганинг учун бир йил ўтар-ўтмас кўкрагингда биронта медали қадалиб турган бўлармиди, эҳтимолки, у енгинга тақиб юришинг учун биронта шеврон ҳады қилиб қолса ҳам ажаб эмас эди, худо ҳақи, гапимга ишон, факт. Мен турмушда энг муҳим нарса нималигини чуқур биламан...

— Нима муҳим?— дарҳол сўради ёнида ўтирган Дубцов.— Сенинг фикрингча, энг муҳим нарса нима?

— Овқат! Гапнинг хулосасини айтяпман, фақат овқат, ундан бошқа муҳимроқ нарса йўқ.

— Янглишяпсан, бобо,— деди ғамгингина Дубцов, қулоқ солиб ўтирган бошқа одамларга лўлича кўзларини шиграйтириб ва сира ҳам пинагини бузмай.— Сен қаттиқ янглишяпсан, шу сабабдан янглишяпсанки, қариган чоғингда миянг худди ҳозир хўриллатиб ичган бўтқангга ўхшаб суюлиб кетибди. Миянг суюлиб кетибди, шунинг учун янглишяпсан...

Щучукаръ бобо илтифот қилгандек жилмайиб қўйди:

— Қимнинг мияси — сенинг миянгми ё менинг ми-

ямми пухтароқлиги ҳозирча маълум эмас. Сенинг фикрингча, турмушдаги энг муҳим нарса нима?

— Ишқ-муҳаббат,— деди Дубцов, гапиргандан кўра ҳам нафасини бўшатгандек ва кўзларини маҳлиёлик билан ола-кула қилиб шундай суздики, унинг қорамағиз чўтир юзига қараркан, ҳаммадан олдин Куприяновнанинг кулгиси қистаб кетди.

У ёмғир ёғишини сезган оддек қаттиқ пишқириб, кулгидан бутун гавдаси силкина-силкина, кофтачасининг енги билан қизариб кетган юзини тўсди.

— Ҳе! Ишқ-муҳаббат эмиш!— Шчукаръ энсаси қотиб илжайди.— Яхши овқат бўлмаса сенинг ишқ-муҳаббатингдан нима иш чиқарди? Ҳеч вақо, ҳеч бало чиқмайди! Бир ҳафтагина овқат беришмасин, сендан Куприяновнагина эмас, ҳатто ўз хотининг ҳам кечиб юборади.

— Қайдам, энди,— тархашлик қиларди Дубцов.

— Бунинг гапириб ўтирадиган жойи ҳам йўқ. Мен бунинг олдинда ноқ яхши биламан,— унинг оғзига урди Шчукаръ бобо ва писанда билан шаҳодат бармоғини кўтарди.— Мана мен ҳозир сизларга бир машмашани айтиб бераман, ҳамма нарса ойдинлашиб, ҳеч қандай баҳсга ҳожат қолмайди.

Шчукаръ бобо ўз гапига бундан ҳам диққат бериброқ қулоқ соладиган одамларни камдан-кам учратган эди. Гулхан атрофида ўттизга яқин одам ўтирар, ҳаммалари ҳам Шчукарънинг биронта сўзини хато қилмай эшитишга тиришар эдилар. Ҳар қалай, унга шундай туюлмоқда эди. Шўрлик чол нима ҳам қилсин энди! Мажлисларда ҳеч қачон сўз беришмас, Давидов бўлса сафар вақтларида ҳеч индамас, яккаш нималарнидир ўйлар, Шчукарънинг кампири эса ёшлигиданоқ камгап эди. Бояқиш чол ким билан ҳасратлашарди ахир? Шунинг учун ҳам у ҳозир жон қулоғи билан тинглайдиган одамлар топилиб қолгач, овқатдан сўнг кайфи чоғ бўлганлигидан тўйганча гапириб олмоқчи бўлди. У яхшилаб чордона қуриб, қўли билан соқолини сийпаб бафуржа ҳикоясини бошлаш учун эндигина оғиз жуфтлаган эдики, Дубцов унинг сўзини бўғзида қолдириб, ясама жиддийлик билан гапирди:

— Сен ёлгон аралаштирмасдан гапир, бобо! Бизнинг бригадамизда бир одат бор: ёлгончиларни тизгин билан саваймиз.

Шчукаръ бобо оғир хўрсиниб, кафти билан чап сёғини силаб қўйди.

— Сен мени қўрқитма, Агафоша. Мен бугун бусиз ҳам ўтакам ёрилгудек бўлиб қўрқиб кетдим... Хўш, бу иш шундай бўлган эди. Баҳор кези бир куни Давидов мени чақириб олиб шундай деди: «Сен омборчидан икки қоп сули, ўзингга ҳам озиқ-овқат ол-да, айғирларни ҳайдаб тўппа-тўғри Сухой Логнинг этагига жўна. У ерда бияларимиз ёйилиб юрибди, сен ҳам худди ўша ерга куёв тўралар билан етиб борасан. Йилқини гаранг Василий Бабкин боқяпти. Йилқини икки уюрга бўласизлар, биттасига Василий қарайди, иккинчисига сен қарайсан. Аммо маҳсулдорлар учун сен жавобгарсан, уларни сули билан боқасан». Мен гапнинг рости, маҳсулдор нима эканлигини билмасдим, бунақа сўзни эшитмаган эдим. Ана сенга кўндаланг туғилган масала. Айғирни биламан, бияни биламан, ахта деганининг ҳам нималигини биламан, албатта. Мен «Маҳсулдор дегани нима бўлади?» деб сўрадим: У: «Кимки насл тарқатса ўша маҳсулдор бўлади» дегандек жавоб қилди. Яна сўрадим: «Буқани ҳам маҳсулдор деб атаса бўладими?» У башарасини тириштириб: «Албатта» деди. Мен яна сўрадим: «Сен билан биз ҳам маҳсулдормизми?» У кулиб юбориб: «Бу борада ҳар қайсимиз ўз кафилимизни ўзимиз олишимиз керак» деди. Хуллас калом, шундай эканки, сен хоҳ чумчуқмисан, хоҳ биронта ҳайвонмисан, хоҳ одаммисан, башарти сен эркак жинсидан бўлсанг ҳеч хуруши йўқ, бориб турган чинакам маҳсулдорсан. «Жуда маъқул», деб ўйлайман ичимда. Яна бир савол туғилади, «Ғалла маҳсулоти ишлаб чиқарадиган одам нима, маҳсулдорми ёки бошқами?» деб сўрадим ундан. У хўрсиниб қўйиб: «Сен қолоқ одамсан, бобожон» деди. Мен унинг бу гапига шундай деб жавоб бердим: «Мендан кўра ўзинг қолоқсан, Сёмушка, чунки мен сендан қирқ йил олдин туғилганман, сен бу важига кечикиб қолгансан». Шу билан масалани бартараф қилдик.

Куприяновна ҳарсиллаганча шивирлаб сўради:

— Бўлмаса сен ҳам маҳсулдор экансан-да, бобо?

— Хўш, мени ким деб ўйлаган эдинг?— деди ғу-
рур билан Шчукаръ.

— Вой ўлай!— дея инграб юборди Куприяновна ва бошқа ҳеч нарса деёлмади, юзини пешгири билан яшириб олди, сукунатда унинг бўғиқ ҳирқироғигина эшитиларди.

— Сен унга эътибор берма, бобо, ўз йўлингдан қолма,— деди меҳр билан Кондрат Майданников ва гулхандан ўгирилиб олди.

— Умрим бино бўптики, хотин-халаж зотига мен ҳеч қандай диққат-эътибор бермайман, эътибор қилганимда борми — ўлақолсам ҳам бунчалик узоқ умр кўрмасдим,— ишонч билан жавоб берди Шчукаръ.

Яна давом эттирди:

— Хўп, дуруст, мен йилқи тепасига етиб бордим, чор атрофимга қарасам томоша қилиб тўймайман! Чор атроф шунақанги ажиотажки, бу ердан умрбод кетмасам дейман! Дашт бўйлаб тонг гуллари очилиб ётибди, ўт-ўлан барқ уриб ўсган, биялар ўтлаб, қуёш қиздириб турибди,— хуллас, тўла-тўкис ажиотажнинг ўзи!

— Ҳозир айтган сўзинг нима дегани бўлади?— қизиқиб сўради Бесхлебнов.

— Ажиотажми? Хўш, чор атрофингнинг кўркамлиги. «Жи» дегани: ёруғ дунёда яйраб-яшна, қайғу-ҳасратни ташла, дегани. Бу китоб сўзи,— қатъий ишонч билан жавоб берди Шчукаръ.

— Сен бу сўзларни қаёқдан ўрганиб олдинг?— суриштиришини қўймасди қизиқувчан Бесхлебнов.

— Макарушка Нагульновдан. Биз у билан қадрдон ошнаимиз, хўш, у кечалари инглиз тилини ўрганади, мен унинг қошида бўламан. У менга худди Куприяновнага ўхшаган йўғон китоб берди, оти — луғат. Бола-бақра савод чиқарадиган алифбе эмас, кексалар учун луғат. Китобни бериб: «Ўқиб ўрган, бобо, қариган чоғингда асқатиб қолар» деди. Шу тариқа мен кам-камдан ўқиб ўрганиб турибман. Сен менинг гапимни бўлаверма, Акимушка, бўлмаса мен бирпасда фикримдан адашиб кетаман. Бу луғат тўғрисида мен сизларга кейин гапириб бераман. Шундай қилиб,

мен ўзимнинг маҳсулдорларим билан бирга тайин қилинган жойга етиб бордим. Аммо менинг маҳсулдорларимдан ҳам, ажиотаждан ҳам биронта наф чиқмади... Мен сизларга гапнинг хулосасини айтсам, яхшилар: Васька-гарангни яқиндан танимаган одам ўн йил ортигроқ умр кўради.

У шундай бир тўнгакки, агар таққосласак Демид Индамас бизнинг Гремячий Логда энг сергап одам. Унинг индамаслиги дастидан даштда тортган азоб-уқубатларимнинг сон-саноғи йўқ! Биялар билан гаплашишим керакми? Васька бўлса кечаю кундуз ғиқ этмайди, фақат овқатнигина курсиллатиб ейди, бошқа вақтда бўлса ё ғиқ этмай ухлайди, ё шолча ёпинганича чириган кундадек дўмпайиб олиб яна индамай ётади. Аҳён-аҳён киприкларини пириллатиб қўйиб яна индамайди. У менинг олдимда шундай бир мушкул масалани кўндаланг қилиб қўйди. Хуллас, мен у ерда худди уч кечаю кундуз мозорда ўликларга меҳмон бўлгандек яшадим, ўзим билан ўзим гаплашадиган бўлиб қолдим. Э-э-э, бу иш ярамайди, деб ўйладим. Бунақада мендек улфати одамнинг жинни бўлиб қолиши ҳам ҳеч гапмас.

Макарушка Нагульновим йиллик байрамларда, яъни Биринчи май билан Еттинчи ноябрда жаҳон революцияси ҳақида узундан-узоқ нутқ сўзлаб оғзидан кўпик сочганча, тушуниб бўлмайдиган турли-туман сўзларни айтишини жинимдан баттар ёмон кўрсам ҳамки, ўшанда ҳатто унинг сўзларини ҳам боғдаги булбулнинг навоси ёки хўрозларнинг саҳардаги қичқириқларини эшитгандек кечаю кундуз сурункасига эшитган бўлардим. Сизлар бу хўрозларнинг қичқириқлари тўғрисида қандай фикрдасизлар, граждандар? Бу, биродарлар, церковда «азиз авлиёларнинг арвоҳи ёр бўлсин» деган муножот ёки яна аллақандай таъсирли хунасайи даргоҳлардан сира ҳам қолишмайди.

— Сен бизга хўрозларнинг қандай қичқиришлари тўғрисида эмас, озиқ-овқатсиз ишқ-муҳаббат ҳақида гапириб бер,— сабрсизлик билан ҳикоячининг сўзини бўлди бригада ҳисобчиси.

— Сизлар ҳовлиқманглар, граждандар, ҳар хил балою баттар ишқ-муҳаббатларнинг ҳам навбати ке-

лади, бу қийин масала эмас. Шундай қилиб, ўша Васька-гаранг ҳақида. У дим-дим ўйнаганда ҳам баҳарнов экан, устига-устак шунақанги мечкай эканки, унга ҳеч қандай даво тополмай қолдим. Бўтқами ё чучук хамирдан узмами пиширамиз, нима бўлади денглар? Мен қозончага бир марта қошиқ солсам, у беш марта қошиқ солади. Баҳайбат қошиғини худди паровознинг лўкидонидек ишлатади: у ёққа-бу ёққа, бу ёққа-у ёққа, қозончадан оғзига олиб боради, оғзидан қозончага олиб боради, қарасам — бўтқа қозончанинг тагидагина қолган бўлади. Очлигимча ўрнимдан турман, у бўлса қорнини ҳўкиз пуффагидек ногора қилиб осмонга қараб узала тушганча бутун даштга эшитилгудек ҳиқиқоч тутиб ётади. Иблис икки соатча ҳиқиқоч тутиб ётади-да, кейин хуррак тортишга ўтади. Лаънатининг боласи шунақанги хуррак отадики, чайламизнинг яқинида юрган биялар ҳам ҳуркиб кетиб, тўғри келган томонга қараб қочишади. Кечасигача ухлайди, худди қишда ухлаган суғурдек қотиб ухлайди.

Мен у ерда шундай бир расво турмушга гирифтор бўлган эдим. Уйи йўқ теватдек очимдан тиришганман, диққатбозликдан ҳасратлашай десам ҳеч ким йўқ... Эртасига Васьканинг ёнига ўтириб, қўлимни карнай қилдим-да, қулоғига бор овозим билан шанғиллаб бақирдим: «Сен нимадан гаранг бўлиб қолгансан, урушдами ёки болалигингда ширинчага чалинибми?» У бўлса мендан ҳам баттар шанғиллайди: «Урушда! Ўқ тўққизинчи йилда қизиллар бронепоезддаги тўрг дўймли замбаракдан ўқ узишган эди, ёнимга келиб тушди. Тагимдаги от ўлди, ўшандан бери мен контузияланиб қулоғим том битиб қолди». Мен ундан яна сўрадим: «Нима сабабдан, бамисоли эс-ҳуши йўқдек овқатни ютоқиб ейсан, Василий? Бунинг ҳам контузияданми?» У менга: «Булут келибдими — жуда яхши. Ҳозир ёмғир жуда ҳам зарур!» деб жавоб беради. Бунақанги галварс билан нимани гаплашардинг...

— Сен ишқ-муҳаббат ҳақида қачон гапирасан? — сабрсизлик билан сўради Дубцов.

Шчукаръ ижирғанди:

— Бу лаънат теккан ишқ-муҳаббатга мунча ёпишиб олдинглар! Мен бу ишқ-муҳаббатдан умрим бино бўлибдики, ўзимни олиб қочиб юраман, агар марҳум отам мажбур қилмаганида — мен мутлақо уйланмасдим ҳам, мана энди бўлса унинг жабрини тортиб, бу тўғрида гап сотишим керак. Топган масалаларингни қаранглар... Агар билмоқчи бўлсангизлар, ўшанда озиқ-овқатсиз ишқ-муҳаббатнинг оқибати шундай бўлган эди...

Мен тайинланган жойга етиб бордим, йилқини икки уюрга бўлдик, куёв тўралар бўлса бияларга қарашмайди, бошларини кўтармасдан яккаш ўтлашади... Қани энди қайлиқларига заррача илтифот қилишса! Ана холос, дейман! Мени маҳсулдорларим роса иснодга қўйишди, дейман. Мен уларга тўлатиб-тўлатиб сули ҳам бераман, улар бўлса, жин урсин, бияларга бари бир қайрилиб қарашмайди.

Бир куни қарашмайди, эртасига ҳам қарашмайди. Мен шўрлик бияларнинг яқинида юришга ҳам ийманаман, ёнларидан ўтиб қолсам уялганимдан юзимни ўгираман, кўзларига қараёлмайман, вассалом! Умримда қизармас эдим, бу ерда қизарадиган ҳам бўлиб қолдим: ҳовузга суғоргани олиб бориш учун уюрга яқинлашишим билан дарров худди қиз болага ўхшаб қизаришга тушаман...

Бафармони худо, маҳсулдорларимнинг дастидан қанчадан-қанча уятга қолдим — сон-санови йўқ! Масала мутлақо мушкул чиқиб қолди. Учинчи куни кўзимнинг ўнгида шундай бир манзара содир бўлди: ёшгина бир бия менинг Гулгина деган манглайи қашқа, чап томондаги орқа оёғининг почаси оқ саман маҳсулдорим билан ўйнашяпти. У саманнинг атрофида гир-гир айланиб ўргиляпти, гоҳ ундай ўгирилади, гоҳ бундай, уни тишлари билан тишлаб тортиб қўяди, унга турли-туман ишвалар қилади, саман бўлса, унинг яғринига бошини қўйиб кўзини сузади-да, аянчли хўрсинади... Ана сизга Гулгина, бундан ҳам расво бўлади-ми? Мен бўлсам, ғазабимдан титраб-қақшаб ўйлайман: бияларимиз менинг тўғримда нима ўйга боришаётган экан? Ҳойна-ҳой: «Қари иблис алақаёқдаги рўдаполарни олиб келибди» дейишаётгандир, эҳти-

молки, ундан баттароқ ҳам гапларни айтишаётган-дир...

Шўрлик биянинг тоқати тоқ бўлиб кетиб, Гулгинамга орқасини ўгирди-да, бор кучини йиғиб туриб ёнбошига қараб икки оёқлаб тепган эди, саманнинг ичи ғўрқиллаб кетди. Бу орада мен ҳам олдига югуриб бориб бир ёқдан аччиқ йиғлаб, бир ёқдан яғринини қамчин билан ачитиб шанғиллайман: «Башарти-ки номинг маҳсулдор экан, ўзингни ҳам, қариган чоғимда мени ҳам иснодга қўйма!»

У бўлса, жабрдийдагинам, ўн саржинча жойга қошиб бориб тўхтади-да, шундай алам билан кишнадики, юрак-бағрим эзилиб кетиб, унга ачинганимдан йиғлаб юбордим. Қамчини ташлаб олдига бордим-да, тумшугини силадим, у бўлса бошини елкамга қўйиб яккаш хўрсилади...

Мен унинг ёлидан ушлаб чайлага қараб етакладим. Унга шундай дедим: «Уйга кетайлик, Гулгинам, бу ерда беҳуда санқиб юришимизнинг, ҳадеб иснодга қолаверишимизнинг ҳеч ҳожати йўқ...» Шу билан уларни аравага қўшдим-да, хуторга қараб йўл олдим. Васька-гаранг бўлса, ҳиринглайди: «Бир йилдан кейин қайтиб кел, бобо, даштда яшаймиз, сен билан бўтқахўрлик қиламиз. Унгача айғирларинг ҳам, башарти ҳаром қотишмаса, ўзларига келиб қолишар».

Мен хуторга келиб, бор гапни Давидовга айтдим, у бошини чангаллаганча менга бақириб берди: «Сен уларни ёмон парвариш қилгансан!» Аммо мен унинг оғзига урдим: «Мен ёмон парвариш қилганим йўқ, сизлар ҳадеб-ҳадеб яхшилаб ҳайдагансизлар. Гоҳ сен жаноблари, гоҳ Макарушқа, гоҳ Андрей Размётнов. Айғирларнинг бўйнидан хомут тушмади. Яков Лукичингдан тиз чўкиб ёлворсанг ҳам сули ундириб бўлмайди. Ахир ким айғирларни аравага қўшиб юради? Модомики, улар маҳсулдорми, улар фақат ем-хашак еб, ишламай ётишлари керак... бўлмаса, акс ҳолда масала мутлақо мушкул бўлиб қолади.» Хайриятки, станицадан иккита маҳсулдор юбориб қолишди, бу эсларингизда бўлса керак, биялар масаласи ҳам ўз-ўзидан ҳал бўлди. Расамаддаги ем-хашаксиз ишқ-муҳаббат шунақа бўлади. Тушундингларми, тентак одамлар?

Бунинг куладиган жойи йўқ, жиддий бир гап бошланиб қолган экан, бунинг ҳеч бир куладиган жойи йўқ.

Гапига қулоқ солиб турганларни тантана билан кўздан кечириб, Шчукаръ бобо давом этди:

— Гўнг титган қўнғиздек доим ер титкилаб ётасизлар-у, турмушнинг маъносини қаёқдан билар эдиларинг? Мен бўлсам, ақалли, ҳафтасига бир марта, ё кўпроқ станицага тушиб чиқаман. Мана, чунончи сен, Куприяновна, радионинг қандай гапиришини бирон марта бўлса ҳам эшитганмисан?

— Станицага ўн йилдан бери бормаган бўлсам қаёқдан ҳам эшитардим.

— Ҳа, шунақа де! Мен ҳар гал тўйгунимча эшитаман. Лекин мен сизларга айтсам, жуда ҳам расво нарса!— Шчукаръ бошини чайқаб оҳиста кулиб қўйди.— Худди райкомнинг рўпарасидаги симёғочда қора карнай осилиб турибди, бафармони худо, шунақанги бўкирадики!.. Ҳар бир мўйинг тик бўлиб, ҳатто жазирама иссиқда ҳам этинг жунжикиб жимирлашиб кетади! Мен ўша карнайнинг тагида жанивор отларимни аравадан чиқараман-да, аввал колхозлар ҳақидаги, ишчилар синфи ҳақидаги, бошқа ва ҳоказолар ҳақидаги хабарларни ҳузур билан эшитиб тураман, кейин бошингни сули солинган от тўрвага тикқудек бўласан. Москвадан аллаким айғирга ўхшаб: «Қадаҳларга тўлдир, соқий, ичайлик, худо ҳақи» деб ҳайқириб қолади,— шундан кейин, хоҳ ишонинглар, хоҳ ишонманглар, яхшилар, шу қадар ичким қистаб кетадики, нафсимни ҳеч тиёлмай қоламан! Мен қурмағур, станицага равона бўладиган бўлсам, аста-секин кампиримнинг тухумларидан ўнтачами ёки эвини қилганимчами ўмараман-да, станицага етиб ошхонага пуллайман. Карнайдан чиққан ҳар хил қўшиқларга қулоқ солиб ароқни уриб оламан, шундан кейин ўртоқ Давидовимни бир кеча-кундуз ҳам кутишим мумкин. Борди-ю, уйдан тухум уриб чиқишнинг эвини қилолмасам, чунки кампирим сафарга чиқишим олдидан мендан хабардор бўлиб турадиган бўлиб қолган, унда райкомга бораман-да, ўртоқ Давидовимдан оҳиста: «Сёмушка, ўргилай, чорактага пул инъом қил, бўлмаса сени кута-кута

бекорчиликдан зерикиб кетаман» дейман. У меҳрибоним ҳам ҳеч менинг илтимосимни ерда қолдирмайди. Мен яна дарров ошхонага бориб, яна озгина уриб оламан-да, ҳузур қилиб офтобда уйқуни ураман, ё бўлма-са битта-яримтадан маҳсулдорларимга қараб туришни илтимос қилиб, ўзим бўлсам баъзи мушкул ишларимни осон қилиш учун станица бўйлаб равона бўламан.

— Сенинг станицада қандай ишларинг бўлиши мумкин?— деб сўради Аким Бесхлебнов.

Шчукаръ бобо хўрсинди:

— Рўзғор эгасининг озмунча иши бўладими? Гоҳ бир шиша керосин, гоҳ икки-уч қути гугурт харид қиласан. Ёинки, чунончи мана сизлар менинг китобий сўзларимни, луғатни сўраяпсизлар, у шундай босилган: битта китобий сўз йирик-йирик ҳарфлар билан босилган, мен уларни кўзойнаксиз ҳам ўқийверишим мумкин, унинг рўпарасига эса, майда ҳарфлар билан тушунтириши, яъни ўша сўзнинг маъноси ёзилган. Хўш, кўп сўзларни мен тушунтиришини ўқимасам ҳам тушунавераман. Масалан, «Монополия» дегани нима? Очиқ-ойдин равшанки — ҳовоқхона, «Адаптер» дегани: тутуриқсиз одам, умуман аблаҳ, дегани, вассалом. «Акварель» — бу яхши қиз дегани, мен шундай деб ўйлайман, «бордю» бўлса мутлақо бунинг акси, бу ғар хотин деган гап, «антресоли» — савдоси сенинг эс-ҳушингни оғдириб қўйган ишқ-муҳаббатнинг ўзгинаси ана шу, Агафон, ва ҳоказо. Лекин менга бари бир кўзойнак керак бўлиб қолди; Давидов билан станицага тушиб бордик, мен кўзойнак оладиган бўлдим. Бу қутлуғ иш учун кампирим менга пул берди.

Бир касалхонага кирдим, у ер мутлақо касалхона эмас, туғруқхона экан; бир хонада хотинлар дод-фарёд билан инграб ётишибди: биттасида майда болалар худди мушук боладек миёвлаб ётишибди. Бу ердан кўзойнак ололмайман, янглишиб кириб қолибман, деб ўйлайман. Бошқа касалхонага бораман, у ернинг остонасида икки киши шашка суришиб ўтиришибди. Мен улар билан саломлашиб: «Бу ердан кўзойнак сотиб олса бўладими?» деб сўрайман. Икковлари ҳам бараварига ҳиринглаб, биттаси: «Бу ерда сенга шундай кўзойнак тақиб қўйишадик, бобожон, кўзинг қинидан

чиқиб кетади, бу ер таносил касаллари шифохонаси, бу ердан тезроқ жуфтакни ростлаб қол, бўлмаса нақ мажбуран зўрлаб даволай бошлашади» дейди.

Мен, албатта, ўтакам ёрилиб бу касалхонадан орқамга қарамай қочиб қоламан. У лаънати аҳмоқлар бўлса йўлакдан чиқиб орқамдан биттаси овози борича ҳуштак чалади, иккинчиси бўлса, кўчани бошига кўтариб: «Тезроқ чоп, бузуқ чол, бўлмаса ҳозир изингдан етиб олишади!» деб бўкиради. Вой, худди чопқир одек учиб кетаман! Худо ғафлатдалигида шайтон не қилгиликларни қилмайди, ҳазил-ҳазил билан етиб олишса борми, ана ундан кейин докторларни ишонтириб кўр-чи, деб ўйлайман.

Аптекага чопиб боргунимча юрагим ўйнаб кетди. Аммо аптекада ҳам кўзойнак йўқ экан. Миллерово ёки Ростовга бор, бобожон, сенга кўзойнакни кўз докторигина ёзиб бериши мумкин, дейишди. Йўқ, у ёққа бориб нима қиламан, деб ўйладим ичимда... Ҳозир ҳам луғатни тусмол билан ўқиб юрибман, кўзойнак масаласи ҳам мутлақо мушкул масала бўлиб чиқди...

Станицада менинг бошимдан ўтган турли-туман ҳодисаларнинг сон-саногии йўқ!

— Сен, бобожон, ҳаммасини тартиби билан бир чеккадан гапириб бер, бўлмаса худди чумчуққа ўхшаб шохдан шохга сакраяпсанки, гапингни боши билан охири қаердалигини билиб бўлмайди,— дея илтимос қилди Дубцов.

— Мен тартиби билан бир чеккадан гапириб берибман, энг муҳими сен менинг гапимни бўлма. Яна бир марта гапимни бўлгудек бўлсанг мен мутлақо фикримдан чалғиб қолиб, шунақанги алжишга тушиб кетаманки, ҳаммаларинг бир бўлиб ҳам ҳикояминг нималигига тушунолмай қоласизлар. Шундай қилиб, бир кун станицада кетаётсам рўпарамдан улоқдек ёшгина, кўҳликкина, шаҳарча кийинган, сумкача кўтарган бир қиз келяпти. Эчки туёғини тўққилатгандек баланд пошналарини «чақ-чуқ, чақ-чуқ» қилиб келяпти. Мен қариганимдан бери янгиликларга шундай ўч бўлиб қолдимки, ваҳиманг келади! Мен, оғайнилар, велосипедни ҳам миниб кўрдим. Шу машинада бир йигитча келаётган экан, мен унга: «Неварагинам, ара-

вачангни бирпас минай» дедим. У бажонидил рози бўлди. Аравачасига чиқиб олишимга ёрдам берди, мени суяб турибди, мен бўлсам, кучим борича оёғимни тирчилатиб ҳайдаяпман. Кейин ундан: «Худо ҳақи, мени ушлама, мен ўзим юраман» деб илтимос қилдим. У мени қўйиб юборган ҳам эдики, руль қўлимдан чиқиб кетиб, тўппа-тўғри акацияга бориб урилдим. Керакли-кераксиз ҳамма жойларимга қадалган акация тиканларининг сон-саногги йўқ! Уларни бир ҳафтагача чўқилаб суғуриб юрдим, қолаверса, аллақайси бир тўнкага илиниб чолворимни ҳам йиртиб олдим.

— Сен, бобо, чолворинг тўғрисида эмас, қиз тўғрисида гапир,— деб жиддийлик билан унинг гапини бўлди Дубцов.— Ахир, ўзинг ўйлаб кўр, сенинг чолворингни бошимизга урамизми?

— Ана, тагин гапимни бўляпсан,— ҳасрат билан жавоб берди Шчукаръ бобо. Аммо, ҳар қалай, ҳикоясини давом эттиришга қарор берди:— Шундай қилиб, ҳалиги ёқимтой улоқча қўлини худди солдатга ўхшаб силтаганча кетиб боряпти, мен хумпар бўлсам: у билан қандай қилиб бирпасгина қўлтиқлашиб борсам экан, деб ўйлаяпман. Мен умрим бино бўлиб қўлтиқлашиб юрган эмасман, станицада ёшларнинг қай тахлитда юришларини жуда кўп кўрганман: гоҳ йигит қизни қўлтиқлайди, гоҳ қиз йигитни қўлтиқлайди. Қани менга айтиб беринглар-чи, граждандар, мен бу ҳузур-ҳаловатни қаерда кўришим мумкин эди? Хуторимизда бунақа қилиб юриш расм эмас, кулги қилишади, бўлмаса қаерга боришим керак?

Шундан кейин кўндаланг бўлган масала: шу жон билан қандай қилиб қўлтиқлашсам экан? Дарров ҳийла ишлатдим: икки букилиб олганимча кўчани бошимга кўтариб инграшга тушдим. У югуриб келиб: «Сизга нима қилди, бобожон!» деб сўради. Мен унга «Тобим қочиб қолди, жоним, касалхонага етиб оломайман, ягринимга санчиқ кирди...» дедим. У: «Сизни ўзим олиб бориб қўяман, менга суяна қолинг» дейди. Мен уни дадиллик билан бемалол қўлтиқлаб оламан, шу тариқа у билан бирга йўлга равона бўламиз. Жуда маза. Район магазинига яқинлашишимиз билан мен аста-секин қаддимни ростлай бошлайман,

у хушига келар-келмас мен йўл-йўлакай юзидан чўп этиб ўпиб оламан-да, зингиллаганимча магазинга кириб кетаман, ҳолбуки, у ерда қиладиган ишим ҳам йўқ эди. Қизнинг кўзлари чақнаб, орқамдан: «Сиз ёлғончи, безори экансиз, бобо!» деб қичқирганча қолади. Мен бўлсам тўхтаб унга: «Жонгинам, муҳтожликда бундан расво ишларни ҳам қиласан! Шунини билиб қўйкин, мен умрим бино бўлиб биронта ҳам жонон билан қўлтиқлашиб юрган эмасман, ваҳоланки, ўлар куним яқинлашиб қолган» дейман. Ўзим магазинга кириб кетяпману, фалокат босиб милиционер чақириб қолмаса, деб ўйлайман. Аммо қиз кетади. Мен бўлсам магазинга зингиллаб кирганча нафасимни ростлаёлмай тураман. Сотувчи мендан: «Ўт тушган жойдан келганинг йўқми, бобо?» деб сўрайди. Менинг нафасим сиқилиб унга: «Ундан ҳам баттар. Менга бир қути гугурт бер-чи» дейман.

Шчукаръ бобо ўзининг пайдар-пай қиссасини яна анчагача чўзиши мумкин эди-ю, аммо иш кунидан сўнг чарчаган одамлар бирин-кетин тарқала бошладилар. Чолнинг уларга, яна бир неча ҳикоямни эшитинглар, деб ёлворганлари беҳуда кетди — ҳадемай ўчиб қолган гулхан атрофида биронта ҳам одам қолмади.

Ниҳоятда ўкиниб хафа бўлган Шчукаръ охур томонга бориб унинг ичига тушди-да, эти жунжикиб ғужанак бўлиб, устига зипунчасини ёпинди. Ярим кечада ерга шабнам тушди. Шчукаръ совуқдан қалтираб уйғонди. «Будқадаги казаклар олдига кирман, бу ерда худди буюқда қолган кучукдек дийдираб кетаман» деган қарорга келди у.

Кўргилиklarининг калаваси аста-секин, аммо пайваст чуваб бормоқда эди... Кўкламги шудгор вақтида казаклар будқада, хотин-халаж эса ташқарида ётганини эслаб, уйқусираганидан икки ой мобайнида баъзи нарсалар ўзгарган бўлиши мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмай, Шчукаръ аста эмаклаб будқага кирди-да, чориқларини ечиб, бир четга ётди. Йилиқ хонада исиниб шу заҳотиёқ ухлаб қолди, бир оздан кейин нафаси бўғилиб уйғониб кетди. Кўкрагини пайпаслаб бировнинг яланғоч болдири эканини кўргач, қаттиқ

ўкинч билан ўйлади: «Беҳаёнинг бемаъни ётишини қара! Оёғини худди от минаётгандек кўтариб ташлайди».

Аммо у тирик юкни устидан олиб ташламоқчи бўлиб, унинг мутлақо эркак кишининг оёғи бўлмай, Куприяновнанинг яланғоч қўли эканлигини кўраркан, юзининг ёнгинасида унинг қудратли нафасини эшиттар экан, жон-пони чиқиб кетди. Будкада фақат хотин-халажгина ётарди...

Ҳанг-манг бўлган Шчукаръ ҳаяжонидан қора терга ботганча бир неча дақиқа қимирламай ётди-да, кейин чориқларини қўлига олиб бир иш қилиб қўйган ўғри мушукдек будкадан аста-секин сирғилиб чиқиб оқсоқлаганча линейкага қараб кетди. У айғирларини ҳеч қачон бу қадар чаққонлик билан аравага қўшмаган эди! Айғирларни қамчин билан аёвсиз ҳайдаганча, уларни қаттиқ елдириб кетди, тонг олди осмони уфқида машъум қорайиб турган будкага ўқтин-ўқтин қараб қўяр эди.

«Яхши ҳамки, вақтида уйғониб қолдим. Сал ҳаяллаб қолиб хотин-халаж Куприяновнанинг ёнида ётганимни, у лаънатининг қизи мени сўлоқмондек қўли билан қучоқлаб ётганини кўриб қолса нима бўларди?.. Ўз паноҳингда асра, илоҳий маъбуда! Ўла-ўлгунимча, ҳатто ўлиб кетганимдан кейин ҳам мендан кулишарди!»

Ёз тонги суръат билан отиб келарди. Будка Шчукарнинг кўзидан ғойиб бўлди. Аммо тепа белидан ошиб ўтгандан сўнг уни янги бир дилсиёҳлик кутиб олди: тасодифан оёғига қараркан, ўнг оёғида чарм тасмали, нақшиндор гулчинли, яп-янгигина заифона чориқни кўриб қолди. Ҳажмига қараганда чориқ Куприяновнаники бўлиши керак эди...

Ваҳимадан юраги шув этиб, Шчукаръ худойи таолога илтижо қилди: «Шафқатпаноҳ парвардигор, мени бунча қаҳрингга олмасанг?! Демак, чориқларни қоронғида пойма-пой кийиб олибман. Кампиримнинг олдига қандай қилиб бордим? Бир оёғимда ўзимнинг пойафзалим, бир оёғимда — заифона пойафзал, мушкул масала бўлди-ку!»

Аммо масала мушкуллигича қолмади: Шчукаръ

станицага яланг оёқ ҳам, пойма-пой пойафзалда ҳам боришим мумкин эмас, деган холис фикрга келиб, хутор йўлида кетаётган жойида отлар бошини шартта бурди. «Бу ер ўлчовчини жин урсин, ишлари ўшасиз ҳам бита қолар. Ҳамма ерда Совет ҳокимияти, ҳамма ерда колхоз, башарти бир колхоз иккинчисининг бир парчагина пичанзорини тортиб олган бўлса, нима бўпти?» дея ғамгингина ўйларди у Гремячий Лог томон қараб бораркан.

Хуторга икки километрча қолганда тик жарлик йўлга яқинлашиб келган жойда у яна бошқа бир қарорга келиб, зўр жасорат кўрсатди — оёғидан чориқларни ечиб, атрофига аланглаб қаради-да:

— Сенларнинг касофатингдан ўлиб кетайми, қораларинг ўчсин!— дея пичирлаганча чориқларни жарга улоқтирди.

Ўзини фош қилиб қўйиши мумкин бўлган бундай далиллардан осонгина қутулганидан қувониб кетиб Шчукаръ, Куприяновнанинг эрталаб чориғи сирли равишда ғойиб бўлганини кўриб ҳанг-манг бўлишини тасаввур қиларкан, ҳатто заҳарханда билан илжайиб қўйди.

Аммо у жуда ҳам эрта қувониб кетди: уйида уни охириги энг даҳшатли ва аёвсиз фалокат кутмоқда эди...

Қўрасига яқинлашмасданоқ нимадандир ҳаяжонланиб уймалашиб турган хотинларни кўриб қолди. «Кампирим қазо қилмадимикан?»— дея ўйлади Шчукаръ ташвишланиб. Аммо нима учундир жойидан жилмаётган хотинларни индамай нари-бери суриб ошхонага кириб у ёқ-бу ёққа кўз югуртираркан, оёқлари қалтираб кетиб чўқинганча аранг шивирлади: «Бу нима бўлди ўзи?»

Унинг хун бўлган кампири латта-путтага йўрғакланган чақалоқни овутмоқда, чақалоқ бўлса чинқириб йиғламоқда эди.

— Нима машмаша ўзи?— энди овозини чиқариб-роқ шивирлади ҳанг-манг бўлган Шчукаръ.

Қизариб кетган кўзларини чақнатганча кампири қаҳр билан қичқирди:

— Нима бўларди, болангни ташлаб кетишибди!

Саводхон бўлмай қуриб кетгур! Ана столдаги хатни олиб ўқи!

Шчукарнинг борган сари кўзи тиниб кетмоқда эди, ammo бир варақ дағал қоғозга ёзилган ажи-бужи хатни амал-тақал билан ўқиди:

«Сиз бу чақалоқнинг отаси бўлганингиз учун, бобожон, уни боқиб тарбия қилинг».

Хаяжондан ва қичқираверганидан овози мутлақо бўғилиб қолган Шчукаръ кечга бориб боланинг дунёга келишига мутлақо даҳли йўқ эканлигини кампирига аранг уқтираёзган эди-ю, ammo худди шу пайтда ошхона бўсағасида Любишкиннинг саккиз яшар ўғли пайдо бўлди: у бурнини тортиб гапирди:

— Бобо, мен бугун қўй боқиб юрган эдим, чориқларингизни жарга тушириб юборганингизни кўриб қолдим. Топиб олиб келдим. Манг,— деб у Шчукарга бадбахт чориқларни узатди...

Шчукаръ билан иноқ дўст бўлган этикдўз Локатевнинг бир вақтдаги таъбири билан айтганда, шундан кейин нима бўлганлиги «қоронғи». Шунисигина маълумки, Шчукаръ бобо бир ҳафтача кўзи шишиб, лунжини боғлаб юрди. Ундан, юзингизни нега боғлаб юрибсиз, деб илжайиб сўрасалар, у юзини ўгирганча; биргина бутун қолган тишим шу қадар оғрияптики, ҳатто оғиз очирмаяпти, дерди...

XX БОБ

Андрей Размётнов пичан ўроғининг, ғалла ўрими йиғим кампаниясига тайёргарликнинг бориши тўғрисида район ижрокомига бериладиган маълумотга қўл қўйиб уни чопар билан жўнатиш учун эрталаб барвақт қишлоқ советига келди. У бригадалар бўйича тўпланган маълумотларни кўриб бўлмаган ҳам эдики, кимдир эшикни қаттиқ тақиллатди.

— Киравер!— деди ҳужжатлардан бошини кўтармай Размётнов.

Хонага икки нотаниш одам кириб келди, хона ҳам худди тўлиб қолгандек бўлди. Улардан бири, резинка пальто кийган, соқоли қиртишлаб олинган, одамнинг

диққатини унча тортмайдиган лўппи юзли яғриндор, ғўлабир одам жилмайганча стол олдига келди-да, тошдек қаттиқ қўлини Размётновга узатди:

— Шахти шахри ишчилар таъминоти бўлимининг ходимиман, Поликарп Петрович Бойко, бу киши — менинг ёрдамчим, фамилияси Хижняк. Бош бармоғи билан елкаси орқали эшик олдида турган ҳамроҳини парвозсизгина кўрсатди.

У зоҳиран подачи ёки молфурушга ўхшаб кетар эди: тўзиб кетган капюшонли брезент плашчи, қўнжи кенг кўн этиги, япасқи кул ранг кепкаси ва қўлидаги қўш чарм шокилали қамчиси — унинг касбидан сўзсизгина гувоҳлик бериб турарди. Аммо шуниси ғалати эдики, Хижнякнинг юзи ташқи қиёфасига монанд эмасди: синчков ақлли кўзлари, хушбичим лабларининг четларидаги кинояли ажинлар, бирон нарсани тинглаётгандек чап қошини учириб туриши, туриш-турмушидаги зиёлинамолик — буларнинг ҳаммаси мушоҳадали кўзларга бу одамнинг қорамол тайёрлашдан ҳам, қишлоқ хўжалик эҳтиёжларидан ҳам йироқ киши эканлигини айтиб турарди. Бу нарсани Размётнов ҳам кўнглидан ўтказиб қўйди. Дарҳақиқат, у Хижнякнинг юзига назар ташлаб олиши биланоқ, унинг ниҳоятда яғриндор елкаларига тикилиб, беихтиёр жилмайганча ўйлади: «Тайёрловчини қаранглар-а: бир-биридан ғўлабир, қароқчининг ўзи... Булар мол тайёрлаш билан шуғулланиш эмас, бирон ерда кўприкнинг тагига кириб олиб туни бўйи совет савдогарларининг ёқаларини ёғоч игна билан йўрмаб чиқишлари керак...» Ўзини аранг жиддий тутиб, сўради:

— Менга нима иш билан келдинглар?

— Колхозчилардан хусусий молларини сотиб оламиз. Йирик шохли, майда шохли молларни, чўчқаларни ҳам оламиз, парранда билан ҳозирча ишимиз йўқ. Эҳтимол, қишга бориб олармиз — унда бошқа гап, ҳозирча паррандани олмаймиз. Баҳоларимиз кооператив баҳоси, молларнинг семизлигига қараб устама қўямиз. Ўзингиз биласиз, ўртоқ раис, шахтёрларнинг меҳнати оғир меҳнат, биз шахтёр ишчиларимизни жуда яхшилаб боқишимиз керак.

— Ҳужжатларингизни кўрсатинглар.— Размётнов кафти билан аста-секин столни уриб қўйди.

Иккала тайёрловчи ҳам столга командировка гувоҳномаларини қўйишди. Ҳаммаси — штамплар, имзолар, печатлар жойида, аммо Размётнов ўзига кўрсатилган ҳужжатларни узоқ синчиклаб кўздан кечирди, Бойко ўгирилиб ёрдамчисига имо қилганини, икковлари бирдан жилмайиб шу заҳотиёқ табассумлари ўчганини кўрмай қолди.

— Қалбаки деб ўйлаяпсизми?— энди ошкора жилмайиб сўради Бойко, таклифни кутмай дераза олдида турган стулга бемалол ўтираркан.

— Йўқ, ҳужжатларингизни қалбаки деб ўйлаётганим йўқ... Нима учун бошқа колхозга бормай бизнинг колхозимизгагина келдинглар?— Размётнов ҳазилга эътибор қилмади, у жиддий гаплашмоқда эди.

— Нима учун бизгагина келдинглар, дейсизми? Сизларгагина келганимиз йўқ, сизларнинг колхозингиздангина қайтиб кетмоқчи эмасмиз. Биз олтита қўшни колхозда бўлдик, элликка яқин мол, шу жумладан, ишга яроқсиз уч қўш қари ҳўкиз, сутдан чиққан таначалар, қўй-қўзи, ўттизга яқин чўчқа харид қилдик...

— Ўттиз еттита,— дея бошлиғининг гапини тўғрилади эшик олдида турган барваста Хижняк.

— Мутлақо тўғри, арзон нарх билан ўттиз еттита чўчқа сотиб олдик. Сизлардан чиқиб бошқа хуторларга жўнаймиз.

— Пулини нақд тўлайсизларми?— қизиқди Размётнов.

— Ўша заҳотиёқ! Рост, ёнимизда катта пул олиб юрмаймиз: биласизми, ўртоқ Размётнов, замон нотинч, бир фалокат юз бермасин... Шу сабабдан аккредитив олиб юрибмиз.

Размётнов ўзини столнинг суянчиғига ташлаганча қаҳ-қаҳлаб кулиб юборди:

— Пулимизни тортиб олиб қўйишади, деб қўрқяпсизларми? Ўзларинг ҳар қандай одамнинг чўнтагини қоқиштириб, уст-бошини шилиб олишга қодир кўри-насизлар-ку!

Бойко сиполик билан жилмаяркан, унинг пушти ёноқларидаги худди хотинлар юзидагидек кулгичлар

ўйнаб турарди, Хижняк мутлақо пинагини бузмай, фаромушлик билан деразага тикиларди. У деразага ўгириларкан, Размётнов шундагина унинг чап юзидаги энгагидан қулоғининг тагигача чўзилиб кетган узун ва йўғон чандиқни кўриб қолди.

— Юзингдаги белгини урушдан орттирганми-сан?— деб сўради Размётнов.

Хижняк унга дарҳол ўгирилиб зўрма-зўраки илжайди:

— Қаёқда — урушда эмас, кейин орттирганман...

— Ўзим ҳам айтувдим-а, қиличнинг изига ўхшаймайди деб.— Хотининг юмдалаб олганми?

— Йўқ, хотиним жуда ювош. Мастбозликда бўлган, бир ошнам пичоқ солиб юборган.

— Ўзинг хушбичимгина йигит экансан, мен хотининг тимдалагандир, деб ўйлабман, хотин вожидан, хушторинг вожидан орттирганга ўхшаб қолдинг?— соддагина саволларини беришда давом этди Размётнов, кулиб мўйловини силаганча...

— Анча фаросатли экансан, раис...— Хижняк заҳарханда билан жилмайди.

— Менинг вазифам фаросатли бўлишимни талаб қилади... Чандиғинг ҳам пичоқдан эмас, қиличдан, бу менга жуда таниш, мен сенга айтсам, сенинг тайёрловчиман, деган даъвоинг менинг, архирейман, деганимга ўхшар экан... Афти-ангоринг ҳам бошқача, фуқаронинг афти-ангорига ўхшаймайди. Қўлларинг ҳам бошқача: қўлларинг умринг бино бўлиб буқанинг шохини ушламаганга ўхшайди, оқ билак... Баҳайбатроғу, аммо оппоқ... Сен қўлларингни ақалли офтобга тутиб қорайтириб, гўннга булғаб олсанг бўларди, ана ўшанда мен сенинг тайёрловчилигингга ишонармидим. Бўлмаса, сен яккаш қамчи ўйнатасан — бу жуда жўн иш, сен қамчи билан менинг кўзимни бўёлмайсан!

— Анча фаросатли экансан, раис,— дея такрорлади Хижняк. Аммо энди жилмаймади.— Лекин фаросатинг бир ёқлама экан: чандиғим ҳақиқатан қиличнинг изи, буни иқрор қилгим келмаган эди. Бир вақтлар оқларда хизмат қилган эдим. Бу тиртиқни ўшанда орттирганман, бунақа нарсаларни эслаб ўтиришга кимнинг хуши бор дейсан? Қўлим важига кел-

сак, ахир мен мол ҳайдайдиган эмас, харид қиладиган одамман-ку, менинг ишим — буқаларнинг думини бураш эмас, шарақлатиб червон санаш. Турқимни кўриб таажжубланияпсанми, ўртоқ Размётнов? Мен яқиндан беригина тайёрловчи бўлиб ишлай бошладим. Унгача агроном эдим. Ичкиликка берилганлигим важдан ишдан олиб ташлашди, шунинг учун ихтисосимни ўзгартиришга мажбур бўлдим... Энди тушундингми, ўртоқ раис? Сен мени очигига кўчишга мажбур қилдинг, сенга тавба-тазарру қилдим...

— Сенинг тавба-тазарруингни бошимга ураманми? Сени ГПУдагилар тавба-тазарру қилдириб, имонингни ўгиришсин, бунинг менга дахли йўқ,— деди Размётнов. Пинагини бузмай, чақирди:— Мария! Бу ёққа кир!

Қўшни хонадан ийманибгина бир қиз — қишлоқ советининг навбатчиси кириб келди.

— Нагульновни айтиб кел. Зудлик билан советга етиб борар экансиз, зарур бир иш бор экан, деб айт,— буюрди Размётнов ва аввал Хижнякка, кейин Бойкога диққат билан тикилди.

Хижняк гарангсиганча хафа бўлиб яғриндор елкасини қисди, скамейкага ўтириб орқасини ўгириб олди, кулгисини тийиш учун елимшакдек титраётган Бойко, ниҳоят майин овоз билан қичқириб юборди:

— Ҳушёрлик мана бундоқ бўпти! Шунисини яхши кўраман-да! Қўлга тушдингми, ўртоқ Хижняк? Паққос қўлга тушдингми?

У семиз сонларини шапатилар, икки букчайганча шу қадар самимият билан астойдил кулардики, Размётнов таажжубланиб, унга тикилиб қолди.

— Мунча қотиб куляпсан, бўрдоқи? Икковларинг ҳам станицада кўз ёши қилиб юрманглар тагин! Хафа бўласизларми-бўлмайсизларми, буни ўзларинг биласизлар, мен сизларнинг ким эканликларингизни аниқлаш учун, албатта районга жўнатаман. Менинг кўзимга шубҳалироқ кўриняпсизлар, тайёрловчи ўртоқлар.

Кўзларидан тирқираб чиққан ёшни артиб, дўрдоқ лаблари ҳамон кулгидан буришганча, Бойко сўради:

— Ҳужжатларимиз-чи? Буларни текшириб кўриб, ўзинг, қалбаки эмас, дединг-ку?!

— Ҳужжатларингиз ўз йўли билан, турқларингиз ўз йўли билан,— тунд жавоб берди Размётнов ва ошиқмасдан тамаки ўрай бошлади.

Ҳадемай Макар Нагульнов етиб келди. У саломлашмай тайёрловчиларни боши билан имо қилиб кўрсатди-да, Размётновдан сўради:

— Булар ким?

— Ўзларидан сўра.

Нагульнов тайёрловчилар билан гаплашди, уларнинг гувоҳномаларини кўрди, Размётновга қараб сўради:

— Ҳўш, нима гап ўзи? Сен мени нимага чақирган эдинг? Бу одамлар мол тайёрлагани келишган экан, тайёрлайверишсин-да.

Размётнов тутоқиб кетди-ю, аммо анча босиқлик билан гапирди:

— Йўқ, мен ким эканликларини аниқламагунимча улар мол харид қилишмайди. Менга бу нусхаларинг ёқмайроқ турибди, гап шу. Мен буларни ҳозирнинг ўзидаёқ станицага жўнатаман, текшириб кўришсин, кейин мол харид қилишса қилаверишсин.

Шундан сўнг Бойко оҳистагина гапирди:

— Ўртоқ Размётнов, хат ташувчингга айт, бу ердан чиқиб турсин. Гап бор.

— Сен билан бизнинг орамизда қандай сир бўлиши мумкин?

— Айтган ишни қил,— ҳамон оҳиста, лекин энди буйруқ оҳангида гапирди Бойко.

Размётнов унга итоат қилди. Улар бугун бинода ўзлари ёлғиз қолишгач, Бойко пиджагининг ички чўнтагидан қизил дафтарча олиб Размётновга узатаркан, жилмайди:

— Уқи, кўзи ўткир иблис! Маскарадимиз муваффақиятли чиқмадими — сиримизни очамиз. Гап шундай, ўртоқлар: биз икковимиз ҳам ОГПУ ўлка бошқармасининг ходимларимиз, сизларнинг хуторларингизга хавfli сиёсий душман, фитначи ашаддий контрреволюционер бир одамни қидиргани келдик. Ўзимизга бировларнинг диққатини тортмаслик учун тайёрловчи бўлиб олдик. Шу тариқа ишлашимиз осонроқ бўлади: биз қўрама-қўра юрамиз, одамлар

билан гаплашамиз, умид қиламизки, бир кунмас-бир кун, бари бир, ўша контранинг изини топмай қўймаймиз.

— Нега бўлмаса, ўртоқ Глухов, сиз менга кимликларингизни дарров айта қолмадингиз? Ҳеч қандай англашилмовчилик ҳам бўлмасди!— хитоб қилди Размётнов.

— Конспирация шартлари шуни талаб қилади, азизим Размётнов! Сенга айтсак, Давидовга айтсак, Нагульновга айтсак бир ҳафтадан кейин бизнинг кимлигимиз бутун Гремячий Логга аён бўлади. Сизлар, худо ҳақи, хафа бўлманглар, гап сизларга ишонмаганлигимизда эмас, аммо, афсуски, баъзан шундай ҳам бўлиб туради, ҳар қалай, биз учун муҳим аҳамиятга эга бўлган бу операцияда таваккалчилик қилолмаймиз, ҳақимиз йўқ,— илтифот билан тушунтирди Бойко-Глухов, қизил дафтарчаси билан Нагульнов танишиб бўлгач, уни чўнтагига соларкан.

— Кимни қидираётганларингизни билсак бўлади-ми?— сўради Нагульнов.

Бойко-Глухов индамай каттагина ҳамёнини титкилади-да, одатда паспортга ёпиштириладиган суратнинг ҳажмидек фотосуратни эҳтиёт билан биққигина кафтига қўйди.

Размётнов ва Нагульнов столга энгашишди. Кичкинагина чор қирра қоғоздан уларга текис елкали, буқа бўйин, ўрта ёшдаги киши мулойимгина жилмайиб турарди. Аммо намоийшкорона мулойим табасуми бўри тахлит пешанасига, чуқур тушган тунд кўзларига ва чор қирра вазмин энгагига нисбатан шу қадар эриш кўринардикки, Нагульнов заҳарханда қилибгина қўя қолди. Размётнов эса бошини чайқанча:

— Ҳа-а, хушчақчақ амакилардан эмас экан...— деб қўйди.

— Биз худди шу «амаки»ни қидириб юрибмиз,— деди ўйчанлик билан Бойко-Глухов, фотосуратни четлари қирилган бир варақ қоғозга жуда эҳтиёт билан ўраб, ҳамёнига соларкан.— Унинг фамилияси Половцев, оти — Александр Анисимович. Ўзи оқ армиянинг собиқ ясовули, жазочи, Подтелков ва Кривошликов

отрядини қатл қилишда иштирок этган. Сўнги вақтларда бировнинг фамилияси билан ўқитувчилик қилган, кейин ўз станицасида яшаган. Ҳозир — яшириниб юради. Совет ҳокимиятига қарши тайёрланаётган қўзғолоннинг актив иштирокчиларидан бири. Қўлимиздаги маълумотларга қараганда, сизларнинг районларингизнинг бирон ерида яшириниб юрган бўлиши керак. Бу унсур тўғрисида айтиш мумкин бўлган бор гап шу. Бу суҳбатимизни Давидовга айтишларингиз мумкин, бошқа ҳеч кимга оғиз оча кўрманглар! Мен сизларга ишонаман, ўртоқлар. Энди, кўришгунча хайр. Биз билан учрашишларингиз керак эмас, беҳуда учрашишни айтяпман, албатта, борди-ю бизни қизиқтирадиган нарса топилиб қолса — мени қишлоқ советига кундуз куни, фақат кундуз куни чақиринглар. Токи қишлоқ аҳолиси мендан сира ҳам бад олиб қолмасин. Охирги гап, эҳтиёт бўлинглар! Умуман кечалари юрманглар. Половцев террорга ўтмайди, ўзини сездириб қўйишни истамайди-ю, аммо эҳтиёткорликнинг зиёни йўқ. Умуман, сизлар кечалари юрманглар, башарти юрадиган бўлсанглар ҳам ёлғиз чиқманглар. Қуролларингизни ёнларингиздан қўйманглар, афтидан, уни ёнларингиздан қўймасаларингиз ҳам керак. Ҳар қалай, сен ўртоқ Размётнов Хижняк билан гаплашаётганингда шимингнинг чўнтагидаги наганнинг барабанини икки марта айлантириб қўйганингни эшитиб қолдим — шунақами?

Размётнов кўзларини сузиб, саволни эшитмагандек орқасини ўгириб олди. Нагульнов унинг жонига ора кирди.

— Менга ўқ узганларидан кейин биз мудофаага шайландик.

Бойко-Глухов мулойимгина кулиб деди:

— Мудофаагагина эмас, ҳужумга ҳам тайёрланганга ўхшайсизлар. Дарвоқе, сен ўлдирган Тиртиқ лақабли Тимофей Дамасков бир вақтлар Половцевнинг ташкилоти билан алоқада бўлган, бу ташкилот аъзолари сизларнинг хуторингизда ҳам бор, ўртоқ Нагульнов, — деди бамисоли эслатиб ўтаётгандек ҳамма нарсадан воқиф «тайёрловчи». — Аммо кейин, номаълум сабабларга кўра, ташкилотдан узоқлашган. У

сенга Половцевнинг буйруғи билан эмас, шахсий ху-
суматдан ўқ узган бўлса керак...

Нагульнов таъкидлаб, бош силкиди. Бойко-Глухов
ҳам худди лекция ўқиётгандек хотиржамлик билан
вазмингина давом этди:

— Тимофей Дамасковнинг қандайдир сабабларга
қўра Половцев гуруҳидан ажралиб чиқиб, якка-ёлғиз
бандит бўлиб олганидан шу бир факт ҳам далолат
берадики, у граждандар уруши вақтидан бери Да-
масковларнинг оғилида сақланиб, кейинчалик Давидов
топиб олган станокли пулемётни Половцевнинг мас-
лакдошларига топширмаган. Аммо гап бунда эмас.
Бизнинг вазифамиз ҳақида бир неча сўз айтмоқчи-
ман: биз Половцевнинг ёлғиз ўзини, албатта тирик
қўлга туширишимиз керак. Уни тириклай қўлга ту-
ширсаккина иш беради. Унинг гуруҳидаги оддий
аъзоларни кейин зарарсизлантирамиз. Яна шу нарса-
ни илова қилишим керакки, Половцев — каттакон
бир ҳалқанинг бир бўғини холос, аммо муҳим бўғин-
ларидан бири. Шунинг учун ҳам уни топиб қамоққа
олиш операцияси район бўлими ходимларига эмас,
бизга топширилган.

Мендан кўнгиллариңиз қолмаслиғи учун, ўртоқ-
лар, айтиб қўя қолай: бизнинг районлариңиз терри-
ториясида эканлиғимизни ОГПУнинг районлиғидаги
бўлим бошлиғиғина билади. Ҳатто Нестеренко ҳам
билмайди. У — райком секретари, қолаверса, аллақа-
ёқдаги оддийгина мол тайёрловчилар билан унинг
нима иши бор? Ўз районидаги партиявий ишларга
раҳбарлик қилаверсин, биз ҳам ўз ишимиз билан
машғул бўламиз... Шунини айтиш керакки, сизларга
келгунимизгача бўлган колхозларда биз ўзимизни ким
деб танитган бўлсак, бемалол шундай кишилар деб
ўйлашган эди, фақат сенгина, Размётнов, Хижняк-
нинг у билан бирга менинг ҳам чинакам тайёрловчилар
эканлиғимиздан шубҳаланиб қолдинг. Бунинг учун се-
нинг фаҳмингга таҳсин ўқиш керак. Зотан, бари бир,
бир-икки кундан кейин мен кимлиғимизни сизларга
очиқ айтишга мажбур эдим, сабаби: касбимга хос
сезгирлигим айтиб турибдики, Половцев хуторлари-
нгиңизнинг аллақаерида изғиб юрган бўлиши керак...

Унинг Германия билан бўлган урушдаги ва граждандар урушидаги хизматдошларини топишга ҳаракат қиламиз. Жаноб Половцевнинг қандай қисмларда хизмат қилганлиги бизга маълум, у ҳамтовоқларидан биронтасининг пинжига биқинган бўлса ҳам ажаб эмас. Қисқа қилиб айтганда, бор гап шу. Жўнаб кетишимиз олдидан биз яна учрашамиз, ҳозирча хайр!

Остонага қараб юраркан, Бойко-Глухов Нагульновга қаради:

— Рафиқангнинг тақдири билан қизиқмайсанми?

Макарнинг ёноқларида пушти доғлар пайдо бўлиб, кўзлари тиниб кетди. Йўтала-йўтала оҳистагина сўради.

— Унинг қаердалигини биласизми?

— Биламан.

— Хўш?

— Шахти шаҳрида.

— У ерда нима қиляпти? Унинг у ерда ҳеч кими йўқ-ку — на қариндошлари, на танишлари бор.

— Рафиқанг ишляпти.

— Нима вазифада?— ноҳуш кулиб қўйди Макар.

— Шахтада откатчица бўлиб ишляпти. Бизнинг ташкилотимизнинг ходимлари унинг иш топиб олишига ёрдам беришди. Аммо ишга ўрнашишига ким ёрдам берганидан ўзи беҳабар, албатта. Шунисини айтиш керакки, у жуда яхши ишляпти, ҳатто, менга қолса, аъло даражада ишляпти! Жуда сипо юрибди, янги танишлар орттирмаяпти, олдига эски танишларидан ҳам ҳеч ким келаётгани йўқ.

— Унинг олдига ким келиши мумкин эди?— оҳиста сўради Нагульнов.

Зоҳиран у мутлақо хотиржам кўринар, фақат ўнг қовоғигина учиб турар эди.

— Хўш, кимлар бўларди... Тимофейнинг танишлари келиши мумкин. Ё сен бунини мутлақо мустасно қиласанми? Бироқ менинг назаримда, бу жувон ҳаётига бошқатдан разм солиб, эсини йиғиб олганга ўхшайди, сен ҳам ундан ташвишланма, ўртоқ Нагульнов.

— Менинг ундан ташвишланаётганимни нимадан олиб гапиряпсан?— яна ҳам секинроқ сўради Нагуль-

нов ва узун қўллари ни стол четига тираганча олди га энгашиброқ ўрнидан турди.

Унинг ранги қум-қув ўчиб кетди, лунжлари да қаттиқ тугунчалар ўйнади. Сўзларни бирма-бир ҳижжа-лаб одатдагидан секинроқ гапира бошлади:

— Сен ўртоқ сўзамол, иш қилгани келганмисан? Ундай бўлса бориб ишингни қил, менга таскин бери-шингнинг ҳожати йўқ, мен сенинг тасаллиларингга муҳтож эмасман, биз сенинг хавотир олишларингга ҳам муҳтож эмасмиз, кундуз куни юрамизми, кечаси юрамизми — бу бизнинг ишимиз. Аҳмоқона панд-на-сиҳатларсиз ҳам, бегона энагаларсиз ҳам кунимиз ўтиб қолар! Тушундингми? Хўп, туёғингни шиқилла-тиб қол. Шу қадар гапга тушиб кетдингки, астар-пахтангача ағдариб беряпсан, бу киши тагин чекист эмишлар, тушунолмай қолдим: сен чиндан ҳам ўлка ОГПУсининг масъул ходимимисан, ё чиндан ҳам қо-рамол харид қиладиган воситачи, бизнинг таъбиримиз билан айтганда — даллолмисан...

Камсухан Хижняк ўзининг бир оз хижил бўлган бошлиғига заҳарханда билан қараб турарди, Нагуль-нов эса столдан йироқлашиб, гимнастёркасининг ка-марини тузатди-да, қоматини рипдлик билан тик тут-ганча, ҳаттоки ўзининг ҳарбий тартиб-интизомини кўз-кўз қилгандек эшикка чиқиб кетди.

У чиқиб кетгач, хонада бир дақиқача ноқулай су-кунат ҳукм сурди.

— Бир ҳисобда унга хотини тўғрисида гапирма-сам ҳам бўларкан,— деди Бойко-Глухов жимжилоғи-нинг тирноғи билан қаншарини қашиб.— У хотини кетиб қолганидан ҳали ҳам ич-этини еб юрганга ўхшайди.

— Ҳа, ундай қилиш керак эмас эди,— дея унинг фикрига қўшилди Размётнов.— Бизнинг Макар — гажир йигит, покиза кўнглини ирkit қўл билан ағ-дар-тўнтар қилишларини жинидан баттар ёмон кўра-ди...

— Ҳа, майли, ўтиб кетар,— деди муроса билан Хижняк, эшик қабзасига қўл узатаркан.

Ноқулайликни бир амаллаб бартараф қилиш учун Размётнов сўради:

— Уртоқ Глухов, менга тушунтириб берсанг: мол сотиб олиш масалаларингиз нима бўлади? Ҳақиқатан ҳам мол сотиб оласизларми ёки қўрама-қўра юриб нархини суриштирасизларми?

Бундай содда саволдан Бойко-Глуховнинг чеҳраси очилиб кетди, яна лўппи ёноқларидаги кулгичлари ўйнади:

— Пишиқ-пухта хўжайин эканлигинг дарров кўринди-қолди! Молни ҳақиқатан ҳам сотиб оламиз, пулини ҳам тўла-тўкис тўлаймиз. Бизнинг харидларимиздан ташвишланмай қўя қол: молларни гала-гала қилиб Шахтига жўнатамиз, гўштини шахтёрлар маза қилиб ейишади. Ейишадию бизга раҳмат ҳам айтишмайди, чунки улар учун қайси бир юқори муассаса сўқим тайёрлаганлигидан ўзлари беҳабар. Ишлар шунақа, ошна!

Меҳмонларни кузатгач, Размётнов тирсаklarини бири-бирдан узоқ қўйиб, муштарини ёноқларига тираганча столда анчагина ўтирди. «Бизнинг ҳамқишлоқлардан бу офицерга ким қўшилган бўлиши мумкин?» деган фикр унга тинчлик бермасди. У Гремячий Логдаги эркакларнинг ҳаммасини бирма-бир хаёлидан ўтказди. Аммо уларнинг биронтасидан ҳам шубҳалана олмади...

Размётнов бир оз ёзилиш учун столдан турди. Эшикдан деразага қараб уч марта юрди, кўзга кўринмайдиган тўсиққа дуч келиб қолгандек бирдан хона ўртасида тўхтаб қолди, ташвиш билан ўйлади: «Бу хомсемиз Макаarning ярасини янгилаб қўйди. Лушка тўғрисида Гапиришнинг нима кераги бор эди! Бордию Макар диққат бўлиб уни кўриб келгани Шахтига жўнаб қолса-чи? Шу кунларда ўзи тажангроқ юрибди, сирини бермайди, аммо кечалари ёлғиз ўзи ими-жимида ичиб чиқаётганга ўхшайди...»

Размётнов бир неча кун, Макар нима қилар экан, деган ташвишда диққат билан яшади. Қачонки, шанба куни кечқурун Нагульнов Давидовнинг олдида, Донда дастлаб ташкил этилган МТСнинг қандай ишлаётганини кўриб келиш учун райком рухсати билан Мартиновская станицасига бориб келмоқчи бўлганини айтганида, Размётнов ҳанг-манг бўлиб қолди: «Соб бўпти Макар! Лушканинг олдига бормоқчи! Эркаклик иззат-нафси қаёқда қолди экан?..»

Баҳордаёқ, четанларнинг шимол томонидаги охири қор шаффоф сув бўлиб чўка бошлагунча иккита ёввойи кўк каптар Размётновнинг қўрасини ёқтириб қолган эди. Улар уй тепасида узоқ айланишди, айланган сари тобора пастлашди. Кейин ер бағирлаб келиб енгилгина парвоз қилишди-да, уй томига қўнишди. Сергаклик билан бошларини ҳар томонга буриб янги жойни кўздан кечирганча унга кўникиб узоқ ўтиришди; кейин нари ҳазар қилгандек олифталик билан қирмизи панжаларини катта-катта қўйганча, мўри атрофига тўкилган кир бўр устидан юриб ўтди, бўйнини ичига олиб, бошини орқароққа ташлади-да, кўпчиб турган тўшидаги ранго-ранг хира патларини йилтирата-йилтирата журъатсизгина ғув-ғувлай бошлади. Модаси эса пастга сирғилиб тушиб, йўл-йўлакай парвозда қанотини икки марта қаттиқ тапиллатди-да, ярим доира ҳосил қилиб учиб, Размётнов меҳмонхонаси деразасининг девордан кўчган нақшига қўнди. Унинг қанотини икки бор тапиллатиши ёрига, орқамдан юр, деган таклифдан бошқа нима бўлиши мумкин эди?

Тушда Размётнов уйига овқатлангани келди ва ён эшикдан уй бўсағаси яқинида юрган каптарларни кўрди. Модаси ҳашаматдор оёқлари билан йўрғалаб, йўлакай нималарнидир чўқиб, эриган қор сувидан ҳосил бўлган ҳалқобча атрофида югурмоқда, наригиси эса сакраб-сакраб уни таъқиб қилмоқда. Кейин ўзи ҳам бирпасгина тўхтаб гир-гир айланар, тумшуғи ва осилиб тушган бўтакаси ерга теккудек бўлиб таъзим қилар, шиддат билан ғув-ғувлар, яна таъқиб қилишга ўтар, думини елпуғичдек ёзиб, қишга хос бефайз, нами кўтарилмаган совуқ ерга чўзилиб, ётиб турар эди. У модасини кўлмакдан йироқлатиш учун яккаш чап томондан юрарди.

Размётнов эҳтиёт билан юриб улардан икки қадамча беридан ўтди, аммо каптарлар учини хаёлларига ҳам келтиришмади, салгина четланишди, холос. Уй бўсағаси яқинида турган Размётнов болаларга хос завқ-шавқ билан: «Булар меҳмон эмас, мезбон бўлиб

учиб келишган!» деган қарорга келди. Аччиқ табассум билан ё шивирлади, ё ўйлади: «Қариягимда бахтимни бошлаб бу ерни макон қилгани келишган, ҳа, худди шундай...»

У омбордан бир ҳовуч буғдой олиб чиқиб деразанинг рўпарасига сочиб қўйди.

Размётнов эрталабдан бери тажанг ва тунд: экин экишга тайёргарлик, уруғ тозалаш ишлари унча юришмас, шу куни Давидовни станицага чақиринган, Нагульнов экишга тайёрланган ерларни шахсан кўздан кечириш учун отда далага кетган, Размётнов тушгачаёқ иккита бригадир ва омборчи билан ўлгудек сўкишиб олишга улгурган эди. Аммо уйда товоқда совийтган карам шўрвани унутиб, каптарларни кузата бошлаган эди — баҳор еллари қовжиратган юзи хийла ёришиб кетди-ю, юраги бўлса баттар сиқилди...

Жажжигина кўркам мода каптарнинг буғдойни ютоқиб чўқишини, хушбичим нар каптар биронта ҳам дон чўқимай унинг атрофида инод билан гир-гир айланишини ғамгин жилмайиб томоша қилиб турарди.

Бундан йигирма йил муқаддам навқирон ва худди шу каптардек хушбичим йигит Андрей ўз севгилиси атрофида шундай гиргиттон бўлиб айлангувчи эди. Кейин — уйланди, ҳақиқий ҳарбий хизматга кетди, урушда бўлди... Умри нечоғлиқ даҳшатли ва алам қиладиган шошқалоқлик билан ўтиб кетибди. Хотини ва ўғлини эсларкан, Размётнов ҳасрат билан ўйлади: «Мен сизларни кўзларингиз очиқлигида камдан-кам кўрдим, азизларим, ҳозир ҳам камдан-кам хабар оламан...»

Серқуёш бу апрель куни нар каптарнинг дон билан иши йўқ эди. Андрей Размётновнинг ҳам овқат билан иши йўқ эди. У энди тинган, ёшдан хиралашган кўзлари билан деразага боқаркан, дераза ташқарисида каптарларни, мулойим мовий баҳор осмонини кўрмас, унинг хаёл кўзи ўнгида умрида илк бор жонидан ҳам қаттиқ севган яккаю ёлғизининг ғамгин дийдори намён эди; уни севиб тўёлмаган, ўн икки йил муқаддам, эҳтимолки, мана шундай барқ урган баҳор айёмида машъум ажал ундан жудо қилган эди...

Размётнов товоққа бошини эгиб нон кавшамоқда:

ёноқларидан аста юмалаб тушиб, бусиз ҳам номакоб-га топширилган карам шўрвани шўр қилаётган кўз ёшларини онаси кўриб қолишини истамас эди. У қошиқни икки марта қўлига олди, қошиқ унинг ғалати бир тарзда мажолсизланиб қалт-қалт титраётган қўлидан икки мартагача ҳам сирғилиб тушиб кетди...

Ҳаётимизда шундай пайтлар ҳам бўладики, одамларнинггина эмас, қушларнинг бир лаҳзаликкигина фароғати ҳам баъзи дилхаста одамларнинг ҳасадни кўзғаб, итеҳзоли кулдирибгина қўя қолмай, битмас-туганмас алам, изтироб билан тўлган уқубатли хотираларини ёдига солади... Размётнов шахт билан столдан турди-да, онасига орқасини ўгирганча пахталигини кийиб, попоғини ғижимлади:

— Раҳмат, ойижон, ҳозир овқат егим келмайроқ турибди.

— Карам шўрва ичгинг келмаётган бўлса, бўтқа билан қатиқ олиб келиб бера қолай?

— Йўқ, егим келмаяпти. керак эмас.

— Бирон қайғу-алам ўтдими дейман?— деб эҳтиёт билан сўради онаси.

— Қайғу-алам нима қилади, қайғу деган нарса йўқ. Бўлган бўлса ҳам ўтди-кетди.

— Кичкиналигингдан писмиқроқсан, Андрюшка... Онам деб сирингни айтмайсан, ҳеч ҳасрат қилмайсан... Юрагингнинг бир чеккаси тошдғими дейман..

— Ўзинг туққансан, ойижон, ўзингдан кўр. Мени қандай қилиб туққан бўлсанг шундайман, борига барака, дейишдан бошқа чоранг йўқ.

— Хўп, худога ҳавола қилдим,— деди кампир хафа бўлиб оқиш лабларини қимтиганча.

Ён эшикдан чиқаркан, Размётнов қишлоқ советига олиб борадиган ўнг томонга эмас, даштга олиб борадиган чап томонга қараб бурилди. Бамайлихотир катта-катта қадам ташлаб ўнқир-чўнқир йўллардан юриб, қадим-қадимдан ўликлар осойишта сиқилишиб ётган иккинчи Гремячий Логга қараб кетди. Қабристон атрофидаги иҳота бузилиб кетган эди. Бу машаққатли йилларда ўликлар тирикларнинг назаридан қолган эди.. Вақт ўтиши билан қорайиб кетган эски бутлар қийшайиб қолган, уларнинг баъзилари юзгубан, баъ-

зилари чалқанча ётар эди. Биронта ҳам қабр безатилмаган. Шарқдан эсаётган шабада дўнглардаги бултурги бурганни ғамгингина тебратар, оқариб қовжираб қолган ёвшан толаларини нозик жувон бармоқлари билан ўйнагандек ўйнар эди, чиринди, бўрсиган ўт-ўлан билан эриган қора тупроқнинг омухта ҳиди қабрлар устидан аримасди.

Ҳар бир қабристонда йилнинг ҳар бир фаслида тирик одамни ҳамиша қайғу чулғаб олади, аммо ўткир аламли, ўзгача бир қайғу у ерда фақат эрта баҳор билан кеч куздагина пайваст ҳукм суради.

Бузоқлар солган сўқмоқдан юриб Размётнов қабристоннинг шимолий посирасидаги илгари ўз-ўзини ўлдирганлар кўмиладиган хилхонага бориб, четлари ўпирилиб тушган таниш қабр олдида тўхтади-да, оқ тушган, қуйи эгилган бошидан попоғини олди. Одамларнинг эътиборидан соқит бу бир парча ер устидаги ўйчан сукунатни тўрғайларгина бузмоқда эди.

Ёрқин қуёш ярқиратган, уйғониб келаётган ҳаёт билан лиммо-лим бу баҳор кунни Андрей бу ерга нима учун келди? Қалтабақай кучли бармоқларини чирмаштириб, тишларини тишларига қўйганча, гўё элас-элас ҳовурда ўзининг унутилмас ёшлигини, узоқ давом этмаган бахтиёрлигини кўрмоқчи бўлгандек, кўзларини сузиб, уфқнинг ғира-шира ҳудудига тикилиш учунми? Эҳтимол шундай ҳамдир. Ахир ўлган, аммо дилга азиз ўтмиш ҳамиша ё қабристонда, ё бедор тунларнинг сассиз зулматларидагина дуруст кўринади-ку...

Шу кундан эътиборан Размётнов уйига келиб жойлашган бир жуфт каптарни ўзи парвариш қила бошлади. Кунига икки марта дераза остида бир ҳовучдан буғдой селиб, каптарлар тўйиб олгунларича хира товуқларни ҳайдаб қўриқчилик қилиб турарди. Тонг маҳаллари туриб омборхона остонасида ўтириб олиб чекар, янги истиқоматчиларнинг дераза тепасига похол, майда чивиклар, туллаган ҳўкизларнинг четанга илашиб қолган жунини олиб дераза тепасига ташиётганини индамай кузатар эди. Ҳадемай омонатгина солинган ин битди, Размётнов енгил тортиб хўрсиниб қўйди: «Урнашиб қолишди! Энди учиб кетишмайди».

Икки ҳафтадан кейин мода каптар донлагани тушмади. «Тухум босди. Хўжалигимизнинг барори келадиган бўлди»— деб жилмайди Размётнов.

Каптарлар пайдо бўлиши билан унинг ташвишлари ҳам хийла кўпайди: уларга вақтида дон сочиб, остона олдидаги ҳалқоб тез орада қуриб қолганлиги учун товоқдаги сувни янгилаб туриши керак, бундан ташқари, муҳим бир зарурат — ўзини ҳимоя қилолмайдиган ожиз каптарларни муҳофаза қилиш зарурати уни посбонлик хизматини ўташга мажбур қилмоқда эди.

Бир куни даладан қайтиб келаётиб уйига яқин қолганда Размётнов онасининг эркаси — қари мушукнинг похолга узала тушиб, уй тоmidан сирғилиб кетаётганини, кейин эса қия очиқ дераза дарчасига енгилгина сакраб, думини ликиллатганча ҳамлага тайёрланаётганини кўриб қолди. Мода каптар мушукка орқаси ўгириқлик ҳолда уясида ҳаракатсизгина ётар, афтидан, хавф-хатардан беҳабар эди. Ажал ундан қирқ сантиметрчагина нарида турарди.

Размётнов чўнтагидан наганини суғуриб олди-да, нафас олмай, сузилган кўзларини мушукдан узмай, оёқ учида югурди. Мушук олдинги оёқларини титраб ўйнатганча орқароққа тисариларкан ўқ овози янгради, дарча силкинди, каптар учиб кетди, ўқ қиялаб келиб теккан мушук эса саланглаганича боши билан уй тагига шалоплаб тушди.

Ўқ овозини эшитиб уйдан Андрейнинг онаси югуриб чиқди.

— Темир белкурагимиз қаёқда, ойижон!— дея ҳеч гап бўлмагандек сўради Размётнов, тезлик билан.

У ўлган мушукнинг думидан кўтарганча ижирғаниб турарди.

Кампир чапак отиб, йиғлаб-сиқтаганча дод-вой кўтариб қичқира бошлади:

— Лаънати қотил! Тирик жон зотига қаҳринг қаттиқ! Макарка икковларинга одам ўлдириш ҳам, мушук ўлдириш ҳам бари бир! Чечан бўлиб кетган санлар, қуриб кетгур жангарилар. Жон олмай туролмайсанлар, тамаки хумор қилгандай кўмсаб ўласанлар!

— Ҳой-ҳой, ўпкангни бос!— шиддат билан унинг гапини бўлди ўғли.— Энди мушуклар билан абадул абад хайрлаш! Макар икковимизга ёпишма. Икковимизни ҳар хил лақаблар билан атаб чақиришса жуда ғашимиз келадиган бўлиб қолганмиз. Биз қаҳримиз келганидан эмас, шафқат қилганимиздан, одамларга кун бермаётган икки оёқлими, тўрт оёқлими ҳар қандай разилларни бехато уряпмиз. Тушундингизми, ойи-жон? Хўп, уйга кириңг. Ичкарига кириб ғижина қолинг, қўрада туриб ғижиниб мени қарғашинигизни қишлоқ совети раиси сифатида қатъий ман қиламан.

Онаси ўғли билан бир ҳафтача гаплашмади, онасининг индамаганлиги эса унга жуда қулай келди: бир ҳафта ичида у қўни-қўшниларнинг эркак-урғочи ҳамма мушукларини отиб ташлаб, каптарларининг узоқ вақт хавф-хатарсиз яшашини таъминлаб қўйди. Бир куни Давидов қишлоқ советига кираркан сўраб қолди:

— Чор атрофда нега ўқ отиб юрибсан? Ҳар куни тўппонча отганигни эшитаман. Халойиқни нега безовта қиласан? Қуролингни созлайдиган бўлсанг — даштга чиқиб, ўша ерда варанглатавер, бундай қилишинг яхши эмас, Андрей, факт!

— Мушукларни бир чеккадан қиряпман,— тундлик билан жавоб берди Размётнов.— Биласанми, лаънатилар кўз очирмай қўйишди!

Давидов қуёшда жизғинак бўлган қошларини ҳайрат билан чимирди:

— Қанақа мушукларни?

— Ҳар қанақасини. Чипорларини ҳам, қораларини ҳам, тарғилларини ҳам. Кўзим тушгани борки, омон қўймайман.

Давидовнинг юқори лаби учди — бу ичидан гупириб келаётган тўхтовсиз қаҳқаҳани тийиш учун бор кучи билан тиришаётганининг илк белгиси эди. Бундан хабардор Размётнов қовоғини уйди, чўчиб эҳтиёт билан қўлларини олдинга чўзди.

— Сен кулмай тура тур, матросгинам! Аввал нима гаплигини суриштир.

— Нима гап?— базўр ижирғаниб, кулгининг зўридан кўзидан ёш тирқираб кетай деб сўради, Давидов.— Заготживсирьё йўли бўйича план тўлмаган-

дир-да? Мўйнабоп ҳайвонларнинг терисини топшириш сушт кетаётган бўлса, сен... бу ишга ўзинг ҳам кириша қолдингми? Уҳ, Андрей! Вой, соб бўлдим.. Тоқатим қолмади... Тезроқ иқрор қилсанг қилганинг, бўлмаса мен шу ернинг ўзидаёқ, столингнинг устидаёқ силлам куриб қотиб қоламан...

Давидов бошини кафтларига ташлади, яғринида суякдор кураклари учиб ўйнади. Шундан сўнг Размётнов ари чақиб олгандек ўрнидан сапчиб турди-да, қичқирди:

— Тентак! Шаҳарлик лақма! Каптарларим тухум босиб ётишибди, ҳадемай бола очишади, сен бўлсанг— «Заготживсирьё мўйна планини тўлдиришга киришибсан» дейсан... Жун, туёқ, мугизга ўхшаган даҳмазаларни бошимга ураманми? Менинг уйимга каптарлар келиб ўрнашди, мен уларни яхшилаб асраяпман. Мана энди кулсанг хумордан чиққунча кулавер.

Янги мазахларни кутган Размётнов ўз сўзларининг Давидовга бунчалик таъсир қилишини кутмаган эди. Давидов бўлса жиққа ёш кўзларини наридан-бери артиб, қизиқиб сўради:

— Қанақа каптар? Қаёқдан олдинг?

— Қанақа каптар, қанақа мушук, қаёқдан олдинг.. Гапингга тушунолмай гарангман, Сёма, сен бугун бунча аҳмоқона саволлар беряпсан?— дея туттақди Размётнов.— Хўш, икки оёқли, икки қанотли, оддий каптарлар, ҳар қайсисининг — биттадан боши бор, ҳар қайсисининг орқасида биттадан думи бор, икковининг ҳам либоси патдан, ҳеч қандай пойафзаллари йўқ, қашшоқликларидан қишнинг куни ҳам оёқ яланг юришади. Энди тушундингми?

— Мен буни эмас, уларнинг зотдор ёки зотдор эмасликларини сўраяпман. Болалигимда мен ҳам каптарбоз эдим, факт. Шунинг учун ҳам каптарларнинг қайси зотдан эканлигига қизиқиб турибман: ўйинчим ё кўкракдорми, балки пайпоқдор ёки кокилдордир? Уларни қаёқдан олдинг?

Энди мўйловларини силаганча Размётнов жилмаяр эди:

— Улар бировнинг хирмонидан учиб келишган, демак, уларнинг зотлари ҳам «хирмони» деб аталади,

бетаклиф учиб келганлари учун, чунончи, «адашган» ёки «келгинди» десак ҳам бўлади, чунки менинг донларимни ейди, ўзлари ҳеч егулик овқат қидиришмайди... Хуллас, уларни сенинг кўнглингга ёққан ҳар қандай зотга мансуб дейиш мумкин.

— Уларнинг туси қанақа?— жиддий суриштира бошлади Давидов энди.

— Расмона, каптар рангида.

— Яъни?

— Ҳали қўл тегмаган, пишган олхўрига ўхшайди, кўкиш, гарди бор.

— Э-э-э, кўк каптар экан,— деди чўзиб, ҳафсаласи пир бўлган Давидов. Қўлларини шу заҳотиёқ завқ билан бир-бирига ишқади.— Аммо, оғайничалиш, кўк каптар ҳам чакки бўлмайди! Бир кўриш керак. Жуда қизиқ, факт!

— Уйга бор, кўрасан, меҳмон бўласан!

Шу суҳбатдан бир неча кун кейин Размётновни кўчада бир гала болалар тўхтатишди. Улардан энг дидили анчагина берироқдан туриб чийилдоқ овоз билан сўради:

— Андрей амаки, мушук тери тайёрлаётган сизми?

— Нима-нима?!— Размётнов пўписа билан болаларга қараб югурди.

Улар худди чумчуқлардек ҳар томонга тўзиб кетишди, аммо бир дақиқадан сўнг яна ғуж бўлиб олишди.

— Мушук тўғрисидаги гапларни сизларга ким айтди?— ғазабини аранг тийиб, қатъият билан суриштирарди Размётнов.

Аммо болалар бошларини қуйи солганча индамас, аҳён-аҳёнда бир-бирларига қараб қўйишганча кўчадаги совуқ тупроқни яланг оёқлари билан бараварига чизмоқда эдилар.

Ниҳоят, дастлаб савол берган боланинг ўзи журъат қилди. Бўйинини чуваккина елкалари ичига торганча чийиллади:

— Ойим айтдики, сиз мушукларни отиб ўлдираётганмишсиз.

— Ҳа, ўлдирияпман, аммо тери тайёрлаётганим йўқ! Буларнинг бир-биридан фарқи бор, оғайничалиш.

— Ойим: «Раисимиз уларни шундай отяптики, худди тери тайёрламоқчига ўхшайди. Бизнинг мушугимизни ҳам ўлдира қолсин, бўлмаса у каптарларни қийратяпти» дейди.

— Бу мутлақо бошқа гап, ўғлим!— дея хитоб қилди Размётнов хийлагина жонланиб.— Шундай қилиб, мушукларинг каптарларни қийратаётган экан-да. Қимнинг боласисан, йигитча? Отинг нима?

— Менинг дадам Ерофей Василич Чебаков, ўзимнинг отим Тимошка.

— Хўп, мени уйингга бошлаб бор, Тимофейчик. Ҳозир биз мушугингнинг таъзирини берамиз. Ахир, онангнинг ҳам нияти шу экан-ку.

Чебаковнинг каптарларини омон сақлаб қолиш учун бошлаган олижаноб ташаббуси Размётновга муваффақият ҳам келтирмади, шуҳратига шуҳрат ҳам қўшмади. Қайтага бунинг акси бўлди.. Чувир-чувир қилаётган бир гала боланинг кузатишида Ерофей Чебаковнинг қўрасига ошиқмасдан келаётган Размётнов у ерда ўзини каттакон бир дилсиёҳлик кутаётганидан мутлақо беҳабар эди. Атрофида ўрмалашаётган ҳамроҳларидан биронтасининг яланг оёғини босиб олишдан қўрққанча яккаш этигини эҳтиёт билан сургаб босиб муюшдан кўриниши биланоқ Чебаковлар уйининг зинапоясига Ерофейнинг кампир онаси чиқди.

Кўриниши улуғвор, бўйдор, бўлали кампир текин томоқ еб семирган баҳайбат малла мушукни кўксида босганча шиддат билан қовоғини солиб зинапояда турарди.

— Саломатмисан, кампир!— кекса уй эгасининг ёшини ҳурмат қилиб унга лутф билан салом берди Размётнов ва бармоқларини кул ранг попоғига тегишиб қўйди.

— Худога шукур. Нима иш билан келдинг, хутор атамани?— йўғон овоз билан жавоб қилди кампир унга.

— Мушук важдан келдим. Болалар айтишяпти, у каптарларни қийратаётганмиш. Уни бу ёққа бер-чи, мен ҳозироқ трибуналга тортай. Ёвузга «хукм қатъий ва шикоятга молик эмас» деб хукм чиқарамиз.

— Қандай ҳақ-ҳуқуқларга амал қилиб бундай қилмоқчисан? Совет ҳокимияти, ҳамма мушуклар қириб ташлансин, деган қонун чиқарганми?

Размётнов жилмайди:

— Қонун билан нима ишинг бор? Мушук босқинчилик қиялгими, бандитлик қиялгими, турли-туман қушларни қийратяптимми — у олий жазога тортилади, бўлган-турган гап шу! Бандитларга нисбатан қўлланиладиган бизда битта қонун бор: «Революцион ҳуқуқий онгга амал қилиш», вассалом! Хўп, гапни чўзиб ўтиришнинг ҳожати йўқ, қани кампир, мушугингни бер-чи, мен у билан озгина гаплашиб қўяй...

— Омборхонамиздаги сичқонларни ким тутати? Бу ишни бажариб туриш учун ўзинг ёлланасанми?

— Менинг ўз вазифам бор, беҳудадан-беҳуда худога тоат-ибодат қилиб иконанинг олдида икки букилавергандан кўра бекорчиликка эрмак қилиб сичқонлар билан ўзинг шуғуллана қол.

— Менга амр беришга ёшлик қиласан! — дағдага билан гапирди кампир. — Бизнинг казакларимиз нега энди шундай расво одамни раис қилиб сайлашди экан? Эски замонда менга хутор атаманларидан биронтаси ҳам бас келолмаганлигини биласанми ўзинг?! Сени қўрамдан шундай тириқтириб чиқарайки, кўчага чиққандагина ҳушингга келгин!

Кампирнинг йўғон овозини эшитиб омбор тагидан ола кучук югуриб чиқди-да, қулоқни батанг қилиб вовуллай бошлади. Размётнов зинапоя олдида турганча бамайлихотир тамаки ўрамоқда. Уралаётган тамакининг ҳажмига қараганда у эгаллаб турган позициясини ҳали-бери ташлаб кетмоқчи эмас эди. Узунлиги салкам бир қарич, йўғонлиги шаҳодат бармоғидек келадиган папирос бафуржа ҳангамага мўлжалланмоқда эди. Аммо иш бошқачароқ тусга кириб кетди...

Размётнов мулоҳаза билан хотиржам гапира бошлади:

— Гапинг тўғри, буви! Казаклар аҳмоқлик қилиб мени раисликка сайлаб қўйишди. «Қазак — ақли мазак» деганлари бежиз эмас. Қолаверса, мен ҳам бу ташвишга рози бўлиб ақли кўтаҳлик қилибман..

Аммо сен кўйиб-пишаверма: ҳадемай мен раислик ва-
зифасидан воз кечаман.

— Аллақачонлар шундай қилишинг керак эди!
Аллақачон фурсати етган!

— Мен ҳам, фурсат етган деяпман-ку, ҳозирча му-
шугинг билан видолашиб раиснинг қўлига топшир.

— Сен бусиз ҳам хутордаги ҳамма мушукларни
отиб ташладинг; ҳадемай хуторда сичқонлар шундай
кўпайиб кетадики, энг аввал кечаси ўзингнинг тирноқ-
ларингни кемириб кетишади.

— Сира ҳам-да,— қатъиян эътироз билдирди.
Размётнов.— Менинг тирноқларим шу қадар қаттиқ-
ки, ҳатто сенинг тевагинг чайнайман деса, тишини син-
дириб олади. Лекин, бари бир, мушукни беравер, сен
билан тортишиб ўтиргани вақтим йўқ. Уни чўқинтир-
да, яхшиликча менинг қўлимга тутқаз.

Кампир ўнг қўлининг сертугун, қўнғир бармоқла-
ридан басавлатгина зорманда ҳосил қилиб, чап қўли
билан эса мушукни шу қадар ҳузур билан кўксига
босдики, мушук хунук овоз билан биғиллаганча пиш-
қириб таталай бошлади. Размётновнинг орқасида
қатор турган болалар бадхоҳлик билан ҳиринглашди.
Уларнинг ихлослари Размётнов томонида эканлиги
аниқ кўриниб турар эди. Аммо кампир безовта бўлган
мушукни тинчитиб:

— Бу ердан ҳозироқ йўқол, иблис, лаънати ғайри
дин! Яхшиликча кет, бўлмаса мендан кўрадиганингни
кўрасан!— деб қичқиргач, улар худди команда берил-
гандек жимжит бўлиб қолишди.

Размётнов дағал газета қоғоз четини тилининг учи
билан ҳеч шошмай ҳўллаб папиросини ёпиштирар,
ўзи эса жангари кампирга ер остидан муғамбирона
тикилиб, қолаверса, беиболик билан илжаяр эди. Очи-
ғини айтиш керак, хуторда онасидан бошқа ҳамма
кампирлар билан айтишиб жиқиллашиш унга нима
учундир жуда хуш ёқар, ҳатто ҳузур бағишлар эди.
Ёши катта бўлиб қолганига қарамай ёш казакларга
хос шўхлик, қўполроқ бўлса ҳамки, аломат бир тарз-
да сақланиб қолган хушчақчақлик уни тарк этмаган
эди. У бу гал ҳам ўзининг ёмон одатига хилоф қил-
мади — тамакисини тутатиб устма-уст икки марта

тортгач, мулойимлик билан, ҳатто қувониб кетгандек гапира бошлади:

— Овозинг бирам чиройлики, Игнатъевна кампир! Ула-ўлгунимча эшитсам ҳам тўймайман-а! Емасам, ичмасам ҳам розиманки, сени эртадан кечгача шангиллатиб қўйсам... Сўз йўқ, овозинг жуда ҳам ўткир! Йўғон, гулдур-гулдур, худди станицадаги қари дьякон билан колхозимизнинг Гулгина деган айғирининг овозига ўхшайди. Шу бугундан бошлаб мен сени: «Игнатъевна кампир» деб эмас, «Гулгина кампир» деб чақирадиган бўламан. Келишиб ола қолайлик: одамларни мажлисга хабарлаш керак бўлиб қолса, сен майдондан туриб кекирдагингни йиртгудек бақирасан, биз сенга бунинг учун колхоздан икки меҳнат кунидан...

Размётнов гапини тамомлаёлмади: ғазаби қўзиб кетган кампир мушукни гарданидан ғижимлаганча эркакчасига қулочлаб улоқтирди. Размётнов чўчиб кетиб, ўзини четга олди, мушук эса тўрт панжасини лапанглатиб, яшил кўзлари ола-кула, жон ҳолатда миёвлаганча унинг ёнидан учиб ўтди-да, ерга тушди, каттакон думини тулкининг думидек ҳурпайтирди, қўшни полизга қараб уриб қолди. Унинг орқасидан қулоқларини шалпиллатиб дағдаға билан вангиллаб кучук югурди, кучук орқасидан эса қий-чув кўтарганча болалар югуришди... Мушук шамол кўтаргандек бир сакрашда четан девордан ошиб кетди, шундай баҳайбат тўсиқдан ошишга ожиз кучук айланиб ўтиш учун ҳаллослаганча ўзига жуда таниш бўлган раҳнага қараб югурди; аммо болалар кўҳна четанга бараварига сакраб чиқиб қарсиллатганча ағанатиб юборишди.

Мушук бодринг пушталари, помидор ва қарам кўчатлари орасидан малла чақмоқдек липиллаб кетиб бормоқда, завқи ошиб кетган Размётнов эса ним ўтириб турганча кафти билан сонларини шапатилаб бақирарди:

— Ушла! Қочиб кетмасин! Тут, мэн уни яхши биламан!..

Размётнов зинапоя томонга тасолифан қараган эди, Игнатъевна кампирнинг сапчиб ўйноқлаётган вазмин

кўксини қўллари билан босганча қотиб-қотиб кулаётганини кўриб ҳайрон бўлиб қолди. Кампир дуррасининг учи билан кўзларини анчагача артиб турди-да, кулгисини ҳамон тиёлмай, бўғиқ овоз билан гапирди:

— Андрюшка Размётнов! Экиними пайҳон қилдирганинг учун, сенми, қишлоқ советингми — бари бир, менга товон тўлайсизлар! Бошлаб келган шумтакаларинг қанча экинни пайҳон қилганликларини кечгача ҳисоблаб чиқай, кейин ҳақини чўзасан!

Андрей зинапоя олдига бориб илтижо қилувчи кўзлари билан кампирга ер остидан қаради:

— Бувижон, ўзимнинг раислик маошимданми ёки кузда ўзимизнинг полизданми — ҳақингни тўла-тўқис тўлайман! Бунинг эвазига сен мушугинг қийратган каптарлар ўрнига каптар бер, ўзимникилар яқинда бир жуфт очиб чиқади, сен ҳам бир жуфт туҳфа қилсанг хўжалигим бут бўлади-қолади.

— Худо ҳақи ҳаммасини олиб кета қол. Товуқларимни оч қолдириб, уларнинг ризқини ейишяпти — улардан келган фойда шу.

Размётнов полиз томонга ўгирилиб қичқирди:

— Болалар, яраш!

Ун минутдан сўнг эса у тор кўчалардан эмас, Гремячийдаги ғийбатчи хотинларнинг диққатини тортмаслик учун пастдан, анҳор ёқасидан юрганча уйига қайтиб келарди. Шимолдан сарин, анчагина салқин шамол эсмоқда эди. Размётнов бўтакалари вазмин бир жуфт иссиқ каптарни попоғига солди-да, попоғини пахталигининг бари билан яширди, ўзи эса атроф-теваракка олазарак бўлиб, аланглар, хижолат билан жилмаяр, шамол, шимолдан эсаётган салқин шамол унинг оқ тушган сочларини ўйнар эди.

XXII БОБ

Гремячий партиякасининг мажлисига икки кун қолганда Нагульновнинг квартирасига олтига колхозчи аёл келди. Эрта тонг бўлганлиги учун хотинлар хонага ёпирилиб киргани тортинишди. Улар сиполик билан зинапоя босқичларига, девор тагларига ўтириб олишди, шундан сўнг Кондрат Майданниковнинг хо-

тини бошидаги қуюқ синькага солинган озода дурра-
часини тузатиб, сўради:

— Унинг олдига мен кирақолайми, эгачилар?

— Узингки талабгор бўлдингми, кирақол,— дея
ҳамма учун жавоб берди пастдаги босқичда ўтирган
Агафон Дубцовнинг хотини.

Макар ўз хонасида гултувакка бир амаллаб тақиб
қўйилган бир парчагина ойна қаршисида икки букча-
йиб ноқулай ўтирганча соқолини олмоқда эди. Эски,
ўтмас устара худди электр чақинларига ўхшаб чарс-
чурс қилганча Макаarning қора тўриқ ёноқларидаги
қаттиқ қора тукларни қиртишламоқда, Макаarning ўзи
эса оғриқдан ижирғанар, томоқларини қирар, аҳён-
аҳёнда кўзидан тирқираб чиққан ёшни ич кўйлагининг
енги билан арта-арта баъзан бўғиққина ҳайқириб қў-
яр эди. У бир неча марта терисини кесиб олган, ёноқ-
лари билан бўйнидаги суюқ совун кўпиги оқ эмас, ола
чалпоқ пушти бўлиб қолган эди. Макаarning хира ойна-
нада акс этган юзи пайдар-пай турли ҳисларни
гоҳ тақдирга лоқайд тан бериш, гоҳ уқубатли оғриқ-
қа бардош қилиш, гоҳ ўтакетган ғазаб ҳисларини
ифодалар, баъзан эса жон аччиғида қандай бўлма-
син устара билан ўзини маҳв этмоқчи бўлган сунқасд-
чининг юзини эслатар эди.

Майданниковнинг хотини хонага кираркан оҳиста
салом берди. Макар оғриқдан буришган, қонталаш
тунд юзини унга дарҳол бурган эди, шўрлик аёл қўр-
қиб кетиб, остонага томон тисарилди:

— Вой, шайтон чалгур! Нега бунча ҳамма ёғинг
бўялиб кетди? Ақалли чиқиб ювиниб кира қолсанг-чи,
бўлмаса худди бўғизланган тўнғиздек қонинг тизил-
лаб оқяпти!

— Утаканг ёрилмасин, овсар тентак, ўтир,— му-
лойим жилмайганча у билан саломлашди Макар.—
Устара ўтмас, шунинг учун теримни кесиб олдим. Бу-
ни аллақачонлароқ улоқтириб ташлашим керак эди-ю,
кўзим қиймайди, лаънати қийнаса ҳам кўникиб қол-
ганман. У мен билан икки урушда ҳамроҳ бўлган, ўн
беш йилдан бери менга оро бериб келади. Мен ундан
қандай қилиб кечишим мумкин? Ўтирсанг-чи, мен ҳо-
зир бўламан.

— Устара ўтмас дейсанми? — нима дейишини билмай қайта сўради Майданникова, скамейкага ботинмай ўтираркан, Макарга қарамасликка тиришиб.

— Асти сўрама! Жоннинг азоби...— Макар гапирман деб қалқиб кетай деди, икки марта йўталиб гапини наридан-бери тугатди:— Кўзингни шартта танғиб, соқолингни ёдакасига қирсанг ҳам арзигудек! Айтмоқчи, каллаи саҳарлаб нима қилиб юрибсан? Уйингда бир бало бўлдимми? Кондрат фалажга дучор бўлгани йўқми ишқилиб?

— Йўқ, у соғ-саломат. Мен ёлғиз ўзим эмас, сенга олтига аёл арз билан келдик.

— Қандай арз билан?

— Индинга эрларимизни сен партиянга қабул қиласан, биз ўша кунга мактабни саришта қилиб қўймоқчимиз.

— Ўзларингизнинг эсларингизга келдими ёки эрларингиз айтдимми?

— Ҳа, нима, бизнинг ақлимиз калтами? Сен бизни унчалик ерга урма, ўртоқ Нагульнов.

— Хўп, дуруст, ўзларингизнинг эсларингизга келган бўлса — яхши бўпти!

— Ичкари-ташқарисини суваб, оқламоқчимиз.

— Жуда ҳам яхши иш! Тўла-тўқис маъқуллайман, лекин шуни билиб қўйингларки, бу иш учун сизларга меҳнат кунни ёзиб бермаймиз. Бу — жамоат иши.

— Ўз ихтиёримиз билан қилмоқчимиз-у, меҳнат кунига бало борми? Лекин сен бригадирга айтиб қўйсанг, бизни бошқа ишга ҳайдамаса. Биз олти кишимиз, қоғозга ёзиб қўй.

— Бригадирга айтаман-у, аммо ёзиб ўтиришнинг ҳожати йўқ, сизларсиз ҳам бюрократизм билан ҳар қандай қоғозбозлик ошиб-тошиб ётибди.

Майданникова ўрнидан турди, бир оз жим тургач, Макарга қия қаради-да, оҳиста жилмайди:

— Менинг эрим гентакликда сендан қолишмайди, ошиб тушади... Одамларнинг гапига қараганда, у ҳозир далада худонинг берган кунни соқолини қирар-

миш, уйга келса — кўйлақларини кийиб кўради... Кўйлаги бори-йўғи учта-ю, роса бошимни қотирыпти, гоҳ бирини, гоҳ иккинчисини кийиб кўради, якшанба куни қайси бирини кийиб бораман, деб тажанг... Мен унга кулиб: «Сен эрга тегаётган қизга ўхшайсан» дейман. Унинг қаттиқ жаҳли чиқади. Жаҳли чиқади-ю, сир бермайди. Лекин баъзан уни мазақ қила бошласам дарров кўзларини сузиб олади, мен ҳам биламанки, ҳозир оғзидан чакки сўкиш чиқади, унинг таъбини тирриқ қилгим келмай чиқиб кета қоламан...

Макар илжайиб, кўзлари мулойимлашди.

— Эринг учун бу иш қиз боланинг эрга тегишидан кўра муҳимроқ, жоним. Тўй деган нарса — арзимас бир гап! Никоҳ ўтди, уйга қараб кетди, деганларидек, иш шу билан тамом, вассалом, партия бўлсачи, бу шундай нарсаки, қизалоқ... хуллас, шундай нарсаки... Лекин сен бари бир ҳеч нимани тушунмайсан! Сен партиявий мулоҳазалар билан тушунчалар борасида худди карам шўрвада сузиб юрган суваракдек юзада юрасан, сен билан беҳуда гап сотиб, ҳавончада сув янчиб нима қилдим? Хуллас, партия — бу жуда улуғ иш, бу менинг охирги сўзим. Тушундингми?

— Тушундим, Макарушка, лекин сен айтиб қўйсанг, бизга ўн аравача тупроқ олиб келиб беришсин.

— Айтаман.

— Деворларни оқлашга бўр ҳам.

— Айтаман.

— Лой қоришга бир жуфт от билан болалардан ҳам юборинглар.

— Бўлмаса сенга Ростовдан ўн чоғлиқ сувоқчи ҳам олдириб келиб бера қолайлик?— дея истеҳзо билан сўради Макар устарани йироқ тутиб, Майданниковага худди, бўридек бутун гавдаси билан ўгирилкан.

— Сувоқни ўзимиз қиламиз, от берасан, бўлмаса якшанбагача тугатолмаймиз...

Макар хўрсинди:

— Сиз хотинлар, яхши одамларнинг бўйнига миhib олишни яхши кўрасизлар... Хўп, майли, от ҳам

берамиз, ҳамма нарсани муҳайё қиламиз, лекин, худо ҳақи, тезроқ кет! Мен сенинг касофатингдан яна икки жойимни кесиб олдим! Сен билан яна икки минутча гаплашадиган бўлсам — танамда соғ жой қоладиганга ўхшамайди. Тушундингми?

Макарнинг мардона овозида шу қадар илтижо бор эдики, Майданникова дарров ўгирилиб: «Хўп, хайр!» деди-да, чиқиб кетди. Бир лаҳзадан кейин эшикни яна очди:

— Мени кечир, Макар...

— Яна нима дейсан?— энди Макарнинг овозида ошкора ғижиниш оҳанги янгради.

— Сенга раҳмат айтиш эсимдан чиқибди.

Эшик тақиллаб ёпилди. Макар сапчиб тушиб устарани яна терисига ботириб олди.

— Сенга, яъни сизларга раҳмат, жин урган тентак. Менга раҳмат айтишнинг ҳожати йўқ!— дея қичқирди унинг орқасидан ва анчагача сассизгина кулиб турди.

Шу арзимас нарса ҳам ҳамиша шиддатли Макарнинг чехрасини шундай очиб юбордики, ҳар гал Кондратнинг хотини келганини, унинг бемаврид айтган «раҳмат»ини эсларкан, кечгача ўз-ўзидан жилмайиб юрарди.

* * *

Кунлар жуда ҳам очиқ, офтоб чиққан ва шамол эсмас эди. Якшанба куни кечга яқин ҳафсала билан оқланган мактаб сиртдан чақмоқдек бўлиб турар, ичкарисида эса ғишт парчаси билан қиртишланиб ювилган поллари шу қадар покиза эдики, мактабга кириб қолган ҳар бир киши беихтиёр оёқ учида юргиси келар эди.

Очиқ партия мажлиси кечқурун соат олтига тайинланган, аммо тўртданоқ мактабга юз элликдан ортиқ одам йиғилиб, деразалар билан эшиклар ланг очиб қўйилган бўлишига қарамай, дарҳол ҳамма синфларда ҳам аччиқ ва ўткир қўл бола тамаки ҳиди, эркакларнинг спиртдек ўткир тер ҳидлари, ясаниб-тусаниб ғуж бўлиб турган хотин-халаж ва қизлардан арзон элик, совун ҳиди анқимоқда эди.

Гремячий Логда партияга янги аъзолар, бунинг устига яна ўз ҳамқишлоқларидан аъзолар қабул қилиш юзасидан илк бор очиқ мажлис ўтказилмоқда, шунинг учун ҳам соат олтиларда, болалар билан ётган касаллар мустасно, бутун Гремячий Лог мактабга ва унинг олдига тўпланган эди. Даштда, даладаги қўшхоналарда ҳеч ким қолмаган, ҳамма хуторга тушиб келган, ҳатто хутор подачиси Агей бобо ҳам подани подачи болага ташлаб, соқоллини ҳафсала билан тараб, жуда эски, тик қўнжли қадимий этик кийиб келган эди. Гаврони билан ёнбошидаги каноп халтасини ташлаб, ҳафсала билан ясанганидан қиёфаси шундай бошқача бўлиб кетган эдики, кўпгина кекса казаклар уни биринчи кўришда таниёлмай, келгинди бир нотаниш билан саломлашгандек саломлашардилар.

Худди соат олтида Макар Нагульнов қизил сатин алвон ёпилган стол орқасида туриб, парталарда қатор-қатор бўлиб зич ўтирган ва оралиқларда тиқилиб турган колхозчиларни кўздан кечирди. Бўғиқ ғалаговур, энг охирги қатордаги аллақайси чинқироқ хотиннинг кулгиси эшитилиб турарди. Шундан сўнг, Макар қўлини баланд кўтарди:

— Қани, бақироқлар билан айниқса хотин-халаж бир оз жим бўлинглар! Мумкин қадар тинчликни сақлашларингизни илтимос қилиб, ВКП(б) Гремячий ячейкасининг очиқ партия мажлисини очиқ деб ҳисоблайман. Сўз ўртоқ Нагульновга, яъни менга. Кун тартибимизда битта масала: партияга янги аъзоларимизни қабул қилиш масаласи. Бизга бир неча дон ариза гушди, шу жумладан — ҳамқишлоғимиз Кондрат Майданниковдан, сизлар уни беш қўлингиздек яхши биласизлар. Аммо қоидага кўра партия устави уни муҳокама қилишимизни талаб қилади. Ҳаммадан, партиячилардан ҳам, партиясиз бошқа ўртоқлар билан граждандардан ҳам Кондратни хоҳ «ёқлаб», хоҳ «қарши», кўнглидаги бор гапини айтишини илтимос қиламан. Қарши фикр айтиш эътироз дейилади. «Ўртоқ Майданниковга қарши эътироз билдираман» дейилади. Ана шундан кейин Майданниковнинг нима учун партияга муносиб эмаслигини

исботлайдиган фактларни ўртага ташлайсан. Бизга қоралайдиган фактлар керак, биз фақат шунақаларнигина инobatга оламиз, нуқул, гап чайнаб, факт келтирмай бировни гийбат қилиш—расво иш. Биз бунақа эзма-чурукликни эътиборга олмаймиз. Дастлаб мен Кондрат Майданниковнинг кичкина аризасини ўқиб бераман, кейин у ўз таржимаи ҳолини, яъни ўзининг ўтмишдаги, ҳозирдаги ва келажакдаги турмуши тўғрисида гапириб беради, ана ундан кейин Майданников ўртоғимиз важдан ҳар қайсиларингиз баҳоли қудрат гапираверинглар. Масала равшанми? Равшан. Демак, бошлаймиз, яъни аризани ўқийман.

Нагульнов аризани ўқиб берди, бир варақ қоғозни столда текислаб, унга сербар вазмин кафтини босди. Уқувчилар дафтаридан йиртиб олинган бу бир варақ қоғоз Кондратни кўп тунлар уйқудан қолиб, машаққат билан ўй суришга мажбур қилган эди... Ҳозир ҳам Кондрат аҳён-аҳёнда гоҳ стол орқасида ўтирган коммунистларга, гоҳ партада ўтирган қўшниларига ўзига хос бўлмаган журъатсизлик билан қараб-қараб қўяркан, шу қадар ҳаяжонланардики, пешанасида йирик-йирик тер доналари пайдо бўлиб, юзига худди ёмғир келиб қуйилгандек эди.

У қийналиб сўз қидира-қидира, анчагача индаёлмай қолиб, қовоғини солиб ва айни вақтда аянчли тарзда базўр илжайиб бир неча сўз билан ўз ҳаётини гапириб берди. Любишкиннинг сабри чидамай қаттиқ гапириб юборди:

— Турмушингдан нега бунча ор қиласан? Нега бунча тизгинлаб қўйилган отдек ер чизасан? Сенинг турмушинг чакки эмас, дадил шиғиллатавер, Кондрат!

— Мен бор гапимни айтдим,—дея оҳиста жавоб берди Майданников қунишиб ўтираркан.

У ўзини бамисоли яланғочлигича ҳаммом сингари иссиқ хонадан аёзга чиқиб қолгандек ҳис қилмоқда эди.

Бир оз давом этган жимликдан сўнг Давидов ўрnidан турди. У ўз меҳнати билан бошқа колхозчиларга ибрат бўлаётган Майданников ҳақида қисқа, ammo қизғин гапирди, уни бошқаларга ўрناق қилиб кўрсатди, сўзининг охирида ишонч билан деди:

— Партиямиз сафида бўлишга мутлақо муносиб, факт!

Яна бир неча киши сўзга чиқиб Майданников ҳақида самимият ва хайрихоҳлик билан гапирди. Уларнинг сўзларини маъқулловчи хитоблар билан бўлиб туришди.

— Тўғри!

— Тадбирли деҳқон!

— Колхоз манфаатини кўзлайди.

— У жамоатнинг бир тийинини ҳам йўқотмайди, борди-ю, бир тийинини йўқотса — икки тийин қилиб бутлаб қўяди.

— Уни ёмон деб бўлмайди, бунга ҳеч ким ишонмайди ҳам!

Ҳаяжонидан оқариб кетган Кондрат ўзи ҳақида анчагина хуш ёқадиган сўзлар эшитди, назарида, йиғилганларнинг ҳаммаси унинг ҳақида яқдил бир фикрда эди. Аммо шу орада Шчукаръ бобо ўрнидан осойишта эмас, сапчиб турди-да, гапира бошлади:

— Қимматли граждaнлар ва кампирлар! Кондратни мутлақо инкор қиламан! Мен бошқаларга ўхшаган эмасман, менга дўстлик ўз йўли билану ҳар ким аравасини ўзи тортиши керак. Мен шунақа одамман! Бу ерда Кондратни шундай таърифлаб-тавсифлаб юборишдики, одам эмас, авлиёйи олам қилиб юборишди! Қани айтинглaр-чи, граждaнлар: у ҳам бизга ўхшаган ёзиқли бўлса, ундaн қандай қилиб авлиё чиқиши мумкин?

— Сен одатдагидек гапни яна чалкаштиряпсан, бобо! Биз уни жаннатга эмас, партияга қабул қилипмиз-ку,— ҳозирча чолнинг гапини яхшиликча тузатди Нагульнов.

Аммо Шчукаръ бобо бир луқма биланоқ эпга келиб, тилини тия қоладиганлардан эмас эди. У бир кўзини жаҳл билан чақнатганча Нагульновга шарт ўгирилди—иккинчи кўзи кўпдан бери ювилмаган қизил дастрўмол билан танғиб қўйилган эди.

— Хаҳ, яхши одамларга зуғум қилиб, сиқиққа олишга хўп чечансан-да, Макарушка! Сен фақат жувозхонада пресс ўрнида ишлаб кунгабоқар ёгини сиқиб чиқарсанг дуруст экан... Хўш, нега менинг оғ-

зимга уриб, гапиргани қўймайсан? Сенинг тўғрингда гапираётганим йўқ-ку, сени инкор қилаётганим йўқ-ку? Ҳа, жим ўтир, чунки, партия, танқид билан ўз-ўзини танқидни зўр бериб авж олдириш керак, деб кўрсатма беряпти. Ўз-ўзини танқид дегани нима дегани? Бизнинг тилимизда — бу ўз билгича танқид қилиш дегани бўлади. Бу нимани билдиради ўзи? Шуни билдирадики, сен одамни хоҳлаган жойидан ушлаб, албатта, эт-этидан ўтиб кетгунча қаттиқ чимчилашинг керак! Итваччани шунақа чимчилаки, бошдан-оёқ қора терга тушиб кетсин! «Ўз-ўзини танқид» деган сўз шуни билдиради, мен шундай деб тушунман.

— Тўхта, бобо!— дея қатъият билан унинг сўзини бўлди Нагульнов.— Сен сўзларни кўнглингга келганча бузаверма! Ўз-ўзини танқид — ўзини ўзи танқид қилиш, дегани бўлади, шунақа дегани бўлади. Қолхоз мажлисида сўзга чиқсанг хоҳлаган жойингни хоҳлаганингча чимчилайвер, ҳозирча тилингни тийиб, жим ўтир.

— Йўқ, ўзинг тилингни тий, менинг танқидимни қайтадан оғзимга тикма!— қизишиб чинқирди Шчукаръ бобо.— Жуда ақлинг кўпайиб кетибди, Макарушка! Нима жин уриб энди мен ўзимни беҳудадан беҳудага ерга урарканман? Нима учун ўзимга ўзим туҳмат қиларканман? Совет ҳокимияти даврида аҳмоқлар қолмаган!.. Эскилари қолмагану янгидан туғилганларининг сон-саноғи йўқ! Совет ҳокимияти даврида уларни экиб-тикиб ўтиришмайди, ўзларидан ўзлари худди ғўдра жавдардек патира-путур кўпайиб кетишяпти, шунақа кўпайиб кетишяптики, сира эви йўқ. Мана, чунончи, ўзингни олиб кўрайлик. Макарушка...

— Сен менга тақилма, бу ерда менинг тўғримда гап кетаётгани йўқ,— деди жиддийлик билан Нагульнов.— Сен асосий муддаонгни, Кондрат Майданников ҳақида гапир, башарти, айтадиган гапинг бўлмаса тилингни тийиб, ажабтовур одамларга ўхшаб жимгина ўтир.

— Сен ажабтовуру мен ажабтовур эмас эканман-да?— ғамгинлик билан сўради Шчукаръ бобо.

Шу орада орқадаги қаторда ўтирган аллаким йўфон овоз билан гапирди:

— Сен, ажабтовур бобо, ўзинг ҳақингда гапириб берсанг бўларди, қариган чоғингда кимдан бола ортирдинг-у, нима учун бир кўзинг соғ қолиб, иккинчи кўзинг мўматалоқ бўлиб кетган? Бўлмаса четанга чиқиб олган хўроздек бировларга жангарилик қилсан-у, ўз тўғрингда фиқ этмайсан, муғамбир шайтон!

Мақтаб бўйлаб гулдираган кулки кўтарилди, Давидов ўрнидан туриши билан тиниб қолди. Давидовнинг юзи тунд. Гапира бошлаганида овозида ғазаб янгради:

— Бу ер, ўртоқлар, кўнгил очар томошахона эмас, партия мажлиси, факт! Кимнинг хушчақчақлик қилгиси келаётган бўлса, сайилгоҳга борақолсин. Сиз муддаога кўчасизми, бобожон, ё бу ёғига ҳам сафсатабозликнинг пайидан бўлмоқчимисиз?

Давидов Шчукарга илк бор ана шундай қаттиқ дашном берувчи эҳтиром билан мурожаат қилиши эди. Шу сабабдан бўлса керак, Шчукаръ бобонинг мутлақо жини қўзиб кетди, парта орқасида тик турганча, юлқилашишга тайёр жўжа хўроздек бир сапчиб қўйди, ғазабидан ҳатто соқоли ҳам титраб кетди:

— Сафсатабозлик қилаётган ким ўзи? Менми ёки орқамда ўтириб олиб менга аҳмоқона саволлар бераётган эси пастми? Бу қандай очиқ мажлис бўлдики, одам сўзини очиқ айта олмаса? Мени ким деб ўйла-япсизлар? Сайлаш ҳуқуқидан маҳрум бўлган одамманми? Мен Кондрат ҳақида гапиряпман, уни инкор қиламан Бундайлар партиямиз учун керак эмас, бор гапим шу!

— Нима учун, бобо?— қотиб-қотиб кулганча сўради Размётнов.

— Чунки, у партияда бўлишга номуносиб. Нега куласан энди, олакўз? Ердан тугма топиб олдинг-у, рўзғоримга яратаман, деб терингга сиғмай кетяпсанми? Агар Кондратнинг нима учун партияга номуносиб эканлигини тушунмаётган бўлсанг, мен сенга қатъиян шундай тушунтириб қўяманки, шундан кейин сен сулига анқайган ахтадек тиржаймай қола-

сан... Бировларга ройкорчилик қилишга чечансизлар, ўзларинг-чи? Сен қишлоқ советининг раиссан, каттакон одамсан, сендан катта ҳам, кичик ҳам ибрат олиши керак, хўш сен ўзингни қандай тутяпсан? Мажлисда аҳмоқона тиржайиб лунжингни шиширасан, куркага ўхшаб кўкарасан! Ўзинг қанақа раиссан, кулгига бало борми, ахир Қондратнинг тақдири тарозининг палласида лопиллаб турибди-ку! Қани, миянгни бир ишлат-чи; бизлардан қайси биримиз жиддийроқ эканмиз, сенми ёки менми? Афсуски, йигитча, Макарушка гапираётганимда унинг луғатидан ёдлаб олган турли-туман ажнабий сўзларни қистиришимни тақиқлаб қўйган, бўлмаса сени ўша сўзлар билан шунақанги кўмиб ташлардимки, нима тўғрисида нима деяётганимни ўла-ўлгунингча ҳам тушунолмай гаранг бўлардинг! Қондратнинг партияга олинишига шунинг учун қаршиманки, у майда хусусий мулкчи, агар уни пресс тагига қўйиб сиқсаларингиз ҳам ундан бошқа иш чиқмайди! Ундан, турп, яъни китобий қилиб айтганимизда, кунжара чиқса чиқар-у, коммунист чиқмайди — ўла қолса ҳам чиқмайди!

— Нима учун мендан коммунист чиқмайди, отахон?— деб сўради Қондрат аламидан титраган овоз билан.

Шчукаръ бобо истеҳзо билан кўзларини сузди:

— Гўё ўзинг билмайсан-а?

— Билмайман, менга ҳам, бошқа гражданларга ҳам яхшилаб тушунтириб бер,— мен нима сабабдан номуносибман? Ўзинг тўқиб чиқарган гапларни аралаштирмай, очиқ-ойдин ҳақиқатни айтиб бер.

— Мен бирон марга ёлғон гапирганмидим? Ёинки, чунончи, ҳар хил уйдирмалар тўқиб чиқарганмидим?— Шчукаръ бутун мактабга эшиттирганча хўрсиниб, ҳасрат билан бошини чайқаб қўйди.— Умрим бино бўлибдики, сурункасига яхши одамларнинг юзига фақат очиқ ҳақиқатни айтиб келяпман, шу сабабдан, Қондратушка, бу дунёдаги баъзи одамларга хуш келмайдиган алимент бўлиб қолганман. Раҳматли отанг: «Шчукарки ёлғон гапираётган бўлса, унда ким рост гапиради?» дегувчи эди. Раҳматлик мени шуна-

қа кўқларга кўтаргувчи эди! Афсуски, ўлиб кетган. бўлмаса ҳозир сўзларини таъкидларди жонинг жаннатда бўлгур!

Шчукаръ чўқинди, ёш ҳам тўқмоқчи эди, аммо нима учундир ниятидан қайтди.

— Сен менинг ҳақимдаги гапни очиқ-ойдин айтиб бер, бунга отамнинг дахли йўқ. Мени хусусан нимада айблайсан?— дея қатъият билан талаб қилди Майданников.

Айрим хитобларга қараганда бусбутун Шчукарга қаратилган вазмингина норозилик садолари унинг пинагини ҳам бузолмади. Безовта қилинган каттакон болари оиласининг гўнғир-гўнғирига бемалол қулоқ солиб турадиган асаларичиларга ўхшаб Шчукаръ бунда ҳам ўзини тийиб, муғлақо хотиржам тутди: қўлларини мулойимгина, осойишталик билан чўзиб гапирди:

— Ҳозирнинг ўзида ҳаммасини тушунтириб берман. Сизларнинг ҳам, граждандар ва қимматли кампирлар, ғала-ғовурларингиз ўзларингизга ҳавола, мени бари бир фикрларимнинг маромидан чалғитолмайсизлар. Шу топда орқада менинг шаънимга илоннинг вишиллашига ўхшаш: «мушук бекор қолса...» дегандек ғайрий ва ҳоказо расво гаплар пичирлаб айтилди орқамдан. Аммо бу илонча вишиллашнинг кимга мансублигини яхши биламан. Жаҳаннамдан чиққан ашаддий илонга ўхшаб менга вишиллаётган Агафон Дубцов, қимматли граждандар ва кампирлар! Унинг тўғрисида оғиз очмаслигим учун менинг ҳушимни оғдириб, фикримдан чалғитмоқчи. Мендан бундай марҳаматни кутмай қўяқолсин, хомтама бўлмасин! Агафон ҳам сут ичиш учун ертўлага киришнинг пайдан бўлган ўқ илондек партияга кириб олиш пайида, аммо мен бугун уни Кондратни инкор қилганимдан ҳам баттар инкор қиламан, мен унинг тўғрисида ҳам шундай гапларни биламанки, эшитсаларингиз ҳаммаларингиз ҳам ҳанг-манг бўлиб қоласизлар, баъзи бировларнинг эси оғиб қолса ҳам ажаб эмас.

Нагульнов бўш стаканни қалам билан чертиб, жаҳл билан гапирди:

— Ҳой, чол, сен ўзингнинг чалкаш фикрингдан

чалғиб кетдинг, гапингни тамомла! Боядан бери маж-
лисида битта ўзинг гапирасан, инсоф ҳам керак-да!

— Яна оғзимга вряпсанми, Макарушка?— йиғ-
ламсирагандек зорланди Шчукаръ бобо.— Ячейка
секретариман деб мени бўғаверасанми? Ҳей, овора
бўласан! Партиянинг уставида, чолларнинг гапириши
тақиқлансин, деган модда йўқ, мен буни аниқ била-
ман! Мени инсофсиз дейишга қандай тилинг борди?
Лушканг сени ташлаб барини тутқизмай номаълум
юртларга кетиб қолмасдан бурун, инсофни ўшанга
ўргатсанг бўларди, менга ҳатто кампирим ҳам, уят-
сизсан, деган эмас. Сен ёмон дилимни оғритдинг,
Макарушка!

Шчукаръ ҳар қалай, агаб қўйган кўз ёшини бари
бир тўкди, кўзини кўйлагининг енги билан артиб, га-
пини аввалги шиддати билан давом эттирди:

— Мен ким кўрингандан андиша қилиб тилимни
тишлаб кетаверадиган одам эмасман, мен ёпиқ пар-
тия мажлисида ҳам сенга ёпишмасдан кўймайман,
таъзирингни бермасдан қўймайман, Макарушка,
шундай таъзирингни бераманки, қўлимдан соғ қути-
либ чиқолмайсан, мени ким деб ўтирибсан ҳали! Мен
жўбсам ёвқур бўлиб кетаман, буни ҳар ким билма-
ганда ҳам сен билишинг, пайқашинг керак эди, ахир
биз сен билан қадрдон дўстмиз-ку, буни бутун хутор
билади. Дўст бўлганда ҳам қадрдон дўстмиз, шунинг
учун менинг ўзимдан ҳам мутлақо эҳтиёт бўл! Мен ҳеч ким-
га мурувват қилмайман, буни партиёга иснод келтир-
моқчи бўлганларининг ҳаммаси бўркида билиб қўйсин!

Нагульнов чап қошини чимириб, Давидовга ўги-
рилди-да, шивирлади:

— Уни чиқариб юборайлик-а? Мажлисни барбод
қилади! Уни бугун бирон ёққа жўнатиш эсингга кел-
маганини қара-я! Ён қайиш чолнинг думи тагига ту-
шиб қолдимми, энди шаталоқ отганча олиб қочавереди...

Давидов эса чап қўлидаги газета билан юзини тў-
сиб, ўнг қўли билан кўз ёшини артди. У кулгининг
зўридан гапиролмас, фақат бошини чайқар эди. Қат-
тиқ ўкиниб ич-этини еяётган Нагульнов елкасини қи-
сиб, яна Шчукаръ бобога нафратли кўзларини тикди.

У эса худди ҳеч нарса бўлмагандек нафаси тиқилганча ҳовлиқиб, гапини давом эттирарди:

— Бизнинг мажлисимиз очиқ мажлиси, сен ҳам, Кондратушка, очиқ айтишинг керак: сен колхозга кириб ўзининг бир қўш хўкизингни колхозга топшириш учун ҳайдаб келаётганигда уларни кўзинг қиймай йиғлаганмисан, ё йиғламаганмисан?

— Бу саволнинг масалага дахли йўқ!— деб қичқирди Демка Ушаков.

— Бекорчи савол! Сен бу ерда нега беҳуда тухум пўчоқ титкилаяпсан?— уни қувватлади Устин Рикалин.

— Йўқ, тухум пўчоққа ўхшаган беҳуда савол эмас, мен астойдил сўраяпман! Сен валлакатлар ҳам овозингни ўчир!— дея уларнинг овозини босиб тушишга тиришиб кучаниқдан қизарганча бақирди Шчукаръ бобо.

Жимлик чўккач, осойишта ва мулойимгина гапира бошлади:

— Эсингда бўлмаса, Кондратушка, менинг эсимда бор, эрталаб хўкизларингни жамоат қўрасига ҳайдаб келаётганигда кўзларинг соққадек бўлиб, худди товушқоннингми, ёинки чунончи уйқусираб турган қари теватнингми кўзидек қип-қизариб кетган эди. Сен тавба-тазарру вақтида худди попга жавоб бергандек жавоб бер: шундай бўлганмиди?

Майданников ўрндан турди. Хижадат билан қўйлагининг этагини тортиб тузатди, хира босган кўзлари билан Шчукаръ бобога қараб қўйди-да, аммо вазмин қатъият билан жавоб берди:

— Шундай бўлган эди. Яширмайман, йиғлаб олган эдим. Кўзим қиймаган эди. Менга бу хўкизлар отамдан мерос қолган эмас, уларни меҳнат-машаққат билан топганман. Мен бу хўкизларни осонлик билан орттирган эмасман! Бу ўтиб кетган гап, отахон. Менинг бир вақтлардаги кўз ёшимнинг партияга нима зарари тегар экан?

— Нима зарари тегар экан?!— тутақди Шчукаръ.— Сен хўкизларингни қаёққа олиб кетаётган эдинг? Сен жоним, социализмга кетаётган эдинг, уларни шу ёққа олиб кетаётган эдинг! Бизда социализмдан кейин нима бўлади? Тўла-тўқис коммунизм

бўлади, шундай бўлади, сенга гапнинг лўндасини айтсам! Мен Макарушка Нагульновнинг уйдан одам бўлиб чиқдим десам ҳам бўлади, бу ерда кимки ўтирган бўлса, ҳамманглар ҳам яхши биласизларки, биз у билан қалин дўстмиз, мен ундан ҳовучимга сиққанча ҳар хил билимларни олиб сибирияман: кечалари билан сурати йўқ, жиддий, турли-туман йўғон китобларни ўқиб чиқаман, гоҳ луғат ўқиб, китобий сўзларни ёдлаш пайдан бўламан, аммо бу важига келганда қуриб кетгур қарилгим панд беряпти! Хотираам худди чўнтаклари йиртиқ чолвордек бўлиб қолибди, ҳеч нарса турмайди, шув этиб тушиб кетади, вассалом! Борди-ю, қўлимга биронта юлқагина китобча тушиб қолгудек бўлса, ҳеч чиқиб кетолмайди. Ипидан игнасигача эсимда сақлаб қоламан! Турли-туман ва ҳоказо мутолааларга киришсам мен шунақа бўлиб кетаман! Мен турли-туман китобчаларни ўқиб чиққанман. Бизда социализмдан кейин коммунизм кириб келишини аниқ биламан, бу важига хоҳлаган киши билан уч товуқ ўтгунча баҳслашишга ҳам тайёрман, сўзим қатъий! Мана шу ерга келганда мен андиша қилиб қоламан, Кондратушка... Социализмга-ку кўз ёшингни селдек оқизиб кириб келган эдинг, коммунизмга қандай кириб борар экансан? Худди тизангдан ёш кечганча кириб борадиганга ўхшаб турибсан, бу ёғи худога ҳавола! Худди шундай қиласан, мен айтдим-қўйдим! Қани айтинглар-чи, граждандар ва қимматли кампирлар, бунақа йиғлоқиларни партиядегилар бошларига уришадими?

Бобо хушчақчақлик билан ҳиринглаб, кафти билан тишсиз оғзини тўсди.

— Мен ҳар хил бадқовоқ одамларни жуда ёмон кўраман, партияда бўлса-ку мутлақо! Хўш, бундай минғаймасларнинг партиёга нима кераги бор? Яхши одамларнинг диққатини ошириб, ўзларининг турқлари билан партиянинг уставини бузиб, хира қилиб туришлари учунми? Ундай бўлса менга айтинглар-чи: унда нима учун Демид Индамасни партиёга олмайсизлар? Сизларнинг сафларингиздагиларни ўлгудек диққат қилиб юбориш керак бўлса, ўша диққат қилиб юборарди! Мен умрим бино бўлиб, ундан баттар тунд

одамни кўрган эмасман! Менингча, партияга менга ўхшаш хушчақчақ, руҳни кўтарадиган одамларни қабул қилиш керак, бўлмаса унга яккаш тунд, аллақандай тил билмасларни териб олишади, улардан нима фойда? Мана, чунончи, Макарушкани олиб кўрайлик. У ўн саккизинчи йилда худди хода ютгандек ғўдайиб олганидан бери, ҳозиргача ҳам ботқоқда юрган турнадек сиполик билан керилиб, тунд бўлиб юрибди. Ундан на ҳазил-мазагу, на бир оғиз хушчақчақ сўз эшитасан, одам эмас, чолвор кийгизиб қўйилган диққатбозликнинг ўзи!

— Бобо, сен менга тақилма, менинг шахсимга тегма, бўлмаса мен чора кўришим мумкин,— жиддий билан огоҳлантирди Нагульнов.

Аммо чол нутқбозлигини тийиб ололмай, ҳузур билан жилмайганча гапини қизгин давом эттирарди:

— Мен сенга мутлақо тегаётганим йўқ, мана шунчагина ҳам тегаётганим йўқ! Қуриб кетмагур Кондратимиз қаламни миниб олгандек ғизиллатгани-ғизиллатган: худди ундан бошқа ёзадиган одам топилмайдигандек яккаш ёзгани-ёзган, ҳисоблагани-ҳисоблаган. Москвадаги ақлли одамлар ҳамма гапни аллақачоноқ қайта-қайталаб ёзиб кўчириб қўйишгандир, бекордан-бекорга бошни қотираверишнинг ҳожати ҳам йўқ! Унинг иши буқаларнинг думини бураш, у лақма бўлса Москвадаги ўтакетган саводхон одамлар пайдан бўлган ишнинг пайдан бўляпти... Менингча, бу ишларни ҳам азбаройи онгининг пастлигидан қилаётган бўлса керак, граждандар ва қимматли кампирларим. Ҳозирча бизнинг Кондратнинг сиёсий онги ўсиб етмаган, ўсиб етишмаган экансан, бунга муяссар бўлмаган экансан, уйингда тинчгина ўтириб, ҳовлиқмасдан, аста-секин ўсиб етиш, ҳозирча партияга ҳам суқилма. Бу Кондрат аламдан ёрилиб кетса ҳам майлики, мен унга қатъиян қаршиман; уни мутлақо инкор қиламан!

Шу пайт бирдан Давидов қўшни синфдан Варя Харламованинг қалтираётган баланд овозини эшитиб қолди. Бу қизни анчадан бери кўрмаган, унинг жўкракдан чиқадиган ёқимтой овозини анчадан бери эшитмаган эди...

— Менга ҳам сўз берасизми?

— Бу ёққа чиқ, сени ҳамма кўрсин,— деб таклиф қилди Нагульнов.

Ғуж бўлиб турган халойиқ орасидан дадиллик билан ёриб ўтиб Варюха-куюнчак стол олдига борди-да, офтобда қорайган қўлларининг учи билан гарданидаги сочини тузатди.

Давидов унга ҳайрат билан оҳиста қараб турар, жилмаяр ва ўз кўзларига ишонмас эди. Бир неча ой ичида Варюха таниб бўлмас даражада ўзгариб кетган: йўқ, бу турган ўша қовушмаган қизалоқ эмас, турмакланган йўғон соч толимлари мовий дурра билан тангилган, бошини мағрур тутган ҳушқомат қиз, у президиум столига ярим бурилганча жимлик чўкишини кутар, навқирон кўркам кўзларини сузган одамлар боши оша қаёққадир тикмоқда эди. «Баҳордан бери жуда ҳам очилиб кетибди-ку!»— деб ўйлади Давидов.

Варюханнинг бесаранжом кўзлари чарақлар, упани ҳам, эликни ҳам билмайдиган пушти юзи тердан йилтилламоқда эди. Аммо шу пайт ўзига тикилган кўпгина кўзларнинг салобати босиб дадиллиги йўқолди: йирик қўллари титраганча уқали дастрўмолни ғижимлади, юзи қип-қизариб кетди, Шчукарга қараб гап бошлар экан, мулойим овози ҳаяжондан қалтираб кетди:

— Елғон гапиряпсиз, буважон! Сиз ўртоқ Кондрат Христофорич Майданников тўғрисида ёмон гапиряпсиз, сизнинг, у партияга муносиб эмас, деган гапингизга бу ердагиларнинг ҳеч қайсиси ишонмайди! Мен у билан бирга баҳордан бирга ер ҳайдадим, у ҳаммадан яхши, ҳаммадан кўп ер ҳайдади! У бутун кучини колхоз ишига беради, сиз бўлсангиз унга қарши чиқяпсиз... Ўзингиз қари одамсизу худди нораства гўдакларга ўхшаб гапиряпсиз!

— Боплаб адабини бер, Варька! Бўлмаса худди гўсаланинг бўйнига осиб қўйилган қўнғироқдек шангиллайвериб, бошқа одамларнинг яхши гапларини ҳам эшитолмайдиган бўлдик,— деди бамайлихотиргина йўғон овоз билан Павел Любишкин.

— Варька тўғри айтяпти. Колхозда Кондратнинг меҳнат куни ҳамманинг меҳнат кунидан кўп. У — меҳ-

натсевар казак!— дея гап қистирди кекса Бесхлебнов.

Кимдир йўлакдан майин хирқироқ овоз билан қичқирди:

— Агар Кондратга ўхшаганлар партияга олинмайдиган бўлса, унда Шчукаръ бобони ёзинглар! У бўлса колхоз дарров ривожга миниб кетади...

Аммо Шчукаръ бобо аллақачонлардан бери таралмай паҳмоқ бўлиб кетган соқоли орасидан илжайганча, парта олдида қоқиб қўйгандек қимирламай турар, ҳатто гапирётганларга ҳам қайрилиб қарамас эди. Жимлик чўккач, яна хотиржам гапирди:

— Варька бу ерда мутлақо бўлмаслиги керак ҳам эди, чунки у балоғатга етган эмас. У биронта омборхонанинг тагида қўғирчоқ ўйнаб ўтириши керак эди. Бу олаҳакка бўлса мендек донишманд чолларга ақл ўргатаман деб бу ерга етиб келибди. Турмуш эмас, майнавозликка ўхшайди! Тухумлар товуқларга ақл ўргатадиган бўлиб қолишди... Бошқаларга ҳам ўлайми: биттаси меҳнат кунлари ҳақида гап очиб, Кондратнинг меҳнат кунлари бир аравадан ортиб қолади, дейди... Қани менга айтинглар-чи: бунга меҳнат кунларининг нима дахли бор? У ҳам очкўзликдан, майда хусусий мулкчилар ҳамиша очкўз бўлишади, агар билмоқчи бўлсанглар, бу нарса тўғрисида Макарушка менга жуда кўп уқтирган. Яна бир аҳмоқ чиқиб қолди — Шчукарни партияга олсангизлар колхоз дарров ривожга миниб кетади дейди... Кулишнинг ҳам мутлақо ҳожати йўқ. Эси пастроқларгина бўлар-бўлмасга кулиб, ҳиринглашишлари мумкин. Мен саводхонманми? Мутлақо! Хоҳлаган нарсангни ўқиб бераман, бемалол қўл қўяман. Партия уставини маъқуллайманми? Жуда ҳам маъқуллайман! Програмага қўшиламанми? Қўшиламан, унга қарши ҳеч қандай эътирозим йўқ. Социализмдан коммунизмгача қадам-лаб эмас, ҳатто от чоптириб бора оламан, албатта, қарилгимга риоя қилиб, ҳаллослаб қолмаслик учун ҳовлиқмасданроқ от чоптираман. Мен аллақачон партияда равнақ топиб, шу вақтда портфель қўлтиқлаб юришим ҳам мумкин эди-ю, аммо қимматли кампирлар, худойи таолонинг даргоҳида иқрор қилгандек иқрор қилишим керакки, ҳозирча мен ҳам партиямиз-

га муносиб эмасман... Нима учун, айтинглар-чи? Шунинг учунки, қуриб кетгур дин мени мутаб питяғмол қилиб юборди! Қазоро осмонда момақалдироқ қаттиқроқ гулдираб қолса борми, мен дарров: «Худоё, мен ёзиқлини паноҳингда асра!» деб шивирлайманда, шу заҳотиёқ чўқиниб, Исо алайҳисаломга ҳам, Биби Марямга ҳам, тўқнаш келиб қолган жамики азиз-авлиёларнинг ҳаммасига бир чеккадан сиғинишга тушаман, момақалдироқнинг ваҳимасидан ҳатто чўнқайиб ўтириб қоламан.

Ўз ҳикоясидан таъсирланиб кетган Шчукаръ бобо бу гал ҳам чўқинмоқчи бўлиб, ҳатто қўлини пешанасига олиб борди-да, вақтида ҳушига келиб, пешанасини қашиди-да, ийманганча ҳиҳилади:

— Ҳайтовур шунақа бўлади... Кўз қўрқоқ бўлади, ичингда: «Жин урсин, Илья пайғамбарнинг ниятини ким билади дейсан! Эрмак учун чақмоғини қоқ мяннга санчиб қолса борми, узала тушиб жон таслим қилавер Шчукаръ». Менга бунинг сира ҳам ҳожати йўқ! Мен ҳали коммунизмгача, тотли турмушгача етиб бормоқчиман. Шунинг учун ҳам баъзан қисталанг келиб қолган пайтларда ибодат қиламан, беҳуда худонинг қаҳрини қўзғатиб қўймаслик учун попга бир танга келмайдиган майда пул ҳам қистириб қўяман. Шундай қилсам иш пухтароқ бўлади, деб ўйлайсан, аммо иш ўнгидан келадими, жин урсин, буни ҳеч ким билмайди... Сен аҳмоқ, поп менга омонлик тилаб, ибодат қиляпти, деб хаёл сурасан, аслини суриштирганда, ўлик одамга ғар хотин, ёинки, китобча таъбир билан айтганда, бордюр — ҳаммаси бир гап — қанчалик даркор бўлса, сен попга шунчалик даркорсан. Лаънати поп сенинг пулингин олиб, худога ибодат қилиш эмас, ароқ ичишнинг пайидан бўлади... Шу тариқа мен сизларга очигини тушунтиряпман; мен ўзимнинг иблисона диним билан партияга суқилиб нима қилдим? У меҳрибонимни ҳам, ўзимни ҳам, программани ҳам бузиб хира қилиш учунми? Йўқ, мени бундай гуноҳдан холи қўйинглар! Менга бунинг паққос ҳожати йўқ, қатъиян айтаман!

— Бобо, сен яна четга чиқиб кетдинг!— деб қичқирди Размётнов.— Йўлга бурил, четда санғима!

Унга жавобан Шчукаръ огоҳлантираётгандек қўлини кўтарди:

— Мен гапимни ҳозир тамомлайман, Андрюшенька. Сен аҳмоқона хитобларинг билан мени чалғитма, бўлмаса мен бирон ердан бориб чиқолмайман. Сен жимгина ўтириб ақлли гапларни қулоғингга қуйиб ол, булар сенга келажакда иш беради. Мен ҳеч вақт беҳуда гапирмайман, мен ундай қилмайман, сен билан Макарушка икковларингиз клиросдаги дьяконга луқма ташлагандек менга навбатма-навбат луқма ташлаясизлар, ўз-ўзидан маълумки, мен чор-ночор фикрларининг маромидан чалғиб кетяпман. Хуллас, сизларга айтсам: мен коммунизмга бари бир ҳатто партиясиз бўлсам ҳам етиб оламан — кўз ёшлари шашқатор мана бу Кондратга ўхшаб эмас, хушчақчақлик билан, ўйин тушганча етиб оламан, чунки мен — майда хусусий мулкчи эмас, чинакам пролетарман, мен сизларга гапнинг лўндасини айтяпман! Пролетариат бўлса, бир жойда ўқиган эдим, кишан-занжирларнигина йўқотади, холос. Менинг, албатта, бир вақтлар теватимни боғлаб қўядиган эски занжиримдан бошқа занжирим йўқ, у бадавлатлик вақтимдан қолган, аммо кампирим бор, бу, биродаргиналарим, ҳар қандай кишан занжир у сургундагиларнинг кундаларидан ҳам баттар... Аммо мен кампиримни ҳам йўқотмоқчи эмасман, ҳузуримда яшайверсин, майли, борди-ю, у менга тўсқинлик қилиб, менинг коммунизмга қараб кетаётган тўппа-тўғри йўлимга тўғаноқ бўладиган бўлса, мен унинг ёнгинасидан шундай физиллаб ўтиб кетиб қоламанки, ҳанг-манг бўлишга ҳам улгуролмай қолади. Бу важига хотиржам бўлаверинглар! Мен жўшсам ниҳоятда ёвқур бўлиб кетаман, бунақа пайтларда йўлимга ҳеч ким тўсиқ бўла кўрмасин! Ё босиб-янчиб ўтиб кетаман, ё ёнгинасидан шундай физиллаб ўтиб кетаманки, ҳеч ким ҳанг-манг бўлолмай ҳам қолади!

— Бобо, тугат, сени сўзлашдан маҳрум қиламан!— деди Нагульнов, қатъий, кафти билан столни уриб.

— Ҳозир тамомлайман, Макарушка! Қаттиқ тақиллатма, кафтинг лат еб қолади. Хуллас, айтаманки, башарти барчаларингиз Кондратни ёқлаётган экан-

сизлар, мен ҳам қаршилик билдирмайман, худо ўзи сизларга ёр бўлсин, уни партиямизга қабул қилақолинглар. У боодоб, меҳнатсевар йигит, мен буни ҳаммиша айтиб келганман. Агар тўғри мулоҳаза юритсак, ипидан игнасигача суриштирсак, Қондрат албатта партиямизда бўлиши керак. Мен буни сизларга қатъий айтаман. Хуллас, Қондратушка партияли бўлишга мутлақо муносиб. Шу билан гапим тамом!

— Гапингни фотиҳасини ўқишдан бошлаб, умр тилаш билан тамомладингми?— деб сўради Размётнов.

Аммо умумий қаҳқаҳа орасида унинг сўзларини деярли ҳеч ким эшитмади.

Ўз нутқидан мамнун Шчукаръ бобо ҳорғинлик билан скамьяга ўтирди-да, тер босган ёрғоқ бошини ени билан артиб, ёнида ўтирган Антип Грачдан сўради:

— Роса... бошлаб... танқид қилдимми?

— Сен артистликка кир, бобо,— жавоб ўрнига шивирлаб маслаҳат берди Антип.

Шчукаръ қўшнисига ишонқирамай қия қаради, унинг қатрондек қоп-қора соқоли орасига яширинган табассумини пайқамай, сўради:

— Мен нима ваядан ўша ишга киришим керак?

— Пулни курак билан, расмана курак билан эмас, қалоқ курак билан сидириб оласан! У ерда қиладиган ишинг — қамчини силтаб қўйишдан ҳам жўн! Қизиқ-қизиқ ҳангамалар билан одамларнинг кўнглини хунлайсан, ёлғонни дўндириб, кўпроқ мўъжиза кўрсатсанг бўлгани, қиладиган ишинг бор-йўқ шу бўлади, ҳам озода, ҳам сердаромад...

Шчукаръ бобо хийлагина жонланиб, скамьяда ўтиролмай қолди, илжайди:

— Ургилиб кетай Антипушкагинам! Шунни билиб қўйки, Шчукаръ ҳамма ерда ҳам йўлини топиб кетади! Сўзни беҳуда кетказмайди, тўппа-тўғри нишонга уради, мўлжалдан янглишадиган хилидан эмас! Нима деб ўйлайсан? Қарилик узил-кесил тинкамга тегиб, ҳолим танг бўлганда артистликка киришим ҳам мумкин. Мен бунақа ҳар хил бозингарликларга ёшлигимданоқ ўта эпчил эдим, ҳозир бўлса-ку, мутлақо эпчилман! Менга бу нарса пучақчалик ҳам эмас.

Чол тишсиз оғзи билан тамшаниб, хаёлида нима-нидир мулоҳаза қилиб, бир оз жим турди-да, сўнгра сўради:

— Одам ҳодис, эшитганинг йўқми, ҳар қалай! Ўша артистлик қилганларга қанча пул тўлашар экан? Ишбайми ёки бошқача йўл биланми? Хуллас, жон бошига қанчадан мояна тегаркан? Курак билан чақани ҳам сидириб олиш мумкин, зиқна одам учун чақа ҳам пул ўрнига ўтса ҳамки, аммо менга чақанинг мутлақо ҳожати йўқ.

— Қилиғинг билан муқомингга қараб тўлашади: эл олдида ўзингни қай тахлитда кўрсатишингга қараб тўлашади,— хуфия шивирлади Антип.— Қанча кўп қилиқ қилиб ликонгласанг шунча кўп мояна тегеди. Улар еб ичишу шаҳарма-шаҳар кезиб юришдан бошқани билмайди, оғайни. Уларнинг тирикчилиги жуда ҳам осон, қушдан ҳам енгил кун кўришади дейиш мумкин.

— Юр, Антипушка, қўрага чиқиб чекайлик,— дея таклиф қилди дарров мажлисдан ҳафсаласи пир бўлган Шчукаръ.

Улар зич бўлиб турган халойиқ орасидан аранг ўтиб, синфдан чиқишди. Четан тагидаги офтоб қиздирган ерга ўтириб, тамаки чекишди.

— Дарвоқе, Антипушка, сен ўша артистларни ҳеч кўрганмисан?

— Жуда кўп кўрганман. Гродно шаҳрида ҳақиқий ҳарбий хизматни ўтаганимда уларни кўра-кўра тўйганман.

— Хўш, улар қалай?

— Расмана.

— Этликкинами?

— Худди бўрдоқи тўнғизга ўхшашади!

Шчукаръ хўрсиниб қўйди:

— Демак, озиқ-овқатлари қишин-ёзин узилмас экан-да?

— Манярғаб!

— Уларни топиб олиш учун қаерга бориш керак?

— Ростовга боришингга тўғри келади, уларнинг зоти ундан берироқда бўлмайди.

— Унча узоқ ҳам эмас экан... Бунақа осон пул топишининг йўлини менга нега илгарироқ айтмаган эдинг? Мен, эҳтимол, аллақачонлароқ ишга ўрнашиб олармидим? Ўзинг биласан-ку, менинг осон ишга, ҳатто артистликка ҳам уқувим жуда зўр, чурра деган дардим туфайли ғаллакорликда оғир меҳнат қилолмайман. Сен мени ғанимат луқмадан маҳрум қилибсан-а! Сен одам эмас, ўтмас чопқисан!— деди қаттиқ ўкиниб Шчукаръ.

— Гап уришиб келмаган эди-да,— деб ўзини оқларди Антип.

— Сен менинг аллақачон ақлимни киргизиб қўйишинг керак эди, қарабсанки, мен аллақачонлардан бери артистликнинг гаштини суриб ётган бўлардим. Ҳар гал кампиримни кўргани келганимда, яхши маслаҳат берганинг учун столингга тақ этиб ярим литрдан ароқ олиб келиб қўяр эдим! Мен ҳам тўқ, сен ҳам маст, ишлар қойил, олам гулистон бўлар эди... Эҳ, Антип, Антип!.. Сен билан биз шундай сердаромад бир ишни қўлдан бой бериб қўйибмиз! Шу бугуноқ кампирим билан маслаҳатлашишим керак экан, ажаб эмаски, пул топгани жўнаб қолсам. Давидов менга рухсат беради, пул орттирсам рўзғоримга яраб қолар: сигир сстиб оламан, ўнтачагина қўй-қўзи, мечкай чўчқа оламан, шу билан ишларим бир оз барор олиб кетади...— Бирваракайига барала хаёл суриб кетди. Шчукаръ, Антоннинг сассиз хайрихоҳлигидан рағбатланиб, сўзини давом эттирди:— Очиғини айтсам, айғирлар ҳам зериктириб юборди, менга қишда арава ҳайдаш ҳам тўғри келмайди. Совуқда дийдирайдиган пўкак бўлиб қолибман, хуллас, саломатлигимнинг мазаси қолмабди. Чанада бир соат ўтирсанг совуқнинг зўридан ичакларинг бир-бирига қапишиб кетади. Агар ичак-чавоғим совуқдан яхлаб бир-бирига қапишиб қоладиган бўлса, ичак тугилиш дардига йўлиқсам ёки марҳум Ҳаритонга ўхшаб думғазамнинг томири шамоллаб қолса ҳам ажаб эмас! Менинг ҳали қоладиган ишларим жуда кўп, ўлиб-тирилиб бўлса ҳамки, коммунизмга албатта етиб олмоқчиман!

Еш боладек лақма чолни эрмак қилиш Антипнинг меъдасига тегиб, у ҳазилга барҳам бермоқчи бўлди:

— Сен, бобо, артистликка ёзилишдан бурун аввал яхшилаб ўйлаб кўр.

— Нимасини ўйлардим,— деди кибр-ҳаво билан Шчукаръ бобо.— У ерда текин пул тегиб тураркан, мен қишгача етиб бораман. Яхши одамларнинг кўнглини хушлаб, уларга турли-туман ҳангамалар гапириб бериш ҳам иш эканми!

— Баъзан пулнинг бетига қарагинг ҳам келмай қолади...

— Нега энди?— сергакланди Шчукаръ.

— Артистларни дўппослаб туришади...

— Дўппослаб туришади? Уларни ким дўппослайди?

— Билетга пул тўлайдиган халқ дўппослайди.

— Нима учун дўппослашади?

— Хўш, артистнинг биронта сўзи ёқмай қолса, халқнинг дидига тўғри келмай қолса ёки сафсатаси қизиқроқ туюлмаса, тутиб олиб дўппослашади.

— Хўш... ҳалиги, ... қаттиқ дўппослашадими ёки пўписа қилиш учун ҳазил билан қўл учида дўппослашадими?

— Ҳазилга бало бор эканми! Баъзан шунақанги дўппослашадими, шўрликни томошадан тўппа-тўғри касалхонага, баъзан эса мозорга олиб кетишади. Эски вақтда кўзимнинг ўнгида циркдаги бир артистнинг қулоғини тишлаб узиб олиб, орқа оёғининг товонини олдинга қилиб бураб қўйишган. Шўрнинг қурғур ўша тахлитда уйига қараб кетган эди.

— Тўхта, шошма! Орқа оёғи деганинг нимаси? Нима бало, унинг оёғи тўрттамиди?

— У ерда ҳар хил одамлар бўлади... Эрмакка кўрсатиш учун ҳар хил одамларни сақлашади. Аммо мен янглишиб кетдим, аслида шундай демоқчи эдим: хуллас, олдинги чап оёғини шундай бураб юборишдики, орқасига ўгирилганча олдинга қараб кетди, одам қаёққа қараб кетаётганини ҳам билолмасди. Шўрликки-на чунонам бақирардики, бақиргани бутун шаҳарга эшитиларди! Худди паровозга ўхшаб бўкирарди, бошимдаги сочларим тикка бўлиб кетган эди!

Шчукаръ Антипнинг жиддий, ажаб эмаски, ўша хунук воқеаларни эслаганидан ҳатто тундлашиб қол-

ган жиддий юзига диққат билан узоқ тикилгач, ниҳоят, бу гапларнинг чинлигига ишонди-да, ғазабланиб сўради:

— Тухуминга қирон келгур полиция қаёқда эди?! Шундай ҳодисани кўриб қараб туравердимиз?

— Дўппослашда полициянинг ўзи ҳам қатнашди. Бир полициячининг чап қўлидаги ҳуштакни зўр бериб чалганча, ўнг қўли билан артистнинг гарданига тушираётганини ўз кўзим билан кўрганман.

— Подшо замонда шундай бўлиши мумкин эди, Антипушка, Совет ҳокимияти даврида бўлса милициянинг дўппослаши мумкин эмас.

— Расмана гражданларга милиция тегмайди-ю, албатта, аммо артистларни бари бир уради. Бу нарса унга рухсат қилинган. Азрўйи азалдан таомил шу, бошқа ҳеч қандай чораси йўқ.

Шчукаръ бобо гумонсираб кўзларини сузди:

— Сен ёлгон гапиряпсан, иблис Грач. Сенинг гапингга сира ҳам ишонгим келмай қўйди... Хўш, ҳозир артистларни сазойи қилишаётганини сен қаёқдан биласан? Шаҳарга тушмаганингга ҳам ўттиз йил бўлди, хутордан ташқарида қорангни кўрсатмайсану буларнинг ҳаммасини қаёқдан билишинг мумкин?

— Новочеркасскда туғишган жияним бор, ўша жияним хатларида шаҳар турмушидан ёзиб туради,— деб ишонтирди Антип.

— Жияним туради, дегин...— яна иккиланди Шчукаръ бобо ва оғир хўрсиниб юзи тундлашди.— Ишкалроқ экан, Антипушка... Артист бўлиш қалтис иш экан... Дарҳақиқат, у ерда халқ ўлим-йитимдан ҳам тоймас экан, бунинг менга мутлақо ҳожати йўқ. Бунақанги такасалтанг турмушини онасига берсин!

— Мен сени шунинг учун ҳар эҳтимолга қарши огоҳлантириб қўйяпман. Сен аввал кампиринг билан маслаҳатлашиб, кирадиган бўлсанг ўшандан кейин кир.

— Кампирнинг бу ишга дахли йўқ,— совуққина жавоб берди Шчукаръ бобо.— Бирон кори ҳол бўлса унинг этини ачитишмайди-ку. У билан маслаҳатлашиб нима қилардим?

— Унда ўзинг бир қарорга кел.— Антип ўрнидан туриб, тамакисини оёғи билан эзғилади.

— Ошиқадиган жойим йўқ, қишгача ҳам ҳали анча бор, ростини айтсам, айғирларни ҳам ташлаб кетишга кўзим қиймаяпти, кампирим ҳам ёлғиз ўзи зерикиб қолади... Йўқ, Антипушка, майли, артистларнинг менсиз ҳам кунлари ўтиб турадиганга ўхшайди. Лекин ўша осонликча топиладиган пулларига ҳам минг лаънат. Лекин бир ҳисобда, ётиғи билан ўйланса, осонликча топиладиган деб ҳам бўлмас экан. Агар сени кунига тўғри келган нарса билан калтаклашса, милиция жонингга ора кириш ўрнига ўзи сени мушти билан сийлаб турса — қуллуқ қилдик! Бу чучвараларинг ўзларингга сийлов! Болалигимдан тортиб менга кимлар озор бермаган! Ҳозлар ҳам, буқалар ҳам, теватлар ҳам бошимга не-не кўргиликлар солмаган. Ҳатто шунга ҳам бориб етдики, эшигимга ҳароми болани ҳам ташлаб кетишди. Хўш, қани айт-чи, бу хуш-ёқадиган нарсами? Мени қариган чоғимда артистликда ўлдириб қўйишсинми ёки танамдаги бирон мучамни тескарисига бураб қўйишсинми — қуллуғ-э! Тоқатим йўқ, вассалом! Юр, Антипушка, яхшиси, мажлисга кирайлик, у ерда кўнглимиз хуш бўлиши муқаррар. Артистлар ўзларининг ташвишларини ўзлари тортаверишсин. Афтидан уларнинг ҳаммаси ёш-яланг, жин урганлар соғ-саломат бўлишса керак. Уларни беҳудадан беҳудага дўппослашса, улар бундан эт қўйишса керак. Мен чол одамман. У ерда озиқ-овқат сероб бўлгани билан, мени икки мартагина калтаклаб қўйишса борми, худога омонатини топшираман-қўяман. Бунақа бўлса ғанимат луқмасини бошимга ураманми? Шўрлик артистларни дўппослайдиган ўша аҳмоқлар ҳиқилдоғимдан бу ёққа ситиб олишар. Артистлик қилмайман. Сен ҳам мени авраб бу ишга қизиқтирма, қора иблис. Мени паққос васвасага солма! Мана сен аллақайси бир эси йўқ аҳмоқ артистнинг қулоғини тишлаб узиб олганини, унинг оёғини орқасига бураб қўйишганини, уни калтаклашганини бамайлихотир гапирдингу, худди менинг ўзимни уриб, қулоқларимни тишлаб, минг кўйга солиб сургаганларидек қулоғимга оғриқ кириб, оёғим ҳам лўқиллаб, ҳамма суякларим сирқираяпти... Бунақа ваҳшиёна ҳангамаларни асабим сира-сира кўтармайди, худди контузияланган

одамга ўхшаб чидаёлмайман. Шунинг учун худо ҳақи, ҳозирча мажлисга ёлғиз ўзинг кира тур, мен бу ерда бир озгина дам олиб ўзимни босаман-да, асабларимни жойига келтираман, кейин кириб бориб Дубцовни ҳам инкор қиламан. Ҳозир чиқиб гапиролмайман. Антипушка, яғринимга майда титроқ кириб, тиззаларим ҳам қалтираброқ келяпти. Вабо теккур бир титроққа йўлиқдимми, оёғимни қаттиқ босиб туролмайман...

Шчукаръ янгидан тамаки ўрай бошлади. Дарҳақиқат, унинг қўллари қалтирар, новга ўхшатиб букилган бир парча газета қоғоздан йирик-йирик қўлбола тамаки ушоқлари тўкилмоқда, юзи ижирғаниб буришмоқда эди. Антип чолга ясама ачиниш билан тикилди:

— Сенинг кўнглинг бунчалик бўш эканлигини билмабман, бобо, бўлмаса сенга артистларнинг уқубатли турмушини гапириб бермаган бўлардим... Йўқ, бобогинам, артистликка ярамас экансан! Текин пул топишнинг баҳридан ўтиб, печкангда бемалол чўзилиб ётавер. Кампирингни ҳам узоқ ташлаб кетишинг ярамайди, қариган чоғида раҳминг келсин...

— Уни деб, артистликка боришдан воз кечганимни айтсам терисига сиғмай севиниб кетади! У мени бир дунё миннатдорчиликларга кўмиб ташлайдиган бўлди!

Шчукаръ бобо шундай ёқимли янгиликни кампирига айтганда ўзига ҳам, унга ҳам бағишлайдиган ҳузурнинг кайфини олдиндан сурганча яйраб жилмайиб бошини чайқар эди. Аммо унинг бошига фалокат яқинлашиб келмоқда эди. Чол шу нарсадан беҳабар эдики, вафодор дўсти Макар Нагульнов ярим соат муқаддам, Шчукарънинг кампири дарҳол мактабга келиб қандай баҳона билан бўлмасин чолни уйга олиб кетишини тайинлаб, унга бир йигитни жўнатган эди.

— Кампирингнинг ўзи келиб қолганини қара!— деди энди ошкора илжайиб Антип Грач ва мамнуният билан томоқ қириб қўйди.

Шчукаръ бобо бошини кўтарди, гўё биров унинг яйраб турган юзидаги табассумини ялаб олгандек бўлди! Каттаконлардек сипо, тунд, кескин кампири унинг устига тўппа-тўғри бостириб келмоқда эди.

— Туси қурсин...— саросима билан шивирлади

Шчукаръ бобо.— Лаънати қаёқдан келиб қолди ўзи? Бошини кўтаролмай касал бўлиб ётган эди, мана энди ўз оёғи билан кириб келяпти. Жин чалган, бе-маҳалда нега изғиб юрибди экан?

— Уйга юр, чол,— эътирозга ўрин қолдирмайдиган оҳангда буюрди кампир ўзининг вафодорига.

Ерда ўтирган Шчукаръ бобо ер остидан унга худди авраб қўйилгандек, худди бўғма илонга қараётган қуёндек қараб турарди.

— Мажлис ҳали тамом бўлгани йўқ, жоним, мен чиқиб гапиришим керак, хуторимизнинг катталари чиқиб гапиришимни қаттиқ илтимос қилишди,— деди у ниҳоят секингина, шу заҳотиёқ ҳиқ этиб қўйди.

— Сенсиз ҳам куплари ўтиб қолар. Юр! Уйда иш бор.

Кампири эридан хийлагина новча, унга қараганда икки баробар вазминроқ эди. У чолининг қўлидан қатъият билан тортиб уни бир тортишдаёқ турғизиб қўйди. Шчукаръ бобо ҳушига келиб ғазаб билан ер тепишди:

— Бормайман, вассалом! Мени ҳуқуқимдан маҳрум қилишга ҳеч қандай ҳақнинг йўқи! Ҳозир эски замон эмас!

Кампир бир оғиз ҳам гапирмай шартта бурилди-да, катта-катта қадам ташлаганча уйига қараб кета бошлади. У сургаб кетаётган Шчукаръ бобо аҳён-аҳёнда оёқ тираб йўрғалаб борар эди. Унинг бутун қиёфаси тақдирга тан берганини сўзсиз билдириб турарди.

Антип Грач унинг орқасидан қараганча сассизгина куларди. Аммо зинапоя босқичларидан кўтарилаётганида ўйлади: «Худо кўрсатмасин, чол ўлиб қолса борми, хутор ҳувиллаб қолади-я!».

XXIII БОБ

Шчукаръ бобо мактабдан чиқиб кетиши билан мажлис бутунлай бошқа бир тусга кирди: Дубцовнинг номзодини муҳокама қилган колхозчиларнинг нутқлари қўққисдан гур-гур кўтариладиган кулгилар билан

бўлиниб турмади, ҳаммани ҳайратда қолдириб Ипполит Шалий сўзга чиққанда — мажлисда илк марта худди момақалди роқ бошланиши олдидан бўладиган жимликка ўхшаш жимжитлик чўкди.

Қария Шалий сўз сўраганида партиёга кириш ҳақида ариза берган ҳамма номзодлар аллақачон ҳар томонлама муҳокама қилинган, уювлари ҳам очиқ овозга қўйилиб олти ойлик синов муддати билан партиё аъзолигига кандидатликка қабул қилинган эдилар. У деразага тақаб қўйилган тартадан туриб, кенг елкаси билан дераза раҳига суянди-да, сўради:

— Хўжалик мудиримиз Яков Лукичга бир савол берсам мумкинми?

— Иккита савол берсанг ҳам майли,— дарҳол руҳсат берақолди хушчақчақлик билан диққат қилган Макар Нагульнов.

Яков Лукич Шалийга истар-истамас ўгирилди. Унинг юзини муштоқона жиддий ифода эгаллаган эди.

— Мана, одамлар партиёга киришяпти, унинг атрафида эмас, ўзида яшашмоқчи, аччиқни ҳам, чучукни ҳам унинг ўзи билан бирга татишмоқчи,— бўғиқ, йўғон овоз билан гапира бошлади, чақчайган қора кўзларини Яков Лукичдан олмай.— Нима учун сен партиёга ариза бермаяпсан, Лукич? Сендан астойдил сўрамоқчиман: сен нима учун бир чеккада қўл қовуштириб турибсан? Ё партиямиз жонини ҳалак қилиб бизни яхши турмушга олиб кетаётганининг сенга мутлақо дахли йўқми? Сен нима қиляпсан ўзи? Сен ўзингни қизғин ишлардан олиб қочиб соя-салқинда ўтира туришнинг пайданмисан, сенга ганимат луқма топиб бериб, чайнаб оғзингга солиб қўйишсинми, шунақами? Бу ишинг қандай бўлди ўзи? Бу ишинг аломат, халойиқ учун жуда ҳам ибратли бўлди... Бутун хутор учун ибратли бўлди, агар билмоқчи бўлсанг!

— Мен насибамни ўзим топиб еяпман, сендан ҳали сўраганимча йўқ,— дарҳол жавоб берди Островнов.

Аммо Шалий бу арзимаган далилни рад этаётгандек қўлини амирона силтади.

— Тамаддиқ учун нои-насиба топишнинг йўли кўп: бўйнингга тўрва осиб тиланчилик қилсанг ҳам очингдан ўлмайсан. Мен бу тўғрида гапираётганим йўқ, сен

ҳам, Лукич, айри санчилган илондек билангламай қўя-қол, сен менинг нима тўғрисида гапирётганимни бил-ласан. Илгари, якка хўжалик вақтингда сен ишга ўч эдинг, ҳар қандай ишга ҳам бўридек тиш-тирноғинг билан ёпишардинг, бир тийинни ҳам қўлингга кири-тишни ғанимат билардинг, ҳозир бўлса хўжа кўрсин-га, қўл учида ишляпсан... Хўп, гап бу тўғрида эмас, енгил-елпи ишлаб, қинғир турмуш кечираётганигда, элу халқ олдида ҳисоб беришингнинг ҳали фурсати келгани йўқ, мавруди келса — ҳисоб ҳам берасан! Аммо ҳозир айт: сен нима учун партияга ариза бер-майсан?

— Мен партияга аъзо бўлиб турадиган даражада саводхон эмасман,— дея секин жавоб берди Остров-нов, шу қадар секин жавоб бердики, унинг нима деганини ёнида ўтирганлардан бошқа мактабдагиларнинг ҳеч қайсиси эшитмади.

Орқадан кимдир қичқириб талаб қилди:

— Қаттиқроқ гапир! Нима деб минғиллаётганинг-ни эшитмаяпмиз! Нима деганингни такрорла!

Яков Лукич ўзига қаратилган илтимосни гўё эшит-магандек узоқ индамай турди. Бу орада чўккан муш-тоқона сукунатда қоронғи ва мудроқ анҳордаги қур-бақаларнинг ҳар хил овози билан, аммо баробарига вақиллашлари, йироқда, эҳтимолки хутор орқасида жойлашган эски ел тегирмондаги бойқушнинг нолиши билан ташқаридаги яшил акациялар орасида чирқил-лаётган тунги свиристелчаларнинг овози эшитиларди.

Бундан ортиқ индамай туриш ноқулай бўлгани учун сал баландроқ овоз билан такрорлади:

— Мен партияга кириш учун унча саводхон эмас-ман.

— Хўжалик мудирини бўлиш учун саводхонсану партияга кириш учун саводхон эмасмисан?— яна сў-ради Шалий.

— Унисини хўжалик ишини, бунисини сиёсат. Борди-ю, сен бу тафовутнинг фарқига бормасанг, мен фарқига бораман,— деди энди лўнда қилиб янгроқ овоз билан, бехос гапдан ўзини ўнглаб олган Яков Лукич.

Аммо Шалий бўш келмасди, заҳарханда билан га-пирди:

— Бизнинг коммунистларимиз бўлса хўжалик иши билан ҳам, сиёсат билан ҳам шуғулланишяпти, биласанми, шуниси тонг қоларлики, ишлари бинойидек кетяпти! Бу икки нарсанинг бир-бирига ҳеч халақит берадиган жойи йўққа ўхшайди. Сен гапни чалғитяпсан. Лукич. Кўнглингдагини айтмаяпсан... Ҳақиқатга чап бермоқчисанки, чалғитяпсан!

— Мен чалғитаётганим йўқ, чалғитишимнинг ҳожати ҳам йўқ,— гудуллаб жавоб берди Островнов.

— Йўқ, чалғитяпсан! Аллақандай хуфия ўйларинг борки, партияга ариза бергинг келмаяпти... Борди-ю, мен хато кетаётган бўлсам, сен менинг гапимни тузат, тузат!

Мажлис тўрт соатдан ортиқ давом этмоқда эди. Мактаб, кечки салқинга қарамай, тоқат қилиб бўлмайдиган даражада дим эди. Йўлак ва синфларда бир неча чироқ хира ёниб турар, лекин улар баттар иситиб бораётгандек эди. Аммо тердан шалаббо бўлган одамлар жим ўтирганларича, кекса темирчи билан Островнов орасида беҳосдан бошланиб кетган даҳанаки жангни, бу ҳамма гапларнинг замирида очиқ айтилмаган, мураккаб қоронғи бир нарса борлигини сезганларича диққат бериб индамай кузатмоқда эдилар.

— Менинг қандай хуфия ўйларим бўлиши мумкин? Сен шунақа дунёдаги ҳамма нарсаларни астарпахтасигача кўриб тураркансан, ўзинг айтиб қўяқол,— дея таклиф қилди Островнов, йўқотаётган осойишталигини қўлига киритиб ва энди мудофаадан ҳужумга ўтиб.

— Ўзинг тўғрингда ўзинг гапириб қўяқол, Лукич. Нима учун-у нима сабабдан сенинг ўрнингга мен гапиришим керак?

— Менинг сен билан гаплашадиган гапим йўқ!

— Сен мен билан эмас, халқ билан... халқ билан гаплаш!

— Сендан бошқа ҳеч ким мендан ҳеч нарса сўраётгани йўқ.

— Сенга менинг сўраётганимнинг ўзи ҳам кифоя. Хуллас, гапирмоқчимасмисан? Хўп, майли, сабр қиламиз, бугун бўлмаса, бари бир эртага гапирасан!

— Нега мупча менга ёпишиб олдинг, Ипполит? Хўш, нима учун ўзинг партияга кирмайсан? Сен аввал ўзингни гапир, мени тавбамга таянтиришингнинг ҳеч ҳожати йўқ, сен поп эмассан!

— Мени партияга кирмайди деб ким айтди?— турқини ўзгартирмай, сўзларини ҳижжалаб таъкидлаганча сўради Шалий.

— Партияда йўқмисан — демак, кирмас экансан.

Шунда Шалий томоғини қириб, дераза рахидан елкасини узди, ҳамқишлоқлари унга дарров йўл беришди, у ошиқмай, президиум столи томон лапанглаб қадам ташлаганча, йўл-йўлакай гапириб кела бошлади.

— Илгари кирмаган эдим — буниси тўғри, ҳозир кираман. Модомики, сен кирмаётган экансан, Яков Лукич, демак, мен киришим керак. Борди-ю, сен бугун ариза берганигда-чи, унда мен бермасдим. Сен билан икковимиз бир партияга сиғмаймиз! Сен билан биз бошқа-бошқа партияларнинг одамларимиз...

Островнов аллақандай маъносиз илжайганча индамади, Шалий эса столга бориб, Давидовнинг хурсанд, миннатдор чеҳрасини кўрди-да, сарғайиб кетган бир варақ қоғознинг саккиздан бир бўлагига амал-тақал билан битилган аризани узата туриб, деди:

— Аммо кафолатчиларим йўқ. Бу ишнинг бир иложини қилиш керак эди... Сизларнинг қайси бирларингиз менга кафил бўласизлар, йигитлар? Қани, ёзинглар-чи!

Давидов эса аллақачон шоша-пиша шиғиллатганча тавсиянома ёзмақда эди. Кейин ундан ручкани Нагульнов олди.

Ипполит Шалий ҳам яқдиллик билан партия аъзолигига кандидатликка қабул қилинди. Овозга қўйиб бўлингандан кейин уни Гремячий ячейкасининг коммунистлари ўринларидан туриб олқишлай бошладилар, уларнинг кетидан мажлисда ҳозир бўлганларнинг ҳаммалари ҳам ўринларидан туриб меҳнатдан серқадоқ бўлиб кетган кафтлари қовушмай ўқтин-ўқтин қаттиқ чапак чалдилар.

Шалий ҳаяжондан кўзлари пирпираганча турарди. У ҳамқишлоқларининг азалдан таниш юзларини нам

босган кўзлари билан гўё янгидан назардан кечираётгандек эди. Размётнов унинг қулоғига: «Сен, Йпполит амаки, халққа таъсирлироқ бир нарса десанг бўларди...» деб пичирлаганда эса чол ўжарлик билан бош чайқади:

— Бехуда гап-сўзнинг нима ҳожати бор! Бисотимда унақа сўз йўқ ҳам... Қандай чапак чалишаётганини кўрдингми? Демак, менинг гап-сўзимсиз ҳам уларга ҳамма нарса равшан экан.

Аммо бу дақиқалар мобайнида партияга қабул қилинганлардан биронтасининг ташқи қиёфасида эмас, партиячейка секретари Нагульновнинг ўз қиёфасида тонг қоларли ўзгариш содир бўлди. Давидов уни ҳеч қачон бундай ҳолда кўрмаган: Макар, оғзи қулоғида, барала жилмаймоқда эди. Столдан бор бўйича туриб ҳовлиқиброқ гимнастёркасини тузатар, оғирлигини бир оёғидан иккинчисига кўчирар, энг муҳими — майда, зич тишларини кўрсатганча жилмаяр эди. Ҳамиша қисилиб-қимтиниб турадиган лабларининг четлари титраганча бехос сабиёна маъсум табассумдан эшилиб кетди, бу табассум Макаرنинг зоҳидона шиддатли чеҳрасида шундай қизиқ кўриндики, энг аввал Устин Рикалин ўзини тутолмади. У камоли ҳайрат билан хитоб қилди:

— Уни қаранглар, яхшилар! Бизнинг Макар илжаяптими дейман! Бунақа ажойиботни умримда биринчи кўришим!..

Нагульнов ҳам табассумини яширмай жавоб қилди:

— Биттаси кўрди! Пайқади-я! Кулсам нима қипти? Кулсам азбаройи кўнглим хуш бўлганидан куляпман. Сотиб олибманми! Ё биров менга, кулмагин, деб тақиқлайдими? Қимматли граждандар, ҳамқишлоқлар, очиқ партия мажлисини ёпиқ деб эълон қиламан. Мажлиснинг кун тартиби тугади.

Ўзини янада ўнглаброқ, тик елкаларини ҳам ростлаб, у стол орқасидан чиқди-да, янгроқ бўлиб қолган овоз билан деди:

— Ячейка секретари сифатида илтимос қиламан — улуг Коммунистик партиямизга қабул қилинган қимматли ўртоқлар олдимга келишин. Сизларни буюк

шараф билан табрикламоқчиман!— Энди лабларини қимтиб, одатдаги Макарга айланди-да, паст, аммо командирларга хос амирона овоз билан деди:— Олдимга келинг!

Энг олдин Кондрат Майданников келди. Орқада ўтирганлар унинг тердан шалаббо бўлган кўйлаги курагидан белигача ёпишиб қолганини кўриб туришарди. «Шўрликкинам, кўриб, бир десятина жойни ўриб чиққанми, дейсан!» деди тамшаниб кампирлардан бири ҳайрихоҳлик билан. Қимдир: «Кондратни роса терлатишди!» дея аста кулиб қўйди.

Нагульнов бошини эгганча, Кондратнинг тик узатилган қўлини ҳаяжондан терчиган узун қўллари орасига олди-да, уни қаттиқ қисиб титраганроқ овоз билан тантанавор гапирди:

— Уртоқ! Биродар! Табриклайман! Ишонамизки, биз ҳамма коммунистлар ишонамизки, сен намунали большевик бўласан. Сенинг шундай бўлмаслигинг мумкин ҳам эмас!

Энг кейин айиқнамо лапанглаб Ипполит Шалий келди, халойиқнинг диққат-эътиборидан хижил бўлган ҳолда сиполик билан жилмайиб ишдан ялпайган каттакон қора қўлини узоқдан чўзаркан, Нагульнов унга томон бир қадам ташлаб, кекса темирчининг буқи, яғриндор елкасидан қаттиқ қучоқлади:

— Вой, Ипполит амаки, хўп ажойиб иш бўлди-да! Чин кўнглимдан табриклайман! Бошқа коммунист йигитларимиз ҳам қутлашади. Яша, омон бўл, Совет ҳокимияти билан колхозимизнинг бахтига яна юз йил болғанни тақиллат. Узоқ яша, чол, мен сенга айтсам! Сенинг умрзоқлигинг одамларга фақат ҳузур бағишлайди, гапимга ишонавер!

Партияга янги қабул қилинган тўрт киши тиқилинчда сурина-туртина қолган ҳамма коммунистлар билан қўл олишиб чиқди, халойиқ гангур-гунгур сўзлашганча эшик олдида уймалашиб турган ҳам эдики, Давидов қичқирди:

— Гражданлар, бир минутгина. Бир-икки оғиз сўзлашга рухсат этасизлар.

— Майли, раис, лекин қисқароқ бўлсин, иссиқдан мутлақо димиқиб кетамиз. Бу ер ҳаммомдан ҳам бат-

тар исиб, дим бўлиб кетди! — кулиб огоҳлантирди халойиқ орасидан биров.

Колхозчилар илгариги жойларини эгаллаб яна ўти-ра бошладилар. Мактабда бир неча дақиқа босиқ га-ла-говур ҳукм сурди-ю, кейин жимжит бўлиб қолди.

— Гражданлар, эр ва айниқса аёл колхозчилар! Бугун колхозимизнинг аъзолари биттамыз ҳам қолмай, ҳар қачонгидан ҳам аҳиллик билан йиғилдик...— деб гап бошлаган эди Давидов, шу орада унинг гапини бў-либ йўлакдан Демка Ушаков қичқирди:

— Сен, Давидов, гапни худди Шчукаръ бобога ўх-шаб бошляяпсан! У: «Қимматли гражданлар ва кам-пирлар!» дегувчи эди, сен ҳам бамисоли шу алфозда даромад қилиб келяпсан.

— Шчукаръ икковлари бир-бирларидан таълим олишяпти: Шчукаръ ҳам туриб-туриб Давидовнинг «факт» деган сўзини ишлатиб қолади, Давидов ҳам ҳадемай: «Қимматли гражданлар ва кампиржонгина-ларим!» дейишга тушса ажаб эмас!— қўшимча қилди Обнизов деган чол.

Шунда мактабда шунақанги самимий бир гулдирос қаҳқаҳа янградик, чироқлардаги аланга тиллари лопиллаб кетди, улардан биттаси ҳатто ўчиб ҳам қол-ди. Одатига кўра кемшик оғзини сербар кафти билан яширганча Давидов ҳам куларди. Елғиз Нагульновги-на ғазаб билан қичқирди:

— Бу нима деган гап ўзи! Мажлисида сипогарчилик деган нарса йўқ! Сипогарчиликларингиз қаёққа кетди? Ё терларингиз билан бирга чиқиб кетдимиз?

У ўзининг бу қичқириғи билан ўтга мой қуйгандек бўлди, қаҳқаҳа янгидан авжга чиқиб ҳамма синф-лар, йўлак бўйлаб таралди. Макар умидсизлик билан қўл силтаб, ҳафсаласи пир бўлганча деразага ўгири-либ олди.

Еноқлари тагида тугунлар ўйнаётгани ва чап қошининг учаётганига қараганда бу намойишкорона лоқайдликка осонлик билан муяссар бўлмаётган эди!

У бир минутдан сўнг, ҳамма ёқ тиниб қолгач, ари чақиб олгандек стулдан сапчиб турди, чунки орқадаги қатордан яна Шчукаръ бобонинг қалтироқ, чинқироқ овози эшитилиб қолди:

— Қани менга айтинглар-чи, қимматли граждандар ва кампирлар, мен нега бундай деб хитоб қилган эдим?

Чол жумласини тамомламаган ҳам эдики, худди тўп отгандагидек қаққақа гумбирлаб яна иккита чироқни ўчириб қўйди. Қоронғида биров бехосдан чироқ шишасини синдириб қўйиб, ёмон сўкинди, қандайдир бир хотин унга дашном берди:

— Ҳой, тилингни тий! Қоронғида мени ҳеч ким кўрмайди, деб терингга сиғмай, сўкиняпсанми, аҳмоқ?

Кулги аста-секин тинди, ғира-шира қоронғиликда яна Шчукаръ бобонинг қалтироқ, норози овози эшитилди:

— Бир аҳмоқ қоронғида беҳудадан-беҳудага сўкинса бошқаларнинг кулганига бало борми... Турмуш турмуш эмас майнавозчиликка айланиб кетди! Мажлис юзини кўрмасликка ҳам розисан! Сизларга тушунтириб бермоқчиман, мен нима сабабдан: «Қимматли граждандар ва кампирлар!» деб хитоб қилган эдим? Шу сабабданки, кампирлар — тўғри, ҳалол бўлади. Кампир зоти борки, жамийкиси худди Давлат банкига ўхшаб фириб, алдов ишлатмасдан кун кўради. Қариб-қартайган чоғимда улардан ҳеч қандай ярамаслик кутмайман, аммо ёш жувонлар билан қизларни-чи, ҳатто мутлақо кўрарга кўзим йўқ! Қани, айтинглар-чи, нима учун? Шунинг учунки, менга болани аллақайси бир муҳтарам кампир ташлаб кетгани йўқ, бу кампирнинг иши эмас, ёруғ жаҳони оламда, энг шўх кампирнинг ҳам фарзанд бунёд қилишга чоғи келмайди! Менинг шўримга аллақайси бир ярамас жувоннинг сахийлиги тутиб кетиб, ўзбошимчалик билан мени падари бузрукворлар қаторига қўшиб қўйди. Шу сабабдан турли-туман ва ҳоказо ёш-яланг жувонларни жинимдан ҳам ёмон кўраман, шунақанги можародан кейин ўшанақалардан биронтасига қайрилиб ҳам қарагим келмайди! Беҳосдан битта-яримта кўҳлик жувонга кўзим тушиб қолса борми, худди ичкиликни меъеридан кўп ичиб қўйгандагидек кўнглим айнийди. Лаънатилар мени шу ҳолгача олиб келишди... Шунақа остонамга бола ташлаб, бошимга можаро орттириб ўтирганларидан кейин мен ахир қандай қилиб, чунон-

чи, «менинг қимматли жувонларим ва бокира қизгиналарим»деб хитоб қила оламану шунга ўхшаган ҳар хил хушомадларни лаганбардорлик билан пешкаш қиламан? Ўла қолсам ҳам бундай қилолмайман!

Нагульновнинг сабри чидамай қошларини чимирдида, таажжубланиб сўради:

— Сен қаёқдан келиб қолдинг, бобо? Сени кампинг уйингга олиб кетган эди-ку, сен бу ерга нима қилиб қайтиб келиб қолдинг?

— Олиб кетган бўлса нима бўпти?— менсимай жавоб берди. — Бу билан сенинг нима ишинг бор? Бу бизнинг ўз оилавий ишимиз, партиявий иш эмас. Тушундингми?

— Тушунганим йўқ. Олиб кетганмиди, демак, бир иш билан олиб кетган, сен уйда бўлишинг керак эди.

— Уйда эдим, ўмарилиб чиқдим, Макарушка! Менинг ҳеч кимдан ҳеч қандай қарзим йўқ, сендан ҳам, кампиримдан ҳам, дажжолга рўпара бўлгурлар, мени ўз ҳолимга қўйсанглар-чи, худо ҳақи!

— Уйингдан қандай қилиб қочиб чиқдинг ўзи, бобожон?— кулгисини аранг тийиб сўради Давидов.

Сўнгги вақтларда у Шчукаръ бобо олдида ўзига мансуб сипогарчиликни тутиб туролмас, унга ҳатто жилмаймасдан қараёлмас, ҳозир ҳам олдиндан офзини кафти билан тўсиб, кўзларини қисганча жавоб кутмоқда эди. Нагульновнинг у билан ёлғиз қолганда очиқдан-очиқ ғижиниб: «Сенга нима бўлди ўзи, Семён? Биров қитиқлаётган қиз болага ўхшаб ҳиринглайверадиган бўлиб қолдинг, эркаклик турқингни ҳам мутлақо йўқотиб қўйдинг!» дегани бежиз эмасди.

Давидовнинг саволидан далдаланган Шчукаръ олдинга ташланиб, эшик олдида уймалашиб турган ҳамқишлоқларини жон ҳолатда тирсақлари билан туртасура бутун кучини ишга солиб президиум столи томон кела бошлади.

Нагульнов унга қичқирди:

— Бобо! Нега одамларни босиб-янчиб келяпсан? Жойингда туриб гапиравер, рухсат берамиз, лекин қисқароқ!

Шчукаръ бобо ярим йўлда тўхтаб, унга жавобан қизишиб қичқирди:

— Қаердан туриб гапиришни ачангга ўргат, мен ўзимнинг жойимни биламан. Сен, Макарушка, ҳаминша минбарга чиқиб оласан, ёинки презюдиумдан туриб гап сотасан, у ердан нима балолар деб валдирайсан, нима учун энди мен одамлар билан қоп-қоронғи орқа томондан гаплашишим керак? Мен у ердан биронга ҳам юзни кўрмайман, яккаш орқа, елкаю халлойиқ ўтирганда ер искайдиган ва ҳоказолар. Сенинг фикрингча, мен ким билан гаплашиб, кимга хитоб қилишим керак? Елкалар, орқалару ва ҳоказо ҳар балоларгами? Ўзинг бу ёққа, орқага келақол, шу ердан туриб нутқ ирод қила қол, мен гапираётганимда одамларнинг кўзларига қараб тургим келади! Маса-ла равшанми? Ҳа, пича ҳап тур, фикримдан чалғитма. Бўлмаса, элдан бурун чалғитадиган бўлиб қолгансан. Мен оғзимни очар-очмас, сен худди сопқонга солиб отгандек менга ҳар хил хитобларни ёғдирасан! Йўқ, оғайничалиш, бу ишинг менга тўғри келмайди.

Энди стол қаршисида турганча, бир кўзи билан Макарга ўқрайиб тикилиб сўради Шчукаръ:

— Сен Макарушка, ҳеч қачон умрингда хотин кишининг эркак одамни қисталанг бир иш билан ишидан чалғитганини кўрганмисан? Сидқидилдан жавоб бер!

— Камдан-кам бўлса ҳам кўрганман: чунончи, ўт тушган пайтларда ёки бирон фалокат юз берганда. Сен мажлисни чўзиб юборма, чол, имкон бер, Давидов ҳам гапирсин, мажлисдан кейин меникига бориб икковимиз тонг отгунча гаплашиб ўтиришимиз мумкин.

Нагульнов, қатъиятли Нагульнов Шчукарни қандай бўлмасин эпга келтириб, унинг қуруқ гапи билан йиғилганларнинг вақтларини олишига йўл қўймаслик учун очиқдан-очиқ ён босмоқда эди, кутилмаган бир нарсага эришди — Шчукаръ бобо пиқиллаб йиғлаб, ёш тирқираб чиққан кўзларини енги билан артди, астойдил йиғлаб туриб гапирди:

— Сеникида тунайманми, айғирларнинг ёнидами, менга бари бир, аммо бугун уйямга кириб боришим ҳеч ҳам мумкин эмас, чунки, кампирим менга қарши

шунақанги бир Туркия жанги очадики, мен остонам-лаёқ жин уриб жон таслим қилишим мумкин, шундай бўлишим ҳеч гап эмас!

Шчукаръ бобо димлаб пиширилган олмадек бужмайган юзини Давидовга ўгириб, бирдан қатъийлашган овоз билан гапида давом этди:

— Мана, сен Сёмушка, шўрликкинам, чунончи, менинг қандай қилиб уйда бўлиб, кейин қандай ўмарилганимни сўраяпсан. Сен бу осон иш бўлса керак деб ўйлаяпсанми? Мен гапни чўзиб ўтирмай, шум ниятли кампирим важини мажлис аҳлига бир секундда тушунтириб беришим керак, чунки халойиқда ўзимга нисбатан ҳайрихоҳлик туғдиришим керак, борди-ю, ўша ҳайрихоҳликка эришмасам — унда Шчукаръ қора ерга узала-тушиб, худонинг даргоҳида жонини таслим қилиб, онасини кўраверсин! Менинг охиратим шунақа оҳанжамага айланиб кетяпти!.. Хуллас, бир соат бурун бу ерга дилдорим келиб қолди, мен Антипушка Грач билан қўрада ўтирган эдим, тамаки чекишиб, артистларнинг аҳвол-тирикчилигидан ҳангамалашиб ўтирган эдик. Келди-ю, нобакор, қўлимдан ушлаб сўқим от тиши юқорига тўнкариб қўйилган молани сургагандек сургаб кетди. Бемалол сургаб кетяпти, инқилламайди ҳам, кучаниб ҳаллосламайди ҳам, бўлмаса кучим борича икки оёғимни ерга тираб кетяпман.

Мен сизларга айтсам, кампиримни қўшга қўшиб ер ҳайдаса, аравага қўшиб юк ташиса бўлади, мени бўлса-ку, хоҳлаган томонига тортиб кета олади — бу унга пучакчалик ҳам иш эмас, лаънатининг кучи шунақа кўп! Худди юккаш отга ўхшаб ўлгудек зўр, ёлгон гапирсам худо урсин! Ҳар ким билмаса ҳам менининг кучини чуқур биламан, негаки ўз этим билан тотиб кўрганман...

Шундай қилиб, у мени тортқилаганча судраб кетяпти, иложим қанча? Зўр зўрлигини қилади. Орқасидан пилдираб кетяпману, ўзим: «Янги туғилган гўдакни онасининг эмчагидан ажратгандек мени нима вайдан мажлисдан суғириб олиб кетяпсан? Ахир, менинг у ерда ишим бор-ку!» деб сўрайман. Кампирим бўлса: «Юр, чолим, бир деразамиздаги дарча-

нинг ошиқ-мошиғи кўчиб кетди, яхшилаб қоқиб қўй, тағин, худо кўрсатмасин, кечаси шамол турса деразамизни чил-чил қилмасин» дейди. Бу хунарига нима дейсизлар? Ана сенга бирламчиси, деб қўйдим! «Дарчани эртага қоқа қолсак бир бало бўладими? Миянгни еб қолганга ўхшайсан, қари қоқвош!» дедим. У бўлса: «Мен бетобман, касал ҳолимча ёлғиз ёта-ёта диққат бўлиб кетдим, менинг олдимда ўтира турсанг этдан тушиб қолмассан» деди. Ана иккиламчиси! Унинг бу гапига жавобан мен: «Битта-яримта кампирни чақира қол, мен мажлисга қайтиб бориб, Агафоша Дубцовни инкор қилиб келгунимча у сен билан ўтира турар» дедим. У бўлса: «Диққатимни фақат сен билан бирга ёзгим келяпти, менга ҳеч қандай кампирнинг кераги йўқ» дейди. Ана сенга учламчиси, яъни, бир эмас учта расво жавоб!

Бунисига нима дейсизлар, биров одамни шунақа таҳқирласа бемалол чидаб бериш керакми ёки бунақанги ўтакетган аҳмоқликдан дарров ҳижрат қилиш керакми? Мен худди шундай қилдим, яъни ўз ихтиёрим билан ҳижрат қилдим. Уйга кирдик, мен пайтни қўлдан бермай, лип этиб даҳлизга чиқдим, у ердан остонага чиқдим наридан-бери эшикнинг зулфинига лўкидонини солиб, ўзим зинфиллаганимча бу ёққа, мактабга қараб югурдим! Уйимизнинг деразалари кичкина, энсиз, кампирим, ўзларингиз биласизлар, гўштдор, баҳайбат. У ўлса ҳам деразадан тушиб келолмайди, бўрдоқи чўчқа четаннинг туйнугига тиқилиб қолганидек тиқилиб қолади, бу аллақачон синаб кўрилган иш, у деразага бир эмас, бир неча марта тиқилиб қолган. Мана у ҳозир уйда ўтирибди, эски замонда революциядан илгари шайтон қумғонга қамалиб олгандек қамалиб ўтирибди, уйдан бу ёққа чиқолмайди! Кимнинг тоби бўлса — бориб уни бандиликдан қутқара қолсин, мен зинҳор-базинҳор унинг кўзига кўринишим мумкин эмас, кампирим сал ҳовуридан тушгунча, менга қаҳри-ғазаби совигунча бирикки кунгина битта-яримтаникида вақтинча истиқомат қилиб тураман. Мен лақма эмасман, бошимни балога қўйиб, қолаверса, менга унинг турли-туман ва ҳоказо жангларининг ҳам мутлақо ҳожати йўқ.

Жаҳл устида мени жонимдан жудо қилиб қўйса, унда нима бўлади? Шундан кейин прокурор, Шипкада хотиржамлик, деб ёзади-ю, иш тамом, вассалом! Йўқ, қуллуқ қилдик-э, бу қуймоғингиз ўзингизга сийлов! Ақлли одам бу ишларнинг ҳаммасини тушунтирмасанг ҳам ўзи тушуниб олади, аҳмоқ одам-чи, тушунтирсанг ҳам тушунтирмасанг ҳам — бари бир, аҳмоқлигича ўтиб кетади.

— Гапинг тамом бўлдими, бобо?— осойишта сўради Размётнов.

— Сизлар тамомламаганга ҳам қўймайсизлар. Мен Агафонни инкор қилишга кеч қолдим, уни бари бир партиямизга қабул қилибсизлар, шундай қилганларингиз яхши ҳам бўлгандир, мен ҳатто бу фикрларингизга қўшиламан ҳам. Кампирим тўғрисида бор гапни қандай бўлса шундайлигича тушунтириб бердим, кўзларингиздан кўриб турибманки, бу ерда ўтирган ҳамманглар менга ниҳоятда ҳайрихоҳ экансизлар. Менга бошқа нарсанинг кераги ҳам йўқ! Мен сизлар билан ҳузур қилиб гаплашиб олдим, яккаш айғирлар билан гаплашаверишим ҳам бўлмайди-ку, гапим тўғрими? Сизларнинг фаҳм-фаросатларингиз калта-кўтаҳ бўлса ҳамки, ҳар қалай, айғирларимнинг фаҳми-фаросатидан дурустроқ...

— Утир чол, сен яна алжишга тушяпсан,— буюрди Нагульнов.

Ҳозир бўлганларни ҳанг-манг қолдириб Шчукарь одатдагидек ади-бади айтишиб ўтирмай, индамасдан жойига қараб кета бошлади, аммо шу қадар мамнуният билан жилмаярдик, кўзи шу қадар тантанавор чақнардики, ҳар бир кимса унинг мағлуб бўлиб эмас, ғолиб келиб қайтаётганини аён-ошкор кўриб қаноат ҳосил қилиши керак эди. Уни самимий дўстона табассумлар билан кузатмоқда эдилар. Ҳар қалай гремчийликлар жуда самимий муносабатда эдилар.

Фақат Агафон Дубцовгина хушчақчақ кайфиятдаги бобонинг таъбини тирриқ қилмай туролмади. Шчукарь камоли виқор билан унинг ёнидан ўтиб кетаётганида, Агафон чўтир юзини бурнштирганча ваҳима билан шивирлади:

— Узингга ўзинг қилдинг, чол... хайрлашиб қолайлик!

Шчукаръ қоққан қозиқдек туриб қолди, анчагача индамай лабларини ўйнатди, кейин ўзини ўнглаб олиб титроқ овоз билан сўради:

— Хўш... нима сабабдан, яъни мен нима учун сен билан хайрлашишим керак?

— Шунинг учунки, бу дунёда умринг жуда оз қолди... Икки марта мижжа қоқиб, тўрт марта хўрсингунчалик умринг қолди. Қал қиз бола сочини ўриб бўлмасданоқ дунёдан ўтасан...

— Бу... қандай бўлди ахир, Агафоша?

— Қандай бўларди! Сени ўлдиришмоқчи.

— Қим?— дея олди арабг Шчукаръ бобо.

— Қим бўларди: Кондрат Майданников хотини билан. У аллақачон хотинини уйдан болта олиб келгани жўнатди.

Шчукарнинг оёғига майда титроқ кириб, бажонидил сурилиб жой берган Дубцовнинг ёнига мажолсизгина ўтира қолди-да, хуши учиб сўради:

— Нега мени жонимдан жудо қилмоқчи бўпти?

— Узинг пайқамаяпсанми?

— Уни инкор қилганим учунми?

— Ҳа! Танқид қилсанг доимо ўлдиришади, гоҳ болта билан, гоҳ чўлтоқ милтиқ билан. Сенга қайси бири ёқади — отилиб ўлишми ё чопилиб ўлишми?

— Ёқадимиш! Гапингни қара-я! Бунақа можаро кимга ёқиши мумкин?!—ғазабланди Шчукаръ бобо.— Ундан кўра менга айт: энди нима қилишим керак? Бунақанги довдир аҳмоқдан ўзимни қандай муҳофаза қилсам бўлади?

— Жонинг омонлигида бошлиқларга маълум қилишинг керак, вассалом.

— Шундай қилишга тўғри келади,— бир оз ўйлаб кўриб рози бўлди Шчукаръ бобо.— Ҳозир бориб Макарга арз қиламан. Нима, лаънати Кондрашка мен туфайли сургун бўлиб кетишдан қўрқмас эканми?

— У, Шчукаръ учун мени бир йилдан ошиққа кесилмайди, жуда борса икки йилга кесилсади, бир-икки

йил қамоқни бемалол ўтказиб, осон қутулиб келаман, дейди... Бунақа чоллар учун кўпга кесишмайди, бунақанги паст матахлар учун жуда ҳам қисқа муддатга кесишади, дейди.

— Хомтама бўлади, итвачча! Камида ўнтагинани олиб кетади, мен буни жуда биламан!—қаҳр билан чинқириб юборди Шчукаръ бобо.

Шу ондаёқ Нагульновдан қаттиқ танбеҳ эшитди:

— Агар сен, қария, яна бир марта чала бўғизланган эчкига ўхшаб чинқираркансан,— дарҳол мажлисдан чиқариб юбораман.

— Жим ўтиравер, бобо, сени бу ердан мен ўзим кузатиб қўяман, сени нобуд қилдириб қўймайман!— пичирлаб ваъда қилди Дубцов.

Аммо Шчукаръ унга жавобан чурқ ҳам этмади. У тирсақларини тиззаларига суяганича бошини қўйи солиб ўтирарди. У нима ҳақдадир диққат билан ўйлар, зўр бериб, ижирганганча пешанасини тириштирар эди, кейин бирдан сапчиб ўрнидан туриб одамларни нари-бери сура-сура пилдираганча президиум столи томон югурди. Чолни кузатиб турган Дубцов унинг Нагульновга энгашганча аввал Дубцовнинг ўзини, кейин Кондрат Майданниковни кўрсатиб, қулогига бир нималар деб пичирлаганини кўрди.

Нагульновни кулдириш қийин, амри маҳол эди, лекин шу пайтда у ҳам ўзини тутолмай, лабининг чети билан жилмайиб қўйди-да, Дубцовга қараб таъна билан бошини чайқади, Шчукарни ёнига ўтқазиб, шивирлади: «Шу ерда ўтир, типирчилайверма, яна бирон балога гирифтор бўлиб ўтирмагин».

Бир оздан кейин хотиржам бўлган Шчукаръ бобо кеккайганча Майданниковнинг кўзини учратди-да, чап қўлининг тагидан бадхоҳлик билан унга икки бармоғи орасидан бош бармоғини чиқариб кўрсатди. Таажжубланган Кондрат қошларини чимирди, Макарнинг пинжида ўзини хавф-хатардан мутлақо холи сезган Шчукаръ эса энди унга бирваракайга икки қўлини шундай қилиб кўрсатмоқда эди.

— Чол сенга нега унақа қилиб кўрсатяпти?— деб сўради Майданниковдан, ёнида ўтирган Антип Грач.

— Кўнглининг кўчасига нима балолар келганини ким билади дейсан,— ғижиниб жавоб берди Кондрат.— Фаҳмлашимча, эси кирарли-чиқарли бўлиб қоляптиёв. Аллақачон фурсат ҳам етган: ёши ҳам анчага бориб қолди, шўрликнинг кўрган кўргиликлари ҳам озмунча эмас. У билан ҳамиша тотув яшаб келардик, ҳозир, афтидан, менда бир кеки борга ўхшайди. Ундан сўраб олишим керак, мендан нима учун хафа экан.

Кондрат Шчукаръ бобо боягина ўтирган жойга тасолифан кўзи тушиб қолиб, аста кулиб қўйди-да, Антипни тирсаги билан туртди:

— У Агафоннинг ёнида ўтирган эди-ку, энди ҳам-масига тушундим! Бу лаънати Агафон унинг қулоғига менинг тўғримда бир нима деб шипшиб, бирон машмашани ўйлаб чиқарган бўлса, бобонинг жини қўзияпти, мен бўлсам унга нима ёмонлик қилиб қўйганимни етти ухлаб тушимда ҳам кўрган эмасман. У нораста гўдакка ўхшаб қолипти, ҳар бир гапга лақ этиб ишонади.

Давидов стол ёнида турганча, азалдан ҳардам хаёл қишлоқ аҳлининг эран-қаран жойларига ўтириб, ғала-ровур босилишини сабр билан кутарди.

— Қани бўл, Давидов! Бўл, чўзаверма!— қичқирди кутишга тоқати йўқ Демка Ушаков.

Давидов Размётнов билан нима ҳақдадир шивирлашиб олгач, шошилиб гапира бошлади:

— Мен сизларни узоқ тутиб турмайман, факт! Менинг айниқса колхозчи аёлларга мурожаат қилаётганимнинг сабаби шуки, ҳозир сизларнинг олдиларингизга қўядиган масалам кўпроқ аёлларга алоқадор. Бугун партия мажлисимизда бутун колхоз қатнашяпти, шунинг учун биз коммунистлар ўзаро маслаҳатлашиб, сизларга шу нарсани таклиф қилмоқчимиз: заводларимизда аллақачонлар болалар боғчалари билан эслилари барпо этилган, у ерларда кичкина болалар эрталабдан то кечгача тажрибали энагалар билан мураббияларнинг қаровида бўлиб, овқатланишади, дам олишади, бу нарса факт, ўртоқлар! Бу орада уларнинг оналари ишлашади, болаларидан кўнгиллари тўқ бўлади. Ихтиёрлари ўзларида,

болаларининг ташвишидан холи бўлишади. Биз ҳам колхозимиз қошида шундай болалар боғчаси ташкил қилсак бўлмайми? Кулаклардан мусодара қилган иккита уйимиз бўш ётибди: сут, нон, гўшт, сўку яна бошқа у-булар бўлса колхозда бор, факт! Кичкинтой граждaнларимизни озиқ-овқат билан тўла таъминлаймиз, парвариш масаласида ҳам, нимага қараб турибмиз энди, жин урсин! Ҳолбуки, ғалла ўрим-йиғими яқин келиб қолди, хотин-қизларимизнинг ишга чиқишлари важини олиб кўрсак, аҳвол унча яхши эмас, тўғриси айтсам — жуда ёмон, буни ўзларингиз ҳам биласизлар. Хўш, қимматли колхозчи аёллар, бизнинг таклифимизга қўшиласизларми? Келинлар, овозга қўяйлик, кўпчилик тарафдор бўлса, бу масала юзасидан яна бир мажлис чақириб ўтирмаслик учун, ҳозироқ тегишли қарор қабул қила қоламиз. Қимки тарафдор бўлса, қўлини кўтаришини илтимос қиламан.

— Шундай қутлуғ ишга ким қарши чиқарди? — қичқирди кўп болали Турилиннинг хотини. У ёни-веридаги хотинларга қараб қўйиб, ҳаммадан олдин билагини ингичка қўлини кўтарди.

Ўтирган, эшиклар олдида уймалашиб турган эр ва аёл колхозчиларнинг бошлари устида ғуж-ғуж қўллар кўтарилди. Ҳеч ким қарши овоз бермади. Давидов қўлларини бир-бирига ишқаб, мамнуният билан жилмайди:

— Болалар боғчаси ташкил қилиш ҳақидаги таклиф бир овоздан қабул қилинди. Бундай яқдилликларингиз жуда маъқул, ўртоқлар, граждaнлар, факт, биз пистонга урдик! Эртага ишга киришамиз. Болаларни, онажонлар, қозон-товоқдан бўшашларингиз биланоқ эрталаб соат олтидан колхоз правление-сига келиб ёздилинглар. Узаро маслаҳатлашиб, ўртоқ аёллар, ораларингдан ошпаз танланглар, покиза, овқат пиширишга уста бўлсин, яна энагалик вазифасига иккита-учта саранжом-саришта, озода, болаларга меҳрибон колхозчи хотинларни танланглар. Му-дирани райондан сўратиб оламиз, саводхон, ҳисоб-китобни ўзи олиб борадиган бўлсин. Биз бу ерда хомчўт қилиб кўриб, шундай қарорга келдикки, эна-

га колхозчи аёлларнинг ҳар бирига, ошпаз хотинга кунига бир меҳнат кунидан ҳақ тўлаймиз, мудирага бўлса давлат белгилаган миқдорда маош тўлаш тўғри келади. Зиёнга ботмасмиз, факт! Бу шундай ишки, ҳеч нарсани аяш керак эмас, хотинлар ишга чиқиши билан харажатларнинг ўрни тўлиб кетади, мен буни сизларга кейинчалик амалда исботлаб бераман! Икки ёшдан етти ёшгача бўлган болаларни қабул қиламиз. Саволлар йўқми?

— Кунига бир меҳнат кунидан ҳақ тўланилса қўплик қилмасмикан? Бола-бақрага қараш амри маҳол иш эмас, буни далада паншаха ишлатиш билан тенглаштириб бўлмайди,— барала овоз билан гумонсиради яқинда колхозга кирган, хутордаги энг сўнги якка хўжаликлардан бири Ефим Кривошеев.

Аммо шу пайт унинг атрофида норози хотинларнинг хитоблари шу қадар янградик, гарангсиб қолган Ефим юзини тириштириб, устига ёпирилиб келаятган хотинларга ариларни ҳайдаётгандек қўл силтади, кейин ёмон бир нарсани сезгандек партага сакраб чиқди-да, йўғон овоз билан хушчақчақ қичқирди:

— Қўйинглар, ўргилайлар! Худо ҳақи, қўйинглар! Бехосдан шундай деб қўйибман! Аҳмоқлик қилиб шундай деб юборибман! Қўйинглар, эшикка чиқиб кетай, мумкин бўлса, башарамга муштларингни чўзманглар! Ўргоқ Давидов, янги колхозчининг жонига ора кир! Қаҳрамонларча ҳалок бўлиб кетмай! Бизнинг хотинларнинг феълени ўзинг яхши биласан-ку!

Хотинлар пойма-пой қичқира бошлашди:

— Сен, фалон-писмадон, ҳеч бола боқиб кўрган мисан?

— Ошпаз қилиб қўйиш керак бўрдоқи тўнғизни!

— Энага денглар!

— Болалар билан бир кунгина бўлсанг, кейин, икки меҳнат кунни берамиз, дейишса ҳам ташлаб қочарсан, мумсуқлик қилганингга ўлайликми, зиқна очкўз!

— Таъзирини бериб қўйинглар, эгачилар, валдираса сал эвидароқ валдирасин!..

Эҳтимол, ҳамма иш силлиқлигича бартараф бўлиб кетиши ҳам мумкин эди-ю, аммо Ефимнинг ҳазилкашлик билан қичқирган хитоби жиддий вазиятни юмшатишга берилган сигнал бўлиб хизмат қилди, иш Ефим мутлақо кутмаган бир тусга кириб кетди: хотинлар қаҳқаҳа ва қий-чув билан уни партадан тортиб туширишди, кимнингдир қора мағиз қўли Ефимнинг қўнғир соқолини чангаллаб тутамлаб олди, устидаги янги сатин кўйлаги эса тариллаганича чок-чокидан ва бошқа жойларидан йиртила бошлади. Нагульнов томоғи йиртилгудек бўлиб қичқирганча беҳуда уриниб хотинларни тартибга чақирарди. Ур-йиқит давом этарди, бир минутчадан кейин кулги ва хижолатдан қизариб кетган Ефимни кўплашиб йўлакка итариб чиқаришди, аммо кўйлагининг узилиб тушган икки енги синф полида ётар, тугмасиз қолган кўйлаги эса кўп жойларидан ёқасидан этагигача йиртилиб тушган эди.

Ефим атрофини қуршаган казакларнинг қаҳқаҳаси остида кулгидан нафаси тиқилганча гапирарди.

— Алвасти хотинларимизнинг турган-битганлари куч бўлиб кетибди! Бу офат-ку! Уларга биринчи марта қарши гапириб қўйиб балога қолдим-а...—У далвадалва кўйлаги билан уялиб қора мағиз қорнини яшираркан, нолирди:— Хўш, бу серуқа либос билан хотинимга қандай кўриниш бераман? Бу куфроналик учун у мени уйдан ҳайдаб юборади-ку! Шчударь бобо билан биргаликда битта-яримта бева хотинникида вақтинча истиқомат қилиб туришимизга тўғри келди, икковимизнинг бундан бошқа чорамиз йўқ!

XXIV БОБ

Мажлисдан ярим тундан оққанда тарқалишди. Ҳамма кўчалар ва тор кўчалар бўйлаб одамлар аста-секин қизгин суҳбатлашиб кетишмоқда, ҳар қўрада эшиклар гижирлар, тун сукунатида эшик зулфинлари қаттиқ шарақлар, аҳенда гоҳ у ер, гоҳ бу ерда кулги эшитилар эди. Кечалари бундай гавжум эл

оёғига ва ғала-ғовурга ўрганмаган хутор итлари уй-ғониб, бутун Гремячий Логни бошларига кўтариб вовуллашга тушди.

Мактабдан энг кейин чиққанлардан бири Давидов бўлди. Бутун мактаб биносини тўлдирган рутубатли зиқ димликдан кейин кўча ҳавоси унга муздек, саринлиги билан маст қилаётгандек туюлди. Ютоқиб нафас олаётган Давидов энгил шабадада ҳатто брага ҳидини сезгандек бўлди.

Унинг олдида икки киши кетмоқда эди. Уларнинг овозларини эшитаркан, беихтиёр жилмайиб қўйди.

Шчукаръ бобо қизғин гапирарди:

— ...Мен лақма бўлсам, у жин урган валдир-засарнинг, Кондрат сени танқиду ўз-ўзини танқидинг учун ўлдирмоқчи, деганига астойдил ишониб ўтирибман, жон-поним чиқиб кетди, «Кондратнинг қўлига болта тушиб қолса ҳазил гапми? Ўзи ювош йигит кўрингани билан, яна ким билсин... Қизиқ устида болта билан бир туширса борми, калламни тарвуздек шартта икки палла қилади-қўяди!» деб ўйладим ичимда. Лаънати Агафонга нима жин уриб ишониб юрибман?! Бирпас ҳам менга бирон қилгулик қилмасдан туролмайди-ку! Умри бино бўлиптики, тили сакиллаган итдек тиним билмайди-ку. Такамиз Трофимга мени даф қилишни, чуррам тушган одам бўлишимга қарамай тўғри келган жойимга сузишни ўргатган ҳам шу ота безор лаънати. Мен буни жуда яхши биламан! Унга бу ваҳшиёна қилиқлардан таълим бераётганини ўз кўзим билан кўрганман, лекин ўшанда мутлақо, уни менга қарши гиж-гижлаб, умримни эговлашга ўргатяпти, деб ўйламаган эдим.

— Сен унга ишонма! Ҳеч бир гапига мутлақо ишонма, унга ҳамиша мумкин қадар гумон билан қара! Агафон ҳар хил оҳанжамалар чиқаришни яхши кўради, у ҳаммани калака қилади, феъли шунақа ўзи — хирқироқ йўғон овоз билан уни юпатарди Нагульнов ўз навбатида.

Улар, афтидан, ҳали мактабда бошланган суҳбатни давом эттириб Нагульнов турадиган қўранинг эшигидан бирга кириб кетишди. Давидов уларнинг орқасидан кирмоқчи эди, аммо фикридан қайтди.

Яқин орадаги тор кўчага бурилди, сал юргач, четанга суялиб турган Варя Харламовани кўрди. Қиз унинг истиқболига қараб юрди.

Кеч чиққан парча ой хира нур сочмоқда эди, аммо Давидов қиз дудоқларидаги ҳазин табассумни аниқ кўрди.

— Мен сизни кутиб турган эдим... Биламан, ҳаммиша шу тор кўчадан уйингизга қайтасиз. Сизни кўрмаганимга ҳам анча бўлди, ўртоқ Давидов...

— Сен билан учрашмаганимизга анча бўлди, Варюха-куюнчак!— деб қўйди хурсандчилик билан Давидов.— Сен бу орада кап-катта қиз бўлиб, очилиб кетибсан, факт! Қаёқларда юрибсан ўзинг?

— Гоҳ ўтоқда, гоҳ ўроқда, рўзғор ишлари ҳам бир дунё... Сиз мендан ақалли бир марта ҳам хабар олмадингиз, эҳтимолки, бирон марта эсламагандирсиз ҳам...

— Аразчигинамдан ўргилай! Қойима, доим вақтим зиқ, доим ишим кўп. Бир ҳафталаб, соқолимизга тиф тегмайди, кунига бир мартагина тамаддиқ қиламиз, ўрим-йиғим олдидан ишларимиз шундай тиқилинч бўлиб қолди. Хўш, мени нега кутаётган эдинг? Бирон иш-пишинг борми? Ҳайронман... кайфинг йўқроқ шекилли? Ё мен янглишяпманми?

Давидов қизнинг тиқмачоқдек лўппи қўлининг тирсагидан юқорисини енгилгина қисиб қўйди-да, кўзларига хайрихоҳлик билан тикилди:

— Бошингга бирон ташвиш тушдими дейман? Гапирақол!

— Сиз уйга кетяпсизми?

— Бемаҳалда қаёққа борардим бўлмаса?

— Борадиган жойларингиз озмунчами, сизга ҳамма эшик очиқ. Уйга кетаётган бўлсангиз, йўлимиз бир экан. Мени эшигимизгача кузатиб қўясизми?

— Бўлмаса-чи! Довдир экансан-ку! Хўш, ахир қачон матрос халқи, ҳатто собиқлари ҳам бинойидек қизларни кузатиб қўйишдан бош тортган?— ҳазиломуз олифталик билан хитоб қилди Давидов, қизни қўлтиқлаб олиб.— Баравар оёқ ташлаб кетамиз. Бир, икки! Бир, икки. Хўш, нима ҳасрат-надоматнинг

бор? Ҳаммасини тўкиб сол! Раис бор нарсани билиши керак, факт! Мирингдан сиринггача!

Давидов бармоқлари орасидаги Варянинг қўллари қалтираётганини, қадамлари журъатсиз бўлиб қолганини сизди, шу заҳотиёқ пиқ-пиқ йиғи овози эшитилди.

— Авзойинг астойдил бузилиб кетди-ку, Варюха! Сенга нима бўлди?— ҳазилкашликка барҳам бериб, ташвиш билан оҳиста сўради Давидов.

Варя йиғидан ҳўл бўлган юзини унинг кенг кўкрагига яширди. Давидов жизғинак бўлган қошларини гоҳ чимириб, гоҳ таажжуб билан учуриб, жойида қимирламай турарди. Қизнинг бўғиқ йиғиси орасидан аранг шу сўзларни эшитди:

— Мени унашишяпти... Ванька Обнизовга.. Ойим эртаю кеч, шунга тегасан, уларнинг турмушлари бинийдек, деб менга кўз очирмаяпти,— қиз қалбида, афтидан, анчадан бери йиғилиб қолган аччиқ алам бирдан изтиробли фарёд билан отилиб чиқди:— Худойим-эй, энди нима қилдим?!

Бир лаҳзагина қўли Давидовнинг кифтига ёстаниб, шу ондаёқ сирғилиб тушди-да, мажолсизгина шалвираб қолди.

Давидов бу нарсани мутлақо кутмаган, шунақанги тахлитдаги янгилик ўзини ниҳоятда саросимага солиб қўйишини сира ҳам ўйламаган эди. Дафъатан лол бўлиб, юраги қаттиқ ачишганча у Варянинг қўлини сиқаркан, ўзини орқага ташлаброқ, қизнинг ерга боққан йиғили юзига тикилганча нима дейишини билмай қолди. Ниҳоят, шу дақиқадагина бу қизни, ўзидан маҳрам тутиб, аммо аллақачонлардан бери кўпни кўрган одам учун янгича бир тарздаги, тушуниб бўлмайдиган пок муҳаббат билан севиб қолганини, ҳар бир чинакам муҳаббатнинг ҳам ҳазин икки дугонаси ва ҳамроҳи — айрилиқ билан жудолик ҳозир олдиғинасига келганини фаҳмлади.

У ўзини ўнглаб олиб, ҳирқироқроқ овоз билан сўради:

— Сен-чи? Ўзинг нима дейсан, қўзигинам?

— Мен унга тегмайман! Тушун, тегмайман!

Варя бошини кўтариб, Давидовга ёшли кўзлари

билан қаради. Унинг дўрдайиб қолган лаблари аянчли титраб кетди. Худди бунга жавобан садо бераётгандек Давидовнинг юраги ҳам орзиқиб тушди. Оғзи қақраб кетди. Аччиқ туфугини аранг ютиб гапирди:

— Хўп, тегмасанг тегмай қўяқол, факт! Сени биров зўрлаб эрга беролмайди.

— Тушунсанг-чи ахир, онамнинг қўлида олтита боламиз, қолганлари ҳаммаси мендан кичик, онам нотоб, агар мен ишда ўлиб тирилганимда ҳам бир дунё бағбуғ болани боқолмайман. Бу нарсани нега тушунмайсан, ўргилиб кетай?

— Эрга тегсанг, унда нима бўлади? Эринг қарашар дейман?

— У бизга қарашиш учун устидаги охирги киймини ҳам сотишга тайёр! Жони борича тиним билмай ишлайди. Унинг мени қандай яхши кўришини биласанми? Мени ўлгидек яхши кўради? Аммо менга унинг ёрдами ҳам, муҳаббати ҳам керакмас! Мен уни жичча ҳам яхши кўрмайман! Жинимдан баттар ёмон кўраман! Терлаган қўллари билан қўлимни ушласа, кўнгилларим айниб кетади. Ундан кўра... Эҳ, нимасини айтай! Отам тирик бўлсами, бошимни қотириб ўтирмасдим, ҳозир иккинчи босқич мактабни тамом қилаётган бўлармидим...

Давидов қизнинг ой нуридан оқарган йиғили юзига ҳамон диққат билан тикилиб турарди. Дўрдайиб қолган лабларининг четларида ҳасратли чизиқлар ётар, кўзлари ерга боққан, қовоқлари кўкиш эди. У ҳам қўлида дастрўмолиниғимизламанча индамай турарди.

— Оилаларингизга ёрдам берсак-чи?— қисқагина ўй сургандан сўнг ботинмай сўради Давидов.

Гапининг охири тамом бўлмаган ҳам эдики, Варюханнинг гўё бирдан қуриб қолган кўзларида энди ёш эмас, қаҳр чақнаб кетди. Бурун катаклари керкиганча, газабли паст овоз билан эркакчасига дағал хитоб қилди:

— Ёрдаминг бошингда қолсин! Тушундингми?!

Яна қисқа жимлик чўкди. Бу кутилмаган дағдағадан гангиб қолган Давидов сўради:

— Нега энди?

— Нега бўларди!
— Айтсанг-чи?
— Сенинг ёрдамингга муҳтожмасман!
— Мен ёрдам бераман деяётганим йўқ, кўп болали бева бўлгани учун онангга колхоз ёрдам беради. Тушундингми? Мен колхоз правленийесида гаплашаман, шундай деб қарор чиқарамиз. Фаҳмладингми, Куюнчак?

— Менга колхознинг ёрдами керак эмас!

Давидов тажанглик билан кифтини қисди:

— Ғалати одам экансан, факт! Гоҳ ёрдамга муҳтож бўлиб, рўпара келган йигитга тегиб олмоқчи, гоҳ ҳеч кимнинг ёрдамига муҳтожмас... Мен сенга тушунолмай гаранг бўлиб қолдим. Бугун икковимиздан биримизнинг миямиз айниганроқ, факт! Муддаонг нима ўзи ахир?

Давидовнинг хотиржам, осойишта овози — эҳтимолки, Варяга шундай туюлгандир — қизнинг тоқатини тоқ қилиб юборди. У ўкраб йиғлаб, қўлларини юзига босди-да, Давидовга шартта орқа ўгирганча дастлаб секин юриб, кейин эса чопа-чопа тор кўчадан кета бошлади: олдинга энгашганча ҳўл қўлларини юзидан олмай борарди.

Давидов унга кўча муюшида етиб олиб, кифтларидан ушлади-да, жаҳл билан гапирди:

— Ҳой, Куюнчак, тантиқлик қилма! Мен сендан астойдил сўраяпман, нима гап ўзи?

Ана шундан кейин шўрлик Варя дилидаги қизлик аламлари, изтироблари, ҳасратларига тўла эрк берди:

— Кўзи кўр аҳмоқ! Лаънати гумроҳ! Ҳеч балони кўрмайсан! Мен сени яхши кўраман, баҳордан бери яхши кўраман, сен бўлсанг... сен бўлсанг худди кўзи боғлаб қўйилган одамдек назар солмайсан. Мени ҳамма дугоналарим мазақ қилишяпти, ҳамма мазақ қилаётган бўлса ҳам ажаб эмас! Хўш, гумроҳ, кўр эмас-мисан? Сен қуриб кетгурнинг ҳасратингда озмунча ёш тўқдимми... Қанча-қанча кечаларни оппоқ тонг оттирдим, сен бўлсанг қайрилиб ҳам қарамайсан! Ахир қандай қилиб сендан ёрдам, ё колхоздан эҳсон олай, сени яхши кўраман-ку?! Очимдан тиришиб ўлсам ўламанки, аммо сизлардан ҳеч нарса олмайман! Ана, сен-

га бор гапимни айтдим. Кўнглинг жойига тушдими? Муродинга етдингми? Энди менинг олдимдан қорангни ўчириб, Лушкангникига йўқол, менга керагинг йўқ, сендай бағритош, кўзи кўр гумроҳга зор эмасман!

У Давидовнинг қўлидан чиқиш учун қаттиқ юлқинди, аммо бу ҳам уни маҳкам ушлаб турарди. Астойдил, қаттиқ, аммо индамасдан ушлаб турарди. Улар шу тариқа бир печа минут туришди, сўнг Варя дуррачасининг учи билан кўзини артиб, сўник, ҳорғин оҳангда гапирди:

— Мени қўйвор, мен кетай.

— Секинроқ гапир, биров эшитиб қолмасин,— илтимос қилди Давидов.

— Секин гапириш бундан ортиқ бўладими?

— Жуда эҳтиётсизсан...

— Бас! Ярим йил эҳтиёткорлик қилдим, энди тоқатим қолмади. Қани, мени қўйвор! Ҳадемай тонг отади, бориб сигир соғишим керак. Эшитяпсанми?

Давидов бошини қуйи солганича индамасди. У ўнг қўли билан қизнинг мулойим кифтини ҳамон қучоқлаб турар, навқирон вужуднинг ҳароратини яқиндан ҳис қилмоқда, сочларининг хушбўй атри димоғига урилмоқда эди. Аммо уни бу лаҳзада аломат бир ҳис чуллаган: на ҳаяжонланар, на қони жўшар, на эҳтироси, қалбини енгилгина ҳазинлик пардаси ўраб олгандек, нечундир нафас олиши қийин эди...

Давидов ҳушига келиб, чап қўли билан қизнинг лўппи энгагини ушлади-да, унинг бошини кўтариб жилмайди:

— Раҳмат сенга, жоним! Жонгинам Варюха-куюнчак!

— Нима учун?— эшитилар-эшитилмас пичирлади қиз.

— Мени бахтиёр қилганинг учун, дашном берганинг кўзи кўр гумроҳ деганинг учун! Биласанми, мен баъзан ўйлаб қолардим, ўқтин-ўқтин миямдан шу фикр ўтардики, менинг бахтим кемамдан орқада, яъни ўтмишда қолиб кетган. Аммо менга ўтмишда ато қилган бахт ҳам йўқча эди...

— Ҳе, меники ундан ҳам кам эди!— деб қўйди Варя оҳистагина. Бир оз дадилланиброқ илтимос қил-

ди:— Мени илк ва охирги марта бир ўп, раисим, тезроқ кета қолайлик, бўлмасам тонг отиб қолди. Бизнинг бирга турганимизни жўриб қолишса ёмон бўлади, уят бўлади.

У болалардек оёқ учида туриб, бошини орқасига ташлаганча лабларини чўзди. Аммо Давидов сиполик билан гўдакни ўпгандек, унинг пешанасидан ўпди-да, қатъий гапирди:

— Ғам ема, Варюха, ҳаммаси ўнгланиб кетади! Бу ёғига энди сени кузатиб бормаيمان, кераги йўқ, факт, эртага кўришармиз. Менга каттакон жумбоқни ортиб қўйдинг... Аммо эрталабгача бартараф қиламан, ечмай қўймайман, бу факт! Сен эрталаб онанга айт: кечқурун уйдан чиқиб кетмасин, мен сизларникига қуёш ботганда бораман, гаплашамиз, сен ҳам уйда бўл. Яхши қол, қўзигинам! Шундай кетаётганим учун хафа бўлма... Ахир мен, ҳар қалай, сенинг тақдиринг ҳақида ҳам, ўзимнинг тақдирим ҳақида ҳам ўйлашим керак-ку? Тўғри айтяпманми?

У жавоб кутиб турмади. Индамай бурилди-да, одатдагидек вазмин ва осойишта қадам ташлаганича кета бошлади.

Улар шу тариқа — на яқину, на бегонадек хайрлашиб кетишлари мумкин эди-ю, аммо Варя уни эшитилар-эшитилмас чақириб қолди. Давидов истаристамас тўхтаб, паст овоз билан сўради:

— Нима дейсан?

У тез яқинлашиб келаётган қизга анчагина ташвишланганича қараб турарди: «Ажралишаётган бу саноқли дақиқаларимиз мобайнида у яна қандай янги бир қарорга кела қолди экан? Дарди уни ҳар кўйга солиши мумкин, факт».

Варя ғизиллаганча кела солиб Давидовнинг пинжигига кирди-да, нафасини унинг юзига уфуриб, дағдаға билан шивирлади:

— Ўргилиб кетай жоним, бизникига келмай қўяқол, онам билан ҳам ҳеч нарса тўғрисида гаплашмай қўяқол! Хоҳлайсанми, мен сен билан худди, ҳалиги... ҳалиги, худди Лушкага ўхшаб яшайман? Бир йилча яшаймиз, кейин мени ташлаб кетсанг ҳам майли! Мен Ванькага тегаман. У мени қандай бўлсам ҳам олаве-

ради, сендан қолсам ҳам олаверади! Ўтган куни астойдил: «Қанақа бўлсанг ҳамки, менга суюкли бўласан!» деди. Хоҳлайсанми?

Давидов мулоҳаза ҳам қилиб ўтирмай, Варяни итариб юборди, нафрат билан деди:

— Аҳмоқ! Гўдак! Шалоқ! Нима деяётганингни ўзинг биласанми? Эсингни еб қўйибсан, факт! Ҳушингни йиғиб, уйингга жўна, ётиб ухла! Эшитдингми? Мен кечқурун келаман, аммо лекин, мендан яширина кўрма! Мен сени қаерда бўлсанг ҳам топаман!

Борди-ю, Варя бўйинини қисганича индамай кетганида — улар ажралишган бўлишарди, аммо қиз бўшашиган овоз билан оҳиста сўради:

— Нима қилай бўлмаса, ўргилай, Семён, жоним?

Учрашганларидан бери Давидовнинг юраги яна бир марта орзиқиб кетди — энди буниси ачинишдан эмасди. У Варяни қучоқлаб, унинг эгилган бошини кафти билан бир неча бор силади-да, ўтинди:

— Сен мени кечир, қизишиб кетиб қолдим... Сен ҳам яхши иш қилдингми? Ўйлаб топган мурувватингни қара... Дарҳақиқат, уйингга бор, Варюха жоним, озгина бўлса ҳам ухлаб ол, кечқурун кўришамиз, бўптими?

— Бўпти,— итоаткорлик билан жавоб берди Варя. Чўчиганча Давидовдан четланди:— Тонг оппоқ оқариб кетипти-ку... Вой шўрим...

Тонг сездирмасдан писиб келмоқда эди, энди Давидов ҳам гўё уйғониб кетгандек, уйлар, оғиллар томларнинг, жимжит бўлиб қолган боғлардаги тепалари туташ тимкўк дарахтларнинг кўзга аниқ ташланувчи қораларини, шарқда эса ғира-шира кўриниб келаётган хира қизғиш тонг шафагини кўрди.

Варя билан суҳбатлашаётганида Давидовнинг бехосдан «менинг бахтим кемамдан орқада қолиб кетган» деб юборгани бежиз эмасди. Унинг бесаранжом ҳаётида шу бахт деган нарса бўлганмиди ўзи? Очиғи, бўлмаган эди.

У уйда очиқ дераза олдида эрталаб алламаҳалгача ўтирди, оғзидан папирос узилмади, бошидан ўтган

ишқ-муҳаббат иштиёқларини бирма-бир эслади, оқи- батда маълум бўлдики, ҳаётида энди мамнуният ёки ҳасрат билан ёки ҳатто, ақалли виждон азоби билан бўлса ҳамки, эса олса арзигулик, бир нарса йўқ экан... Тасодифий хотинлар билан иккала томонда ҳам ҳеч қандай бурч пайдо қилмайдиган тарзда қисқа-қисқа учрашган экан, холос. Осонгина топишиб, машаққат- сизгина, оҳ-воҳсиз, оби дийдасиз ажралишиб кетиб, бир ҳафтадан кейин учрашганларида эса мутлақо бе- гона бўлиб, орийат учунгина совуққина илжайишиб, бир-икки оғиз гаплашган бўлишаркан. Қуёнмижоз ишқ-муҳаббат! Шўрлик Давидовнинг эшлашга ҳам ори келарди, у ўзининг ошиқона ўтмиши бўйлаб хаё- лан кезиб шундай хотирага тўқнаш келиб қоларкан, йирганиб ижирғанар, чунончи, озода матрос формаси- ни бир парча қорамой доғи қандай безаб турса, ҳаёти- ни шундай безаб турган шу нарсадан тезроқ йироқ- лашишнинг пайдан бўлар эди. Кўнгилсиз нарсани тезроқ унутиш учун саросимада дарҳол янги папирос чекар, ўйлар эди: «Ана жам қилиб кўра қол... Йиғин- диси бемаънию бемаза бўлиб чиқяпти, факт! Хуллас, матроснинг ҳисоби йўқча-елча бўлиб чиқяпти. Чакки эмас, хотин зоти билан ажабтовур умр кечирибсан, биронта ҳам теватдан қолишадиган жойинг йўқ!»

Эрталаб соат саккизларга борганда Давидов шун- дай қарорга келди: «Бўлди, Варюхага уйланаман. Мат- роснинг бўйдоқликка барҳам беришига аллақачон фурсат етган! Шундай қилсам, дуруст бўлар. Уни қиш- лоқ хўжалик техникумига жойлаб қўяман, икки йил- дан кейин қарабсанки, колхозимиз ўз агрономига эга бўлади, қўшни бирга тортамыз. У ёғи бир гап бўлар».

У бир қарорга келса, хаёл суриб ўтирмас, ишни пайсалга солишга одатланмаган эди, ювинди-ю, Хар- ламоваларнинг уйига қараб кетди.

Варянинг онасини ҳовлида учратиб, унга эҳтиром билан салом берди:

— Хўш, саломатмисан, она! Аҳволларинг қалай?

— Бор бўл, раис! Тирикчилигимиз ўтиб турибди. Хизмат? Қаллайи саҳарлаб нима иш вазидан кел- динг?

— Варвара уйдами?

— Ухлаяпти. Ахир сизлар оппоқ тонг отгунча мажлис қиласизлар-ку.

— Ичкарига кирайлик. Уни ҳам уйғот. Гап бор.

— Қани, ичкарига марҳамат қил.

Улар ошхонага киришди, кампир Давидовга хавотир билан қараганча гапирди:

— Утир, Варькани ҳозир уйғотаман.

Ҳадемай меҳмонхонадан Варя чиқди. Бу тонгда, афтидан у ҳам ухламаганга ўхшарди. Кўзлари йиғидан хун бўлган, аммо чеҳраси ички самимий ҳароратдан порлаётгандек, ёшларга хос сарин. У Давидовга ер остидан синчков назар ташлаб, кўз уриштириб олди-да, деди:

— Саломатмисиз, ўртоқ Давидов! Бизнинг уйга ҳам эрталабдан меҳмон бўлиб келаркансиз-а.

Давидов скамейкага ўтириб, ғариб каравотда айқаш-уйқаш бўлиб ухлаб ётган болаларга кўз югуртириб олгач, гапирди:

— Меҳмондорчиликка эмас, иш билан келдим. Гап шу, она,— ўрта яшар хотинга ҳорғин кўзлари билан тикилганча, сўз қидириб, бир лаҳза индамай қолди.

Кампир нимдош кўйлагининг текис кўкрагидаги қатларини безовталаниб ўйнаганича печь олдида турарди.

— Гап шу она,— такрорлади Давидов.— Варвара мени яхши кўради, мен ҳам уни яхши кўраман. Қароримиз шундай: уни агрономликка ўқиш учун округга олиб бораман, у ерда шунақа техникум бор, у икки йилдан кейин агроном бўлади, бу ерга — Гремячийга ишлагани қайтиб келади. Бу йил кузда ишларни битиришимиз билан тўй қиламиз. Мендан бурун унга Обнизовлардан совчилар келган экан, аммо сен қизни қийноқ-қистокқа олма, у умр йўлдошини ўзи топиб олади, факт.

Юзи жиддийлашган она қизига ўгирилди:

— Варька?!

Қиз эса шивирлай олдигина холос:

— Ойижон!— Онасининг олдига югуриб келиб, икки букилди-да, хурсандлигидан юм-юм йиғлаганича унинг узоқ йиллик узлуксиз меҳнат машаққатларидан буришган қадоқли қўлларини ўпа бошлади.

Деразага ўгирилиб олган Давидов қизнинг пиқ пиқ йиғлаганча шивирлаётганини эшитиб турди.

— Ойижонгинам, меҳрибонгинам! Мен унинг изидан қолмайман! Нима деса — бажо келтираман. Ишла деса, ишлайман, ўқи деса, ўқийман — ҳаммасини бажо келтираман! Аммо мени, Ванька Обнизовга тегасан-чи, тегасан, деб қийнаб-қистама!.. Унга тегсам шўрим қуриydi...

Бир оз жимликдан сўнг Давидов онанинг қалтираган овозини эшитди.

— Онанинг розилигисиз тил бириктириб қўйганга ўхшайсизлар-а? Хўп, майли, худодан кўрдим, мен Варькага ёмонлик тиламайман, аммо сен ҳам қизимни иснодга қўйма, матрос. Бутун умидим шу қизимдан! Кўряпсанми, уйнинг каттаси шу, рўзғор бошлиғи, мен ғамдан, болаларнинг ташвишидан, камоли муҳтожликдан... қандай бўлиб қолганимни кўряпсанми? Эрта кунда қариб қолдим! Мен сиз матрос халқининг қанақаликларингизни уруш вақтида хўп кўрганман... Аммо сен бизнинг оиламизни хароб қилма!

Давидов шартта ўгирилиб, хотинга тик боқди:

— Сен, онажон, матросларга тақилма! Биз қандай жанг қилиб, казакларингизни қандай боплаб урганимиз тўғрисида бир кунмас бир кун ёзиб қолишар, факт. Бизнинг номусимиз билан муҳаббатимиз важига келсак, номусли бўлишни ҳам, вафодор бўлишни ҳам эплаб келганмиз, оддий фуқаро орасидаги аллақайси аблаҳлардан кўра анчагина номуслироқ, вафодорроқ бўлишни бундан кейин ҳам эплаймиз! Варькадан жўнглинг тўқ бўлсин, мен уни сира хафа қилмайман. Бу ёғига нима қилишимиз кераклиги важига келсак, бир нарсани илтимос қилмоқчиман: агар икковимизнинг бош қўшишимизга рози бўлсанг, уни эртагаёқ Миллеровога олиб бориб, техникумга жойлаштираман, ўзим тўй бўлгунча сизларникига кўчиб келиб шу ерда истиқомат қилиб тураман. Бегона одамларникида тургандан кўра сизларникида турсам, менга ҳам енгилроқ бўлади, қолаверса, энди сизларнинг оилаларингизни боқиб, қарашиб туришим ҳам керак-ку. Варвара бўлмаса, болалар энка-тенкангни чиқариб юборишади-ку! Мен сизларнинг ташвишларингизни ўз

гарданимга ола қоламан. Гарданим бақувват, хотир-жам бўл, оғирликни кўтараверади, факт! Ишимиз шу тартибда бўлади. Хўш, келишиб олдикми?

Давидов катта-катта қадам ташлаб бориб, унинг чуваккина елкасидан қучоқлади, бўлажак қайнанаси ёшдан ҳўл лаблари билан ёноғидан ўпганини сезаркан, гаши келиб гапирди:

— Хотин-халаж зоти хўп йиғлоқи бўлади-да! Бунақада энг бағри тош одамни эритворасизлар. Ҳа, кампир, бир амаллаб кунимизни кўриб кетармиз-а? Сенга гапнинг ростини айтаманки, кунимизни кўриб кетамиз!

Давидов шоша-пиша чўнтагидан ғижимланганроқ бир даста пул олди, уни йиманиб столдаги нимдошгина дастурхон остига тиқди-да, хижил бўлганча жилмайиб, ғудуллаб гапирди:

— Бу ишчилик вақтимдаги жамғармалардан... Менга тамакига бўлса бўлгани... Камдан-кам ичадиган одамман, сизларга пул керак бўлиб қолар. Варваранинг кетишига кийим-бош олиш керак, болакайларга ҳам у-бу олиб берарсан... Хўп, гап тамом, мен кетдим, бугун районга ҳам тушиб чиқишим керак. Кечқурун қайтаман, чамадончамни олиб келаман, сен ҳам, Варвара, отланиб тур. Эртага эрталаб, тонг отиши билан округга жўнаймиз. Хўп, яхши қолинглар, меҳрибонларим.— Давидов ўзига интилган Варя ва унинг онасини икки қўли билан қучоқлади-да, шартта бурилиб эшик томон қараб кетди.

Унинг одимлари қатъий, ишончли, ҳамон ўша-ўша матросларга хос саллониброқ юрар, аммо танишларидан биронтаси юришига разм солса унда янги бир нарса кўрган бўлар эди...

* * *

Давидов эртасига одатича райкомга тушиб чиқди ва Нестеренкодан округ партия комитетига бориб келишга рухсат олди.

— Сен у ерда кўп ҳаяллаб қолма,— таъкидлади Нестеренко.

— Мен бир соат ҳам ҳаялламайман, сен округ комитети секретарига телефон қилсанг, у мени қабул

қилиб, Харламовани техникумга жойлаштиришимга ёрдам берса.

Нестеренко муғамбирона кўзини қисди:

— Сен мени лақиллатаётганинг йўқми, матрос? Билиб қўй, агар мени алдаб, бу қизга уйланмасанг унда ўзингдан кўр! Сенинг бунақа донжуанлигингни иккинчи марта кечириб ўтирмайман! Лукерья Нагульнованинг йўли бошқа эди — ҳар қалай, эрдан чиққан хотин эди, бунда бўлса масала бутунлай бошқача!..

Давидов Нестеренкога жаҳл билан қаради-да, гапини охиригача ҳам эшитмай унинг сўзини бўлди:

— Нима бало бўлди, секретарь, сен менинг тўғримда ёмон ўйларга боряпсан, факт! Ахир мен унинг ойиси билан гаплашиб, бу ишнинг бутун эми-удумига амал қилиб унашдим-ку! Бундан ортиқ нима қил дейсан, менга нимага ишонмайсан?

Нестеренко аста сўради:

— Сенга охирги саволим. Семён, сен у билан турган эмасмисан? Борди-ю, шундай бўлса, нима учун ўқишга кетишдан олдин у билан никоҳингни расмийлаштириб олгинг келмаяпти? Сен Ленинграддан ҳеч кимни, чунончи, олдинги хотинингни кутаётганинг йўқми? Тушунсанг-чи, жин урган тўнгах, мен сендан, хўш, бамисоли акангдек ташвишланыпман, сенинг эркакларга хос одоб-ахлоқингдан умидим пучга чиқса қаттиқ ўкинган бўлардим... Мен сенинг кўнглингга бекорчи ишқибозликдан қўл солиб кўраётганим йўқ... Хафа бўлма, эшитдингми? Хўп, охирги гапимни ҳам айтай: сен бошвоқсиз бўлиб олиш учун Харламовани ўқишга жойлаштирамоқчимасмисан? Уни кўзингдан нарироққа жўнатиб юбормоқчимисан?.. Эсингни йиғ, оғайни!

Давидов отни тез йўрттириб келгандан увишиб қолган оёқларини ҳорғинлик билан эгиб, худди Нестеренко ўтирган креслонинг рўпарасидаги эскироқ стулга вазмингина ўтирди-да, тол новдадан тўқилган жўнгина креслонинг қирилган ён суянчиқларига лоқайд тикилди, кейин эса акация буталари орасидаги чумчуқларнинг тинимсиз чирқиллашига қулоқ солди, Нестеренконинг заҳил юзига, эски гимнастёркасининг сузилган ерлари пухталаб тикилган энгларига қараб қўйди-да, гапирди:

— Баҳор кези шудгорда сен билан танишганимда сенга дўстлик изҳор қилиб чакки қилган эканман... Шунинг учун чакки қилган эканманки, сенинг ҳеч кимга ишонгинг келмас экан... Хўп, жин урсин сени, секретарь! Сен, афтидан, фақат ўзингга, шунда ҳам дам олиш кунларигина ишонадиганга ўхшайсан, қолганларга бўлса, ҳаттоки дўстлик изҳор қилган одамларингга ҳам ҳамиша аллақандай аҳмоқона шубҳа билан қараркансан... Шу феълинг билан район партия ташкилотига қандай қилиб раҳбарлик қилипсан? Сен аввал ўзингга яхшилаб ишониб олгин, кейин бошқаларга шубҳа билан қарагин!

Нестеренко ижирғаниб кулиб қўйди:

— Хафа бўлма, деб илтимос қилсам ҳамки, бари бир хафа бўлибсан-да?

— Хафа бўлдим!

— Одам бўлмай кет!

Баттар толиққан Давидов ўрнидан турди:

— Мен борай, бўлмаса сен билан уришиб қоламиз...

— Мен бундай бўлишини хоҳламасдим,— жавоб берди Нестеренко...

— Мен ҳам.

— Хўп, яна беш-ўн минутча ўтиратур, келишолмаган гапларимизни бир ёқлик қилармиз.

— Дуруст,— Давидов яна стулга ўтириб, деди:— Мен қизга ёмонлик қилганим йўқ, факт! У ўқиши керак. Оиласи катта, энг каттаси ўзи, бутун рўзғор зиммасида... Тушундингми?

— Тушундим,— деди унга жавобон Нестеренко, аммо Давидовга ҳамон жиддий ва бегона назар билан қараб турарди.

— У ўқишга узил-кесил жойлашганидан кейин, ўзим бўлса кузги ишларни саранжом-саришта қилганимдан кейин уйланмоқчиман... Хуллас, деҳқонларнинг тўй-ҳашами ўрим-йиғимдан кейин бўлади,— нохушлик билан кулиб қўйди Давидов. Нестеренконинг чеҳраси очилгандек бўлиб, гапини диққат бериб тинглаётганини кўргач, яқингинадагидек зўрма-зўракилик ва қандайдир ички тортинчоқлик билан эмас, астойдил давом эттирди:— Ленинградда ҳам, ундан олдин

1

бўлган жойларимда ҳам уйланган эмасман, бундай хавфли ишга Варюха билан биринчи марта қадам қўйяпман. Фурсат ҳам етган: ҳадемай қирққа ҳам кириб қоламан.

— Ўттиздан кейинги ҳар бир ёшни ўн йилданга ҳисоблаяпсанми?— жилмайди Нестеренко.

— Гражданлар уруши-чи? Мен унда ўтган ҳар бир йилни ўн йилдан ҳисоб қилардим.

— Кўп-ку...

— Сен ўзингга разм солгин, ундан кейин тўғри, дейсан.

Нестеренко ўрнидан туриб, хонани айланди-да, қунишганча қўлларини бир-бирига ишқалаб, иккила-ниб жавоб берди:

— Қайдам энди... Аммо гап бу тўғрида эмас, Семён. Мен сенинг бу ўринда худди Лукерья Нагульнова билан бўлганингдагидек қоқилиб кетмаслигингга, бу ишинг пухта эканлигига кўзим етганидан кейин севи-ниб кетдим. Начора, хайрли ишингни қўллаб-қувват-лайман, сенга бахт-саодат тилайман!

— Кузда тўйимизга борасанми?— кўнгли юмшаб-роқ сўради Давидов.

— Биринчи меҳмонинг бўламан!— деди Нестеренко, унинг юзида яна аввалгидек самимий хушчақчақ-лик порлади, хира кўзларида аввалгидек шўх учқун-лар чақнади.— Биринчи деганим муътабарлик маъно-сида эмас, тўйинг бўлишини эшитишим билан биринчи бўлиб кириб бораман, демоқчиман.

— Хўп, яхши қол! Оқружком секретарига телефон қилиб қўй.

— Шу бугуноқ. Бор, аммо у ерда ҳаяллаб қолма.

— Ғизиллаб бориб келаман!

Улар қаттиқ қўл сиқишиб хайрлашдилар.

Давидов қуёш қиздирган сертупроқ кўчага чиққач ўйлади: «Ўзига, илгариги сохти-сумбатига ўхшамай турганлиги бежиз эмас! У қаттиқ касал-ку! Ранги ҳам заҳил, чакаги ҳам худди ўликнинг чакагидек ич-ичига кириб кетибди, кўзлари ҳам хира... Мен билан ҳам шу сабабдан шундай гаплашгандир-да?..»

Давидов отига яқинлашиб қолган ҳам эдики, Нестеренко деразадан бошини чиқариб, уни секин чақирди:

— Бир лаҳзага қайтиб кир, Семён!

Давидов райкомнинг зинапоясидан истар-истамас чиқиб борди. Нестеренко яна ҳам букчайиб, бутун гавдаси аллақандай чўкканча Давидовга қаради-да, шундай деди:

— Мен сен билан бир оз қўполроқ гаплашгандирман, аммо сен мени кечир, оғайни, менинг бошимга катта кулфат тушди: безгагимнинг устига, жин урсин, аллақаёқдан съл ҳам орттириб олибман, бу касал мени забтига олиб, роса хуруж қиляпти. Ўпкамнинг иккала томони ҳам тешилган. Эртага санаторийга кетяпман, окружком жўнатяпти. Ўрим-йиғим бошланай деб турганда райондан чиқиб кетгим келмаган эди-ю, аммо начора, ўлганимнинг кунидан кетяпман. Аммо сенинг тўйинггача қайтиб келишга ҳаракат қиламан. Сенга оби дийда ҳам қилиб олдим-а?.. Йўқ, бошимга бехосдан келиб тушган кулфатдан дўстимга ҳасрат қилмоқчи эдим, холос.

Давидов столни айланиб ўтиб Нестеренкони индамай кучоқлади-да, унинг нам ва иссиқ юзидан ўпгач, шундай деди:

— Бор, даволан, азизим! Бу дарддан ёшларгина ўлиб кетишади, сен билан икковимизни ҳеч қандай дард йиқитолмайди!

— Раҳмат,— деб қўйди Нестеренко эшитилар-эшитилмас.

Давидов катта-катта қадам ташлаганча кўчага чиқиб, отига минди-да, унга илк бор аччиқ қамчи босиб станица кўчасидан қаттиқ чоптириб кетди. У гириҳ тишлари орасидан ғазаб билан тўнғилларди:

— Мудраганинг мудраган, шалпанг қулоқ иблис!..

Тушдан сўнг хуторга қайтгач, Давидов тўппа-тўғри Харламоваларнинг қўрасига қараб кетди, эшик олдида отдан тушиб ҳовлига эран-қаран кириб келди. От устида узоқ йўл босиб бути бичилганидан оёқларини алпанг-талпанг ташлаганича зинапояга яқинлашаётганини ичкаридан кўришган шекилли, ярим кун ичида унга кўникиб қолган бўлажак қайнанаси энди уни уй

остонасида бошқачароқ, очиқ чехра билан қарши олди:

— Жон болам, уриниб қолдингми дейман? Жуда ҳам тез бориб келдинг-а! Станица билан бу ернинг ораси — озмунча йўлмас!— деб қўйди ясама хайрихоҳлик билан у Давидовнинг чатаноғини керганча остонага амал-тақал билан келаётганини кўраркан, ичида эса, бўлажак куёвининг қамчини олифтагарчилик билан силкитса-да, оёқларини аранг сургаб келаётганидан бегидир кулган бўлса ҳам ажаб эмас... Ҳамма биллавермаганида ҳам, бу кекса казак хотин «рус» отликларининг отда қандай юришларини яхши билиши керак эди.

Ичида бу хайрихоҳликдан ғаши келиб, Давидов дағаллик билан деди:

— Сен ҳадеб айланиб-ўргилаверма, онажон! Варвара қаёқда?

— Тикувчи қидириб кетди. Эски-тускидан бўлса ҳамки, кийим тиктириш керак-ку ахир? Келиб-келиб топган қайлиғингни қара, йигитча! Эгнида эски юбка-сидан бошқа ҳеч балоси йўқ-ку! Кўзинг қаёқда эди?

— Мен бугун эрталаб юбкасига эмас, қизингнинг ўзига совчи бўлиб келган эдим,— деди Давидов иссиқдан қовжираган лабларини ялаб.— Сенда чанқов босдига муздек сув борми? Юбка деган нарса топилиб кетади, юбка важиге шошилмаймиз. Варвара қачон келади ўзи?

— Ким билади дейсан. Уйга кир! Хўш, қалай, Варькани ўқишга жойлаштириш важини каттаконларинг билан келишиб олдингми?

— Бўлмаса-чи! Эртага округга жўнаймиз, қизингни узоқ йўлга тайёрла. Ҳа, нима бўлди? Оби дийда қилишга тушмоқчимсан? Кеч қолдинг!

Она дарҳақиқат йиғлаб юборди — аччиқ-аччиқ ўкраб йиғлади, аммо тез орада ўзини босиб олиб, кўзларини кирроқ пардага артди-да, пиқ-пиқ қилганча ўкинч билан гапирди:

— Уйга кирсанг-чи ахир, худо кўтаргур! Шундай каттайи калон гапни қўрада туриб гаплашамизми?

Давидов уйга кириб, сўрига ўтирди-да, қамчинини унинг тагига ташлади.

— Она, сен билан нимани гаплашардик? Масала равшан, ҳал бўлган. Сен билан келишиб олсак: мен бу кунларда қаттиқ чарчадим, менга ичгани сув берсанг, кейин мен шу ернинг ўзида бир соатгина мизғиб олсам, уйғонсам кейин гаплашаверамиз. Отни бўлса, болаларимиздан биронтаси колхоз отхонасига ташлаб кела қолсин.

Кампирнинг чеҳраси очилиб, деди:

— Отдан ташвишланмай қўяқол, уни болалар олиб бориб ташлаб келишади, сен бир оз сабр қил. Мен сенга муздеккина сут олиб келаман. Ҳозир ертўладан олиб чиқаман.

Хорғинлик, уйқусиз кечалар Давидовни толиқтириб қўйган эди, сутни кутиб ўтиролмади: кампир қиров боғлаган сутли хурмачани эҳтиёт билан кўтарганча кириб келганда Давидов ўтирган жойига чўзилиб, қўлини баҳузур осилтириб оғзи очилганча ухлаб қолган эди. Кампир уни уйғотди. Давидовнинг орқага ташланган бошини эҳтиёт билан кўтарди-да, тагига кўк жилдли кичкинaroқ бир ёстиқ қўйди.

Хонанинг иссиқ ҳавоси ва чарчоқлик элитган Давидов икки соатча миқ этмай ухлади-да, ёш болаларнинг шивирлашидан, қиз боланинг ҳароратли меҳрибон қўли тегишидан уйғониб кетди. У кўзини очаркан, сўри олдида ўтириб унга меҳр билан жилмаяётган Варя ва унинг атрофида уймаланишаётган бешта болани — Харламовлар зотининг ҳамма насли-насабини кўрди.

Болалардан энг кичиги, афтидан, энг довураги Давидовнинг каттакон қўлини жажжи қўллари орасига ишонч билан олиб унга юзини қўяркан, ботинқирамай сўради:

— Семён амаки, шу тўғрими, энди сен бизникида турармишсан-а?

Давидов сўридан оёқларини осилтириб, болага уйқули кўзлари билан жилмайди:

— Шундай, ука! Бўлмаса-чи? Варя ўқишга кетади, ахир сизларни ким боқади, кийим-бошингизни ким қилиб беради? Энди бу ишни қилишимга тўғри келади, факт!— деди-да, гўдакнинг пахмоқ сочли иссиқ бошини қўли билан оталарча силади.

Эртасига тонг отмасидан анча бурун Давидов пичанхонада ухлаб ётган Шчукаръ бобони уйғотди-да, унинг отларни аравага қўшишига қарашиб, Харламоваларнинг қўрасига қараб жўнади. Қия ёпилган дарчанинг тирқишидан ошхонада чироқ ёниб турганини кўрди.

Варянинг онаси овқат пиширмоқда, кенг ёғоч караватда болалар кўндалангига қатор ётишар, сафарга отланган Варя эса ўз уйига қисқа бир фурсатга келган меҳмондек сўрида омонатгина ўтирар эди.

У Давидовни бахтиёр ва миннатдор табассум билан қарши олди:

— Мен аллақачон отланиб бўлиб, сени кутиб ўтирган эдим, раисгинам.

Варянинг онаси Давидов билан сўрашгач, қўшимча қилди:

— Биринчи товуқ ўтиши биланоқ отланишга тушган. Ғўралик, ёшлик экан-да! Тентаклигини гапириб ўтирмасам ҳам бўлади!.. Ҳозир нонушта тайёр бўлади. Қани, бу ёққа ўтир, ўртоқ Давидов.

Учовлари наридан-бери кечати карам шўрвани ичиб, қовурилган картошка ейишди, устидан сут ичишди. Столдан тураркан Давидов кампирга миннатдорчилик билдириб, деди:

— Йўлга тушайлик. Онанг билан хайрлаш, Варвара, лекин узоқ бўлмасин. Кўзларингнинг сувини оқизмай қўяқолинглар, кўришмайдиган бўлиб ажралишаётганларинг йўқ. Округга борадиган бўлсам, сени албатта ўзим билан бирга олиб кетаман, онажон, қизингни кўриб келасан... Мен отлардан хабар олай.— У остонада туриб, Варядан сўради:— Биронта иссиқ кийим-кечак олиб кетяпсанми?

Варя ҳижил бўлиброқ жавоб берди:

— Пахталик кофточам бор эди, аммо жуда эскириб кетган...

— Бўлаверади, балга кетаётганинг йўқ, факт.

Бир соатдан сўнг улар хутордан анча йироқлашиб кетишган эди. Давидов Шчукарнинг ёнида, Варя эса дрозкининг иккинчи томонида ўтирарди. У аҳён-

аҳёнда Давидовнинг қўлини олиб уни бир сиқиб қўяди-да, яна ўзининг аллақандай ўйларига бериларди. Қиз ўзининг ёш умрида ҳали хутордан бирон марта ҳам узоқ муддатга чиқиб кетган эмас, бир неча мартагина станицага тушиб чиққан, ҳали темир йўлни ҳам кўрган эмас, шаҳарга қилаётган биринчи сафари юрагини завқ, ваҳима, иштиёқ билан чулғамоқда эди. Уй ичидан, дугоналаридан кўнгил узиб кетиш унга оғир, шунинг учун ҳам ўқтин-ўқтин кўзига филт-филт ёш келар эди.

Улар паромда Дондан ўтиб, отлар жой юрганча Дон бўйидаги тепаликка кўтарилаётганда Давидов дрожкидан сакраб тушди-да, Варя ўтирган томонда кетабошлади. У йўл ёқасидаги пастак ёвсанлардаги қуюқ шабнамни этиги билан дув-дув тўкканча борар, шабнам қуёш чиқмаганлиги учун ҳали туссиз, эрта-лаб қуёш ёйилиб кетганда камалакнинг ҳамма ранглари билан товланадиган пайтдагидек товланмас эди. Давидов аҳён-аҳёнда Варяга қараб қўяр, унга далда бериб жилмаяр, оҳиста гапирар эди:

— Қани, Варюха, кўз ёшингни бас қил-чи.

Ёки:

— Ахир ўзинг кап-катта қизсан-ку, катта кишилар йиғласа уят бўлади, қўй йиғлама, жоним!

Хун бўлган Варя итоаткорона равишда мовий дурчасининг учи билан ҳўл юзларини артиб, нимадир деб сассизгина шивирлаганча, унга жавобан ийманиб жилмаяр эди. Дон усти тоғларининг эгри-бугри оқиш тармоқларини туман қуршаб ётар, туман чулғганидан тепаликнинг ўркачи ҳам кўринмас эди.

Бу эрта тонг пайтида на дашт баргизуби, на сариқ жумрушқанинг шалвираган новдачалари, на узоқдаги тепаликдан кўринган, йўлга яқин жавдар ўзларига хос кундузги атирларини таратар эди. Ҳатто ҳиди ўткир ёвсан ҳам исини йўқотган — ғалла ва ўт-ўланларга тушган қалин шудринг ҳамма ҳидларни босиб кетган, шудринг шу қадар қалин эдики, гўё бу ерда яқингинада июль ойига хос бодроқ ёмғир ёғиб ўтгандек эди. Шунинг учун ҳам бу осуда тонг пайтида дашт устида иккигина оддий ҳид — шабнам билан у боса тушган кўча тупроғининг ҳиди ҳукмрон эди.

Эскигина брезент плашч кийиб белини ундан ҳам эски қизил белбоғ билан боғлаб олган Шчукаръ бобо қунишиб қўнқайиб ўтириб олганча, одатига хилоф равишда узоқ-узоқ индамас, ўзлари жадал билан кетаётган отларни чуҳ-чуҳлаб қамчинини силтар, ҳуш-так чалганча лабларини чапиллатиб қўяр эди.

Аммо қуёш чиққач, унга жон кириб, сўраб қолди:

— Хуторда миш-миш гап, Сёмушка, сен Варькага уйланмоқчимисан. Шу ростми?

— Рост, бобо.

— Ҳа, бу шундай ишки, ўзингни минг оҳангга солганинг билан, ахир бир кун бориб уйланишдан қочиб қутулолмайсан, яъни мен эркак зотини айтяпман,— деди оқилона тарзда чол. Кейин давом эттирди:— Мени ҳам эндигина ўн саккизга қадам қўйганимда марҳум ота-онам уйлантирган. Мен ўшанда ҳам ўлгудек қув эдим, мен уйланиш деган нарса қандай жин урган даҳмаза эканлигини ўша вақтдаёқ билар эдим... Уйланмасликка шу қадар уриндимки, ёруғ дунёда ҳеч ким бунчалик уринмаган бўлса керак! Мен ғоятда яхши билардимки, уйланиш — айшу сафо эмас. Мен ўзимни нима кўйларга солмадим, ўргилай Сёмушка! Ўзимни жинниликка ҳам солиб кўрдим, касалга ҳам, тутқалоғи борга ҳам. Жинниликка солганим учун отам раҳматли қаҳри қаттиқ одам эди, икки соат қамчи билан савади, қамчининг сопи елкамга туша-верганидан синди-ю, шундан кейин тинди. Тутқалоғи борга солганим учун қайиш тизгин билан савади. Ўзимни касалга солиб, ичак-чавоғим ириб-чириб кетган, деб бақирришга тушганимда у ғиқ этмасдан қўрага чиқиб ченанинг шотисини суғуриб олиб келди. Қари иблис омборнинг тагига бориб ченани бузиб шотисини суғуриб олиб келгани эринмади. Шотини олиб кирди-да, менга мулойимгина: «Қани тур-чи, ўғлим, мен сени бир тузатиб қўяй» деди. Э-ҳа, дедим шотини суғуриб олиб келишгаки эринмадими, бу дори-дармони билан жонимни суғуриб олишга ҳам эринмайди. Унинг қўлига шоти тушиб қолдими, омон қутулмайман, дедим... Отам сал тентакнамороқ эди, бунақалигини муштдеклигимдан билардим... Шундан кейин худди биров тагимга доғ сув қўйиб юборгандек кара-

вотдан сапчиб тушдим. Уйлана қолдим. Хўш, мен тентак одамга қандай бас кела олардим? Ана ўшандан бошлаб менинг турмушим айқаш-уйқаш, остинустун бўлиб кетди. Ҳозир менинг кампирим сал кам саккиз пуд келса, ўн тўққиз яшарлигида...— Чол ўй сурганча лабларини ямлаб кўзларини юқорига олайтирди-да, гапини кескин тугатди:— ўн беш пуддан кам эмас эди, ёлгон гапирсам худо урсин!

Давидов қотиб-қотиб кулганча, эшитилар-эшитилмас сўради:

— Кўп эмасми?

Унинг бу гапига Шчукаръ бобо анчагина ишонч билан эътироз билдирди:

— Сенга бари бир эмасми? Бирон пуд ошиқ-камлигининг сенга нима фарқи бор? Ундан азоб-уқубат чекиб, жангларига бардош берган сен эмас, мен-ку? Хуллас, бу эр-хотинлик шу қадар жонимга теккан эдики, ўзимни осншга ҳам рози бўлганман. Лекин хотиним хомтама бўлади! Мен жўшсам ёвқур бўлиб кетаман! Ана шунақа танг келган пайтларда, аввал сен ўзингни ос, мен ўзимни кейин осарман, деб ўйлардим...

Шчукаръ бобо хушчақчақлик билан бош чайқаб ҳиринглаб кулди, афтидан, ўзининг турли-туман хотиралари эсига тушиб кетди, шекилли, гапларини жон қулоғи билан тинглаётганларини кўриб бажонидил давом эттирди:

— Эҳ, қимматли граждандар ва... сен ҳам, Варька! Кампирим билан икковимизнинг ишқ-муҳаббатимиз ёшлигимизданоқ қаҳрли эди! Қани менга айтингларчи: нима учун қаҳрли эди деяпман? Шунинг учунки, умримиз бўйи ишқ-муҳаббатимиз ғазабда ўтди, қаҳр билан ғазаб бўлса — иккови бир сўз, мен Макарушканинг йўғон луғатида ўқиганман.

Шундай қилиб, кечалари уйғониб қолсам, хотиним гоҳ кўз ёши тўкиб йиғлаб ўтирган, гоҳ кулаётган бўларди, мен ичимда: «Йиғлайвер, жоним, хотин кишининг кўз ёши — оби раҳмат, мен ҳам сен билан турганимга юрагим чапак отиб кетаётгани йўқ, мен йиғламаяпман-ку, ахир!» деб ўйлардим.

Шундай қилиб, эр-хотин бўлиб турмуш кечира

бошлаганимизга беш йил бўлганда шундай бир ҳодиса юз берди: қўшним Поликарп ҳарбий хизматдан қайтиб келди. У Атаман полкида хизмат қиларди, гвардиячи эди. Аҳмоққа ўша ерда мўйлов бурашни ўргатиб қўйишган экан, уйига келганидан кейин ҳам менинг хотинимнинг олдида мўйловини бурайдиган бўлди. Бир кун кечқурун қарасам, улар четаннинг олдида туришибди, хотиним — ўз томонида-ю, у ҳам ўз томонида. Мен ҳеч нарсани кўрмаган одамдек ўзимни кўрликка солиб уйга ўтиб кетдим. Эртасига кечқурун яна туришибди. Э-ҳа, бу чакки иш-ку, дедим. Учинчи кун жўрттага уйдан чиқиб кетдим. Қош қорайганда қайтиб келсам — яна туришибди! Машмашани қаранг! Бирон чорасини кўрмасам бўлмайдиган. Шуни ўйлаб топдим: уч қадоқли қадоқтошни сочиқнинг орасига жойлаб, Поликарпнинг қўрасига пусиб кирдим, эшитиб қолмаслиги учун яланг оёқ юриб бордим, у мўйловини бураш билан овора бўлиб турганида бор кучимни йиғиб орқасидан бошлаб туширдим. У худди кундага ўхшаб четаннинг тагига узала туша қолди.

Бир неча кундан кейин Поликарп билан учрашиб қолдим. Бошини танғиб олибди. Бўшашганча менга: «Аҳмоқ! Мени ўлдириб қўйишинг мумкин эди-ку» дейди. Мен унга: «Икковимиздан қайси биримиз аҳмоқ эканлигимиз ҳали маълум эмас — четаннинг тагига узала тушганимизми, ёки тикка турганимизми» дедим.

Ўшандан кейин ишлар дуруст бўлди-кетди! Улар четаннинг олдида қаққайиб турмайдиган бўлишди. Лекин ҳадемай хотиним кечалари тишларини ғижирлатиб чиқадиган бўлиб қолди. Тишининг ғижирлашидан уйғониб кетиб: «Тиш-пишинг оғриётгани йўқми?» деб сўрайман. У менга: «Хира бўлма, аҳмоқ!» деб жавоб беради. Мен ётган жойимда: «Икковимиздан қайси биримиз аҳмоқ эканлигимиз ҳали маълум эмас — тишларини ғижирлатаётганимизми ёки бешикдаги ювош боладек мириқиб пиш-пиш ухлаётганимизми» деб ўйлаб ётаман.

Гапларини эшитиб бораётганлар чолни хафа қилиб қўймаслик учун жимгина ўтиришарди. Варя қотиб-қотиб куларди, Давидов Шчукарга орқасини ўги-

риб олиб юзини кафтлари билан тўсганча ўқтин-ўқтин қаттиқ йўталарди. Шчукаръ эса ҳеч нарсадан беҳабар ҳолда мароқ билан гапини давом эттирарди:

— Қаҳрли ишқ-муҳаббат баъзан ана шунақа бўлади! Хуллас, бу уйланиш деган нарсадан камданкам яхшилик чиқади, мен қари чолнинг миясига келган фикр шу. Ёинки, чунончи мана шу бир ҳодисани олиб кўрайлик: эски замонда хуторимизда ёш бир муаллим бўлгувчи эди. Унинг қайлиғи бор эди, савдогарнинг қизи, у ҳам ўзимизнинг хутордан эди. Уша муаллим шунақанги башанг, шунақанги кўркам бўлиб юрардики,— мен кийим-бошини айтяпман,— худди жўжа хўрозга ўхшарди, пиёда юрмасдан, кўпинча велосипед миниб юрарди. Уша вақтда велосипед эндигина чиққан эди. Агар ўша биринчи велосипед хутордаги одамларга қанчалик антиқа кўринган бўлса, итларга қанчалик антиқа кўринганини айтмасам ҳам бўлади. Муаллим кўчада пайдо бўлиб, велосипеднинг филдираклари ялтиллаб қолса борми, лаънати итларнинг эслари тескари бўлиб кетарди. Муаллим эса ҳовлиқиб улардан тезроқ қочиб қутулишнинг пайидан бўлади, машинасининг устида бурни ерга текқудек букчайиб олганча оёғини шунақанги ишлатадики, кўзинг қамашиб кетади. Қанчадан-қанча майда кучукларни босиб кетди, аммо лекин ўзи ҳам улардан роса таъзирини еди!

Бир куни эрталаб даштдаги бияни олиб келиш учун майдондан ўтиб кетаётсам қаршимдан бир гала ит келяпти-да. Олдинда битта қанжиқ, орқасидан бўлса, одатдагидек, ўттизтача, ортиқ бўлса ҳам ажаб эмас, бир тўда теват эргашиб келяпти. Уша вақтда хуторимиздагилар, лаънатилар, бу итларни шу қадар кўп урчитиб юборишган эдики, сон-саноғи йўқ эди. Ҳар бир қўрада — иккитадан, учтадан теват бўларди, теват бўлганда ҳам қандақалари денглар! Уларнинг ҳар бири йиртқич йўлбарсдан баттар, ҳар қайсиси бузоқдек келарди. Одамлар сандиқлари билан ертўлаларини кўз қорачиғидек сақлашарди. Нима фойда чиқди? Бари бир уруш бор буд-шудларини созуриб юборди... Шундай қилиб, ҳалиги бир гала ит олдимдан чиқиб қолди. Мен эсим борида юганни улоқтириб,

энг абжир мушукдек бир секунднинг ичида телеграф симёғочига физиллаб чиқиб олдим-да, оёғимни чир-маштирганча туравердим. Шу орада фалокат босиб ўша муаллим машинасининг қулоғи билан ғилдиракларини ялтилатганча келиб қолса бўладими! Итлар уни қуршаб олишди. У машинасини ташлаб, жойидан жилломай қолди, мен унга: «Аҳмоқ, мен турган симёғочга чиқиб ол, бўлмаса улар сени пора-пора қилиб юборишади!» деб қичқирдим. У шўрлик менинг ёнимга чиқа бошлади, аммо бир оз кечикиб қолди: симёғочга ёпишиши билан итлар бир секунддаёқ уни янги диогональ чолворини ҳам, зар тугмали пиджагини ҳам, ҳамма ич кийимларини ҳам шилиб туширишди. Теватларнинг энг қутурганлари бўлса, баъзи бир жойларда яланғоч этга ҳам етиб бориб қолишди.

Улар муаллимни роса калака қилишгач, яна йўллариغا равона бўлишди. Муаллим бўлса симёғочда ўтирибди, устида бори-йўғи зартожли фуражкаси, симёғочга чиқиб кетаётганида унинг ҳам соявонини синдириб олган.

Икковимиз ҳам жон сақлаган жойимиздан тушиб келдик — олдин у, унинг орқасидан мен: негаки мен ундан юқорироқда, ўтган симларни тутиб турадиган шишаларнинг таггинасида ўтирган эдим. Шундай қилиб, навбат билан пастга тушдик — у туриш-турмуши шир яланғоч, менинг эгнимда бўлса оддий кўйлак билан каноп чолвор, холос. У мендан: «Амаки, чолворингни менга бирпас бериб тур, ярим соатдан кейин қайтариб бераман» деб илтимос қилди. Мен унга: «Ўргилай, ичимда иштоним бўлмаса сенга чолворимни қандай қилиб бераман? Сен машинангда жўнаб кетасану, мен куппа-кундуз куни иштончанг симёғочнинг тагида қаққайиб тураманми? Кўйлагимни вақтинча бериб туришим мумкин, аммо афв этасан, чолворимни беролмайман» дедим. Кўйлагимни оёғини енгиларидан чиқариб кийиб олди-да, секин жўнади шўрлик. Физиллаб чопса-ку маъқул бўларди — у секин юриб, шунда ҳам тушовланган отга ўхшаб кетаётган бўлса, қандай қилиб чопсин? Хуллас, қайлиғи савдогарнинг қизи уни менинг кўйлагимда кўриб қолади... Шу билан ўша куниеқ уларнинг ишқ-муҳаб-

батлари адои тамом бўлди. Муаллим ошиғич суратда бошқа мактабга ўтишга мажбур бўлди. Бир ҳафтадан кейин шу ҳодиса туфайли — бир томондан шарманда бўлиб, бир томондан итлардан қўрқиб, бир томондан қайлиғи ташлаб кетиб, бутун ишқ-муҳаббатлари инига уриб кетиб — йигит ногаҳон силга дучор бўлди-ю, қазо қилди. Лекин мен бунисига унча ишонмайман: у аслида қўрқиб кетганидан, шармандаликка чидаёлмаганидан ўлган бўлса керак. Бу лаънати ишқ-муҳаббат одамни шунақа кўйларга солади, турли-туман уйланишлар-у, тўй-ҳашамларни айтмай ҳам қўяқолай. Сен ҳам, Сёмушка, ўргилай, Варькага уйланишдан олдин юз томонлама ўйлаб кўрсанг бўларди. Уларнинг ҳаммаси ҳам бир гўр, Макарушка икковимиз уларни жинимиздан ҳам баттар ёқтирмаслигимиз бежиз эмас!

— Дуруст, бобо, мен яна ўйлаб кўраман,— чолга таскин берди Давидов, ўзи эса Шчукарнинг тамаки чекаётганидан фойдаланиб, Варяни тезгина бағрига тортди-да, қаршидан эсаётган шабадада чеккасидаги жингалак сочи ўйнаб турган жойини ўпди.

Ўз ҳикоясидан, эҳтимолки, хотираларидан толиққан Шчукарь бобо ҳадемай мудрай бошлади, шунда Давидов унинг мажолсизланган қўлларидан тизгинни олди. Мудроқ босаётган Шчукарь бобо мингиллаб қўйди:

— Раҳмат сенга, ўргилай, сен отларни ҳайдаб кета тур, мен бир соатгина мизғиб олай. Кексалик қуриб кетсин! Баданингни офтоб сал иситдими, уйқу элитаверади... Қиш кунлари бўлса, совуқ кучайган сари уйқинг ҳам хуруж қилиб келаверади, ухлаб ётган жойингда яхлаб қотиб қолишинг ҳам ҳеч гап эмас.

Чуваккина, кичкина чол Варя билан Давидовнинг орасида дрожкига худди қамчидек узала тушиб чўзилиб ётди, ҳадемай мулойим хуррак торта бошлади.

Қуёш қиздирган дашт эса, энди турли-туман гиёҳларнинг бор атрини уфурмоқда, ўрилган пичан ҳидига йўлдаги илиқ тупроқ ҳиди қўшилиб чучук бир бўй ҳосил қилмоқда, йироқ уфқнинг ҳовурга фарқ ҳудуди гира-шира кўкариб кўринмоқда,— Варя Дон орқаси-

даги ўзига нотаниш, лекин ниҳоятда ардоқли даштни ҳарислик билан кўздан кечирмоқда эди.

Улар кечгача юз километрча йўл босиб, бир пичан гарами олдида тунашди. Уйдан олиб чиққан оддийгина егуликлар билан овқатланишди, серюлдуз осмонга индамай тикилганча бир озгина дрожкининг олдида ўтиришди. Давидов деди:

— Эртага яна барвақт туришимиз керак. Етиб ухлайлик, сен Варюха, дрожкида ёт, менинг пальтомни ол, ёпиниб ётарсан, бобо билан биз ғарамнинг тагида ётамиз.

— Тўғри иш қиляпсан, Сёмушка,— маъқуллади чол Давидовнинг бирга ётмоқчи бўлганидан ниҳоятда мамнун бўлиб.

Очиғини айтиш керак, чол кимсасиз бегона даштда кечаси ёлғиз ўзи ётишга қўрқарди.

Давидов қўлларини боши остига қўйиб чалқанча ётаркан, қоқ тепасидаги оч кўк осмонга тикиларди. Кўзи билан Катта Айиқ буржини қидириб топди-да, хўрсиниб қўйди, кейин эса ниманидир ўйлаб беихтиёр жилмаяётганини пайқаб қолди.

Куни билан қизиган ер ярим тунга боргандагина тафти қайтиб ҳаво чинакам салқин бўлиб қолди. Яқин орадаги сойликда ҳовуз ё дашт лимани бўлса керак. Ундан балчиқ билан қамиш ҳиди эсмоқда эди. Яқингина бир жойда бедана сайраб юборди. Бир нечагина қурбақанинг журъатсизгина вақиллаётгани эшитилди. Тун зулматида бойқушнинг уйқусираб «Ухла, ухла!» дея сайрагани қулоққа чалинди...

Давидов мудрай бошлади, аммо шу орада пичан ичида сичқон шитирлаб қолди, Шчукаръ бобо жон ҳолатда туриб, Давидовни юлқилаганча гапирди:

— Сёма, эшитяпсанми? Қуриб кетсин, топган жойимизни қара! Бу ғарамнинг ичи ғиж-ғиж ўқ илон билан заҳарли илон бўлса керак. Лаънатиларнинг шитир-шитирини эшитяпсанми? Худди мозордагига ўхшаб бойқушлар сайрапти... Бу бехосият жойдан бошқа ерга кўча қолайлик!

— Хархаша қилавермай ухласанг-чи,— уйқусираб жавоб берди Давидов.

Шчукаръ яна ётди, атроф-теварагидан плашч-ни тагига бостириб анчагача типирчилаб мингиллади:

— Сенга, аравада кетайлик дедим-а, қаёқда, дрожкида савлат тўқмоқчи бўлдинг. Ана энди билганингни қил. Ушандай қилганимизда аравага ўзимизнинг текин хашакни тўшаб хотиржамгина йўл босардик, ўша арава бўлса ҳозир учовимиз ҳам ётиб ухлардик, мана энди бўлса худди бошпанасиз итга ўхшаб бировларнинг ғарамига тиқилишимиз керак. Варькага маза, тепада, бехавотир жойда худди бекадай ҳузур қилиб ётибди, бу ерда бўлса,— бош томонимиз ҳам шитир-шитир, ёнбошимизда ҳам шитир-шитир, оёқ томонимизда ҳам шитир-шитир, худо билсин, нима балолар шитир-шитир қиляпти? Ухлаб қолсанг, ёнингга илон ўрмалаб келиб қалтис жойингдан ғарчча узиб олса борми, куёвлигинг чиппакка чиқиб турибди-да! Лаънати бирон жойингни чақиб олса ўлиб кетишинг ҳеч гап эмас. Шундан кейин Варьканг жомашов-жомашов ёш тўкади, унда фойдаси нима?.. Мени чақишдан ҳеч қайси бир илонга наф йўқ, менинг этим қари, чандир, қолаверса мендан така ҳиди келади,— чунки Трофим пичанхонада кўпинча ёнимда ётади,— заҳарли илон бўлса, таканинг ҳидини ёқтирмайди. Ўз-ўзидан маълумки, у мени эмас, сени чақади... Кел, бу ердан бошқа жойга кўча қолайлик!

Давидов гижиниб деди:

— Сен бугун тинасанми, йўқми, бобо? Хўш, ярим кечада қаёққа борамиз?

Шчукаръ бобо ғамгин жавоб берди:

— Сен мени расво жойга олиб келиб қўйдинг — билганимда, ақалли кампирим билан хайрлашиб чиқарканман, бўлмаса худди сўққабош ўтган одамдек чиқиб келаверишман. Жойингдан жилмоқчимасмисан, ўргилай?

— Йўқ. Ухла, чол.

Шчукаръ бобо огир хўрсиниб ва чўқиниб деди:

— Жон-жон деб ухлардим-у, Сёмушка, ўтакам ёрилай деяпти. Бир томондан юрагим қинидан чиқиб

кетай деяпти, бир томондан бир нобакор бойқуш хуруж қиялпти, уни ўчса ҳам гўрга эди.

Шчукарнинг гўнғир-гўнғир шикоятлари остида Давидов қаттиқ ухлаб қолди.

У қуёш чиқиши олдидан уйғонди. Унинг ёнида оёғини йиғиштириб ёнбоши билан ғарамга суянганча Варя ўтирар, пешонасидаги чигил бўлиб қолган соч толаларини ёзмоқда эди,— қиз боланинг бармоқлари шу қадар мулойим ва оҳиста тегар эдики, Давидов уйғонгандан кейин ҳам уларни аранг сезди. Варянинг ўрнида, дрожкида Давидовнинг пальтосини устига ташлаб Шчукаръ бобо донг қотиб ухламоқда эди.

Тонг шафағидек ним пушти Варя оҳистагина деди:

— Мен ҳовузга бориб ювиниб келдим. Бобони уйғот, йўлга тушайлик!— У Давидовнинг сертук ёноғига лабларини енгилгина тегизиб, ўрнидан дик этиб турди.— Ювингани борасанми, Сёма? Мен ҳовузга борадиган йўлни кўрсатиб қўяман.

Уйқудан овози бўғилиб уйғонган Давидов жавоб берди:

— Ювинишга кеч қолибман, Варюха, йўл-йўлакай бирон жойда ювиниб оларман. Бу қари юмронқозиқ сени қачон уйғотди?

— У мени уйғотгани йўқ. Тонгда уйғонсам, у сенинг ёнингда тиззасини қучоқлаганча тамаки чекиб ўтирибди. Ундан: «Сен нега ухламаяпсан, бобожон?» деб сўрадим. У менга: «Мен кечаси билан ухлаганим йўқ, қизим, ҳамма ёқ гиж-ғиж илон экан. Сен бориб бир даштни айланиб кел, мен бир соатгина сенинг жойингда хотиржамгина мизғиб олай» деб жавоб берди. Мен ўрнимдан туриб, ювингани ҳовузга қараб кетдим.

Ўша куни тушгачаёқ улар Миллеровога етиб олишди. Давидов ярим соат ичида окружкомдаги ишни битириб, кўчага хушчақчақ, мамнун жилмайганча чиқиб келди.

— Секретаръ ҳамма ишни окружкомга муносиб дарров ишчанлик билан ҳал қилди: сени куюнчагим, округ комсомол комитетидаги қизлар оталиққа оладиган бўлишди, ҳозир эса қишлоқ хўжалик техникумига борамиз, сени янги жойга ўрнаштираман. Ди-

ректор ўринбосари билан келишиб қўйилди. Қабул синовлари бошлангунча ўқитувчилар сен билан шу-гулланишади, кузгача ҳаммасини беш қўлингдек билиб оласан, факт. Окружкомдаги қизалоқлар сендан хабар олиб туришади, улар билан телефонда гаплашиб келишиб қўйдим.— Давидов одатига кўра қўллари бир-бирига тез-тез ишқаб, сўради:— Бизнинг хуторга кимни комсомол ташкилотининг секретари қилиб юборишаётганини биласизми, Варюха? Кимни юборишяпти деб ўйлайсан? Иван Найденовни, қиш куни бизга агитколонна билан борган йигитчани юборишяпти. Жуда бамаъни йигит. Ўша борса мен жуда хурсанд бўлардим. Унда комсомол ишларимиз жуда юришиб кетади, мен сенга амалий гапни айтяпман!

Икки соат ичида қишлоқ хўжалик техникумидаги ҳамма ишлар ҳам бартараф қилинди. Хайрлашиш фурсати етди. Давидов қатъий деди:

— Хайр, азиз Варюха-куюнчагим, диққат бўлмасдан яхшилаб ўқи, у ерда биз ҳам сенсиз ишларимизни эплаб кетамиз.

У илк бор Варянинг лабидан ўпди. Йўлак бўйлаб кета бошлади. Эшик олдида орқасига қараган эди, бирдан шундай бир ўткир аянч юрагини шу қадар эзиб юбордики, назарида оёғи тагидаги ғадир-будур пол худди палубага ўхшаб чайқалиб кетгандек бўлди: Варя қўллари юзига қўйиб, пешанасини деворга тираганича турар, мовий дуррачаси елкасига сирғалиб тушган, унинг бутун вужудидан шу қадар бир ожизлик ва катталарга хос ғусса сезилмоқда эдики, Давидов томоғини қириб, ҳовлига тезроқ чиқиб кетишнинг пайдан бўлди.

Хутордан чиқиб кетганига уч кун бўлган куни кечаси Гремячийга қайтиб келди.

Вақт кеч бўлишига қарамай, уни колхоз правлениесида Нагульнов билан Размётнов кутиб ўтиришарди. Нагульнов у билан хомушгина сўрашиб, тундгина гапирди:

— Сен нима учундир сўнги кунларда уйда турмайдиган бўлиб қолдинг, Семён: аввал станцияга тушиб чиқдинг, кейин окружкомга... Миллеровога нима қилиб бориб юрибсан?

— Ҳаммасини вақти келганда айтаман. Хуторда нима янгиликлар бор?

Жавоб бериш ўрнига Размётнов ундан сўради:

— Сен йўлда кетаётганингда экинларни кўрдингми? Хўш, қалай, етилиб қолибдимми?

— Арпани баъзи жойларда ўрса бўлади, жавдарни ҳам. Хўш, жавдарни, менингча, ўриб ётқизиб кетаверса ҳам бўлади, аммо нима учундир қўшниларимиз ошиқмайроқ туришибди.

Размётнов ўз-ўзига гапиргандек гапирди:

— Унда биз ҳам ошиқмаймиз. Уни кўклигича ҳаво очиқлигида ўриб ётқизиб кетиш мумкин, ётган жойида ҳам етилаверади,— борди-ю, ёмғир ёғиб қолса-чи? Унда иш расво бўлади.

Нагульнов унинг фикрига қўшилди.

— Уч кунча сабр қилиш мумкин. Аммо ундан кейин ўроққа тиш-тирноқ билан ёпишиш керак, бўлмаса райком сени еб қўяди, Семён. Андрей икковимизни тафт босдисига ютади... Ҳа, менда ҳам янгилик бор; совхозда менинг ҳарбий хизматда орттирган ошнам туради, кеча ўшани кўргани бориб келдим. У мени анчадан бери меҳмондорчиликка чақириб юрган эди, ҳеч мавруди бўлмаётган эди, кеча боришга қасд қилдим, бир кунгинага бориб, ошнамдан хабар олай, шу баҳона билан тракторларнинг қандай ишлашини ҳам кўриб келай, дедим. Ҳеч кўрмаган эдим, жуда ҳам қизиққан эдим! Улар шудгор кўтаришаётган экан, кун-узун кун далада қолиб кетдим. Вой, оғайнилар, бу «фордзон» деган трактор аломат нарса экан, мен сизларга айтсам! Шиғиллатиб шудгор кўтаряпти. Бирон қайилишга борганда заранг кўриққа дуч келиб қолса, шўрликнинг чоғи келмай қолади. Тўсиққа дуч келиб қолган асов отдек осмонга сапчиб туради-да, филдиракларини яна ерга ташлаб тезроқ юмшоқ шудгорга уриб қолишга ошиқади, заранг кўриқни ҳайдашга чоғи келмайди... Аммо шундай отдан бизнинг колхозда ҳам бир жуфтгина бўлса, ҳеч зиён қилмас эди, мен доим шуни ўйлаб юрган эдим, ҳозир ҳам ўйлаб юрибман. Хўжаликка жуда қўл келадиган нарса экан! Шундай маҳлиё бўлиб қолдимки, ошнам билан ичи-

шолмадик ҳам. Тўппа-тўғри даланинг ўзидан шартта бурилиб уйга қараб келавердим.

— Сен Мартиновская МТСга бориб келмоқчи эдинг-ку, ахир?— сўради Размётнов.

— Нима фарқи бор — МТСга бориб келдим нима-ю, совхозга бориб келдим нима? У ерда ҳам трактор бор, бу ерда ҳам. Қолаверса, узоқ, ўримни бошлай-бошлай деб турибмиз.

Размётнов кўзларини муғамбирона сузди.

— Ростини айтсам, мен сени Мартиновскаядан қайтаётганингда йўл-йўлакай Шахтига ҳам бурилиб Лукерьядан хабар олиб келарсан, деб ўйлабман...

— Хаёлимга ҳам келгани йўқ,— деди Нагульнов қатъий.— Сен бўлсанг эҳтимол кирармидинг, мен сен маллани яхши биламан!

Размётнов хўрсиниб қўйди:

— Агар у менинг собиқ хотиним бўлса борми, албатта кириб кўришдан ташқари, бир ҳафтача меҳмон ҳам бўлардим!— Бу ёғига ҳазил билан илова қилиб қўйди:— Мен сенга ўхшаган латта эмасман.

— Мен ҳам сени яхши биламан,— такрорлади Нагульнов. Ўйлаб бу ҳам ўз навбатида илова қилди:— Жин урган хотинбозсан! Аммо мен сенга ўхшаган беқарор хотинбоз ҳам эмасман!

Размётнов елкасини қисди:

— Мен, ўн уч йил бўладики, сўққабошман. Таъналаринг ноўрин.

— Шунинг учун беқарорсан-да.

Қисқа давом этган жимликдан сўнг Размётнов мутлақо жиддий тусда оҳиста деди:

— Мен ўн икки йил давомида битта одамни яхши кўрганамча юрган бўлсам-чи, сен буни билмайсан-ку?

— Сен-а? Гапингга жуда ишониб қўя қолдим!

— Бир кишини яхши кўраман!

— Одам ҳодис, Марина Поярковани эмасми?

— Қимлиги билан ишинг бўлмасин, бировнинг қўйнига қўл солма! Қимни яхши кўрганамни, ҳозиргача ҳам яхши кўришимни вақти келиб бир куни сенга мастлик устида айтиб беришим мумкин эди-ю, аммо... Сен совуқ одамсан, Макар, сен билан ҳеч қачон астой-

дил ҳасратлашиб бўлмайди. Сен қайси ойда туғилгансан ўзи?

— Декабрда.

— Ҳазим ҳам шундай деб ўйлаган эди. Онанг сени муз устида туққанга ўхшайди — сувга боргану бехосдан муз устида туғиб қўйган: шунинг учун ҳам сен умринг бино бўптики, совуқдан совуқсан. Сенга юракдаги дардни айтиб бўлармиди?

— Бўлмаса, сен иссиқ плитанинг устида туғилган экансан-да?

Размётнов бажонидил рози бўлди:

— Худди ўзи! Шунинг учун ҳам менамдан худди гармсел келган вақтдагидек иссиқ нафас уфуриб туради. Сен бўлсанг, бутунлай бошқасан.

Нагульнов ғижиниб деди:

— Меъдага тегди! Энди хотинлар тўғрисидаги гапларни бас қилайлик, яхшиси ўрим-йиғим вақтида қайси биримиз қайси бригадага боришимиз кераклиги тўғрисида гаплашайлик.

— Йўқ.— эътироз билдирди Размётнов,— бошланган гапни тамомлайлик, кимнинг қайси бригадага чиқиб бориши кераклиги тўғрисидаги гапни кейин ҳам гаплашаверамиз. Сен шу нарсани бамайлихотирроқ ўйлаб кўр, Макар: сен мени беқарор деб атадинг, мени ҳозир қандай беқарор деб бўлади. Ахир ҳадемай икковларингизни тўйимга чақирмоқчиман-ку?..

— Қанақа тўйга чақирасан?— жиддий сўради Нагульнов.

— Ўз тўйимга. Онам қариб қолди, рўзғорни эплаёлмаяпти, уйланишга мажбур қилипти.

— Сен ҳам унинг гапига кирапсанми, қари аҳмоқ?— Нагульнов ўзининг ниҳоятда ғазабланганини яширолмади.

Размётнов ясама итоаткорлик билан жавоб берди:

— Иложим қанча, ўргилай?

— Вой, уччига чиққан аҳмоқ!— сўнгра ўй суриб қаншарини қашиганча Нагульнов хулоса қилди:— Икковимиз битта квартирани ижарага олиб, унча зеркиб қолмаслик учун бирга туришимизга тўғри келади, Семён. Дарвозасига: «Бу ерда нуқул бўйдоқлар туришади» деб ёзиб қўямиз.

Давидов дарҳол жавоб бера қолди:

— Бу ишимиз беҳуда кетади. Макар: менинг қайлигим бор, Миллеровога шунинг учун бориб келдим.

Нагульнов уларнинг ҳазиллашаётган-ҳазиллашмаётганликларини билмоқчи бўлгандек гоҳ унисига, гоҳ бунисига синовчан назар билан қаради, кейин бурун катаклари керкиб, ҳатто ҳаяжондан бирмунча оқарганча аста-секин ўрнидан турди:

— Нима бало, эсларингни еб қолдингларми?! Охирги марта сўрайман: бу гапларни астойдил айтяпсизларми, ё мени калака қилияпсизларми?— Бироқ жавоб беришларини ҳам кутмасдан оёғи тагига аччиқ, жаҳл билан туфурди-да хайрлашмай хонадан чиқиб кетди.

XXVI БОБ

Диққатликдан жинни бўлаёзиб, чор-ночор бекорчиликдан кун сайин ахлоқсизлашиб, Половцев билан Лятевский кечаю кундуз вақтларини ҳамон Яков Лукичнинг торғина меҳмонхонасида ўтказмоқда эдилар.

Сўнгги вақтларда нечукдир уларнинг олдига алоқачилар анчагина камроқ келадиган бўлиб қолишди, уларга ўлка исён марказининг жўн, аммо пухта пакетларда келиб турадиган далда берувчи ваъдалари аллақачон ўз маъносини йўқотган эди...

Половцев узоқ давом этаётган узлатнишинликка, ҳар қалай, дуруст бардош бермоқда, ҳатто зоҳиран босиқ кўринар, аммо Лятевский аҳён-аҳёнда ўзини тутолмай қолар эди: гоҳ рўпарасидаги деворга сўник кўзларини тикканча суткалаб ётиб этмас, гоҳ одатдан ташқари, ҳеч тилини тиймай эзма бўлиб кетар, шунда Половцев иссиқ бўлишига қарамай, буркасини бошигача тортиб бурканиб олар, гоҳо ўрнидан туриб қиличини қинидан шартта суғуриб олиб, Лятевскийнинг сочи риндлик билан тараб қўйилган бошини шартта чопиб ташлагиси келиб кетар эди. Бир куни Лятевский қоронғи тушиши биланоқ, уйдан сездирмай ғойиб бўлиб, тонг отарга яқингина бир қучоқ хўл гул кўтарганча кириб келди.

Ҳамхонасининг йўқлигидан ташвишланган Половцев туни билан мишжа қоқмади, қаттиқ ҳаяжонланди, ташқаридан келган тиқ этган товушга қулоқ солиб чиқди. Мусаффо ҳавода сайр қилганидан завқи ошиб кетган, хушчақчақ, Лятевский даҳлиздан бир челақ сув олиб кирди-да, гулларни унга эҳтиёт билан солиб қўйди. Меҳмонхонанинг зиқ ҳавосида карнайгулларнинг, хушбўй тамаки гулнинг, тунги бинафшанинг, Половцевга номаълум яна аллақандай гулларнинг маст қилувчи атри бурқираб кетди,— шундан кейин кутилмаган бир нарса юз берди: Половцев, бу темирдек қатъий ясовул, эсидан чиқаётган гуллар атрини кўксини тўлата-тўлата ҳидлар экан, бирдан йиғлаб юборди... У тонг олди зулматида терчил кафтларини юзига босганча қўланса ўрнида ётар эди. Половцев ҳўнграб юбормаслик учун шартта деворга ўгирилиб олди-да, ёстиқнинг бир учини жон аччиғида қаттиқ тишлади.

Лятевский оёқ яланг ҳолда меҳмонхонанинг илиқ полини аста-аста босиб юрарди. Унинг одамшинавандалиги тутиб кетиб, оперетта арияларини эшитилар-эшитилмас ҳуштак қилиб чалар, ўзини ҳеч нарсани эшитмаётган ва кўрмаётганга солар эди...

Кундузги соат ўн бирларга борганда қисқагина, аммо қаттиқ уйқудан уйғонган Половцев Лятевскийга рухсатсиз чиқиб кетгани учун боплаб дашном бермоқчи эди, аммо бунинг ўрнига шундай деб юборди:

— Челақдаги сувни янгилаш керак эди... сўлиб қолмасин.

Лятевский хушчақчақлик билан жавоб берди:

— Ҳозир бажо келтирамиз.

У кўзачада муздек қудуқ суви олиб кирди-да, челақдаги илиқ сувни полга сепиб юборди.

— Гулларни қаердан топиб келдингиз?— сўради Половцев.

У ўзини тийиб ололмаганидан ўнғайсизланмоқда, кечаси йиғлаганидан уялмоқда, шунинг учун ҳам тик боқолмай четга қарамоқда эди.

Лятевский елкасини қисди:

— «Топдим» десам — жуда юмшоқ бўларди, жаноб Половцев. «Ўғирладим» десам — дағалроқ, лекин тўғрироғи шу. Мактабнинг олдида сайр қилиб юрсам,

димоғимни маст қилган илоҳий бир муаттар ҳидни сезиб қолдимۇ Шпинь муаллимнинг қўрачасига лип этиб тушдим-да, икковимизнинг бу расво турмушимизга бир илож қилиб хушнудлик киритиш учун икки гулхонанинг ярмини қоқлаб чиқдим. Сизни бундан буён ҳам янги узилган гуллар билан таъминлаб туришга ваъда бераман.

— Йўқ, машаққат чекмай қўя қолинг!

— Сиз ҳали баъзи инсоний туйғуларингизни унчалик йўқотиб қўймаган экансиз,— деб қўйди шама билан оҳиста Лятевский Половцевга тик боқиб.

Униси ҳеч нарса демади, ўзини ҳеч нарса эшитмаганга солди.

Улардан ҳар қайсиси ўз йўлича вақт ўтказарди: Половцев бир неча соатлаб столда ўтирганча, яғир, қалин карталарни йўғон бармоқлари билан йирганиб ушлаганча, пасьянс ўйинини ўйнар, Лятевский эса ётган жойида қўлидаги биттаю битта китоб — Сенкевичнинг «Камо грядеши?» асарини йигирманчи марта ўқиб чиқмоқда, ҳар бир сўзининг маъносини чақмоқда эди.

Баъзан Половцев картани қўйиб полга худди қалмоқчасига чордона қуриб ўтириб оларди-да, бир парча брезентни ёйиб, ўзи ниҳоятда озода қўл пулемётини бузиб тозалар, ҳар бир қисмини артиб, иссиқдан илиб қолган милтиқ мойи билан мойлар, кенг пешанали бошини гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга эгганча пулемётга ҳавас билан тикилиб, уни яна ошиқмай йиға бошлар эди. Кейин эса хўрсиниб, пулемётни ўша бир парча брезентга ўраб эҳтиёт билан каравот тагига жойлар эди-да, дисklarни мойлаб яна ўқлаб қўяр, столга келиб ўтирганида тўшаги остидан офицерча қиличини олиб тигини бошмалдоғининг тирноғига тақаб ўткирлигини кўрар, хира ялтираб турган пўлатнинг юзига бир неча марта эҳтиёт билан қайроқ урар эди. «Устарадек!» деб қўярди мамнуният билан мингиллаб.

Бундай пайтларда Лятевский китобини четга қўйиб, биттаю битта кўзини сузганча истеҳзо билан илжарди:

— Сизнинг аҳмоқона чучмаллигингиз мени тааж-

жублантиради, ғоятда таажжублантиради! Нокаста тўнгиз тарағини эъозлагандек, шу темиртагингизни мунча энди эъозлайвермасангиз? Эсингиздан чиқармангки, ҳозир ўттизинчи йил, қилич, найза, берданка ва бошқа темир-терсақларнинг даври аллақачон ўтиб кетган. Ўтган урушни ҳамма ишни от минган ёки минмаган солдатлар эмас, артиллерия ҳал қилган, азизим. Бўлажак уруш билан жангу жадалларнинг ҳам тақдирини артиллерия ҳал қилади. Буни эски артиллерист сифатида кескин туриб таъкидлайман!

Половцев одатдагидек ер тагидан қараб гириҳ тишлари орасидан гапирди:

— Сиз исёни бошданоқ гаубица батареяларининг очадиган ўтига суяниб бошламоқчимисиз ёки қилич кўтарган солдатларга суянибми? Аввал менинг қўлимга ақалли уч дюймли батарея беринг, мен қиличимни жон-жон деб Островновнинг хотинига қолдирай, ҳозирча тилингизни тийиб жим турунг, акобирзот сафсатабоз! Сизнинг гапларингиздан кўнглим айнапти. Сиз ўтган урушда артиллериянинг роли ҳақида менга эмас, поляк ойимчаларга гап сотинг. Умуман, сиз мен билан ҳамиша беибо тарзда гаплашишга уринасиз, чакки қиласиз, буюк Польшанинг вакили. Гапингизнинг оҳанги билан сафсаталарингиздан қўланса ҳид келиб турибди. Дарвоқе, йигирманчи йилларда: «Ҳали Польша чириганмас-у, бироқ сассиқ ҳиди келмоқда» деб сизнинг давлатингизни айтишар эди, шекилли...

Лятевский фожиали оҳангда хитоб қилди:

— Ё раббим, қандай маънавий ғариблик! Картаю қилич, қиличу карта... Ярим йил мобайнида сиз босмадан чиққан биронта калима ҳам ўқиганингиз йўқ. Қандай ёввойилашиб кетгансиз! Бўлмаса, сиз бир вақтлар ўрта мактаб муаллими бўлгансиз-ку, ахир...

— Ноиложликдан муаллим бўлган эдим, марҳаматли лан! Ўлганимнинг кунидан!

— Сизнинг Чеховингизнинг казаклар ҳақида бир ҳикояси бор эди шекилли: ўзининг хуторида бир нодон ва галварс помешчик казак яшайди, унинг иккита кап-катта ландовур ўғли бўлиб, уларнинг қиладиган иши фақат шуки, биттаси хонаки жўжахўрозларни

осмонга улоқтиради, иккинчиси бўлса, ўша хўрозларни милтиқ билан отади. Ҳар куни аҳволи шу: китоб ҳам ўқишмайди, маданий эҳтиёжлари ҳам йўқ, ҳеч қандай маънавий манфаатлардан асар ҳам йўқ... Баъзан сиз менга ўша ўғиллардан бири бўлиб туюласиз... Ё мен янглишаётганмиканман?

Половцев жавоб бермай ҳаракатсиз пўлат қиличга куҳлар, унинг юзига кўкиш ҳовур ёйилиб ўчаётганини кўриб турар, кейин эса қилични кул ранг толстовкасининг этаги билан артиб, уни эҳтиёт билан, ҳаттоки меҳр билан, овозини чиқармай, эскиб кетган қинига солиб қўяр эди.

Уларнинг бирдан содир бўладиган айтишишлари ва бир муддатлик тўқнашишлари ҳамма вақт ҳам тинчгина тугайвермас эди. Қамдан-кам шамоллатиладиган меҳмонхонанинг ҳавоси зиқ, бошланиб кетган жазирама иссиқ уларнинг Островнов уйдаги аянчли турмушини ундан баттар қийинлаштирган, Половцев эса тер ҳиди уриб шалаббо бўлиб кетган тўшакдан ўқтин-ўқтин сапчиб турганча, бўғиқ овоз билан: «Тюрьма! Бу тюрьмада хароб бўладиган бўлдим!» деб хириллар эди. Ҳатто бу совуқ сўзни кечалари уйқусида ҳам ўқтин-ўқтин айтадиган бўлиб қолди, ниҳоят, тоқати тоқ бўлиб кетган Лятевский бир куни унга шундай деди:

— Жаноб Половцев, сизнинг ғариб сўз хазинангизда «тюрьма» деган сўздан бошқа биронта сўз қолмаганми, деб қўйдим. Агар сиз бу худойихонани шу қадар соғиниб қолган бўлсангиз, менинг сизга самимий маслаҳатим: шу бугуноқ район ГПУсига бориб, сизни камида йигирмагина йилга тюрьмага жойлаб қўйишларини илтимос қилинг. Амин бўлингки, илтимосингизни ерда қолдиришмайди!

— Бу нима бўлди? Полякча азкиябозликми? — тиржайганча сўради Половцев.

Лятевский елкасини қисди:

— Менинг азкиямни бачкана деб ўйлаяпсизми?

— Сиз ҳайвонсиз,— деди лоқайдлик билан Половцев.

Лятевский яна елкасини қисиб, кулиб қўйди:

— Эҳтимол. Мен сиз билан аллақачондан бери ёнма-ён яшаяпман, инсонлик қиёфамни йўқотиб қўйган бўлсам ҳам ажаб эмас...

Бу тўқнашишдан сўнг улар уч суткагача бир-бирларига чурқ этиб оғиз очишмади. Тўртинчи куни улар чор-ночор яна гаплашиб кетишга мажбур бўлишди.

Эрталаб барвақт, ҳали Яков Лукич ишга кетмасдан, ҳовлига икки нотаниш киши кириб келди, бири — янгигина резинали пальто, иккинчиси эса — капюшони бор яғиргина брезент плащч кийган эди. Биринчиси қўлтиғига каттакон қалин портфель қистириб олган, иккинчисининг елкасида жимжимадор қайиш шокилалли қамчи осилиб турар эди. Илгаритдан келишиб қўйилган шартга кўра, Яков Лукич келган одамларни деразадан кўриши биланоқ дарров даҳлизга ўтиб, Понцов билан Лятевский яшайдиган ҳужранинг эшигини икки марта уриб қўйди-да, мўйловини силаганча салобат билан зинапояга чиқди.

— Менга келдингларми, яхшилар? Қолхоз омборидан бирон нарса керак бўлиб қолдимми? Узларингиз ким бўласизлар? Бир ёқдан келганмисизлар?

Портфели бор қурч гавдали гўлабир одам лўппи юзларидаги хотинларга хос кулгичлари яйраганча самимий жилмайиб, эскирган кепкасининг соябонини кафти билан ушлаб қўйди-да, деди:

— Уй эгаси сиз бўласизми? Салом, Яков Лукич! Бизни сизга қўшниларингиз юборишди. Биз — қорамол тайёрловчилармиз, шахтёрларнинг хизматини қиламиз, улар учун, кундалик тамаддиқ тайёрлаймиз. Харидларимизга дуруст пул тўлаймиз, давлат белгиланган умумий харид баҳоларидан юқорироқ ҳақ тўлаймиз. Шунинг учун юқорироқ ҳақ тўлаймизки, шахтёрларни тўйдириброқ, узлуксиз боқишимиз керак. Сиз колхознинг хўжалик мудирисиз, бизнинг эҳтиёжimizни тушунишингиз керак... Аммо колхознинг ғаниматидан бизга ҳеч нарса керак эмас, биз хусусий фойдаланишдаги молларни, шунингдек якка хўжаликларнинг қўлларидаги молларни сотиб оламиз. Бизга айтишди, сизда бир яшар ғунажин бор экан. Сотмайсизми? Биз нархига қийишмаймиз, семиз бўлса бўлгани.

Яков Лукич ўй сурганча жим қолиб қошини қашиди, бозор-ўчарда дайдиб юрмай бу сахий тайёрловчилардан кўпроқ пул ишлаб қолиш мумкинлигини кўнглидан ўтказди, савдога пишиқ кўпчилик деҳқонларга ўхшаб жавоб берди:

— Менда сотиладиган ғунажин йўқ.

— Лекин бир кўрсак нархига келишиб қолармиз дейман? Сизга яна такрор айтаманки, биз ошиқроққа ҳам олаверамиз.

Яков Лукич бир дақиқагина индамай тургач, мўйловини силаб, савлат учун гапларини чўзиб худди ўзига ўзи гапиргандек жавоб берди:

— Ғунажиним борликка-ку бор-а, семизгина, йилтиллаб турибди! Аммо ўзимга керак: сигирим қариб қолди, алмаштиришим керак, зоти серсут, сершира, яъни сизларнинг таъбирларингиз билан айтсак, жуда серқаймоқ. Йўқ, харидор ўртоқлар, сотмайман!

Портфелли ғўлабир одам ачинганча хўрсиниб кўйди:

— Хўп. майли ўзингиз биласиз... Бизни кечиринг, молни бошқа жойдан қидирамиз.— Ғижим кепкасининг соябонини яна қовушмайгина қўли билан ушлаб кўйиб, қўрадан чиқиб кета бошлади.

Жуда ҳам яғриндор, даванги мол ҳайдовчи қамчинини ўйнаб, қўрани, истиқомат қиладиган иморатларни, уйнинг деразаларини, чортоқнинг жипс ёпиб қўйилган эшигини фаромуш назар билан кўздан кечирганча, унинг кетидан чиқиб кета бошлади...

Шундан кейин мудаббир Яков Лукичнинг сабри чидамади. Меҳмонлар кўча эшигига етгач, у ғўлабирни чақирди:

— Бир оз тўхта, ҳой сен ўртоқ тайёрловчи! Сизлар тирик вазнга қанчадан пул тўлайсизлар?

— Савдосига қараймиз. Ахир мен сенга айтдим-ку, нархига қийишмаймиз, пулимизга ўзимиз хўжайинимиз. Пулимиз ҳисобли бўлгани билан, тежоглик эмас,— деди ғўлабир семиз қўли билан биққи портфелни мақтаниб шапиллатиб уриб, эшик олдида кутиб тураркан.

Яков Лукич зинапоядан қатъият билан тушиб келди.

— Юринглар, танани подага ҳайдаб юбормасларидан бурун бориб кўрайлик, аммо шуни билиб қўйингларки, мен уни сизларга арзон сотмайман — ҳурмат қилганимдан бераман, чунки сизлар маъқул йигитларга ўхшайсизлар, унча зиқна эмасга ўхшайсизлар. Мен зиқна савдогарларнинг қўрамда қораларини ҳам кўргим келмайди!

Иккала харидор ғунажинни роса эжикилаб, синчиклаб пайпаслаганча кўздан кечиришди, кейин ғўлабири зериктириб юборгудек савдолаша бошлади, қамчини бори эса ҳафсаласизгина ҳуштак чалганча товўқхонага ҳам, бўш ётган отхонага ҳам, ҳамма жойга, қарашни керак бўлмаган жойларгача ҳам бош суқиб кўра билан кўра атрофини айланишга тушди... Шунда Яков Лукичнинг кўнглига: «Эҳ, булар бошқача харидорлар экан-ку!» деган фикр келди.

Нархни бирданига етмиш беш сўм камайтириб, шундай деди:

— Майли, зиён қилсам ҳам бераман, шахтёр ўртоқлар учун, аммо мени кечирасизлар, мен правлениега боришим керак, сизлар билан гап сотиб ўтиргани вақтим йўқ. Ғунажинни ҳозир олиб кетасизларми? Унда пулини нақд чўзинглар!

Оғил остонасида ғўлабир бармоқларини ҳўллаб пулини узоқ санади, савдода келишган нархларидан ташқари, устига яна ўн беш сўм қўшди, руҳи тушиб кетган Яков Лукичнинг қўлини сиқиб, им қоқиб қўйди:

— Савдомизнинг битганига бир шишагина ичмизми, Яков Лукич? Биз тайёрловчиларнинг ишимиз шунақаки, ширинкомани ёнимизда олиб юрамиз,— шошилмасдан чўнтагидан оқ каллали шиша олди, шиша эрталабки қуёш нурида хира йилтираб кетди.

Яков Лукич ясама хушчақчақлик билан жавоб берди:

— Кечқурун, ўргилай меҳмонлар, кечқурун! Сизларни кечқурун эъзоз билан кутиб олиб, улфатчилик қилишга бажонидил ҳозирман. Сен менга кўрсатаётган кўнгил очар уй эгасида ҳам топилиб қолади, ҳали унчалик ўлар ҳолатга етгунимизча йўқ, аммо ҳозир кечирасизлар: эрталабдан ароқ ичишга соғлиғим йўл

қўймайди, ишим ҳам изм бермайди, мен колхозга бориб хизмат қилишим керак. Қун ботгандан кейин келинлар, ғунажинимнинг бойғазасини ўшанда ичамиз.

— Сен меҳмонларни ақалли уйингга таклиф қилсанг, бузоғининг онасининг сути билан сийласанг бўларди,— лўппи юзларидаги кулгичлари яйраб, хушнудлик билан жилмайиб деди ғўлабир ва қўлини илтижо билан Яков Лукичнинг билагига ташлади.

Аммо қатъиятли Яков Лукич энди бутун иродаси ва диққатини бир нуқтага йиғиб олган эдики, бепарвороқ заҳарханда қилганча жавоб берди:

— Биз казакларда таомил шундайки, ўргилай жаноблар, бизда меҳмондорчиликка ҳар кимнинг меҳмон бўлгиси келган вақтда эмас, мезбонлар чақириб таклиф қилишгандагина борилади. Ё сизларда таомил бошқачароқми? Аммо ҳозир бизнинг одатимизга, хутордаги одатга амал қилайлик: кечқурун кўришадиган бўлдик-а? Демак, эрталабдан қуруқ гап сотишимизнинг ҳожати ҳам йўқ. Яхши боринглар!

Харидорларга шартта орқа ўгириб, ҳатто даванги подачи ошиқмасдан бошвоқлаётган ғунажинга ҳам қарамай, Яков Лукич зинапояга алпанг-талпанг кета бошлади. Инқиллаб-синқиллаб ва ясама оҳ-воҳлаганча, чап қўли билан белини ушлаб зинапоянинг юқори босқичига чиқди-да, даҳлизга киргандагина кафтини астойдил кўкрагига босиб бир дақиқача турди, кўзларини юмиб, оқариб кетган лаблари билан: «Ҳаммаларингга ҳам минг лаънат!» деб шивирлади. Юрагидаги санчиқ ҳадемай тиниб қолди, боши айланиши ҳам тўхтади. Яков Лукич яна бир оз турди-да, кейин Половцев яшаётган меҳмонхона эшигини одоб билан, аммо қатъий тақиллатди.

Остонадан кираркан у «Жаноби олийлари, фалокат!..» дея олди, холос. Шу ондаёқ, тунги момақалди роқ вақтида — чақмоқ чақнаган вақтдагидек, ўзига қараб тўғриланган тўппонча милини, Половцевнинг олдинга туртиб чиққан вазмин энгагини, унинг мижжа қоқмай диққат билан тикилиб турган кўзларини, каравотда курагини деворга тақаб чўнқайиб олганча тиззаларини кўтариброқ бемалол қўл пулемёти ушлаб ўтирган Лятевскийни кўрди, пулемётнинг оғзи

ҳам эшикка. Яков Лукичнинг кўкраги баробаридаги жойга тўғриланган эди... Яков Лукич ярқ этган бу манзарани, ҳатто Лятевскийнинг табассуми билан ёлғиз кўзининг бежо чақнаётганини ҳам бир зумгинада кўраркан, гўё йироқдан келган шу саволни эшитди:

— Сен қўрага кимни олиб келдинг ўзи, ўргилай мезбон?

Ҳанг-манг бўлган Яков Лукич овозни таниёлмай қолди, шиддат билан калта-калта шивирлаб айтилган бу саволни гўё кўзга кўринмайдиган учинчи бир киши бергандек эди. Аммо ихтиёридан ташқари бир куч чолни бир лаҳзагина ўзгаришга мажбур қилди: икки ёнига чўзилиб турган қўллари бирдан тирсакларидан букилиб, Яков Лукичнинг ўзи аллақандай бўшашиб, чўкиб қолди. Бироқ тўхтаб-тўхтаб поймапой бўлса ҳамки, илгаригига қараганда бошқачароқ тил билан гапира бошлади:

— Мен қўрамга ҳеч кимни бошлаб келганим йўқ, улар ўз оёқлари билан кириб келишди. Ахир қачонгача, ўргилай жаноблар, менга ҳар кун ўшқириб, хўш, ёш болага ўхшатиб хўрлайсизлар? Бу менга жуда ҳам малол келяпти! Сизларни текиндан текинга едириб-ичираётган бўлсам, ҳар қандай йўллар билан кўнгилларингизни олаётган бўлсам. Уй ичимиздаги аёллар ҳам кир-чирларингизни ювиб, текинга ҳар хил овқатлар пишириб беришяпти... Сизлар мени ҳозир, шу дақиқанинг ўзидаёқ ўлдириб қўя қолишларингиз мумкин, сизлар билан кечирган куним азоб-уқубатнинг ўзи бўлиб қолди! Ғунажинимни ҳам шунинг учун зиёнига сотдимки, сизларни боқишим керакми? Сиз жаноби олийларга ёвғон карам шўрва тортиб бўлмаса, албатта гўштли бўлиши керак. Мендан яккаш ароқ сўрайсизлар... Бу чақирилмаган меҳмонлар қўрага кириб келишлари биланоқ, мен сизларни огоҳлантирдим-ку, кириб келганлар бошқачароқ харидор эканликларини кейин пайқаб қолдим, «Худо кўтарсин сизларни, ғунажинни текинга олсанглар ҳам майли, фақат тезроқ кетсанглар бўлгани!» деб орқа ўгирганча қайтиб келдим. Сизлар бўлсанглар, ўргилай жаноблар... Эҳ, сизларга қандай гап уқтира олардим?— Яков Лукич умидсиз қўл силтаб, юзини кафтлари би-

лан бекитиб, эшик ёндорига кўкраги билан суянди.

Кўнглини аллақачонлардан бери ғалати бир лоқайдлик эгаллаб олган Половцев бирдан ҳайратда қоларли ширасиз овоз билан гапирди.

— Дарҳақиқат, чол ҳақли, пан Лятевский. Латта ҳиди келиб қолдимиз, биз вақт ғаниматида бу ердан жўнаб қолишимиз керак. Сизнинг фикрингиз қандай?

— Шу бугуноқ кетиш керак,— деди кескинлик билан Лятевский, пулемётни эҳтиёт билан гижим тўшакка ётқизаркан.

— Алоқа-чи?

— Бу тўғрида кейин гаплашамиз,— Лятевский боши билан Яков Лукични имо қилди. Шундан сўнг унга қараб қатъий деди:— Занчалишлик қилаверманг, Лукич! Харидорлар билан нима тўғрисида сўзлашганингизни гапириб беринг. Ҳақингизни тўла бериб кетишдими? У савдогарлар бу ерга яна қайтиб келишадими?

Яков Лукич болалардек пиқиллаб йиғлаб юбориб, камар тақилмаган кўйлагининг этагига бурнини қоқди-да, кафти билан кўзларини, мўйлови ва соқолини артди, сўнг ердан кўзини олмай тайёрловчилар билан қилган суҳбатини, мол ҳайдовчининг шубҳали ҳаракатларини қисқагина гапириб берди. Тайёрловчилар кечқурун келиб у билан ширинкомани бирга ичмоқчи эканликларини ҳам эслатиб ўтди.

— Жуда маъқул,— деди Лятевский асабий заҳарханда қилиб.— Уларни уйингга таклиф қилишдан бошқа ақлироқ тадбирни ўйлаб тополмадингми? Жин урган бефаросат, галварс!

— Уларни мен таклиф қилганим йўқ, ўзлари меҳмон бўламиз, деб хиралик қилишиб, ҳозирнинг ўзида ёқ уйга кириб келишмоқчи эди, кечгача сабр қилишга аранг кўндирдим. Сизлар ҳам, жаноби олийлари, исми-шарифларингизни қандай улуғлашлари эсимда йўқ, мени аҳмоқ, лақмага чиқариб чакки қияллар... Худонинг ўзи кечирсин, нима жин уриб уларни уйимга бошлаб кирарканман, ахир бу ерда сизлар буқиниб ўтирибсизлар-ку? Сизлар билан ўзимнинг бошим кетиши учунми?

Яков Лукичнинг нам кўзлари хунук чақнаб кетди, у сўзларини ошкора ғазаб билан тугатди:

— Сизлар, жаноб офицерлар, ўн еттинчи йилгача фақат ўзларингни ақлли-ю, солдатлар билан жамики фуқаро казакларнинг ҳаммасини тентак, деб ўйлаб келардинглар. Қизиллар сизларга таълим бера-бера ҳеч нарса ўргатолмаганга ўхшайди... Шунча таълим билан бир олам таъзир сизларга сира ҳам юқмабди!

Половцев Лягьевскийга имо қилди. У лабини қимтиб индамай, парда тутиб қўйилган деразага ўгирилди, Половцев эса Островновнинг олдигинасига келиб, унинг кифтига қўлини қўйди-да, муроса билан жилмайди.

— Арзимаган нарсаларга ҳам хуноб бўлаверасанми, Лукич! Одам жаҳл устида нималар деб юбормайди? Ҳар тўкисда бир айб. Сен бир нарсада ҳақлисан: ғунажинингни харид қилганларнинг тайёрловчилиги бамисоли менинг архиерейлигимга ўхшаган гап. Уларнинг иккови ҳам чекист. Улардан бирини Лягьевский шахсан таниди. Тушундингми? Улар бизни қидириб юришибди, лекин ҳозирча тусмол билан тимирскилаб қидириб юришибди, шунинг учун ҳам ўзларини тайёрловчи қилиб кўрсатишяпти. Энди бу ёғини эшит: тушгача биз бу ердан битта битталаб чиқиб кетишимиз керак. Сен бориб харидорларингни нима билан бўлса ҳам, қандай қилиб бўлса ҳам икки-уч соат алахситиб тур. Уларни ўзимизга тегишли, ҳозир уйида бўлган танишларингдан биронтасиникига олиб боришинг, улар билан ароқ ичиб ҳангамалашишинг мумкин. Аммо ўзинг ҳам, мезбонинг ҳам зинҳор-базинҳор маст бўлгунча ичиб тилларинг ечила кўрмасин! Библиб қолсам, икковларингни ҳам ўлдираман! Буни қаттиқ ёдингда тут! Сен уларни ичкилик билан алахситиб турганингча биз аста-секин қўрангнинг этагига туташган жардан даштга чиқиб олиб, ғойиб бўламыз-қўямиз! Ўғлингга айт, ҳозироқ тезак уюмига менинг қиличимни, пулемётни, дискларни, икковимизнинг милтиғимизни яшириб қўйсин.

— Ўзингизнинг милтиғингизни бекиттираверинг, мен ўзимникини ола кетаман,— дея гап қистирди Лягьевский.

Половцев унга индамай қараб қўйди-да, давом эттирди:

— Шу буюмларнинг ҳаммасини палосга ўрасин-да, аввал эҳтиётдан кўз ташлаб аста оғилга олиб чиқсин. Уйингга мутлақо ҳеч нарса яшира кўрма. Сенга яна бир илтимос, тўғрироғи, буйруқ бор: менинг номимга келадиган пакетларни олиб тур, олишинг билан омбор ёнида ётган тегирмонтошнинг остига бос-тир. Биз бу ерга баъзан кечалари келиб-кетиб турамыз. Сен ҳамма гапни уқдингми?

Яков Лукич шивирлади:

— Худди шундай.

— Хўп, бор, бу жин урган тайёрловчилардан кўзингни узма! Уларни бу ердан узоқроққа олиб кет, икки соатдан кейин бу ерда бизнинг изимиз ҳам қолмайди. Уларни кечқурун уйингга таклиф қилишинг мумкин. Бу хонадаги каравотларни том бошига олиб чиқиб қўйиб, ҳужрани шамоллатинглар. Чалғитиш учун бу ерга бало-баттар қақир-қуқурларни ташлаб қўй, борди-ю, илтимос қилиб қолишса, уларга бутун уйни кўрсат... Улар турли баҳоналар билан уйингнинг ҳамма ёғини кўздан кечиришга тиришишса ҳам ажаб эмас... Биз бир ҳафтача четда юриб, кейин яна сеникига қайтиб келамиз. Бизга едирган бир бурда нонингни миннат қилма! Бизнинг ишимиз тантана қилди дегунча, ҳамма қилган яхшиликларинг, бизга қилган сарф-харажатларинг учун ошиғи билан ҳақ тўлаймиз. Аммо биз бу ерга яна қайтиб келишимиз керак, чунки мен исённи ўз участкамда, шу ерда туриб, Гремячийда кўтараман. Фурсат ҳам яқин қолди!— сўзини тантана билан тугатди Половцев ва Яков Лукични қучоқлаб қўйди.— Бор, чол, худо ёр бўлсин!

Островнов эшикни ёпиб чиқиб кетиши билан Половцев столга келиб ўтириб, сўради:

— Сиз у чекист билан қаерда учрашган эдингиз? Янглишмаётганингизга аминмисиз?

Лятевский табуретни суриб, Половцевга энгашди-да, танишганларидан бери илк бор бўлса керак, масхарабозлик қилмасдан, киноясиз гапира бошлади:

— Езус—Мария! Янглишишим мумкинми? Мен бу одамни ўла-ўлгунимча унутмайман! Унинг ёноғидаги чандиқни кўрдингизми? Мени қамоққа олишаётганда юзига ханжар билан туширганман. Кўзимни, мана бу чап кўзимни бўлса сўроқ вақтида ўша ситиб чиқарган. Муштларининг баҳайбатлигини кўрдингизми? Бу воқеа тўрт йилча бурун Краснодарда бўлган эди. Мени бир хотин сотиб қўйди, худога шукурлар бўлсинки, аллақачон дунёдан ўтган! Мен ҳали ички тюрьмада-лигимдаёқ унинг сотганини билиб қолдим. Қочган кунимнинг эртасигаёқ оламдан ўтди. Ўзи жуда ёш, кўхлик, ярамас кубанлик казачка, тўғрироғи, кубанлик қанжиқ эди. Шундай бўлган эди... Биласизми, мен тюрьмадан қандай қилиб қочдим?— Лягьевский мамнуният билан заҳарханда қилиб, кичкина қурғоқ қўлларини бир-бирига ишқади.— Мени бари бир отиб ташлашарди. Менга бари бир эди, мен таваккал билан бир қалтис ишга, ҳатто бир пасткашликка аҳд қилдим... Терговчиларни лақиллатиб, ўзимни оддий аъзолардан қилиб кўрсатиб юрганымда улар мени камоли эҳтиёт билан якка сақлашди. Шундан сўнг мен нажот йўлида охириги чорага ёпишдим. Сўроқ вақтида Кореновская станицасидаги бир казакни сотдим. У бизнинг ташкилотимизга аъзо эди, ҳалқа унга бориб тугарди: у станицадошларидан яна уч кишинигина сотиши мумкин, бизнинг одамлардан бошқа ҳеч кимни, биронтасини ҳам танимас эди. Мен: «Бу тўртта галварсни отиб ташлай қолишсин ёки сургун қила қолишсин, мен жон сақлаб қолай, ташкилотимиз учун биргина менинг ҳаётим бу зоти пастларнинг, бу тўрт ҳайвоннинг ҳаётидан кўра ғоятда муҳимроқ, деб ўйладим. Шунини айтишим керакки, мен Кубандаги ташкилотда муҳим роль ўйнардим. Менинг ишдаги аҳамиятимни ҳатто шундан ҳам билсангиз бўладики, йигирма иккинчи йилда чегарадан беш марта ўтиб, Парижда Кутепов билан беш марта кўришганман. Мен ишдаги бу тўртта қуруқ савлатни сотдим-у, аммо шу билан терговчини юмшатдим: у менинг ички ҳовлида бошқа маҳбуслар билан бирга сайр қилишимга рухсат берди. Мен ҳаяллашим мумкин эмас эди. Тушуняпсизми? Шундай қилиб, кечқурун ҳалокатга маҳкум этилган

бир гала кубанлик тубанлар билан сайрга чиқиб, ҳовлини биринчи айланганимиздаёқ, ҳовлидан томдаги пичанхонага нарвон қўйиб қўйилганини кўриб қолдим, нарвон афтидан, яқинда қўйилган. Пичан ўриш вақти эди, гепеучилар отлари учун кундузлари пичан ташишарди. Мен яна бир айланиб чиқдим, қўлларим қоидадагидек орқамда, учинчи марта айланганимдан кейин бамайлихотир нарвоннинг олдига бордим-да, атрофимга қарамай худди цирк саҳнидагидек аста-секин почама-поча юқорига чиқа бошладим. Қўлларим илгаригидек орқамда. Мен мўлжални тўғри олган эканман, жаноб Половцев! Руҳан тўғри олган эканман. Менинг ақл бовар қилмайдиган журъатимдан ҳанг-манг бўлиб қолган соқчилар яна саккизта босқичигача монесиз чиқишимга имкон беришди-да, шундагина улардан бири жон аччиғида: «Тўхта!» деб бўкирди — бу орада мен нарвоннинг икки босқичини бир қилиб чиқиб томга такадек сакрадим. Бетартиб отишма, қичқириқлар, сўкишлар бошланиб кетди. Мен икки сакрашда томнинг лабига етиб олдим, у ердан яна бир сакраб тор кўчага тушдим! Шу билан вассалом. Эрталаб мен Майкопдаги учрашадиган жойимизда, ишончли квартирада эдим... Мени бадбашара қилиб қўйган ўша баҳодирнинг фамилияси — Хижняк. Скифларнинг тошдан йўнилган обидасига ўхшаган чолворли бу хотинчалишни сиз ҳозир ўз кўзингиз билан кўрдингиз. Нима дейсиз, мен уни энди тириклай қўлдан чиқариб юборайми? Йўқ, менинг ситилган битта кўзим учун унинг иккала кўзи ҳам ситилсин! Кетган бир кўзимнинг эвазига икки кўзини ўйиб оламан!

— Эсингизни едингизми! — норозилик билан хитоб қилди Половцев. — Сиз ўз қасосингизни оламан деб бутун ишни барбод қилмоқчимисиз?!

— Хотиржам бўлинг. Мен Хижняк билан унинг ошнасини бу ерда ўлдирмайман, хутордан ташқаридаги бирон жойда, Гремячий Логдан узоқроқда пойлаб ётаман. Тайёрловчиларни таланган қилиб кўрсатаману — ёпиқлик қозон ёпиқлигича қолиб кетаверади! Пулларини ҳам оламан. Савдодан қўлга тушишдими, демак, улар ношуд савдогар экан... Сиз ўз

милтигингизни яшириб қўйинг. Мен бўлсам ўзимникини плашчимнинг тагида олиб чиқиб кетаман. Мени фикридан қайтараман, деб ўйлай кўрманг, эшитяпсизми? Менинг қарорим узил-кесил! Мен ҳозир чиқиб кетаман, сиз кейинроқ чиқинг. Шанба куни қуёш ботгандан кейин Тубянской яқинидаги ўрмонда ўтган гал учрашган булоғимизнинг олдида учрашамиз. Хайр, худо хайрингизни берсин, менга жаҳлингиз чиқмасин, жаноб Половцев! Биз бу ерда асаб важдан баъзан чегарадан чиқиб кетдик, эътироф этишим керак, мен кўпинча одобсизлик ҳам қилдим.

— Қўйсангиз-чи... Бизнинг вазиятимизда назокатнинг ҳожати йўқ,— ийманиб мингиллаб қўйди Половцев, аммо ҳар қалай Лятевскийни қучоқлаб, унинг рангсиз юмалоқ пешонасига оталарча лабларини тегизиб қўйди.

Лятевский кутилмаганда зоҳир бўлган бу ўртоқлик ҳиссидан таъсирланиб кетди, аммо ҳаяжонланганини сездириб қўйгиси келмай, Половцевга орқасини ўгириб, эшик қабзасини ушлаб турганча деди:

— Мен Тубянскойдаги Максим Харитоновни ўзим билан бирга ола кетаман. Унинг милтиғи бор, ўзи ҳам машаққатли фурсатларда орқа қилса бўладиганлардан. Сиз эътироз билдирмайсизми?

Половцев бир оз хаёл сургач жавоб берди:

— Харитонов менинг сотнямда вахмистр бўлиб хизмат қилган. Жуда тўғри танлабсиз. Олаверинг. У жуда уста мерган, ҳар қалай бир вақтлар шундай эди. Мен сизнинг дардингизни тушуниб турибман. Ишга киришинг, аммо зинҳор Гремячийнинг яқинида ёки хуторнинг ўзида эмас, даштнинг бирон ерида...

— Хўп бўлади. Хайр.

— Муваффақият тилайман.

Лятевский даҳлизга чиқди, кифтига Островновнинг эскигина зипунини ташлаб, эшик тирқишидан кимсасиз кўчага кўз югуртирди. Бир минутдан сўнг у суворийлар карабинини чап ёнбошига босганча қўрадан оҳиста кетмоқда эди, офилнинг муюшидан ҳам ошиқмасдангина бурилди. Аммо жарга сакраши билан бирданига ўзгариб кетди: зипунининг енглари кийиб, карабинни қўлига олди-да, тепкисини суриб

қўйиб, чор атрофга диққат билан кўз ташлаб, шитир этган садога қулоқ солиб, ахён-ахёнда қўйида тонгги кўкиш ҳовур ичида ястаниб ётган хуторга қараб-қараб қўйиб, ўзан бўйлаб йиртқич ҳайвонлардек пусиб кета бошлади.

Икки кундан сўнг, жума куни эрталаб Тубянской ва Войсковой хуторларининг орасидаги йўлда, Кленовий буеракнинг этагидан олтмиш метрча наридан ўтган йўлда иккита тайёрловчи ва аравага қўшилган отлардан бири ўлдириб кетилди. Тубянской хуторлик аравакаш казак иккинчи отнинг ён қайишларини қирқиб Войсковой хуторига от қўйиб борди. Содир бўлган воқеани қишлоқ советига ўша хабар қилди.

Воқеа содир бўлган жойга чиқиб борган участка милиционерни қишлоқ советининг раиси, аравакаш ва гувоҳлар қуйидагиларни аниқладилар: бандитлар ўрмонга яшириниб олиб, милтиқлардан ўн марта ўқ узганлар. Биринчи ўқ билан барваста, яғриндор мол ҳайдовчи ўлдирилган. У дрожкидан юз тубан йиқилган. Ўқ унинг худди юрагига келиб теккан. Ғўлабир гавдали тайёрловчи аравакашга жон-жаҳди билан: «Ҳайда!» деб қичқирган ва унинг қўлидан қамчини юлиб олиб ўнг томондаги отга ўқталган, аммо отни қамчилашга улгуролмаган: иккинчи ўқ келиб уни дрожкига чўзилтириб қўйган. Ўқ унинг бошига, чап қулоғидан юқорироққа келиб теккан. Отлар олиб қочган. Ўқ еган тайёрловчи мол ҳайдовчидан йигирма метр нарида дрожкидан тушиб қолган. Иккала милтиқдан баробарига яна бир неча бор ўқ узилган. Чап томондаги от чопиб бораётган жойида теккан ўқдан ўмба-лоқ ошиб кетиб шотини синдирган, устига тақалиб келган дрожкини ағдариб юборган. Аравакаш омон қолган отнинг ён қайишларини қирқиб, уни миная солиб чопган. Унинг орқасидан ҳам бир неча марта ўқ узишган, лекин бу ўлдириш мақсадида эмас, пўписа учун қилинган. Чунки ўқлар, аравакашнинг гапига қараганда, унинг тепасидан ғизиллаб ўтиб кетган.

Ўлдирилганларнинг икковларининг ҳам чўнтакларини ағдарилган эди. Ёнларида ҳужжатлари йўқ эди.

Тайёрловчининг бўш портфели йўл бўйидаги ўт ичида ётарди. Бандитлар у ёқ-бу ёғини тинтиб чалқанча ётқизиб қўйган мол ҳайдовчининг юз терисидаги изга қараганда чап кўзи пошна билан тепиб ситиб чиқарилган эди.

Қишлоқ советининг раиси, иккита урушни бошидан ўтказиб, кўпни кўрган казак, милиционерга шундай деди:

— Буни қара, Лука Назарич, бир газанда буни ҳатто ўлгандан кейин ҳам таҳқирлапти-я! Унинг ғашига тегиб қўйдимикан? Ё хотин масаласида ораларида чатоқ чиқдимикан? Расмона қароқчилар бунақа ваҳшийлик қилишмайди...— У марҳумнинг бўш ётган қипқизил кўз косасига, юзига ёйилиб кетиб энди қотиб қолган қонли шилимшиқ моддага қарамасликка тиришиб, унинг юзига дастрўмолчасини ёпиб қўйди-да, қаддини ростлаб хўрсинди:— Хўп тап тортмайдиган одамлар чиқди-да! Афтидан, бу савдогарларнинг кетига ёмон ниятли одамлар тушиб, чамаси, уларнинг бир неча минг пулини ўмарганга ўхшайди... Лаънатилар! Пул деб шундай лочинларни нест-нобуд қилишибди-я...

Хижняк билан Бойко-Глуховнинг ҳалокати ҳақидаги хабар Гремячийга етиб келган кун Нагульнов Давидов билан колхоз правлениесида ёлғиз қолиб сўради:

— Иш қаёққа қараб кетаётганини фаҳмляяпсанми, Семён?

— Сенча фаҳмлаётгандирман. Половцев ёки унинг малайларининг иши, факт!

— Бу ўз-ўзидан маълум. Мен бир нарсага гарангман: уларнинг ким эканликларини қаёқдан билиб олишди экан, гап шунда. Бу ишни ким қилган бўлиши мумкин?

— Бу масалани сен билан икковимиз еча олмаймиз. Бу икки номаълум тенгламага алоқадор масала. Сен билан икковимиз бўлсак, арифметикаю алгебрадан нўноқмиз, тўғрими?

Нагульнов оёқларини чалиштириб чанг босган этигининг тумшугига тикилганча анча хаёл суриб ўтиргач, гапирди:

- Бир номаълум нарса менга маълум...
- Нима маълум?
- Бўрининг ўз уяси яқинида қўйларни бўғизла-
маслиги.
- Хўш, бу билан нима демоқчисан?
- Шундай демоқчиманки, уларни Тубянскойдан
ҳам эмас, Войсковойдан ҳам эмас, узоқроқдан келиб
босишган, бу турган гап!
- Шахти ёки Ростовдан дейсанми?
- Шарт эмас, ўзимизнинг хутордан бўлса ҳам
ажаб эмас, қаёқдан биласан.
- Бундай бўлиши ҳам мумкин,— деди Давидов
ўйлаб.— Сенда нима таклиф бор, Макар?
- Коммунистлар, кўзларимизни очайлик. Кеча-
лари камроқ ухлаб, хуторни аста-секин хуфия айла-
ниб, кўз-қулоқ бўлиб юрайлик. Ажаб эмаски, омади-
миз келиб, хутордами, хутордан ташқаридами
Половцев ёки шубҳали нотаниш одамлардан би-
ронтасини учратиб қолсак. Бўрилар кечаси овга чи-
қади...
- Сен бизни бўриларга ўхшатыпсанми?— сал ил-
жайиб қўйди Давидов.
- Аммо Нагульнов табассумга табассум билан жа-
воб бермай, ёйиқ қошларини чимирганча деди:
- Бўри улар, биз — бўриларнинг кушандалари-
миз. Тушуниш керак!
- Жаҳлинг чиқмасин. Фикрингга қўшиламан,
факт. Кел, ҳамма коммунистларни ҳозирнинг ўзида-
ёқ йиғақолайлик.
- Ҳозир эмас, сал кечроқ, эл ётганда йиғайлик.
- Бу ҳам тўғри,— деб қўшилди Давидов.— Аммо
хутор бўйлаб кузатувчилик қилиб юрмасдан, пистир-
мада ўтиришимиз керак, бўлмаса, казаклар бирдан
бад олиб, гумонсираб қолишади.
- Қаерда пистирма қўйиб ўтирамыз? Тўғри кел-
ган жойдами? Беҳуда гап! Менинг Тимошкани пой-
лашим ўнғай бўлган эди: унинг Лушкадан бошқа
борадиган одами, бошқа иложи ҳам йўқ эди. Булар-
ни қаерда пойлаймиз? Дунё кенг, хутордаги қўралар
ҳам кўп, ҳар қайсисининг олдига пистирма қўйиб
бўлмаса.

— Ҳар қайсисининг олдига пистирма қўйиб ўтиришимизнинг ҳожати ҳам йўқ.

— Бўлмаса қандай йўл билан иш кўрамыз?

— Тайёрловчилар кимлардан мол сотиб олганини аниқлаб, худди ўша қўраларни кўз остимизга олиб кузатамиз. Қатл этилган ўртоқларимиз кўпроқ шубҳали граждандарнинг атрофида айланиб, ўшалардан мол харид қилишган эди... Бандитлар ҳам шулардан биронтасиникига қора тортиб борган бўлиши мумкин... Тушундингми?

— Хўп мафкуралари одамсан-да!— деди Нагульнов қатъият билан.— Баъзан мияннга жуда ақлли фикрлар келади!

XXVII БОБ

Половцев билан Лятевский яна Островновнинг меҳмонхонасига келиб ўрнашиб, унда тўрт кундан буён истиқомат қилмоқда эдилар. Улар тонгда келишди. Шундан ярим соат бурун қўшни боғдан туриб Островновнинг уйини кузатаётган Размётнов охири марта эснаб, ўрнидан туриб, ўз-ўзича шундай мулоҳаза қилганча аста-секин уйига қараб йўл олган эди. «Бу Семён нима балоларни ўйлаб чиқаради-да! Бир неча кундан бери бировларнинг қўралари атрофида худди от ўғрилари ёки расмона ўғриларга ўхшаб пушиб кечалари билан ухламаймиз, қани энди бир фойда чиққан бўлса! Қани у бандитлар? Ўзимизнинг соямизни пойлаб юрибмиз... Тезроқ кетишим керак, битта-яримта саҳарҳез хотин сигир соққани туриб мени кўриб қолса борми, сув бетига тўлқин ёйилгандек хутор бўйлаб: «Размётнов каллаи саҳарлаб юрибди! Уни қайси бир ўткир хотин иссиққина бағрида олиб ётган экан, тонг отгандагина уйғониб қолибди?» деган миш-мишлар тарқалади. Роса ғийбат қилишга киришиб, обрўйимни туширишади... Бу ишга барҳам бериш керак! Бандитларни ГПУ ушласин, чекистларнинг вазифаларини зиммамизга олишимизнинг ҳожати йўқ. Мана мен кечаси билан боғда ётдим, шундай диққат билан тикилдимки, кўзларим қинидан чиқиб кетаёз-

ди, кундуз куни мен хизматда қандай қилиб иш берман энди? Қишлоқ советида столда мудраб ўтираманми? Одамларга қип-қизил кўзларимни лўқ қилиб қарайманми? Яна: «Лаънати кечаси билан ўйнаб, энди девор тагида ётган теватдек эснаяпти!» дейишлари мумкин. Яна обрўйим ер билан битта бўлади...»

Тараддудлардан ич этини еяётган, уйқусиз тунда ҳориб-чарчаган, бошлаган таъқибларининг кераксизлигига мутлақо ишонган Размётнов кўрага пусиб кирди — уй остонасида даҳлиздан чиқиб келаётган онаси билан тўқнаш келиб қолди.

— Менман, ойижон,— деди ийманиб Андрей, даҳлизга кириб кетишнинг пайдан бўлиб.

Аммо кампир унинг йўлини тўсиб, жиддий танбиҳ берди:

— Сен эканлигингни кўриб турибман, кўр эмасман... Ўйин-қулгиларингни бас қилиб, кечалари билан изғиб чиқишингни йиғиштиришингга фурсат етмадимми, Андрюшка? Ёш эмассан, тантиқлик қиладиган вақтинг аллақачон ўтиб кетган, онанг билан одамлардан ор қилишингга фурсат етмадимми? Уйлану ўзингни тий, бас!

— Шу тобда уйланайми ёки қуёш чиққунча сабр қила турайми?— жаҳл билан сўради Андрей.

— Қуёш уч марта чиқиб ботиб, тўртинчи куни уйлансанг ҳам майли, мен сени шошилтирмайман,— қўпол ҳазилга эътибор қилмай, мутлақо жиддий жавоб берди онаси.— Қариган чоғимда раҳминг келсин. Қариб касалга чалинган вақтимда ҳам сигир соғиш, овқат қилиш, кир-чирингни ювиш, полизга қараш, бутун рўзғордаги ишларни саранжом қилиш менга қийин бўлиб қолди... Бу нарсани нега пайқагинг келмайди, болам? Сен рўзғорнинг ишига қўлингни ҳам урмайсан-ку! Менга ёрдамчи бўлиб қаёққа бординг? Ҳатто сув ҳам олиб келиб бермайсан. Овқатни ейсан-у, худди бир квартирантга ўхшаб, уйдаги бегона бир одамга ўхшаб хизматингга қараб кетасан... Ёш боладек фақат каптарларни ўйлаб, ўшалар билангина овора бўласан. Ахир шу ҳам эркакларга муносиб ишми? Болаларнинг эрмаги билан кўнгил очгани одамлардан ор қилсанг-чи! Агар Нюрка боқишмаса-чи,

мен аллақачон хариш бўлиб йиқилиб қолардим. Кўзинг чиққанми, кўрмайсанмики, қоқиндиққинам худонинг берган кун бизникига югуриб келади, гоҳ у ишга қараган, гоҳ бу ишга, гоҳ сигир соғади, гоҳ поллизда ўтоқ қилиб, экинларни суғоради, гоҳ яна бирон ишимга қарашади! Шундай бинойидек меҳрибон қизки, бутун станицада бунақаси йўқ. Кўзингга нигорон бўлиб тикилади-ю, сен бўлсанг кўрмайсан, ўйин-кулгилар кўзингни кўр қилиб қўйганга ўхшайди! Хўш, қаёқларда жин чалиб юрибсан ўзинг? Турқингни бир қара: худди дайди теватга ўхшаб ҳамма ёғингга тўнғизтароқ ёпишиб ётибди! Бошингни эг, бошгинамга битган бало бўлмай кетгур! Сенгинани қаерларда булғалаб қийноққа солишди?..

Кампир ўғлининг елкасига қўлини қўйиб, уни энгашишга мажбур қилиб сал пастга босди, Андрей бошини эггач эса, уни оқ оралаган кокилларида қаттиқ тишлашиб қоладиган бултурги бир тўп тўнғизтароқни аранг суғуриб олди.

Андрей қадини ростлаб, ирганиб, ижирғанаётган онасининг юзига тик қараганча кулиб қўйди.

— Менинг тўғримда кўнглингизга ёмон гап келмасин, ойижон! Эрмак важидан эмас, эҳтиёж юзасидан тўнғизтароқ орасида ётишга мажбур бўлдим. Сиз ҳозирча бу гапга тушунмайсиз, кейинчалик, мавруди келиб билганингиздан кейин тушунасиз. Уйланиш важигга келсак, сиз айтган муддат — уч кун — жуда кўплик қилади. Нюркани эртагаёқ уйингизга бошлаб келаман. Аммо ўзингиз билинг, ойижон, уни келинликка ўзингиз танладингизми — у билан ўзингиз муроса қилинг, ораларингизда жанжал-тўполон бўлмасин. Мен бир бошпанада учта хотин билан бўлса ҳам муроса қилиб кетаман, ўзингиз биласиз-ку, биров менинг жинимга тегмаса мен жуда ройишга юрадиган одамман... Ҳозир йўл беринг, ишга кетишимдан олдин ақалли бир соатгина мизғиб олай.

Кампир чўқинганча йўл берди.

— Худога шукур-а, қариган чоғимда менга раҳм қилишни кўнглингга солибди. Қир, жон болам, қир, арзандам, ётиб ухла, мен сенга нонуштага чалпак пишириб бераман. Сенга озгина қаймоқ ҳам йиғиб қўй-

ганман. Бундай хушнуд қилганинг учун қандай қилиб, нима билан кўнглингни олишимни ҳам билмай қолдим!

Андрей эшикни зичлаб ёпиб кириб кетган бўлса-да, кампир ҳали у худди ёнида тургандек оҳиस्ताгина гапирди:

— Еруғ дунёда биттаю битта фарзандимсан-а!— Шундай деб йиғлаб юборди.

Тонгда, айти бир вақтда хуторнинг турли томонларида Андрей Размётнов, туни билан Атаманчуковнинг қўрасидаги оғил тагида ўтириб чиққан Давидов, Банникнинг қўрасини мижду жоқмай кузатиб чиққан Нагульнов, Островновнинг уйига бежавотир писиб кириб олган Половцев билан Лятевский ўринга ётмоқда эдилар.

Бу туманлироқ осуда ёз тонгида турли эътиқоддаги ва характердаги бу одамларнинг ҳаммаси турли тушлар кўрган бўлсалар керак, аммо уларнинг ҳаммалари ҳам айти бир соатда уйқуга кетишган эди...

Уларнинг ҳаммасидан Андрей Размётнов олдинроқ уйғонди. У иякларини кўкаргунча қириб, бошини ювди, тоза кўйлагини, Марина Пояркованинг марҳум эридан унга бевосита мерос сифатида келиб теккан мовут чолворини кийди, этикларига узоқ туфлаб, кейин уларни эски шинелнинг этагидан йиртиб олинган бир парча мовут билан роса ишқалаб артди. У ошиқмасдан, пишиқ-пухта отланди.

Онаси бу отланишнинг сабабини пайқадую, ўғлининг тантанали кайфиятини эҳтиётсиз бир сўз билан бузиб қўймаслик учун ҳеч нарса демади. Унга аҳён-аҳёнда қараб қўйиб, печь атрофида одатдагидан кўпроқ ивирсиди. Улар индамай нонушта қилишди.

— Мени кечгача кутманг, ойижон,— расмий оҳангда огоҳлантирди Размётнов.

— Худо омадингни берсин!— тилак тилади онаси.

— Омад бериб бўпти...— ишончсизлик билан жавоб берди Размётнов.

У совчиликни ҳам, Давидовга ўхшамай, ишчанлик билан ўн минутнинг ичидаёқ тугатди. Аммо, Ньюканинг ота-оналари уйига киргач, ҳар қалай, одатдаги

тартибни бажо келтирди: икки минутча индамай чекиб ўтирди, кейин Нюрканинг отаси билан ҳосилнинг қандай бўлиши ҳақида, об-ҳаво ҳақида бир-икки оғиз гаплашди-да, шу заҳотиёқ аллақачон пишитиб қўйилган иш ҳақида гапираётгандек гапирди.

— Эртага сизлардан Нюркани олиб кетаман.

Қайлиқнинг аскиябозликдан хабари бор отаси сўради:

— Қаёққа? Қишлоқ советида дастёр бўлиб навбатчилик қилиб ўтирганими?

— Ундан ҳам баттар иш. Ўзимга хотин қилиб олиб кетаман.

— Ўзи нима дер экан...

Размётнов лов-лов ёнаётган қайлиғига қаради, ўзининг одатда қулиб турадиган юзида табассумдан асар ҳам йўқ эди.

— Розимисан?

— Мен ўн йилдан бери розиман,— деди қиз кескин, Андрейдан дадил, ошифта шахло кўзларини узмай.

— Гап шу билан тамом,— деб қўйди мамнуният билан Размётнов.

Қизнинг ота-оналари эски удумни қилиб қийишишмоқчи эди, аммо Андрей яна тамаки чекиб уларнинг уринишларига кескин барҳам берди:

— Мен сизлардан сеп ҳам, ҳеч нарса ундираётганим йўқ, сизлар мендан нима ундира олардинглар? Тамакининг тутуниними? Қизни отлантинглар. Шу бугуноқ станицага тушиб рўйхатдан ўтиб, шу бугуноқ қайтиб чиқамиз, эртага тўй қиламиз, гап шу!

— Нега бунча энди сабринг чидамай, қисталанг қилмасанг?— гаши келиб сўради қизнинг онаси.

Аммо Размётнов унга совуққина қараб қўйиб, жавоб берди:

— Менинг сабрим бундан ўн икки йил муқаддам тугаган, адойи тамом бўлиб, қора ернинг қаърига кирган... Шунинг учун ошиқяпманки ўрим-йиғим тумшуғимизнинг тагига келиб қолди, уйда ҳам, ўзларингиз биласизлар, кампирим бус-бутун истеъфога чиқяпти. Хулласи калом, шундай келишамиз: ароқни мен станицадан олиб келаман — ўн литрчагина, ароқ-

қа яраша овқат тайёрлаб, меҳмон чақиринглар. Мен томондан уч киши келади: онам, Давидов, Шалий.

— Нагульнов-чи?— суриштирди отаси.

— Унинг тоби қочиб қолди,— қувлик ишлатди, МакаARNING тўйга ўлақолса ҳам келмаслигига қатъий ишонган Андрей.

— Қўй сўяйликми, Андрей Степанич?

— Ўзларингиз биласизлар, лекин кўп ўйин-кулги қилмаймиз, менга мумкин эмас: вазифамдан олиб ташлаб, партиявий йўл билан шунақанги бир лахча чўгдек ҳайфсан тутқазиб қўйишадики, рюмка ушлаган бармоқларимни бир йилгача пуфлаб юраман.— Қизга ўгирилди-да, шўхлик билан имо қилиб қўйди, аммо унча илжаймади.— Ярим соатдан кейин келаман, сен унгача, Нюра, яхшилаб ясаниб тур. Унчамунча одамга эмас, кимсан қишлоқ советининг раисига тегяпсан-а!

Бу маъюсгина тўй бўлди. Қўшиқ айтилмади, ўйин тушилмади, казакларнинг тўйларига мансуб қувноқ ҳазиллар бўлмади, куёв-келинга қараб айтиладиган, баъзан беибо, баъзан эса мутлақо беҳаё бўлгувчи тилаклар ҳам айтилмади... Бутун руҳ-кайфият Размётновнинг измида бўлди: у тасодифга қарши жиддий, вазмин, ҳушёр эди. Суҳбатларда деярли иштирок этмас, яккаш жим ўтирар, оз-моз ичган меҳмонлар аҳён-аҳёнда «аччиқ» деб қичқириб қолишса, у худди мажбурият юзасидан қилаётгандек, қизил юзли хотинига бошини бурарди-да, уни совуқ лаблари билан истамагандек ўпар, ҳамиша шўх кўзлари эса ҳозир ёш келинчакка, меҳмонларга эмас, аллақаяёқдаги йироқларга, гўё йироқ, жуда йироқ ҳазин ўтмишга тикилар эди.

XXVIII БОБ

Гремячий Лог ва унинг кўкидаги ҳаёт ҳамон азалий улуғвор, вазмин маромда давом этмоқда: ҳамон хутор устидан баъзан оппоқ қиров уртилган булутлар

сузиб ўтар, баъзан уларнинг туслари ва ранглари ўзгариб, момақалдиروқдан дарак берувчи гўқ кўк рангини йўқотиб туссиз бўлиб қолар, баъзан, қуёш ботаётганида хира ёки ярқироқ тусда ловуллаб эртага шамол бўлишидан дарак берар, шунда Гремячий Логдаги ҳамма қўралардаги хотин-халаж ва болалар хонадон бошлиқларидан ёки хонадон бошлиғи бўлишга тайёрланаётганлардан азалий асослиги билан эътирозга ўрин қолдирмайдиган қисоқагина, хотиржам жумлаларни эшитишарди: «Шундай шамолда ғарам босиб ёки аравага ортиб бўлармиди?» Шунда ёнида ўтирганлардан — оилада каттароқларданми ёки қўшниларданми, биронтаси ўй суриб жавоб берарди: «Ҳеч иложи йўқ! Учириб кетади!» Юқорида шафқатсиз шарқий шамол эсиб турган ва пастда одамлар мажбуран бекор ўтирган шундай пайтларда — хутордаги уч юз хонадоннинг ҳаммасида бир вақтлар казо қилган Иван Иванович Дегтяров деган ҳамқишлоқлари ҳақидаги бирдан-бир ҳангама бошланиб кетар эди. Ўша одам бир вақт, аллақачонлардир шарқий шамол турганда даладан хирмонга ғалла ташимоқчи бўлиб, шамол аравадаги буғдойни боғбоғи билан учириб кетаётганини кўргач, офатга қарши курашдан иложсиз қолиб, паншахада буғдой боғларини кўтарибди-да, шамолга қаҳр билан: «Хўп, шунақа зўр экансан буни ҳам учириб кетақол! Учириб кетақол, лаънат теккур!» деб бўкирибди, кейин аравага айқаш-уйқаш уйиб ортилган ғаллани ағдариб юбориб, қаттиқ сўкиниб, аравасини қалдиратганча уйга жўнаб қолибди.

Гремячий Логдаги ҳаёт ўзининг вазмин одимини тезлаштирмасдан бир маромда давом этар, аммо ҳар бир кун ва ҳар бир кеча хуторнинг уч юз хонадонидан бирига ўзининг катта ва кичик қувончларини, қайғуларини, ҳаяжонларини, дарров тугай қолмайдиган ғуссаларини олиб келар эди... Душанба кунни тонгда ўтлоқда хуторнинг аллақачонлардан буёнги подачиси Агей бобо ўлиб қолди. Ёш, шўх ғунажин сигирни қайтариб келиб подага қўшиш учун югуриб, аммо чолларга хос бир оз лўкиллаб чопган ҳам эдики, бирдан тўхтаб кўксига гавронини босди-да, бир

минутча турган жойида букилиб кетаётган оёқларини олиб қўйиб, кейин эса худди мастлардек каловлаганича, қўлидан гавронини тушириб юбориб, аранггина қадам босиб аста-секин орқасига қайта бошлади. Унинг олдида Бесхлебновнинг сигир ҳайдаб чиқарган келини югуриб келди. Чолнинг совиятган қўлларига ёпишиб, унинг хиралашаётган кўзларига иссиқ нафаси урилганча, даммини аранг ростлаб сўради:

— Бобогинам, ўргилай, аҳволинг ёмонми?!— Кейин овози борича қичқирди:— Вой ўргилиб кетай! Сенга нима ёрдам қилдим энди?!

Тилдан қолаётган Агей бобо гапирди:

— Қўзичоғим, сен қўрқма... Қўлтиғимдан суя, бўлмаса йиқилиб кетаман...

Йиқилиб ҳам тушди — аввал ўнг тиззаси билан чўккалаб, кейин ёнбошига узала тушди-да, ўлиб қолди. Вассалом. Тушки овқат пайтида, айна бир соатда икки колхозчи жувон туғди. Биттасининг дарди жуда оғир бўлди. Давидов биринчи дуч келган арава-ни ошиғич равишда Войсковойдаги участка фельдшерини олиб келгани юборишига тўғри келди. У марҳум Агей бобо билан видолашиб, унинг ҳувиллаб қолган уйидан энди правлениега қайтиб келган ҳам эдики, шу заҳотиёқ унинг олдига ёш колхозчи Михай Кузнецов кириб борди. Оқариб кетган, ҳаяжонланган йигит остонаданоқ гапириб кирди:

— Қимматли ўртоқ Давидов, худо ҳақи, ёрдам бер! Хотиним икки кеча-кундуздан бери туғолмай қийналиб ётибди. Менинг ундан бошқа иккита болам ҳам бор, ўзига ҳам ёмон ачишиб кетяпман. От бериб тур, фельдшер керак, бўлмаса кампирларимиз ҳеч жонига ора киришолмаяпти...

— Юр!— деди Давидов ва ҳовлига чиқди.

Шчукаръ бобо пичан олиб келгани даштга жўнаган эди. Отлар таралиб кетган эди.

— Уйингнинг олдига борайлик-чи, биринчи учратган арава-мизиеқ Войсковойга жўнатамиз. Сен хотинингнинг олдига бор, мен йўлда тўқнаш келган арава-ни тўхтатиб, жўнатаман.

Давидов хотин кишининг кўзи ёриётган жойнинг яқинида эркак кишининг бўлиши номуносиблигини

жуда яхши билар, аммо у Кузнецов уйининг пастаккина четани олдида катта-катта қадамлаб юриб, бўмбўш кўчанинг у бошидан бу бошига аланглар, аёлнинг бўғиқ фарёдлари ва чўзиқ қичқириқларини эшиттар, ўзига бегона она изтиробидан ачиниб босиқлик билан инграб қўяр, паст овоз билан матросларнинг энг ёмон сўкишларини айтиб сўкинар эди. Кўчада ошиқмай арява ҳайдаб келаётган бригада сув ташувчиси — ун олти ёшли йигитча Андрей Акимовни кўраркан, худди ёш болалардек югурганча унинг олди-дан кесиб чиқди-да, дрогидаги лим-лим сув тўла бочкани енгилгина ағдариб тушириб, нафаси тикилганча гапирди:

— Гап шу, йигитча, бу ерда бир хотинни дард тутяпти. Отларинг чакки эмас, Войсковойга қараб ғизилла, менга ўлигини бўлса ҳам, тиригини бўлса ҳам фельдшерни етказиб кел! Отларни ҳоритиб қўйсанг, мен жавобгарман, факт!

Тушки пайваст сукунатда ўлим азобини тортаётган аёлнинг бўғиқ ва паст чинқириғи яна янграб, бирдан тиниб қолди. Давидов йигитчанинг кўзларига диққат билан тикилиб, сўради:

— Эшитдингми? Хўп, қани ҳайда!

Йигитча дрогида бор бўйи билан туриб олганча Давидовга катталардек қараб қўйди.

— Семён амаки, мен ҳаммасига тушуниб турибман, отлардан ҳам хотирингиз жам бўлсин!

Отлар турган жойларидан сапчиб елдек учиб кетишди, йигитча тик турганча мардонавор сизғириб, қамчини абжирлик билан силтар эди, Давидов эса ғилдираклар остидан кўтарилган паға-паға тўзонга қараб умидсизлангандек қўл силтаб қўйди-да, колхоз правлениесига қараб кета бошлади. Кетаётганида аёлнинг чинқириғини яна эшитди-да: худди оғир бир оғриқ азобидан ижиргангандек ижирғанди, икки кварталча йўл босиб ўтгандан кейингина, энсаси қотиб ғудуллаб қўйди:

— Буни қара-я, туғишга жазм қилипти-ю, ўзининг уқуви йўқ экан, факт!

Правлениеда кундалик иш деб аталадиган ишларни бартараф қилиб бўлмаган ҳам эдики, ёш ва тор-

тинчоқ бир йигит, кекса колхозчи Абрамовнинг ўгли келиб қолди, бир оёғини олиб бир оёғини қўйганча, ийманиб гапира бошлади:

— Ўртоқ Давидов, бугун бизнинг уйда тўй, бутун оиламиз билан таклиф қиламиз. Дастурхон тепасида сиз бўлмасангиз уят бўлар.

Шунда Давидовнинг тоқати тоқ бўлиб кетди — у столдан сапчиб туриб, хитоб қилди:

— Хутордагилар эсларингизни едингларми ўзи?! Бир куннинг ўзида ҳам ўлиш, ҳам туғилиш, ҳам уйланиш! Бир-бирларингиз билан тил бириктирганмисизлар, нима балол!

Ўзининг қизиққонлигига ичидан пушаймон бўлиб, энди осойишта сўради:

— Мунча жин уриб ошиқмасанг? Хўш, кузда уйлана қолардинг-да. Куз жуда тўйнинг мавриди.

Йигит худди чўғ устида гургандек деди:

— Кузга қадар кутгунча иш қисталанг.

— Қанақа иш?

— Хўш, сиз ўзингиз тушунишингиз керак, ўртоқ Давидов...

— Э, шунақами... Ишни, ука, олдинроқ ўйлаб қўйиш керак, — деб қўйди ўгит билан Давидов. Шу ондаёқ жилмайиб, «Келиб-келиб бу гапни унга мен гапиришим, унинг эшитиши ҳам эриш» деб ўйлади.

Давидов анчагача салобат билан жим тургач, кейин илова қилди:

— Хўп, майли боравер, кечқурун бирров кириб чиқармиз, ҳаммамиз кирамиз. Сен Нагульнов билан Размётновга айтганмидинг?

— Мен уларни аллақачон таклиф қилганман.

— Хўп, учовимиз кирамиз, бир соатча ўтирамиз. Бизнинг кўп ичимиз мумкин эмас, ҳозир қалтисроқ вақт, хафа бўлиб юрманлар тагин. Хўп, борақол. Бахтли, саодатли бўлишларингни тилайман. Лекин сизларга бахт-саодатни уйларингизга борганда тилаймиз... Қайлигинг жуда кўпчиб кетганми?

— Унчалик эмас-у, аммо кўриниб турибди...

— Ҳа, ҳар қалай, кўриниб тургани яхши, — деди яна бир оз ўгит бергандек Давидов ва бу гаплардаги сохталикни пайқаб тагин жилмайиб қўйди.

Бир соатдан сўнг Давидов маълумотга қўл қўяётган эди, худди шу пайтда бахтиёр ота Михей Кузнецов кириб келди. Давидовни кира солиб қучоқлаганча миннатдорчилик билан бидирлаб гапира кетди:

— Сенга зўр раҳмат, раисимиз! Андрюшка фельдшерни олиб келди — айни вақтда олиб келди: хотиним ўлиб қолаёзган эди, ҳозир унинг кўмаги билан менга шундай бир ўғил туғиб бердики, хўш. худди бузоқдек келади, кўтараман десанг қўлинг узилиб тушай дейди. Фельдшер айтади, бола ўнг келмаганмиш. Менга деса ўнг келганми, ўнг келмаганми, ҳар ҳолда оиламга бир йигит қўшилди-ку! Ўзинг отахон бўлсанг, ўртоқ Давидов!

Давидов пешанасини қўли билан силаб, деди:

— Отахон бўламан, хотининг эсон-омон қутулганидан қаттиқ хурсанд бўлдим. Рўзгорингга у-бу керак бўлса, эртага Островновга мурожаат қил, унга буйруқ берамиз, факт. Йигитнинг ўнг келмагани важига келсак,— бунинг айби йўқ: шуни билиб қўйки, йигитлар камдан-кам ўнг юришади, чинакам йигитлар...— Бу гал ҳатто жилмаймади ҳам. Гапидаги ўзи яқингинада кулаётган ўгит оҳангини ҳам сезмади.

Бировнинг қувончи ва онанинг мушқули осон бўлгани унинг кўзидан тирқиратиб ёш чиқариб юборган экан, демак, матрос нозик табнат бўлиб қолибди. У кўзидан тирқираб ёш чиққанини сезгач, кўзини каттакон кафти билан тўсиб, сўзини дағалгина тугатди:

— Сен боравер, хотининг сенга маҳтал бўлиб турибди. Бирор нарса керак бўлиб қолгудек бўлса, келарсан, ҳозирча жўна. Бу ерда менинг вақтим зиқ, биласанми, сенсиз ҳам ишим бошимдан ошиб ётибди.

Шу куни, кечга яқин Гремячий Лог учун ҳазилакам бўлмаган, деярли ҳеч ким сезмаган фавқулодда бир ҳодиса содир бўлди: соат егиларда Островновнинг уйи олдига олифтагина дрожки келиб тўхтади. Уни бир жуфт яхши от олиб келди. Эшик олдида дрожкидан каноп пиджак билан шим кийган ўрта бўйли одам тушди. Шимининг чанг босган қайтарма почасини чолларга хос олифталик билан қоқиб, ёшлардек хушчақақлик билан Островнов уйининг зинапоя-

сидан чиқиб бориб, ишонч билан даҳлизга кирди. У ерда уни янги ташрифдан ташвишланган Яков Лукич кутиб турарди. У тамакидан сарғайиб қорайганроқ тишларини йилтиратиб самимий кулиб қўйиб, кичкина ва қурғоқ қўли билан Яков Лукичнинг билагини қаттиқ сиқди-да, мулойимгина жилмайиб сўради:

— Александр Анисимович шу ердами? Қиёфанга қараганда, сен — уй эгаси бўлсанг керак. Яков Лукичмисан?

Яков Лукич ҳарбий хизматда бўлган одамга хос туйғуси билан, келган меҳмоннинг ўзини тутиши, қадди-қоматига қараб каттакон бошлиқлардан эканлигини пайқади-да, эскириб кетган чориқларининг пошналарини итоаткорона уриштириб қўйиб, шоша-пиша жавоб берди:

— Мартабаи олийлари! Сизмисиз? Худойимдан ўргилай, сизни муштоқ бўлиб кутишаётган эди!

— Олиб кир!

Яков Лукич табиатига хос бўлмаган чаққонлик билан Половцев ва Лятевский яшаётган меҳмонхона эшигини тавозе билан ланг очиб юборди.

— Александр Анисимович, олдиндан кириб айтмаганим учун афв этасиз, бизга азиз меҳмон келиб қолдилар!

Келган одам очиқ эшикдан ичкари кириб, қучоғини худди театрдагидек кенг очди.

— Саломатмисизлар, азиз узлатнишинлар! Бу ерда барала гапираверса бўладими?

Стол ёнида ўтирган Половцев, одатдагидек бемалол чўзилганча каравотда ётган Лятевский худди «смирно» командаси берилгандек ўринларидан сапчиб туришди.

Келган одам Половцевни қучоқлаб, Лятевскийни эса чап қўли билангина бағрига босиб, деди:

— Ўтиришларингизни илтимос қиламан, жаноб офицерлар. Мен сизларга буйруқлар ёзган полковник Седой бўламан. Ҳозир тақдирнинг иродаси билан ўлка қишлоқ хўжалик бошқармасининг агрономиман. Кўриб турганларингиздек, сизларнинг ҳузурларингизга назорат сафари билан келдим. Менинг вақтим жуда қисқа. Сизларга вазиятни маълум қилишим керак.

Келган одам офицерларни ўтиришга таклиф қилиб, боягидек тамакидан сарғайган тишларини кўрсатиб илжайганча намойишкорона ясама самимият билан давом эттди:

— Фақир яшар экансизлар, ҳатто меҳмонни сийлагудек ҳеч нарсанглар ҳам йўққа ўхшайди... Аммо гап бу ерда зиёфат тўғрисида бормайди, мен бошқа ерда овқатланаман. Менинг кучеримни столга таклиф қилиб, бизнинг муҳофазамаизни таъминлашларингизни илтимос қиламан, ақалли кузатиш йўли билан бўлса ҳам майли.

Половцев бажонидил эшикка қараб югурган эди, лекин шу пайт жаноб полковникнинг хушбичим ва жуссадор кучери кириб келди. У Половцевга қўлини чўзди:

— Саломат бўлинг, жаноб ясовул! Русларнинг одатига кўра, бўсага оша кўришилмайди...— Полковникка мурожаат қилиб, эҳтиром билан сўради:— Бу ерда бўлишимга рухсат этасизми? Кузагиш масаласини таъминладим.

Келган одам Половцев ва Лятевскийга чуқур тушган қуралай кўзлари билан ҳамон жилмаярди:

— Танишишларингизни илтимос қиламан, жаноб офицерлар: ротмистр Казанцев. Хўш, мезбонларни бўлса, жаноб Казанцев, сиз биласиз. Энди ишга кўчайлик, жаноблар. Сизларнинг бўйдоқона столингизга ўтирайлик.

Половцев ботинқирамай сўради:

— Жаноб полковник, сизни бирон нарса билан сийлашга рухсат этарсиз балки? Соддагина, боримизни олдингизга қўямиз!

Келган одам қуруққина жавоб берди:

— Ташаккур, ҳожати йўқ. Келинглар, дарҳол ишга ўтақолайлик, менинг вақтим зиқ. Ротмистр, картани беринг.

Ротмистр Казанцев пиджагининг ички кўкрак чўнтагидан Азов-Қора денгиз ўлкасининг тўрт буклаб тахланган ўн чақирим миқёсдаги картасини олиб столга ёйди, тўртовлари унга энгашишди.

Келган одам каноп кителининг тугмаси ечилган

кенг ёқасини тузатиб қўйиб, чўнтагидан кўк қалам олди-да, у билан столни тиқ-тиқ урганча деди:

— Менинг фамилиям сизлар ўйлагандек, мутлақо Седой эмас... Никольский. Император армияси бош штабининг полковнигиман. Карта умумий, аммо сизларга жанговар операциялар учун бундан муфассалроқ картанинг ҳожати йўқ. Вазифангиз: сизнинг ихтиёрингизда милтиқ ёки қилич кўтарган икки юзга яқин фаол аскар бор, сиз, маҳаллий коммунистларни қиргач, аммо майда ва узоққа чўзиладиган тўқнашувларга мутлақо киришманг, йўл-йўлакай алоқа воситаларини кесиб, жанговар тартибда «Красная заря» совхозига боришингиз керак. Сиз у ерда керакли ишни бажаргач, шунинг натижасида қирққа яқин милтиқ билан шунга яраша запас ўқ-дори ўлжа оласиз. Энг муҳими, тасарруфингиздаги қўл ва станокли пулемётларни тўла-тўкис сақлаган ҳолда, совхозда ўттизга яқин юк автомобилларини қўлга киритиб, жадал марш билан Миллеровога қараб юришингиз керак. Яна бир муҳим вазифа... Сизга қанча муҳим вазифа юклайганимни кўряпсизми... Сиз, жаноб ясовул, мен буюраман, Миллерово шаҳрида жойлашган полкни дафъатан босиб, унинг ҳаракат қилишига йўл қўймай, дарҳол тор-мор этиб, қуролсизлантиришингиз, унда мавжуд бўлган ўт очиш воситаларини ва полкнинг сизга қўзиладиган қизил аскарларини қўлга киритиб, улар билан биргаликда машиналарда Ростов томонга қараб юришингиз керак. Мен сизга вазифани умумий бир руҳда белгилаб бераётибман, аммо кўп нарсанинг тақдири шунга боғлиқ. Тасодифан, борди-ю, сизнинг Миллеровога қараб юришингиз қаршиликка дуч келиб қолса, мана бу маршрут бўйича Миллеровони четлаб ўтиб Каменскка қараб юринг.— Полковник кўк қалам билан ошиқмасдангина картага тўғри чизиқ чизди.— Каменскда мен сизни ўз отрядим билан кутиб оламан, жаноб ясовул.

Бир оз жим тургач, у илова қилди:

— Шимолдан сизга, эҳтимол, подполковник Савватеев мадад берса керак. Аммо сиз бунга унча умид боғламай, ўзингиз ҳаракат қилаверинг. Кўп нарса, буни тушунинг, сизнинг операциянгнигинг муваффақия-

тига боғлиқ. Мен Миллероводаги полкни қуролсиз-лантириб, унинг ўт очиш воситаларидан фойдаланишни айтяпман. Ҳар қалай, уларда батарея бор, бу эса кўп жиҳатдан фойда бериши мумкин. Шундан кейин биз Каменскдан Ростов учун жанг бошлаб, бизга мадад бериш учун Кубань ва Терекдаги кучларимиз, ундан сўнг эса иттифоқчиларимизнинг мадади етиб келишини кутардик, қарабсизки, жанубда ҳокимлик қиляпмиз. Шунини ҳисобга олишларингизни илтимос қиламанки, жаноб офицерлар, биз ўйлаган операция қалтис, аммо бизнинг бошқа иложимиз йўқ! Агар биз тарих бизга бир минг тўққиз юз ўттизинчи йилда бераётган имкониятдан фойдаланмас эканмиз, у тақдирда империя билан видолашиб, майда террористик ҳаракатларга ўтаверинглар... Мен сизларга айтмоқчи бўлган гаплар шу. Қисқагина гапириш навбати сизга, ясовул Половцев. Бир вазиятни ҳисобга олинг: мен ҳали қишлоқ советига ҳам кириб, командировкамни қайд эттириб, районга жўнашим керак. Мен бовужуди расмий шахсман, қишлоқ хўжалик бошқармасининг агрономиман, шунинг учун қисқароқ гапиринг, мулоҳазаларингизни айтинг.

Половцев полковникка қарамай, бўғиққина гапира бошлади:

— Жаноб полковник, сиз менинг олдимга умумий вазифа қўяяпсиз, уни ҳеч конкретлаштиримапсиз. Мен совхозни оламан, аммо мен шундан сўнг бориб, казакларни оёққа кўтарамиз, деб ўйлаган эдим, сиз бўлсангиз мени Қизил Армиянинг мунтазам полки билан жанг қилгани жўнатяпсиз. Сизнинг назарингизда, бу мендаги мавжуд имкониятлар ва кучлар билан амалга ошириш маҳол бўлган вазифа эмасми? Борди-ю, менинг йўлимда қаршимдан ҳатто битта батальон келиб чиқса... сиз мени муқаррар ҳалокатга маҳкум қиласиз-ку?!

Полковник Никольский суякли бармоқлари билан столни чертиб, заҳарханда қилиб қўйди:

— Мен ўйлайманки, бир вақтлар сизга ясовул ун-вонини бериб чакки қилишган экан. Агар машаққатли дақиқаларда иккиланиб, биз ўйлаган тadbирнинг муваффақиятига ишонмаётган экансиз, рус армиясининг

офицерлигига сира ҳам арзимас экансиз! Зинҳор, ақлавонлик қилиб, ўз мустақил планларингизни тузишни ўйлай кўрманг! Сизнинг сўзларингизни қандай тушуниш керак бўлади? Ҳаракат қиласизми ёки сизни олиб ташлаш керакми?

Половцев ўрнидан турди. Кенг пешанали бошини эгиб, оҳиста жавоб берди:

— Ҳаракат қиламан, жаноб полковник. Аммо... Аммо операция муваффақиятсиз чиқадиган бўлса, мен эмас, сиз жавоб берасиз!

— Эҳ, бунинг ташвиши сизга тушмай қўя қолсин, жаноб ясовул!— деб қўйди тундлик билан заҳарханда қилиб полковник Никольский ва ўрнидан турди.

Шу ондаёқ ротмистр Казанцев ҳам турди.

Никольский Половцевни қучоқлаб деди:

— Мардлик, яна бир карра мардлик! Ажойиб, эски император армиясининг офицерлар корпусига шу нарса етишмайди! Сизлар ўрта мактабда ўқитувчилик қилиб, агрономлик қилиб юриб унутиб қўйибсизлар. Анъаналар-чи? Ҳа, майли. Сиз учун ўйлаётганларнинг буйруғи билан иш бошланг, у ёғи... у ёғи — иш бир юрса юришиб кетади! Сизни, жаноб ясовул, ҳали Новороссийскдами ёки, чунончи, Москвадами генерал-майор лавозимида кўраман деб умид қиламан. Тунд қиёфангизга қараганда, сиз кўп ишларга қодирсиз! Каменскда учрашгунимизча, хайр. Энг охири гапим: бизнинг қаршилик кўрсатиш нуқталаримиз бор жойлардан айна бир вақтда кўтарилиб чиқиш ҳақидаги буйруқ алоҳида берилади, сиз бунини тушунасиз. Каменскда учрашгунимизча, хайр!

Половцев келганлар билан совуққина қучоқлашиб, меҳмонхона эшигини очиб, даҳлизда жонсарак бўлиб турган Яков Лукичнинг кўзига кўзи тушаркан, ўтириш эмас, каравотга чўзилиб қолди. Бир оздан сўнг орқаси билан деразага суялиб турган Лятевскийдан сўради:

— Сиз бунақа лўттибозни кўрганмисиз?

Лятевский эса нафрат билан қўл силтади:

— Езус — Мария, бу рус ҳарбийларидан нима истамоқчи эдингиз! Сиз мендан сўранг, жаноб Половцев: мен нима жин уриб сизга эргашиб юрибман?!

Шу кунни яна бир фожиали ҳодиса юз берди: Трофим деган така қудуққа тушиб кетди. Табиатан беқарор бўлгани учун у кечаси билан хутор бўйлаб изғиб юриб, тунда дайди итлар галасига рўпара келиб қолган, улар ҳам уни тириқтирганча қувиб, колхоз правлениеси ёнидаги қудуқдан сакраб ўтишга мажбур қилишган. Қудуқ оғзидаги қопқоғи Шчукарь бобонинг чолларга хос эҳтиётсизлиги туфайли кечқурундан бекитилмай қолган, итлардан қўрқиб кетган қари така қудуқ устидан сакраб ўтаман деб, чамаси, қари туёқлари сирғаниб кетиб, пастга қулаган-у ғарқ бўлган.

Кечқурун Шчукарь бобо бир арава пичан олиб қайтди, айғирларини суғормоқчи бўлди, сув оламан деган эди, челақ юмшоқ бир нарсага бориб текканини сизди. Челақ боғланган арқонни у ёқдан-бу ёққа нечоғлик силтамасин, сув оламан деган ҳамма ҳаракатлари беҳуда кетди. Шундан сўнг кўнглига даҳшатли бир шубҳа тушган чол эски душманини оғил томининг бирон ерида кўриб қолиш умидида жовдираган кўзлари билан қўрани назаридан кечирди, аммо кўзига ҳеч нарса чалинмади: Трофим ҳеч қаерда йўқ эди. Шчукарь бобо шоша-пиша пичанхонага қараб кетди. Кейин лўкиллаганча дарвоза ташқарисига қараб югурди — Трофим ҳеч қаерда йўқ эди... Шундан сўнг қайғусидан аянчли ва хун бўлган Шчукарь правленидаги Давидов ўтирган хонага кириб, скамейкага ўтирди:

— Ана, Сёма, ўргилай бошимизга янги бир фалокат ҳам келди: бизнинг Трофим, чамамда, қудуққа тушиб ғарқ бўлганга ўхшайди. Юр, чангак топиб, уни тортиб чиқарайлик.

— Куяяпсанми?— жилмайиб сўради Давидов.— Доим, уни сўйинглар, деб илтимос қилардинг-ку.

— Илтимос қилган бўлсам нима қипти!— жаҳл билан қичқириб юборди Шчукарь бобо.— Худога шукурки, сўймадинглар! Энди мен усиз қандай қилиб яшайман? У мени худонинг берган кунни таҳликада жон ҳовучлаб юришга мажбур қиларди, ўзимни ундан қўриқлаб тонг саҳардан оқшомгача қўлимдан қамчинимни қўймасдим, бундан буён кечирган турму-

шим қандай бўлади энди? Диққинафасликдан иборат бўлади! Энди ўзим ҳам қудуққа калла ташлай қолсам бўлаверадиган бўлиб қолди... У билан бизнинг орамизда қандай дўстлик бор эди? Ҳеч қандай! Яккаш жангу жадалда тўқнашардик. Лаънатини ушлаб олсам, шохидан тутиб турганча: «Трофим, ярамаснинг боласи, ахир сен унча ёш така эмассан-ку, шунча кекни қаёқдан олгансан? Шунча абжирликни қаёқдан олгансанки, мени бир секунд ҳам ўз ҳолимга қўймайсан? Яккаш орқамданми ёки ён-веримданми келиб сузиб қолишнинг пайдан бўласан. Ахир тушунсанг-чи, мен нимжон одамман, сен менга унча-мунча раҳм қилишинг керак дегувчи эдим. У менга кўзларини лўқ қилиб қарайди, кўзларида одамшавандаликнинг нишонаси ҳам кўринмайди. Кўзларида ҳеч қандай раҳмшафқат асарини кўрмайман. Яғринига қамчи билан соламан-да, орқасидан: «Жўна, лаънат тегсин сенга, қари бузуқи! Сен билан ёлчибгина бир муросага келиб бўлмайди!» деб қоламан. У бўлса, ғанимвачча, орқасини бир кўтариб ташлайди-да, ўн қадамча нарига югуриб бориб, лаънати, худди оч қолгандек бекорчиликдан ўт чимдишга киришади! Ўзи бўлса лўқ кўзлари билан менга қия қарайди. Чамаси, яна мени сузишнинг пайдан бўлади шекилли. Икковимизнинг кечирган кунимиз кун эмас, майнавозчилик эди! Чунки бундай аҳмоқ галварс билан, содда қилиб айтганимизда — аҳмоқ билан муросага келиб олишимнинг ҳеч иложи йўқ эди! Мана ҳозир бўлса чўкиб ўлди, унга ачиняпман, турмушим ҳам мутлақо диққинафас бўлиб қолди...— Шчукаръ бобо маъюсгина пиқиллаб йиғлаб юборди ва кир чит қўйлагининг енги билан ёшли кўзларини артди.

Қўшни ҳовлидан чангак топиб чиқиб Давидов билан Шчукаръ қудуқдан хийлагина бўккан Трофимни тортиб чиқиришди. Давидов Шчукардан юзини ўғириб турганча сўради:

— Хўш, энди нима қиламиз?

Шчукаръ бобо ҳамон пиқиллаб йиғлаганча ёшли кўзларини арта туриб, жавоб берди:

— Сен бориб, Сёмушка, давлат ишларингни бажаравер, бунини ўзим кўмаман. Бу сенга ўхшаган ёш-

ларнинг иши эмас, чолларнинг иши. Мен бу ғаддорни қондасини келтириб кўмаман. Тепасида ўтириб бирпас азасини тутиб йиғлайман... Уни тортиб чиқаришга ёрдам берганинг учун худо сени ёрлақасин, ёлғиз ўзимнинг кучим етмас эди: ўзиям камида уч пуд келади. Текин томоқни еб семириб кетган эди-да, шунинг учун чўкиб кетган, аҳмоқ, енгилроқ бўлса борми, қудуқдан бемалол сапчиб чиққан бўларди! Чамаси, итлар ўтакасини ёриб юборишган шекилли, эс-ҳушини йўқотганча қудуқнинг устидан сакраб ўтмоқчи бўлган. Бу қари аҳмоқда эс-ҳуш нима қиларди дейсан? Сен менга, ўргилай, айланай, Сёмушка, чорактагина ароққа пул бер, кечқурун пичанхонада унинг арвоҳини йўқлай. Уйга, кампирнинг олдига боришимнинг ҳожати йўқ, борганим билан нима иш чиқарди? Ҳамма асаб системаларимнинг қақшашидан бошқа иш чиқмайди. Яна жангу жадалми? Қариб қолган чоғимда бунинг менга мутлақо ҳожати йўқ. Ўзим секингина ичиб, майитни йўқлайман-да, айғирларни суғориб, ётиб ухлайман, факт.

Кулгиси қистаб кетган Давидов ўзини аранг тийиб, ўн сўм тутқазди-да, унинг чуваккина елкасидан қучоқлади.

— Сен, бобо, унга унча куйиб-пишаверма. Жуда бўлмаса, биз сенга янги така олиб бера қолармиз.

Шчукаръ бобо бошини қайғули чайқаб, жавоб берди:

— Бунақанги такани ҳеч қанақанги пулга ҳам тополмайсан, ёруғ дунёда бунақанги така бўлган эмас, бўлмайди ҳам! Менинг қайғум ўзим билан кетади.— Ўзининг самимий қайғусидан таъсир этувчи кулгили бир қиёфада букчайган, аянчли чол белкурак олиб келгани кетди.

Гремячий Логдаги катта ва кичик ҳодисалар билан тўлган бу кун шундай тамом бўлди.

XXIX БОБ

Давидов кечки овқатни еб бўлгач, ўз ҳужрасига кириб, унга почтадан яқинда олиб келиб беришган газеталарни кўздан кечириш учун эндигина столга

Ўтирган ҳам эдики, дераза ромининг оҳиста тақиллаганини эшитиб қолди. Давидов деразани очди. Нагульнов пойдеворга оёғини қўйганча, бўғиқ овоз билан гапирди:

— Ишга отлан! Қани, йўл бер-чи, мен олдинга тушиб гапириб берай...

Унинг қорамағиз юзи оқарган, жиддий эди. У дераза рафидан осонгина ошиб ўтди-да, дарҳол табуреткага ўтириб, муштуми билан тиззасини урди:

— Ана, мен сени огоҳлантирган эдим, Семён, худди айтганимиздек бўлди! Мен ҳар ҳолда биттасини учратдим: Островновнинг уйи ёнида икки соат сурункасига чўзилиб ётдим, қарасам, ўрта бўйли биров келяпти, келяпти-ю, эҳтиёт билан атрофга қулоқ соляпти, демак, ўшалардан, худди ўша унсурлардан бири... мен пистирмага кеч бордим, жуда қоронғи тушиб қолган эди. Кеч қолганим сабаби, далага борган эдим. Ўшангача яна биттаси кириб кетган бўлса-чи? Қисқаси, борамиз, йўл-йўлакай Размётновни ҳам олакетамиз, кутиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Биз уларни ўша ерда, Лукичникида шу заҳотиёқ қўлга туширамиз! Борди-ю, ундай бўлмаса, ўшанинг ўзини ушлаймиз.

Давидов тўшакдаги ёстиқ тагига қўлини тикиб пистолет олди.

— Қандай қилиб ушлаймиз? Қел, шу ерда гаплашиб оламиз.

Нагульнов тамаки чекиб, сезилар-сезилмас жилмайди:

— Бу менга эскидан таниш иш. Бўлмаса қулоқ сол: ўша ўрта бўйли эшикни тақиллатмай, мен деразангни тақиллатганимдек деразани тақиллатди. Яков Лукичнинг уйида бир деразаси ҳовлига қараган ҳужраси бор. Ўша бандит, зипундами, ёки плашчдами, қоронғида илғаёлмадим, деразани тақиллатди: Лукичмикан, унинг ўғли Семёнмикан, биров эшикни қия очди, у уйга кириб кетди. Зинапоядан чиқаётганида, бир аланглади, эшикдан кираётганида—иккинчи марта орқасига қараб қўйди. Мен четан орқасида ётган жойимда буларнинг ҳаммасини ўз кўзим билан кўрдим. Шуни билиб қўйки, Семён, яхши одамлар бунақа

бўрига ўхшаб хавотир билан олазарак бўлиб юришмайди! Уларни қўлга туширишнинг шундай бир планини таклиф этаман: сен билан икковимиз эшикни тақиллатамиз, Андрей бўлса, ҳовлида деразанинг яқинида биқиниб ётади. Бизга ким эшик очса — уни кўрамиз, меҳмонхонанинг эшиги ёдимда, даҳлизга киришинг билан ўнг томонда биринчи эшик. Билиб қўй, у ичкаридан беркитиб қўйилган бўлади, уни дарҳол бузиб киришга тўғри келади. Биз икковимиз кириб борамиз, борди-ю, биронтаси қочмоқчи бўлиб деразадан ташласа Андрей уни қулатади. Бу тунги меҳмонларни тириклай қўлга туширамиз, жуда осонгина! Мен эшикни уриб бузаман, сен менинг орқароғимда турасан, бирон ишқал чиқиб қолгудек бўлса — гап сўзни чўзиб ўтирмай, меҳмонхонадан келган овоз томонга қараб ўқ узаверасан!

Макар Давидовнинг кўзларига қисила келган кўзлари билан қаради, унинг қатъий лаблари яна сезилар-сезилмас табассумдан жилмайиб қўйди:

— Сен бу ўйинчоқни қўлингда ўйнаяпсан, ундан кўра обоймасини текшириб, шу ернинг ўзида патронни милига жойлаб қўй. Бу ердан дераза орқали чиқиб кетамиз, дарчасини юзига ёпиб қўямиз.

Нагульнов гимнастёркасининг камарини тўғрилади, тамакисини ерга ташлади, чанг босган этигининг тумшугига, тупроқда беланган қўнжларига қаради-да, яна кулиб қўйди:

— Аллақаддаги ярамас газандалар туфайли худди кучук боладек роса тупроққа ағанадим: азиз меҳмонларни кутиб ҳар қанақасига узала тушиб ётишимга тўғри келди... Мана биттаси келди ҳам... Лекин менинг фикримча, у ерда улар иккита-учта бўлса керак, шундан ортиқ бўлмаса керак. Улар бир взвод эмасдир-ку, ахир?

Давидов затворни шарақлатиб милга патронни жойлади-да, пистолетни пиджагининг чўнтагига тиқиб деди:

— Сен бугун нега хушчақчақсан, Макар? Олдимга келганингга беш минут бўлди-ю, шу орада уч марга кулиб қўйдинг...

— Қувноқ ишга кетяпмиз. Сёма, шунинг учун куляпман.

Улар деразадан пастга тушиб, унинг тавақалари билан дарчасини юзига ёпиб қўйиб, бир оз туришди. Тун илиққина, анҳор томондан ер бағирлаб салқин ҳаво келмоқда, хутор уйқула, кундузги ҳаракатлар тинган. Қаердадир бузоқ маъради, хутор этагидаги аллақаердадир итлар вовуллади, қўшни қўрада вақтдан адашган, уйқусираб довдираган хўроз бемаҳал қичқириб юборди. Бир-бирларига чурқ этмай, Макар билан Давидов Размётновнинг уйига етиб келишди. Макар шаҳодат бармоғини букиб, дераза тавақасини эшитилар-эшитилмас тақиллатди, бир оз кутгач, ғирашира ёруғда Андрейнинг юзини кўраркан, уни қўли билан имлаб чақириб, наганни кўрсатди.

Давидов уйдан чиққан босиқ, жиддий овозни эшитди:

— Имонгни тушундим. Дарров чиқаман.

Размётнов шу ондаёқ уй остонасида пайдо бўлди. Чиқа туриб эшикни ёпаркан, ғижиниб гапирди:

— Ҳамма нарсани суриштираверасан-а, Нюра! Қишлоқ советига иш билан чақирिशяпти. Сайилгоҳга чақирishaётгани йўқ-ку? Хўп, оҳ-воҳ қилавермай, ухла, тез қайтиб келаман.

Учовлари ғуж бўлиб туришди. Размётнов қувониб сўради:

— Ахир тутдингларми?

Нагульнов бўғиқ шивирлаганча унга бўлган воқеани гапириб берди.

...Улар учовлашиб индамайгина Яков Лукичнинг қўрасига киришди. Размётнов орқасини иссиқ пойдеворга бериб, унинг тагига пусди. У наган милини эҳтиёт билан тиззасига қўйди, ўнг қўлининг панжасини унча толиқтиргиси келмади.

Нагульнов зинапоядан энг олдин чиқиб эшикка борди-да, ҳалқани шиқирлатди.

Островновнинг қўраси ҳам, уйи ҳам жимжит эди. Аммо бу хунук сукунат узоқ давом этмади — даҳлиздан Яков Лукичнинг кутилмаганда қаттиқ янграган овози эшитилди:

— Ярим кечада изғиб юрган ким?

Нагульнов жавоб берди:

— Лукич, сени бемаҳалда уйғотганимиз учун кечир, ҳозир сен билан икковимиз совхозга жўнашимиз керак. Зарур иш чиқиб қолди!

Бир минутча саросима ва жимжитлик ҳукм сурди.

Энди Нагульнов сабрсизланиб талаб қилди:

— Хўш, нима бўлди сенга? Эшикни оч!

— Қимматли ўртоқ Нагульнов, бемаҳал келган меҳмонимиз, бу ер қоронғи бўлгани учун... Илгакларимиз... дарров тополмайсан, киринглар.

Ичкарида пухта темир илгак шарақлади, қалин эшик сал қия очилди.

Нагульнов кучи борича эшикни чап елкаси билан итариб, Яков Лукични девор томонга суриб юборди-да, даҳлизга катта қадам ташлаб, Давидовга елкаси оша буюрди:

— Бирон ҳодиса бўлгудек бўлса уни отавер!

Нагульновнинг димоғига уйнинг иссиқ нафаси ва янги ачитқининг ҳиди урилди. Аммо ҳидлар билан ҳисларнинг фарқини ажратиб ўтиришга унинг вақти йўқ эди. У ўнг қўлида наган ушлаб турганча, чап қўли билан дарҳол меҳмонхонага олиб кирадиган эшик тавақасини пайпаслаб топди-да, енгилгина илгак билан беркитиб қўйилган бу эшикни тепиб бузди.

— Ҳой, бу ерда ким бор, ўқ узаман!

Аммо у ўқ узишга улгуролмади: унинг қичқирғи кетиданоқ остона яқинида қўл гранатаси гумбурлаб портлади, қўл пулемёти тун сукунатида даҳшатли янграб тариллади. Шундан сўнг, уриб синдирилган дераза роми жаранглади, ҳовлида отилган ўқ овози янгради, кимдир чинқириб юборди...

Граната парчалари тегиб дабдала бўлган Нагульнов дарҳол ўлди, меҳмонхонага югуриб кирган, ҳар қалай, қоронғиликка қараб икки марта ўқ узишга улгурган Давидов пулемёт ўқларига дуч келди.

У эшик кесакисидан ўқ учирган дағал пайраҳани чап қўли билан чангаллаб, бошини изтиробда орқага ташлаганча ҳушини йўқотиб чалқанчасига йиқилди.

Эҳ, Давидовнинг тўрт жойидан ўқ тешиб ўтган ўмровли кўкрагининг ҳаётни тарк этиши қийин бўлди... Кечаси дўстлари қоронғида қоқилиб-суқилиб, аммо имконлари борича ярадорни қимирлатмасликка тиришиб уни қўлларида уйига олиб келганларидан бери у ҳали бирон марта ҳам ҳушига келгани йўқ, ваҳоланки, унинг ўлим билан машаққатли кураши ўн олти соатдан бери давом этмоқда эди...

Эрталаб кўпик босган отда район хирург варачи келди, у ёш бўлишига қарамай анча жиддий одам эди. У Давидов ётган хонада ўн минутчагина бўлди, шу вақт мобайнида ошхонада жиддий сукут сақлаб турган Гремячий партиячейкасининг коммунистлари ва Давидовни севган кўпгина партиясиз колхозчилар Давидовнинг меҳмонхонадан келган худди уйқусирагандагидек бўғиқ, ҳазин ингроғини бир мартагина эшитдилар. Енглари шимарилган, ранги оқарган, аммо зоҳиран осойишта врач ошхонага қўлини сочиқ билан артганча чиқиб келди-да, Давидов дўстларининг унсиз саволларига шундай жавоб берди:

— Умид йўқ. Менинг ёрдамим керак бўлмайди. Аммо ниҳоятда жони қаттиқ экан! Уни ётган жойидан бошқа ерга кўчира кўрманлар, умуман уни қўзгатиб бўлмайди. Борди-ю. хуторда муз топилса... дарвоқе, кераги ҳам йўқ. Аммо ярадорнинг олдида биров қўзғалмасдан ўтириши керак.

Унинг кетидан хонадан Размётнов билан Майданников чиқиб келишди. Размётновнинг лаблари титрар, жовдираган кўзлари ошхонани кезиб, тартибсиз уймалашиб турган ҳамқишлоқларини кўрмас эди. Майданников бошини қуйи солганча чиқиб келди, унинг чаккаларидаги ўйноқлаб чиққан кўк қон томирлари яққол кўзга ташланар, қаншаридан юқорироқдаги икки-та кўндаланг чуқур ажини худди чандиқдек қизариб турар эди. Майданниковдан ташқари ҳамма ёпирилиб эшик олдига чиқди-да, қўра бўйлаб ҳар томонга таралиб кетди. Размётнов кўчадаги ён эшикка кўкрагини тираганча бошини қуйи солиб турар, яғрини кўтарилла тушиб кураклари ўйнамоқда; кекса Шалий четан олдига бориб қийшайиб қолган дуб қозиқни ўз-ўзидан беихтиёр ғазаб билан силтамоқда; Дёмка Ушаков

худди гуноҳ қилиб қўйган ўқувчидек омбор деворига тақалиб турганча ёмғир ювиб кетган лой сувоқни тирноғи билан чўқилар ва юзларидан думалаб тушаётган ёшларини артмас эди. Дўстларидан жудо бўлганларига ҳар қайсилари ўзларича қайғирмоқда, аммо ҳам-манинг бошига келиб тушган эркакларга хос мусибат барчалари учун бир эди...

Давидов кечаси ўлди. Улар олдидан у ҳушига келди. Бошида ўтирган Шчукаръ бобога қараб қўйиб, нафаси тиқилганча шундай деди:

— Нега йиғлаяпсан, чол?— Шу пайт оғзидан қонли кўпик отилиб чиқди, бир неча марта титроқ билан ютунгачгина, оқариб кетган юзини ёстиққа қўйиб, сўзини аранг тугата олди:— Қўй йиғлама...— ҳатто жилмаймоқчи ҳам бўлди.

Кейин эса машаққат билан қоматини ростлади-да, чўзиқ инграб тиниб қолди.

...Мана, Дон булбуллари қалбимга ардоқли Давидов билан Нагульновга сайраб бўлишди, пишиб келаётган бугдой уларга шивирлаб бўлди, Гремячий буеракнинг юқорисидаги аллақаяёқлардан оқиб келаётган номсиз анҳор тошлар оша шилдираб бўлди... Вассалом!

Орадан икки ой ўтди. Гремячий Лог тепасидан ҳамон боягидек оқ булутлар, энди эса кузга хос қуюқ булутлар жазирама ёз давомида бўзариб қолган осмондан ҳамон боягисидек сузиб ўтмоқда, Гремячий анҳори устидаги теракларнинг япроқлари аллақачон қирмизи зарҳал билан уртилган, сой суви шаффоф ва салқинроқ бўлиб қолган, хуторнинг мактаб яқинидаги майдонга дафн этилган Давидов билан Нагульновнинг қабрларида хасис куз қуёши парваришлаган ирвоқ, оч яшил гиёҳлар пайдо бўлди. Ҳатто қандайдир бир дашт гули ҳам панжара ғовнинг пинжига тиқилиб бемаҳал бўлса ҳамки, ўзининг ғариб ҳаётини барқарор этишга уринмоқда. Аммо август ёмғирларидан сўнг қабрлар яқинида ўсиб чиққан уч туп кунгабоқар эса, салкам бўй баробар кўтарилиб қолган, майдонда

ер бағирлаб шабада эсганда енгилгина чайқалиб турар эди.

Икки ой мобайнида Гремячий анҳоридан кўпгина сувлар оқиб ўтди. Хуторда кўпгина нарсалар ўзгарди. Ўз дўстларини дафн этгач, Шчукаръ бобо ҳам анчагина мазаси қочиб, таниб бўлмайдиган даражада ўзгариб қолди: у одамларга аралашмайдиган, камгап, илгаригисидан кўра яна ҳам йиғлоқироқ бўлиб қолди... Дафн маросимидан сўнг уйида тўрт кеча-кундуз ўрнидан турмасдан ётди, ўрнидан турганда — кампири унинг оғзи қийшайиброқ қолганини, бутун чап юзи бир томонга қараб тортилиб қолганини кўраркан, астойдил қўрқиб кетди.

— Сенга нима қилди ўзи?!— ўтакаси ёрилганча хитоб қилди кампири, чапак отиб.

Шчукаръ бобо оғзининг чап томонидан оқаётган сўлакни кафти билан арта туриб, дудуқланиброқ, аммо хотиржам жавоб берди:

— Унча айтадиган ҳеч нарса бўлгани йўқ. Қандай навқиронлар кетишди, мен бўлсам аллақачонлар бориб ётишим керак эди. Масала равшанми?

Аста-секин столга қараб кетаётганида эса чап оёғини сургаб босаётгани маълум бўлди. Тамаки ўраётганида чап қўлини аранг кўтарди...

— Мени фалаж чалганга ўхшайди, қуриб кетсин, кампир! Илгаридан бошқачароқ бўлиб қолгандайман,— деди Шчукаръ қовушмаётган қўлини таажжуб билан кўздан кечириб.

Бир ҳафтадан сўнг у анчагина тетиклашиб қолди, қадам босиши ҳам дадиллашди, чап қўлини ҳам машаққатсиз ишга соладиган бўлди, аммо кучерлик вазифасидан мутлақо воз кечди. Колхоз правлениесига бориб янги раис — Кондрат Майданниковга худди шундай деди:

— Мен ҳайдаб бўлдим, ўргилай, Кондратушка, энди айғирларни эплашга қурбим келмас.

— Размётнов икковимиз сенинг тўғрингда ўйлаб, қўйганмиз, бобо,— жавоб берди Майданников.— Сельпога кечасилик қоровул бўлиб кирсанг қалай бўларкан? Қишга сенга иссиқ будка қуриб берамиз, унга чўян печка ўрнатамиз, чорпоя ясаб берамиз, ўзи-

ннга бўлса қиш кунни калта пўстин, узун пўстин, пийма тўғрилаб берамиз. Чакки бўлмайди-ку? Ойлик ҳам олиб турасан, ишинг ҳам енгил бўлади, энг муҳими— бекор юрмай, иш билан банд бўласан. Хўш, қалай, розимисан?

— Худо ёрлақасин, бу иш менга жуда боп. Чолни эсдан чиқармаётганликларинг учун раҳмат. Мен бари бир кечалари билан ухламай чиқаман, ҳозир бўлса-ку, мутлақо. Йигитларни қўмсаяпман, Кондратушка, уйқум ҳам мутлақо қочиб кетди... Хўп, мен бориб, айғирларим билан хайрлашиб, уйимга жўнай. Уларни кимга топширяпсизлар?

— Кекса Бесхлебновга.

— У бақувват чол, мен бўлсам шартим кетиб, партим қолди. Макарушка билан Давидов мени мункиллашиб, умримни қисқартириб кетишди... Улар бўлса, эҳтимол, мен бир-икки йил ошиқроқ умр кўрармидим, улар бўлмаганликлари учун ёруғ дунёда қаққайиб юришга тоқатим ҳам бўлмайроқ қолди...— деб қўйди маъюсгина Шчукаръ бобо, кўзларини фураж-касининг тепаси билан артиб.

Шу кечадан бошлаб у қоровулчилик қила бошлади.

Давидов билан Нагульновнинг пастаккина панжара билан ихота қилинган қабрлари яқин орада, сельпо дўкончасининг қаршисида эди. Шчукаръ бобо эртасигаёқ болта билан арра кўтариб келиб, қабр панжараси олдига кичкина скамейкача ўрнатди. Кечалари билан ўша ерда ўтириб чиқадиган бўлди.

— Борган сари жигарбандларимнинг пинжларига қиряпман... Мен ҳамроҳ бўлсам улар ҳам хурсанд бўлиб ётишади, уларнинг яқинида мен ҳам кечаларни хушнуд ўтказаман. Умрим бино бўлиб фарзанд кўрмадим, Андрюшенька, ҳозир бўлса — бирданига худди иккита азиз фарзандимдан ажраб қолгандекман... Лаънати юрагим эртаю кеч ачишгани-ачишган. Менга ҳеч бир тинчлик бермай қўйди!— деди у Размётновга.

Партячейканинг янги секретари Размётнов эса хавотирларини Майданниковга айтарди:

— Пайқаяпсанми, Кондрат, бу вақт ичида Шчукаръ бобомиз жуда қариб қолди-я? Йигитларни қўм-

сайвериб, жуда ўзини олдириб қўйди. Чолнинг умри оз қолганга ўхшайди. Қалласи лиқиллайдиган бўлиб, қўллари ҳам кўкариброқ қолибди. У бизни мусибатга қўйиб кетмаса дейман! Тентак чолга ўрганишиб қолган эдик, ўлиб кетса қишлоқ ҳувиллаб қолади-я.

Кунлар қисқариб, осмон тиниқлашмоқда эди. Энди шабада қабрларга ёвшаннинг талх исини эмас, хутор ташқарисида жойлашган хирмонлардан янгигина янчилган буғдой похолларининг ҳидини олиб келмоқда эди.

Ғалла янчиш давом этаётганда Шчукаръ бобонинг кайфи чоғроқ бўларди: хирмонларда анча маҳалгача веялкалар гулдирар, шибаланган ер бўйлаб дукурлаганча тош ғалтаклар айланар, одамларнинг чуҳ-чуҳлаган овозлари ва отларнинг пишқириши эшитилиб турар эди. Кейин буларнинг ҳаммаси тиниб қолди. Тунлар узайиб ва қоронғилашиб, кечалари бошқача овозлар янграйдиган бўлди: қоп-қоронғи самода турналарнинг фарёди, қора ғозларнинг маъюс чақириқлари, ғозларнинг вазмин ғақиллаши ва ўрдак қанотларининг физиллаши эштиладиган бўлди.

— Қушлар иссиқ юртларга қараб равона бўлишди,— ёлғизликда хўрсинарди Шчукаръ бобо, қушларнинг осмон-фалакдан етиб келаётган ғала-ғовур нидоларини эшитаркан.

Бир кун кечқурун, қоронғи тушганда Шчукарънинг олдига қора рўмолни чирмаб ўраган бир аёл аста-секин келиб индамай тўхтади.

— Худо кимни етказди?— сўради чол, келган аёлга синчиклаб тикилиб.

— Менман, бобожон, Варяман...

Шчукаръ бобо имкони борича чаққонлик билан скамейкадан турди:

— Келдингми-я, ахир, қўзичоғим? Мен, сен бизни унутиб юбордин... деб ўйлабман... Эҳ, Варюха-куюнчак, у сен билан икковимизни етим қилиб кетди! Кирақол, жоним, эшикчадан, мана унинг қабри, четдагиси... Сен унинг ёнида туратур, мен бориб дўкондан хабар олиб, қулфларни кўздан кечириб келай... Бу ерда менинг ишларим кўп, пойлоқчилик қиляпман,

қариган чоғимда ишим етиб ортадиган бўлиб қолди... Шундай бўлди, меҳрибоним.

Чол лўкиллаганча майдон томон қараб кетди ва бир соатдан кейингина қайтиб келди. Варя Давидов қабрининг бош гомонида тиз чўкиб турарди, Шчукарь бобонинг одоб билан огоҳлантириб йўталганини эшитгач эса, ўрнидан туриб эшикчадан чиқиб келди-да, каловлаб кетиб, чўчиганча қўллари билан панжарага суяниб қолди. Индамай турди. Чол ҳам индамасди. Кейин қиз оҳистагина деди:

— Раҳмат, сенга, бобожон. Ёлғиз ўзимнинг у билан бирга қолишимга имкон берганинг учун...

— Ҳожати йўқ. Энди нима қилмоқчисан, ўргилай?

— Бугунлай келдим. Бугун эрталаб келдим, бу ерга одамлар кўрмасин деб қоронғи тушганда келдим.

— Уқишинг нима бўлди?

— Ташладим. Уйимиздагиларнинг менсиз куни ўтмайди.

— Сёмамиз норози бўлади, мен шундай деб ўйлайман.

— Нима қилишим мумкин, ўргилай бобожон?— Варянинг овози қалтираб кетди.

— Сенга маслаҳат беролмайман, ўргилай қизим, ўзинг бил. Аммо сен уни ранжитма, у сени яхши кўрарди-я, факт!

Варя тез бурилди-да, ўпкаси тўлиб ўкраб йиғлаганча майдондан чопиб кетди, у ҳатто чол билан хайрлашишга ожиз эди.

Зим-зиё қоронғи осмонда эса тонггача аллақаяёқларгадир чорловчи турна галаларининг нолали нидолари янграб турди, букчайиб қолган Шчукарь бобо ҳам тонггача мижжа қоқмай, скамейкада ўтирганча хўрсиниб, чўқиниб йиғлаб чиқди...

Донда тайёрланган контрреволюцион фитна ва исённинг чигали кун сайин аста-секин ечила бошлады. Давидов ўлимининг учинчи куни Ростовдан Гремьячий Логга келган ОГПУ ўлка бошқармасининг

ходимлари Размётнов ўлдирган, Островновнинг қўрасида ётган одамнинг аллақачонлардан бери қидирилаётган жиноятчи, ихтиёрий армиянинг собиқ подпоручиги Лягевский эканлигини ганидилар.

Уч ҳафтачадан кейин Тошкент яқинидаги совхозда яқинда ишга кирган Қалашников деган фамилияли ўрта ёшлардаги ҳисобчининг олдига фуқаро кийимидаги содлагина бир одам келиб, столга энгашди-да, паст овоз билан шундай деди:

— Сиз иссиққина ўрнашиб олибсиз, жаноб Половцев... Жим! Бир дақиқа ташқарига чиқайлик, олдимга тушинг!

Остонада уларни чакка сочлари оқарган, фуқаро кийимидаги яна бир киши кутиб турарди. У ўз кичик ўртоғига ўхшаб у қадар камоли сертакаллуф ва босиқ эмас эди,—Половцевни кўриши билан олдинга бир қадам ташлаб, кўзи пир-пир учганча нафратдан оқариб кетиб, гапирди:

— Газанда! Узоқ жойга ўрмалаб келибсан... Бизнинг кўзимиздан бу ерда, бу кавакда яшириниб қолмоқчимидинг? Ҳа, шошмай тур, мен ҳали сен билан Ростовда гаплашаман! Улимнинг олдидан ҳали сени бир ўйноқлатмасам...

— Вой, ваҳмасини-ей! Вой, бир қўрқиб кетдим-эй! Аъзойи баданим қалтираб кетяпти, ўтакам ёрилганидан қалт-қалт титраяпман!— деб қўйди истехзо билан Половцев, остонада тўхтаб паст нав папиросидан чекаркан. Узи эса кулиб турувчи нафратли кўзлари билан ер остидан чекистга қарарди.

Унинг ёнини шу ернинг ўзида, остонадаёқ тинтишди, у итоат билан у ёқ-бу ёққа айланаркан, шундай дерди:

— Менга қаранглар, беҳуда овора бўлманглар! Ёнимда қурол йўқ: уни бу ерда нега ҳам олиб юрдим? Маузеримни квартирамда яшириб қўйганман. Юринглар!

Квартирага кетаётганларида у чакка сочлари оқарган чекистга мурожаат қилиб, мулоҳаза билан осойишта гапирди:

— Сен мени нима билан қўрқитмоқчисан, гўл одам? Қийноқлар биланми? Овора бўласан, мен ҳам-

ма нарсага тайёрман, ҳаммасига чидаш бераман, мени қийнашнинг ҳам ҳожати йўқ, чунки, яширмасдан, заррача ҳам муғамбирлик ишлатмасдан ҳамма гапни, билган нарсаларимнинг ҳаммасини айтиб бераман. Офицерга хос чин сўзим. Сен мени икки марта ўлдиролмайсан, ўлимга бўлса мен аллақачонларданок тайёрман. Биз ютқаздик, ҳаёт мен учун маъноси ни йўқотди. Мен буни олифтагарчилик қилиб айтаётганим йўқ, мен савлат тўкадиган такаббур одам эмасман, бу ҳаммамиз учун аччиқ ҳақиқат. Ҳаммадан аввал номус бурчи: ютқаздингми — тўла! Мен ютқизиқ эвазига ҳаётимни эҳсон қилишга тайёрман. Худо ҳақи, қўрқмайман!

— Масхарабозликни йиғиштириб, унингни ўчир, қасос бўлса қочмайди,— маслаҳат берди унга, Половцевнинг баландпарвоз нутқини эшитаётган одам.

Унинг квартираси тингилганда маузердан бошқа далил бўладиган ҳеч нарса чиқмади. Унинг фанера чамадонида биронта ҳам ҳужжат йўқ эди. Аммо столида Ленин асарларининг ҳамма ўтгиз беш томи тартиб билан тахлаб қўйилган эди.

— Бу сизникими?— сўрашди Половцевдан.

— Ҳа.

— Сиз бу китобларни нима учун сақлаётган эдингиз?

Половцев сурбетлик билан заҳарханда қилди:

— Душманни уриш учун — унинг қуролини бишлиш керак...

У сўзининг устидан чиқди: Ростовда сўроқ вақтларида полковник Седой-Никольскийни, ротмистр Казанцевни, Гремячий Лог билан атрофидаги хуторлардан унинг ташкилотига кирганларнинг ҳаммасини ёддан бирма-бир айтиб берди. Никольский эса, қолганларни айтиб берди.

Азов-Қора денгиз ўлкаси бўйлаб кўплар қамоққа олинди. Фитнанинг оддий иштирокчиларидан олти юз нафардан ортиқ казак, шу жумладан Островнов билан ўғли ҳам алоҳида кенгаш томонидан турли муддатлардаги қамоққа ҳукм қилинди. Улардан террористик ҳаракатларни амалга оширишда бевосита иштирок этганларгина отилди. Половцев, Никольс-

кий, Казанцев, Сталинград областидаги подполковник Савватеев билан унинг икки ёрдамчиси, улардан ташқари. Москвада бошқа фамилия билан яшаётган тўққизта оқгвардиячи офицер ва генерал отишга ҳукм этилди. Москва ва Москва атрофидаги шаҳарчаларда қамоққа олинган тўққиз кишининг орасида Деникин армияси доираларида машҳур бўлган бир казак генерал-лейтенанти ҳам бор эди. У фитнага бевосита раҳбарлик қилиб, чет эллардаги муҳожир ҳарбий ташкилотлар билан мунтазам алоқани амалга ошириб келган. Раҳбар марказдан фақат тўрт кишигина эпчиллик билан Москвада қўлга тушиб қолмай, турли йўллар билан чет элга ўтиб кетишга муваффақ бўлган.

Контрреволюциянинг мамлакатимиз жанубида Совет ҳокимиятига қарши исён кўтариш учун жон аччиғида қилган, тарих илгариданоқ барбод бўлишга маҳкум этган бу хатти-ҳаракати шундай тугади.

Варя Харламова хуторга келгач, бир неча кундан сўнг Андрей Размётнов Шахтига қилган сафаридан қайтиб келди. Майданниковнинг илтимоси билан у ерга колхоз учун локомобиль сотиб олгани борган эди. Кечқурун алламаҳалда уч киши: Майданников, Размётнов ва Гремячий Логда ташкил этилган комсомол ячейкасининг секретари Иван Найденов колхоз правлениесида ўтирардилар. Размётнов сафари, локомобилни сотиб олгани ҳақида муфассал гапириб бергач, сўради:

— Варька Харламова хуторга қайтиб келганмиш, ўқишини ташлаганмиш, аллақачон Дубцовнинг ҳам олдига бориб, ўзини бригадага қабул қилишини сўраганмиш, шу тўғрими?

Майданников хўрсиниб қўйди:

— Тўғри, онаси, укалари бир нима билан кун кечирिशлари керак-ку ахир? Шунинг учун техникумни ташлаб келган. Бўлмаса ўзи уқувли қизалоқ.

Размётнов, афғидан Варя важини ҳар томонлама ўйлаб қўйди шекилли, энди фикрига қўшилишларига тўла амин бўлган ҳолда гапира бошлади:

— У марҳум Семённинг қайлиги. Уқиши керак. Семённинг хоҳиши шу эди. Худди шундай қилиш керак. Уни эртагаёқ бу ерга чақириб, гаплашиб, техникумга қайтариб юборайлик, оиласини бўлса колхознинг қарамоғига олайлик. Қимматли ўртоғимиз Давидов ёнимизда эмас экан, унинг оиласини боқишни ўз зиммамизга олайлик. Эътирозлар йўқми?

Майданников индамай бош силкиди, жўшқин Иван Найденов эса Размётновнинг қўлини сиқиб хитоб қилди:

— Сен зўр одамсан, Андрей амаки!

Шунда Размётнов бирдан эслаб қолди:

— Ҳа, йигитлар, сизларга айтаман деб эсимдан чиқибди... Биласизларми, Шахтида, кўчада кимни кўриб қолдим? Кимни кўрибди, деб ўйлайсизлар? Лушка Нагульновани кўрдим! Қарасам гупсонгидек бир хотин келяпти, ёнида семизгина калбашара эркак... Унга қарашим билан, ҳанг-манг бўлиб қолдим: ўшами, ўша эмасми? Башараси кепчикдай, кўзлари қисилиб кетган, худди уч қучоқ келади. Қилиқларини кўрсам — ўзи! Олдига бориб саломлашиб: «Лушаня, ўзингмисан?!» дедим. У менга жавобан: «Гражданин, мен сизни танимайман» деди. Мен кулиб, унга: «Ҳамқишлоқларингни дарров унутибсан-да! Ахир сен Лушка Нагульновасан-ку?» дедим. У шаҳарчасига олифталик билан лабларини қисиб-қимтиб: «Бир вақтлар Нагульнова бўлган бўлсам, бир вақтлар Лушка бўлган бўлсам, ҳозир Лукерья Никитична Свиридоваман. Бу киши менинг эрим, кон инженери Свиридов, танишинглар» дейди. Хўш, мен инженер билан қўл олишдим, у бўлса менга олайиб қараяпти: яъни, нега менинг хотиним билан бунақа тап тортмасдан гаплашяпсан, дегандек. Угирилиб жўнаб қолишди, икковлари ҳам биққидек, чамаси, ўзларидан мамнунга ўхшайди, мен бўлсам ичимда: «Ҳа, хотинларга даво йўқ экан! Икки кишини, Тимошка билан Макарни кўмиб бўлар-бўлмас, аллақачон учинчисига тегиб олибди!» деб ўйладим. Гап тегиб олганида эмас, қачон шунча эт қўйиб семириб олди экан?! Ўша кўчада турганимда мен шу нарсани ўйладим. Нима учундир кўнглимни қайғу босди, илгариги ёш, шўх,

чиройли Лушкага ачиниб кетдим! Назаримда илгариги Лушка билан хуторда ёнма-ён яшаган эмас, уни аллақачонлардир бир вақт худди тушимда кўргандек бўлдим...— Разметнов хўрсиниб қўйди:— Ана, бу турмушгинамиз ана шунақа кўйларга тушар экан, йигитлар! Баъзан шундай кўйларга тушиб кетадики, хаёлингга ҳам келмаган бўлади! Қани, кетдикми?

Улар остонага чиқишди. Доннинг нарёғидаги йироқларда момақалдироқдан дарак берувчи вазмин булутлар қалашиб келмоқда, осмонни қиялаб, чақмоқлар кесиб ўтмоқда, эшитилар-эшитилмас гулдирак янграмоқда.

— Тавба, бу йил шу вақтгача ҳам момақалдироқ бўляпти-я,— деди Майданников.— Томоша қилсакми-кан?

— Сизлар томоша қила қолинглар, мен кетдим.— Разметнов ўртқлари билан хайрлашиб, абжирлик билан зинапоядан югуриб тушди.

У хутор ташқарисига чиқиб, бир оз турди-да, кейин ошиқмасдан қабристонга қараб йўл олди, ғира-шира кўриниб турган буглар, қабрлар, нураган ғишт деворни йироқдан четлаб ўтди. У ўзига керакли жойга келди. Фуражкасини олиб, ўнг қўли билан оқарган сочини силади-да, ўпирилган қабрнинг четига қараб, оҳистагина гапирди:

— Сенинг охири маконингни яхшилаб, эҳтиёт билан сақлолмаёпман, Евдокия...— Энганиб қуруқ кесакни олди-да, уни кафтида уқалаб, энди бунгай бўғиқ овсз билан деди:— Мен сени шу кунгача севаман, унутилмас, умрбод яккаю ягона ёрим... Кўряпсанми, ҳеч вақтим бўлмаёпти... Камдан-кам кўришамиз... Агар имконинг бўлса, ҳамма гуноҳларим учун мени кечир... Сен марҳуманинг кўнглингни оғритган ҳамма гуноҳларим учун...

У гўё қулок сўлиб жавоб кутаётгандек узоқ вақт бош яланг чолларга ўхшаб букчайганча, қимирламай турди. Юзига илиқ шабада келиб урилар, илиқ ёмғир томчилар эди... Доннинг нарёғида оқиш шуъллалар чақнар. Разметновнинг ғамгин, шиддатли кўзлари энди пастга эмас, ўзига қадрдон, ўпирилиб кетган қабрнинг четига эмас, бир йўла осмоннинг ярми-

сини қирмизи аланга билан ёритган уфқнинг кўз ил-
ғамас ҳудуди томон тикилар, у ёқда эса уйқуга кета-
ётган табиатни ҳаётга даъват этиб, худди жазирама
ёздагидек улугвор ва шўх, бу йилда энг охириги мо-
мақалди роқ янграмоқда эди.

На узбекском языке

МИХАИЛ АЛЕКСАНДРОВИЧ ШОЛОХОВ

Собрание сочинений, том 7.

Перевод с издания
Гослитиздата, 1960 года

Редактор *М. Мирзоедов*
Рассом *А. Ошейко*
Расмлар редактори *Г. Бедарев*
Техн. редактор *Л. Парпихужаев*
Корректор *Ш. Зухриддинов*

Босмахонага берилди 18/III-65. Босишга рухсат этилди 15/V-65 й. Формати 84×108¹/₃₂. Босма л. 14,125. Шартли босма л. 23,17. Нашр. л. 22,0. Тиражи 15000. Индекс *б/а*. „Тошкент“ оадний адабиёт нашриёти. Тошкент, Нароий кўчаси, 30. Шартнома № 133 — 64.

Ўзбекистон ССР Министрлар Совети Матбуот Давлат комитетининг Ихтисослаштирилган ҳарф терув фабрикасида териблиб, матрицадан Офсет босма фабрикасида босилди. Тошкент, Полиграф кўчаси, 86. Заказ 1629 Баҳоси 86 т.